

ИСТОРИЈСКИ ЗАПИСИ

Година LXXII

Бр. 1-2/1999.

ЗАПИСИ

ЧАСОПИС ЗА НАУКУ И КЊИЖЕВНОСТ

(1927-1933. године)

Уредник Душан Вуксан

ЗАПИСИ

ГЛАСНИК ЦЕТИЊСКОГ ИСТОРИЈСКОГ ДРУШТВА

(1935-1941. године)

Уредник Душан Вуксан, Одговорни уредник Ристо Драгићевић

ИСТОРИЈСКИ ЗАПИСИ

**ОРГАН ИСТОРИЈСКОГ ИНСТИТУТА РЕПУБЛИКЕ
ЦРНЕ ГОРЕ И ДРУШТВА ИСТОРИЧАРА ЦРНЕ ГОРЕ**

(од 1948. године)

Одговорни уредници:

Јагош Јовановић 1948-1956, др Андрија Лаиновић 1957-1958,
др Мирчета Ђуровић 1959-1962, др Ђоко Пејовић 1963-1966,
др Радоман Јовановић 1967-1974, др Јован Р. Бојовић 1975-1979,
др Ђуро Вујовић 1979-1983, др Јован Р. Бојовић 1983-1993,
др Зоран Лакић 1994-1998, др Радослав Распоповић од 1998. године.

YU ISSN 0021-2652

ИСТОРИЈСКИ ИНСТИТУТ ЦРНЕ ГОРЕ

ИСТОРИЈСКИ ЗАПИСИ

ОРГАН ИСТОРИЈСКОГ ИНСТИТУТА
И
ДРУШТВА ИСТОРИЧАРА ЦРНЕ ГОРЕ

Година LXXII

1 - 2

Подгорица, 1999.

Р е д а к ц и ј а:

Jean-Paul Bled (Француска), Андреј Николаевич Сахаров (Русија),
Gabriella Schubert (Њемачка), Arduino Agnelli (Италија), John D. Treadway
(САД), Милорад Екмечић, Сима Ђирковић, Момир Дашић, Бранислав
Ковачевић, Радоман Јовановић, Радоје Пајовић, Чедомир Лучић,
Бранислав Маровић, Радослав Распоповић

Одговорни уредник
Радослав Распоповић

Секретар Редакције
Жељко Вујадиновић

"Историјски записи" излазе четири пута годишње. Власник и издавач:
Историјски институт Црне Горе у Подгорици. Рукописе треба слати
Редакцији "Историјских записа", Историјски институт Црне Горе, 81000
Подгорица, Булевар револуције 3, пошт. фах 96. Рукописи се не враћају.
Годишња претплата износи за СРЈ 15 ДМ, а за иностранство 30 ДМ.
Цијена по једном броју у продаји за СРЈ је 5 ДМ, а двоброја 8 ДМ.
Претплате се шаље у корист Историјског института Црне Горе -
Подгорица на рачун 55105-603-0-1034 код Службе платног промета
Подгорица.

За истакнути допринос изучавању историје, "Историјски записи" су,
поводом педесете годишњице излажења, 1977. године одликовани
Орденом заслуга за народ са златном звијездом.

*Рјешењем Министарства културе бр. 03-963/2 од 27. јуна 1997. године
часопис "Историјски записи" ослобођен је оштријећ пореза на промет
производа.*

YU ISSN 0021-2652

INSTITUT HISTORIQUE DU MONTÉNÉGR0

ISTORIJSKI ZAPISI

ORGANE DE L'INSTITUT HISTORIQUE
et de la
SOCIÉTÉ DES HISTORIENS DU MONTENEGRO

LXXII

1-2

Podgorica, 1999.

R e d a c t i o n:

Jean-Paul Bled (France), Andrej Nikolaevic Saharov (Russie),
Gabriella Schubert (Allemagne), Arduino Agnelli (Italie), John D. Treadway
(Etats-Unis), Milorad Ekmečić, Sima Ćirković, Momir Dašić, Branislav
Kovačević, Radoman Jovanović, Radoje Pajović, Čedomir Lučić, Branislav
Marović, Radoslav Raspopović

Rédacteur en chef
Radoslav Raspopović

Sekrétaire de la rédaction
Željko Vujadinović

Les Ecrits historiques paraissent quatre fois par an. Propriétaire et éditeur: Institut Historique du Monténégro à Podgorica. Les manuscrits doivent être adressés à: Istorijski zapisi, Institut Historique du Monténégro, 81000 Podgorica YU, Bulevar revolucije 3, boîte postale 96, téléphone N° 241-336. On ne renvoie pas les manuscrits. L'abonnement d'un an est de 15 DM. pour la RF de Yougoslavie et de 30 DM. pour l'étranger. Le prix de numéro vendu en RFY est de 5 DM. Le règlement de l'abonnement doit être effectué au compte de l'Institut Historique; Podgorica, N° 55105-603-0-1034 auprès de la banque SPP à Podgorica.

ЧЛАНЦИ

Проф. др Ђурђица ПЕТРОВИЋ*

УРЕДБЕ ДУБРОВАЧКЕ ВЛАДЕ О СВАДБЕНОЈ ПРАКСИ (XIII - СРЕДИНА XIV ВЕКА)

У Дубровачком архиву налази се, у групи "Исправе и акта из 13. стољећа", и један веома значајан докуменат из 1235. који је до сада неколико пута објављиван *in extenso*,¹ а затим више пута у слободном преводу или узгред поменут.² Званични назив документа је "Ordo de dotibus et nuptiis" - Уредба о миразу и свадби. Већ сам наслов сигналише да се ова уредба састоји од два дела, чији је заједнички именитељ свадбена пракса. У првом делу се одређују висина мираза, тежина злата за накит, прописују врсте невестинске одеће и потврђује право поседовања робиње. У другом делу су набројани обичаји који се више нису смели упражњавати у данима пре, за време и после свадбе.

Први део уредбе спада у категорију правних списа која издаје највиша власт у држави. Она се убраја у категорију закона и уредби против луксуза и расипништва, а који су издавани у Европи у прошлим вековима. Према години издања ова дубровачка уредба долази међу три најстарије до сада познате у средњовековној западној Европи. Прва је одредба Карла Великог из 808. о одевању, а друга Јакова Арагонског из 1213.³ У Вене-

* Аутор је редовни професор на Филозофском факултету у Београду.

¹ B. Farlati, *Illyricum sacrum VI*, Venetia 1800, 96, 97; В. Макушев, *Изследованије об исторических памятников и бытописательных Дубровника*, Петрополи 1867; V. Bogišić, С. Jireček, *Liber statutorum civitatis Ragusii compositus anno 1272*, Zagrabiae 1904, LXIV-LXVI (=Statut); T. Smičiklas, *Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae III*, Zagreb 1905, br. 379; V. Vuletić-Vukasović, *Stari običaji grada Dubrovnika*, Glasnik Dubrovačkog učenog društva "Sveti Vlaha" 1, Dubrovnik 1929, 161-163.

² *Chronica Ragusina Junii Rastii (ab origine urbis usque ad annum 1451 item Joannis Gundulae (1451-1484)*, Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium XXV, Zagrabiae 1893, 82; М. Медини, *Сиварине дубровачке*, Дубровник 1935, 124, 125; Д. Динић-Кнежевић, *Положај жена у Дубровнику у XIII и XIV веку*, Београд 1974, 74, 75; (Ст. Станојевић) *Прошле раскошне свадбе*, "Политика", 26. VIII 1990, 15; M. Rešetar, *Najstariji dubrovački zakon o prćijama i pirovima*, "Dubrava", god. III, Dubrovnik 1935, br. 22, 3.

³ G. de Guideuce, *Una legge sontuaria inedita dal 1290*, Atti dell'Accademia a Pantaviana XVI/II, Napoli 1886, 79, 84.

цији, под чијом се влашћу Дубровник налазио од 1205. до 1358, прва позната уредба против луксуза потиче из 1299, мада их је вероватно било и пре тога датума. Она се такође односила на ограничавање трошкова за свадбено рухо, гозбе и поклоне.⁴

Уредба почиње свечаном формулом: "Године од рођења Христовог хиљадудвестатридесетпете тринаестог априла у Малом и Великом већу сакупљеном по обичају на звук звона и пошто је учињен збор на јавном тргу Петар Балислава (Petrus de Ballislaava), судије и већници Малог и Великог већа и народ дубровачки утврдили су и у више наврата похвално одобрили ову уредбу". Она је важила за све категорије дубровачког друштва, односила се само на град и требало је да буде правоснажна у наредних 29 година. Ниједна највише извршна и судска власт није смела да мења њен садржај; сви или поједини су били дужни да положе заклетву да ће је поштовати и да неће у њој ништа "разбијати". Прекршиоци уредбе потпадали би под тешку казну екскомуникације, која је, међутим, имала правно а не црквено значење. Наиме, кривац није смео у време трајања уредбе никога тужити нити сведочити на суду, о његовим стварима није се могло уопште на суду расправљати, а сва његова документа губила су сваку вредност. А кривцем се сматрао свако ко јавно или тајно даје или прими у мираз више него што је прописано, или ко нешто што је забрањено чини "из простоте или незнања или са извесном свешћу". Ради властите одбране уредбом је прописано да се за "извињење своје" може бранити полагањем десне руке на свето јеванђеље. Под ову врло ригорозну уредбу нису потпадали житељи Дубровника оба пола који су склапали брак са странцима или странкињама, или "на други начин", затим удовице које су се преудавале и девојке без оца, а које нису имале браћу.⁵

Други део уредбе, који се односио на свадбене обичаје, сачинио је дубровачки надбискуп са свештенством које је у документу наведено према хијерархијском редоследу. То је објављено у Цркви св. Марије у присуству "људи и жена" и састојао се од 12 забрана,⁶ за које је Италијан Филип де Диверсис, који је био учитељ у Дубровнику од 1434. до 1441, рекао да "одишу паганством".⁷ Набројани обичаји и радње који се више нису смели упражњавати подударали су се добрим делом с античким римским свадбеним ритуалом, што сам прокоментарисала у једном мом раду.⁸

У време издавања ове уредбе у Дубровнику је у односу на врховну млетачку власт владао *interregnum* између испраћаја дотадашњег

⁴ G. Foucard, *Lo Statuto inedito delle nozze veneziane emanato nel anno 1299*, Venezia 1858, поправљен текст: G. Monticoli, *I capitolari delle arti veneziani I*, Roma 1896, 191, 192; G. Bistrot, *Il magistrato alle Pompe nella Repubblica di Venezia* (Venezia 1912), Bologna 1969, 90, 91.

⁵ Statut, LXIV, LXV, LXVI.

⁶ Isto, LXIV, LXV.

⁷ J. Božić, *Filip de Diversis, Opus Dubrovnik*, "Dubrovnik" 3, Dubrovnik 1973, 68.

⁸ Đ. Petrović, *Les lois somptuaires et les jours de noces à Dubrovnik au passé*, Cahier du PACT-Eurethhno, Conseil de l'Europe, Bruxelles, предато за штампу 1995.

млетачког кнеза Johannes-a Dandulo, који је напустио град средином 1234, и доласком новог кнеза из Венеције Johannes-a Tiepolo, постављеног на дужност дубровачког кнеза у јулу 1236, а пристиглог у град у мају 1237.⁹ За то време Дубровник није признавао млетачку власт, а Дубровником су управљала два подкнеза (vicescomes), поменути Петар Балеславо и Теодор Крусић (Theodorus de Crosio), који су припадали најотменијем језгру дубровачке властеле,¹⁰ у сарадњи са дубровачким надбискупом, о чему сведочи и увид у целину те уредбе. Отпор Дубровника венецијанској власти, карактеристичан за први период млетачке владавине градом и околином, био је овога пута највероватније потенциран уговором о међусобним односима Дубровника и Венеције, који је склопљен у мају 1232. и по коме се Дубровник поново подвргавао млетачкој власти под доста неповољним условима.¹¹ У контексту тог одметништва поставља се питање: шта је навело дубровачку власт да тако рано регулише садржај мираза и да укине до тада постојеће сталешке разлике. Да ли је то био вид бунта против строго рангираног венецијанског друштва примењен на свадбену праксу?

Дубровник је био град-држава, Општина чији су становници били подељени на патриције (nobiles) и пучане (cives de populo), а власт је имало племство. Оно се као социјална група први пут помиње 1023,¹² што не значи да није и раније постојало, с обзиром на околност да је Дубровник - Ragusium био већ средином VI века за оно време многољудно насеље.¹³ Захваљујући погодном географском положају и конфигурацији тла, он је у то време већ имао значајну поморску трговину коју је омогућавала и заштићена, али и приступачна лука,¹⁴ као и повољнији ветрови за пловидбу на источној него на западној обали Јадрана.¹⁵ Дубровник је био и полазиште сразмерно погодних путева у унутрашњост земље, што је придонело и развијању копнене трговине. Уз низ повољних трговачких уговора са бројним италијанским градовима, Србијом, Босном, Византијом, стварао се слој богатих трговаца који се током времена издвајао у економском и друштвеном погледу од осталог становништва и играо важну улогу у јавном животу града. Тај слој имућних и угледних пучана је у следу времена добрим делом учествовао у процесима формирања патрицијата, чија се интеграција довршавала током XIV века. У етничком погледу nobiles и ти cives de populo састојали су се још у првим деценијама XIII века од Романа, потомака античких Римљана и мањим делом Грка, богатих досељеника из копненог залеђа, Влаха и Словена,

⁹ V. Foretić, *Povijest Dubrovnika do 1808*, I, Zagreb 1980, 62, 63; *Chronica Ragusina*, 82.

¹⁰ И. Манкен, *Дубровачки патрицијат у XIV веку*, Београд 1960, 394.

¹¹ V. Foretić, n. d., 60, 61; J. Радонић, *Дубровачка акција и њовеље I/1*, Београд 1934, 21-25.

¹² J. Lučić, *Povijest Dubrovnika II*, Zagreb 1973, 120.

¹³ J. Stošić, *Arheološka istraživanja Dubrovnika i dubrovačkog područja*, Hrvatsko arheološko društvo, Zagreb 1988, 15-34; M. Plančić-Lončarević, *Ceste, ulice i тргови средњовјековног Dubrovnika*, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 29, Split 1990, 157, 160.

¹⁴ Ђ. Basler, *Jedan zid stare dubrovačke tvrđe*, Beritićev zbornik, Dubrovnik 1960, 19-22; L. Beritić, *Urbanizam dubrovačke luke*, Pomorski zbornik, Zagreb 1962, 1382.

¹⁵ J. Tadić, *Dubrovnik*, u: *Istorija naroda Jugoslavije I*, Beograd 1953, 581.

као и извесног броја которских породица, чији је етнички састав и садржај културе био сличан дубровачком.¹⁶

Прелажење имућних и угледних трговаца пучана у властелу био је стални процес, који је сигурно постојао и у време издавања уредбе о миразу. Због тога се може претпоставити да је тежња тог дела пучана, који је био моћан али још није постао патрицијат, била да се подражавањем виших од њих њима придружи, бар на симболичан начин, а што би било подстицај дубровачкој власти да изда уредбу о миразу важећу за све слојеве тадашњег друштва. С друге стране, луксузни начин живота у медитеранским земљама тога доба, делом преузет од оријенталне раскоши, који је и био општи разлог за издавање забрана против луксуза у медитеранским земљама у XIII веку, морао је бити познат и Дубровчанима, представљао је опасност за стабилност Општине осиромашивањем њених поданика. Такав стил живота био је противан и канонима цркве о скромном животу на земљи, а дубровачка власт је имала у протеклим вековима веома складне односе са црквом. Дубровачког надбискупа бирали су Дубровчани, заједница свих слојева друштва, и он је имао велики морални, али и политички ауторитет.¹⁷ Све је то могло да утиче на дубровачку власт да донесе такву уредбу о миразу.

Рашчлањивањем првог дела те уредбе покушала сам да бар мало придонесем сазнањима о једном малом сегменту дубровачке културе раног XIII века, који је ионако оскудан грађом. На основу одлука у Статуту града из 1272, доста обилних архивских података из последње две деценије тога столећа и архивских записа из прве половине XIV века тежила сам да сагледам разлоге задржавања, промена или нестајања културних добара фиксираних у уредби из 1235. у следу времена и мењања свести и начина живота Дубровчана. Из тога следи да се испитивању мираза није пришло с правног аспекта.

Институт мираза у Дубровнику, преузет из римско-византијског и словенског права, био је константа и брачна заједница се није могла формирати без мираза. Девојке, чији родитељи или стараоци нису имали материјалне могућности да им га приправе, одлазиле су у манастир, "венчавале се са црквом", то су обично биле кћерке сиромашне властеле, или се нису уопште удавале, или се брак са миразом реализовао уз помоћ тестаментарних завештавања, што се јавља и код властеле и код пучана. Следствено томе, ни садржај мираза није био уједначен. Једно је било прописано, а то су могли да приуште невестама имућни и мање имућни, а друго су биле реализације код сиромашних.

Мираз у новцу

Прва ставка у уредби односи се на мираз у новцу и злату. Прописано је да новчана давања "било којој жени" не смеју да прелазе суму

¹⁶ И. Манкен, н. д., 7, 23, 52, 76, 77, 85; N. Nodilo, *Annales Ragusini item Nicolai de Ragnina*, Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium XXIV, Zagreb 1883, 8; К. Јиречек, Ј. Радонић, *Историја Срба II, Београд 1952, 61.*

¹⁷ Ј. Лујић, н. д., 76, 77.

од 200 перпера, а могло се дати и мање. Услед недостатка одговарајућих временских извора не може се утврдити реална вредност тог износа. Апроксимативно као максимум толико су вределе две куће које је властелинка Теодората, кћи Матије Рањина са зетом, синовима и унуцима дала свом рођаку Андреји Рањини 1233. године; једна од тих кућа налазила се на "великој тржници" (ad magnum mercatum),¹⁸ отприлике близу палате Спонзе на данашњем Страдуну. Као минимум, за 11 перпера се 1242. Марија жена Јордана крзнара обавезала да ће пристojно облачити и хранити своју унуку до њене удаје или пунолетства.¹⁹ За сада није познато са колико година је девојка постајала пунолетном, за мушкарце је то било са 13 година.²⁰

Неколико расположивих докумената указивало би да се Дубровчани нису придржавали лимитиране суме од 200 перпера, било да је реч о властели или богатим пучанима. У свом тестаменту, састављеном 1282, властелин Витагна Церне (Vitagna de Cerne) наводи да има у име мираза своје жене у покретним и непокретним добрима 3000 перпера.²¹ Будући да је имао пунолетног сина - пунолетство за мушкарце било је према Статуту са 14 година²² - био је венчан пре Статута. Влахуша, син Димитрија Менчетића (Blasius filius Dimitrii de Menče) потврдио је 1282. да је у мираз добио 600 перпера и остало што припада cum consuetudine Ragusii, јер је брак био склопљен пре Статута.²³ Пучанка Градислава, удова Марина Рџаје, удала се пре 1265. и њен мираз је износио 300 перпера.²⁴ Услед недостатка извора два питања остају за сада без одговора: да ли је право на повећање суме новца која се давала у мираз уследило после 1264, када је престала важност уредбе из 1235, и да ли су наведене суме биле "чист" мираз или су биле додатак ultra dotem. У сваком случају, разлоге би требало тражити у економском јачању дубровачког патрицијата и грађана у контексту развоја копнене и поморске трговине прихватањем раскошног стила живота, чиме су се померале границе између потребе потребног и потребе сувишног.

Структура мираза је потпуно регулисана у четвртој књизи Статута. Право жене на мираз било је повољно за њу и муж је могао њим да располаже само ако је поседовао добра у адекватној вредности мираза. Уместо новца могла се дати стока, бродови или друга пловила, а која су са жениним јемством била подложна пленидби, давању у залог. Некретнине, пак, нису се смеле отуђивати без пристанка жене. Она је располагала, сем постељине, одеће, накита, и некретнинама и мобилним добрима које су јој поклонили родитељи, преци, или их је добила завештањима, и то је било у њеном пуном власништву. После смрти мужа, ако се удовица желела да преуда мираз јој је морао бити враћен у потпуности,

¹⁸ Т. Smičklas, н. д., бр. 328, 13. VI 1233.

¹⁹ Исто, бр. 128, 29. I 1242.

²⁰ Ј. Радонић, н. д., 23.

²¹ G. Čremošnik, *Spisi dubrovačke kancelarije I*, Zagreb 1951 (=Spisi I), br. 1020, 4. VI 1282.

²² Statut, Lib. IV, cap. LXXVI, Lib. VIII, cap. XXIX, 1. VII 1280.

²³ Spisi I, br. 919, 29. IV 1282.

²⁴ Ј. Lučić, *Spisi dubrovačke kancelarije II*, Zagreb 1984 (=Spisi II), br. 1323, 27. I 1283.

па се због тога у исправама о миразу често налази формула да се муж обавезује свим својим добрима да је примио мираз према "обичају Дубровника".²⁵ С друге стране, муж се осигуравао институтом гаранта у случају да му обећани мираз није исплаћен. Он је тада имао право да тражи од гаранта целу суму или део који је недостајао; то је важило и за властелу и за пучане.²⁶

После доношења Статута у једном нама непознатом времену, али у сваком случају после 1272,²⁷ званично је повећана дозвољена сума за мираз. Из одлуке кнеза, Малог и Великог већа од марта 1293. на индиректан начин се дознаје да је лимит за племићке кћерке било 400 перпера.²⁸ Те границе нису се морале придржавати удовице које су се преудавале; тако је нпр. Марија, кћерка Матеја Верести, која је већ 1278. била удовица, у нови брак 1282. унела 1050 перпера.²⁹ То се исто односило на удаваче којима је умро отац и које нису имале браћу. Продана, кћерка покојног Пасква Бучинића (Pasqua de Vosignolo), имала је у оквиру мираза 500 перпера и све остало што је припадало миразу.³⁰

Властела се сматрала обавезном да кћеркама да прописани мираз. Уколико није била у могућности да то учини, то је надокнађивала дајући зетовима у залог винограде на тадашњем дубровачком копну, у Астареји, и на острвима, Шипану, Лопуду, Колочепу и Ластову, већином на одређено време, на једну или две године. Зетови су добијали право да убиру вино и плодове, али и дужност да виноград обрађују и орезују према дубровачком обичају.³¹ Након намире у новцу посед се враћао првом власнику, у противном постајао је имовина зета.³² Остаје за сада непознато да ли је право залога земље, винограда одобрено неком одлуком дубровачке владе, како је учињено 1334. после добијања у посед Пељешца.³³ Одлуке дубровачке владе сачуване су тек од 1301 - или је то право на власништво почивало на породичном наследству. Поред винограда залагале су се и куће. Властелин Бинчола, син Фуске Бинчоле (Binçola filius Fuscii Binçola), из врло угледне куће, добио је у мираз три куће у граду и неколико винограда на дубровачком подручју.³⁴

Знатно мање суме давали су у мираз својим кћеркама пучани. Према могућностима исплаћивали су по 10, 15 или нешто више перпера, мада је било међу њима и добростојећих који су кћеркама давали и по 200, 300 перпера. У документима се доста често срећу случајеви усту-

²⁵ Statut, Lib. IV, cap. I.

²⁶ J. Lučić, *Spisi dubrovačke kancelarije III*, Zagreb 1988 (=Spisi III), br. 1051, 5. XII 1285; 586, 12. X 1295.

²⁷ Spisi II, br. 801, фебруар 1271: Мираз Лене кћерке Joannis de Clepo износио је 200 перпера и 25 аксађа злата.

²⁸ Statut, Lib. IV, cap. IV, март 1293.

²⁹ Spisi I, br. 729, 16. I 1282.

³⁰ Spisi III, br. 257, 14. II 1285.

³¹ Statut, Lib. V, cap. XXX.

³² Spisi I, br. 365, 29. X 1280; 743, 26. I 1282; J. Lučić, *Spisi dubrovačke kancelarije IV*, Zagreb 1993 (=Spisi IV), br. 516, 10. VI 1301.

³³ А. Соловјев, *Књига свих реформација града Дубровника*, Београд 1936, Раг. XXV, cap. XII, 18. VIII 1334.

³⁴ Spisi II, br. 1113, 11. VII 1283.

пања кућа, већином дрвених, уместо новца.³⁵

На самом почетку XIV века мираз властелинских кћерки се повећавао. Када је састављао свој тестамент Паске Вокласио (Pasqua Volcassius) 1282, десет година пре смрти, завештао је свакој кћерки мираз од 400 перпера.³⁶ Једна његова кћерка се удала 1300. године и њен мираз је износио 600 перпера.³⁷ Током XIV века прохтеви Дубровкиња постајали су све већи, асортиман накита и текстила шири и луксузнији, па се сходно томе и мираз увећавао. Средином тог столећа достигао је и до 2000 перпера. Ипак, већина сачуваних исправа о миразу властелинских кћерки казује суму од 1000 перпера. Донекле слична ситуација је била и код пучана, само што пораст њихових мираза није био тако уочљив као код патрицијата. Он је до средине века најчешће износио 100, ређе 200 и нешто више перпера.³⁸

Изгледа да се у посматраном периоду мираз давао и исплаћивао младожењи пре свадбе, цео или неки његов део,³⁹ а у неидентификованом времену на дан свадбе, што је исказано као "стари обичај" у уредби о миразу из 1446.⁴⁰ Да ли је то чињено у младиној кући када је прстен-ована и добијала круну или у младожењиној, пошто је невеста доведена, остаје без одговора.

Накит

У уредби о миразу из 1235. наведено је да накит невесте не сме да буде тежи од 10 *pensas auri*, тј. 45 гр. Под златом се подразумевао накит за главу, уши и руке - од злата или сребра или бисера, већ према нахођењу. Остали накит који је невеста поседовала од племенитих метала био је из тога искључен.⁴¹ Међутим, исто као и код новца, није се поштовала дозвољена тежина накита, па се пре Статута у релевантним документима јавља код властеле и по 100 аксађа злата, 50 код пучана.⁴² После доношења Статута у бројним документима властелинских мираза наводи се 50 аксађа злата, тј. 225 гр. који су давани *secundum consuetudinem Ragusii*, али није познато када је таква одлука донета. На самом почетку XIV века тежина злата достигала је 100 аксађа,⁴³ што је постало уобичајено за миразе властелинских кћерки у првој половини тога столећа.⁴⁴ У односу на накит Статут је увео једну новину: ако би нешто недостајало од "злата", што је обећала жена или неко у њено име, било је омогућено

³⁵ Spisi I, br. 243, 364, 372, 426, 438, 472, 711, 743, 776; Spisi II, br. 1290; Spisi IV, br. 365.

³⁶ Spisi I, br. 731, 19. I 1282.

³⁷ Spisi IV, br. 170, 2. III 1300.

³⁸ Д. Динић-Кнежевић, *Положај жена*, 82-85.

³⁹ Spisi I, br. 420, 12. I 1281.

⁴⁰ Б. М. Недељковић, *Liber viridis*, Београд 1984, сар. 3716, стр. 328, 15. III 1446.

⁴¹ Statut, LXIV. Пенса, *rensum* је била мера за тежину. Она се од 70-их година XIII века изједначавала у дубровачким документима са *exagium*, а он је износио 4,5 g. - И. Манкен, н. д., 103.

⁴² Spisi I, br. 919, 29. IV 1282; 343, 14. VIII 1280; Spisi II, br. 1323, 17. I 1283.

⁴³ Spisi IV, br. 375, 25. XII 1300.

⁴⁴ Д. Динић-Кнежевић, *Положај жена*, 82, 83.

да се то надокнади у новцу рачунајући сваки аксаћи по једну перперу.⁴⁵ У уредби из 1235. није специфициран накит који се давао у мираз. Из других докумената се сазнаје да се он састојао од круне - девичанског венца, минђуша и прстења.

Круна

Међу накитом који је припадао миразу посебно место и посебан значај имала је круна. До увођења јавне исправе о миразу, што је озакоњено Статутом,⁴⁶ као доказ да је брак склопљен са миразом служила је круна.⁴⁷ Ту валидност она је задржала и у последњим деценијама XIII века у односу на бракове који су склопљени пре Статута, а поводом спорова око мираза.⁴⁸ Један спор, вођен крајем јануара 1283. између Градиславе удове Marina Piçaiе, која је хтела да се преуда и тражила је повраћај свог мираза у висини од 300 перпера, 50 аксаћа злата и робиње и власника нотарске исправе о дугу који је начинио Марин 1265. позајмивши 70 перпера, изнео је на видело један детаљ из ранијег брачног права, повезан и са круном, који је Статут на индиректан начин анулирао. Адвокат власника задужнице изјавио је да је у време када је начињен дуг важио обичај да ако је неко некоме дужан дуг се наплаћивао и ниједна жена није могла извући свој мираз пре него што се реализује дуговање. Јер, према старинском обичају круна жене је имала веродостојност наспрам мужа за њен мираз, а не наспрам зајмодавца.⁴⁹ У априлу те исте године вођен је идентичан спор на суду, мираз је износио 80 перпера и 20 аксаћа злата, а дугови умрлог мужа, учињени 1262. године, 60,5 перпера.⁵⁰ Оба спора решена су позивом на Статут, према којем мираз жене мора у сваком случају и увек да се исплати пошто су мужеви пре дугова били задужени миразом жена. Иако се круни званично признавала веродостојност, ипак је суд, у том касном XIII веку захтевао од обе жене да положи заклетву да су донеле релевантан мираз. Занимљив је број тих заклетви потврде положених у суду, 12:10, који је, изгледа, зависио од висине мираза.

Поред функције правног акта круна је била симбол девичанства те је нису могле да носе удовице, као ни "обешћашћене" девојке, како је саопштио де Диверсис.⁵¹ Из његовог казивања следи да је млади стављана круна на главу у њеној кући пошто је добила од мужа венчани прстен, а пред полазак у нови дом.⁵² Према каснијим дубровачким вестима из средине XIV века, када круна није имала значење до Статута, произлази

⁴⁵ Statut, Lib. IV, cap. III.

⁴⁶ Исто, cap. IV. Исправа о миразу помиње се у једном документу од фебруара 1271 - Spisi II, бр. 801 - те је вероватно припадала неком од "закона што су их разни кнезови у разним приликама до сада издавали" - Статут, Увод.

⁴⁷ Исто; "... totam credentiam habebat coronam".

⁴⁸ Spisi I, br. 343, 14. VIII 1280; Spisi II, br. 1323, 1331.

⁴⁹ Spisi II, br. 1323, 27. I 1283.

⁵⁰ Исто, бр. 1331, 29. IV 1283.

⁵¹ I. Vožić, н. д., 69.

⁵² Исто, 68.

да је млада добијала круну од своје породице, и код властеле и код пучана.⁵³ Насупрот томе, у Милану је нпр. у XIII веку заручница добијала "према старом обичају" круну од заручника.⁵⁴ Питање је: ко је млади стављао круну на главу. Де Диверсис прича да су у првим деценијама XV века код властеле млади поврх круне "госпође које су у ближем сродству са младожењом" стављали свилене венчиће.⁵⁵ Из тога би се могло наслутити да је круну, власништво младе, њој на главу стављао младожења, као симболички знак заједништва обе породице, као и нераскидивости брачне заједнице, аналогно затвореном кругу облика круне, али и права поседа и моћи.

У Дубровнику би према томе млада са тако постављеном круном одлазила у кућу мужа и имала је право, према уредби из 1235, да је носи још осам дана, али ни дан више.⁵⁶ Ово лимитирано трајање религијско структурираног периода, на шта сам указала у поменутом мом раду,⁵⁷ придодавало је круни још једно значење у непознатом породичном и обичајном брачном праву у Дубровнику у раним деценијама XIII века.

Није познато како су изгледале оновремене круне у Дубровнику, да ли обруч од племенитих метала без или са украсима као у Италији у XIII веку, или варијанте праве круне какве су носиле "племените госпође" у Италији,⁵⁸ као и племићкиње у Србији, где су постојале и специфичне српске круне.⁵⁹ Штури описи круне потичу тек из прве половине XIV века, углавном везани за давање у залог за позајмљени новац, понекад су и продаване,⁶⁰ тестаментарно завештаване,⁶¹ као и други накит у то време. Било их је највише од сребра,⁶² мање позлаћених,⁶³ ретко од злата,⁶⁴ неке су биле састављене од више комада, као и у Италији у XIII веку,⁶⁵ а који су се појединачно залагали.⁶⁶ Средином XIV века било је и круна украшених драгим камењем и бисером.⁶⁷ У сваком случају, у посматраном периоду круна је изгубила важност коју је имала до доношења Статута, задобијајући функцију накита. Њу су можда Дубровкиње, аналогно Италијанкама XIII и XIV века, носиле "у кући и ван куће", што су

⁵³ Д. Динић-Кнежевић, *Положај жена*, 180.

⁵⁴ R. Levi Pisetzky, *Storia del costume in Italia I*, Milano 1964, 277.

⁵⁵ I. Božić, н. д., 69.

⁵⁶ Statut, LXV.

⁵⁷ В. нап. 8. У том раду сам покушала да објасним да је осам дана било култно утврђен период у коме је млада требало да буде примљена у нови дом, и добије култни отпуст из родитељске куће.

⁵⁸ R. Levi Pisetzky, н. д., табла 144, 176.

⁵⁹ Б. Радојковић, *Накит код Срба*, Београд 1969, 33, 264.

⁶⁰ *Diversa cancellariae* (=Div. canc.) 5, fol. 38', 42, 61; 6, fol. 37'; 9, fol. 104, 105'; 10, fol. 77; 12, fol. 277; 14, fol. 62', 17, 92'; *Diversa notariae* (=Div. not) 3, fol. 186'; 6, fol. 121.

⁶¹ *Testamenta notariae* (=Test.) 5, fol. 46, 171; *Testamenta Blagod djela* 3, fol. 463.

⁶² Div. canc. 5, fol. 38'; 6, fol. 37, 42'; 10, fol. 141; 12, fol. 277, 294; Div. not. 6, fol. 121, итд.

⁶³ Div. canc. 5, fol. 61; 8, fol. 149; 9, fol. 104, 105'; 10, fol. 77; 15, folo. 122.

⁶⁴ Div. canc. 10, fol. 179, I. VII 1334.

⁶⁵ Покојна жена Andree del Gallo имала је круну која се састојала од 15 делова. - *Monumenta ragusina* III, Zagreb 1895, 264, 2. VI 1363; R. Levi Pisetzky, н. д., табла 144, 176.

⁶⁶ Div. canc. 6, fol. 42', 9. X 1320; 8, fol. 149', 9. II 1327.

⁶⁷ Div. canc. 5, fol. 42, 13. III 1313; Mon. Rag. III, 264.

закони против раскоши појединих италијанских градова забрањивали.⁶⁸ Код нижих друштвених група у Дубровнику она је остала део свадбеног ритуала.⁶⁹ Властела, врло одговорна према наслеђеним добрима, чувала је круне из прошлих времена, па их је понекад залагала, иако поломљене, као племенити метал.⁷⁰

Цоја (zoja, çoia)

После доношења Статута кћерке властеле, богатих пучана, ређе имућних занатлија, али не и малог света, носиле су на глави при одласку у мужевљево кућу посебан накит назван цоја. Ту исту улогу она је имала и у Венецији, како следи из закона против луксуза из 1299, и била је од бисера.⁷¹ Управо због те исте улоге цоја се у Дубровнику у првим деценијама XIV века изједначавала са круном,⁷² мада су између њих постојале разлике. На првом месту цоја није имала правни легитимитет као круна и не помиње се ни у једној уредби дубровачке владе. Такође ни дародавци цоје млади нису увек били исти. У потврдама о примању мираза с краја XIII века ту улогу су имале мајке-удовице или очеви невесте. У случају да њени родитељи нису могли да је набаве или због нечег другог је нису поседовали, она се позајмљивала од оних који су је имали.⁷³ Међутим, током прве половине XIV века та пракса се губила, па су цоју давали младима њихови супружници,⁷⁴ или су са младине стране завештавали новац да се цоја набави кћеркама, унукама, нећакама.⁷⁵ И најзад, цоја је припадала типу скуних и раскошних украса за главу.

Према дубровачким изворима биле су две врсте цоја, уобичајених димензија и малих, "zoyelle", али није познато какав је у ствари био њихов облик - највероватније да је као гирланда окруживала главу и везивала се на темену.⁷⁶ Судаћи по једном помену зоја антиква,⁷⁷ оне су морале током времена визуелно да се мењају, можда добијајући скупље и у већем броју драгуље. Оне су се у Дубровнику непрекидно израђивале; Rucha de Curadin, месар, zaloжио је 1325. две цоје украшене стаклом од којих је једна била нова а друга стара.⁷⁸ Рађене су од сребра и злата. Најједноставније су биле од сребра без украса и оне су биле најјефтиније. Њихова употреба није прелазила трећу деценију XIV века.⁷⁹ Постоја-

⁶⁸ G. Massi, *Alcune leggi suntuarie senesi*, Archivio storico italiano IV, Ser. T. V. Firenze 1880, 134.

⁶⁹ Div. canc. 39, fol. 86, 7. VI 1412; 40, fol. 225, 5. X 1415.

⁷⁰ Spisi IV, br. 1381, 5. II 1298; Mon. Rag. I, Zagreb 1879, 210, 30. VII 1346; Div. canc. 50, fol. 222', 7. I 1437.

⁷¹ G. Bistort, н. д., 325.

⁷² Div. not. 3, fol. 112, 19. II 1319; Div. canc. 6, fol. 52' 30. X 1320; Б. Радојковић, н. д., 141.

⁷³ Spisi I, br. 497, 26. IV 1281, 1047, 20. VI 1282; Spisi III, br. 699, 14. I 1297.

⁷⁴ Div. canc. 13, fol. 91', 4. VI 1342; Д. Динић-Кнежевић, *Положај жена*, 181.

⁷⁵ Test. 5, fol. 48, 15. IV 1348; 62', 1348, 98, 1348; Д. Динић-Кнежевић, loc. cit.

⁷⁶ R. Levi Pisetzky, н. д., 277.

⁷⁷ Div. canc. 6, fol. 52', 30. X 1320.

⁷⁸ V. Han, *Arhivska građa o staklu i staklarstvu u Dubrovniku (XIV-XVI vek)*, Beograd 1979, br. 15, 3. X 1335.

⁷⁹ Spisi III, br. 376, 18. XII 1285; Div. not. 4, fol. 75', 1324; Div. canc. 8, fol. 40', 12. I 1326;

ле су и цоје од сребра па позлаћене, затим са емајлом, бисером и камењем. Употребљаване су и цоје од злата у комбинацији са бисером или емајлом, само од бисера или од бисера са златним ружицама или емајлом.⁸⁰ Како се дубровачка властела умногоме угледала на венецијански патрицијат,⁸¹ дозвољено је претпоставити да су и у Дубровнику властелинке носиле цоју и ван култног времена, у свечаним и празничним приликама, попут дијадеме. Ритуалну и украсну функцију морала је имати цоја и у копненом залеђу. Рашко, жупан из Босне, zaloжио је 1339. у Дубровнику сребрну цоју,⁸² а то исто је учинио, преко посредника, и српски краљ Драгутин (1276-1316), а која му је враћена 1284.⁸³

Оглавља са роговима

Током друге половине XIII, а нарочито у XIV веку у Дубровник су све више пристизали Словени, који су преовладавали у селима дубровачког подручја; било их је и у граду међу патрицијатом, делом романског порекла. Они су се стално инфилтрирали у градско језгро, у потрази за бољим условима живота, или из неких других потреба. Њихове жене, насупрот крунама и цојама Дубровкиња, староседелаца, имале су на глави када су се венчавале оглавља у облику рогова. Једнорога или дворога оглавља била су позната још у далекој прошлости, првенствено народима источног Средоземља, о чему сведоче археолошки налази и сачувани уметнички предмети старих цивилизација. Носили су га привилеговани слојеви становништва, краљеви и свештеници, али оно је имало и атрибуте божанства и њим су представљане паганске богиње. До дубоко у XIX век такво оглавље је чинило део невестинске одеће у народним ношњама Руса, Украјинаца, Словака, делом Пољака и Јужних Словена (Бугари, Срби, Хрвати, делом и Македонци). У функцији капе оно се носило до рођења првог детета, а понекад и до пуне фертилности. "Рогови" су садржавали бинарну поруку из домена невербалне комуникације: били су симбол плодности уопште, а у свадбеном ритуалу били су у функцији ојачања плодности младе, али и знак да се врши мењање њеног социјалног статуса, од девојке постајала је жена способна за биолошку репродукцију.⁸⁴

Дубровачка влада је свакако знала за такво "паганско" значење рогова и то јој није било по вољи, а свакако ни цркви која се у то време трудила да уклони све што није било у духу црквеног учења. Одлуком

Div. not. 6, fol. 81', 24. V 1328.

⁸⁰ Spisi I, br. 497, 26. IV 1281; 1047, 20. VI 1282; Spisi III, br. 61, 11. V 1285, 699, 14. I 1297; Div. canc. 3, fol. 1', 23. V 1318, 3, 3. XI 1318; Test. 5, fol. 62, 16. V 1348; B. Radojković, n. d., 142.

⁸¹ G. Bistort, n. d., 325.

⁸² Div. not. 6, fol. 60, 1. X 1339.

⁸³ Г. Чремошник, *Канцеларијски и ноћарски списи дубровачке канцеларије*, Београд 1932, бр. 364, 30. X 1284; Б. Радојковић, н. д, 30, 141.

⁸⁴ Ј. Аранђеловић-Лазивић, *Женско оглавље у облику рога као одраз примитивне идеје о плодности*, Гласник Етнографског музеја 34, Београд 1971, 37-74; М. Gušić, *Neki primjeri ženskog oglavlja u hrvatskoj narodnoj nošnji*, Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slovena 46, Zagreb 1975, 406, 407, 409, 426.

дубровачког кнеза са одобрењем Малог и Великог већа у априлу 1304. било је забрањено невестама да се приликом одласка у мужевљево кућу везују и носе рогове "према старинском обичају". Казна за прекршиоце је била 10 перпера, што је за мали свет, који је то практиковао, била значајна сума. Та казна је важила за сваки прекршај, а забрану је општински гласник објавио на "уобичајеним местима".⁸⁵ Исти текст унет је и у Статут под истим датумом и у књигу Реформација града Дубровника 1335, а поновљен је у Великом већу у марту 1306.⁸⁶ Очигледно је да се забране нису сви придржавали када је влада била приморана да поново о њој расправља. То потврђује и неколико помена у дубровачким архивским књигама током XIV века, када су давани у залог.⁸⁷ Рогови су припадали миразу невесте, што се може наслутити из набрајања једног залога из 1407: пар позлаћених сребрних рогова са наушницама, сукном (panni - вероватно у значењу одеће) и бисером.⁸⁸

Минђуше (circulus, çercellus)

У уредби о миразу из 1235. у оквиру дозвољених 10 пенса злата наведен је и накит за уши. Реч је о минђушама које су у дубровачким документима од осме деценије XIII века па надаље означаване као *circulus* и *çercellus*. Оне су биле обавезни део мираза, а де Диверсис их је означаио као обележје брачне везе код властеле.⁸⁹ И поред тога, у заданом периоду оне нису поменуте ни у Статуту нити у било којој уредби дубровачке владе. Није познато колико је минђуша спадало у мираз у време издавања уредбе из 1235, као ни у каснијим деценијама. За период од 1279. до 1299. има 51 докуменат у којима се помињу минђуше, од тога се 17 односи на мираз. У њима се девет пута наводи три пара, а у пет по два пара, што би на индиректан начин указивало да је на почетку XIII века било уобичајено давати млади по два пара минђуша. Три пара минђуша спадала су у мираз и на самом почетку XIV века, као и у првој половини тога столећа,⁹⁰ али већ 1281. *Vasilius* златар добио је у миразу пар златних и три пара позлаћених сребрних минђуша, дакле четири пара. То је у XIV веку постало уобичајена пракса и код властеле и код пучана, па се на неки начин сматрало и обавезом.⁹¹ На моћне почели су да се угледају и мање моћни, те се тако одомаћило толико пари тог накита - понекад се повећавао број на пет, шест пари⁹² - који би се могли сврстати у категорију *secundum consuetudinem Ragusii*.

Минђуше или наушнице, у зависности од типа, израђиване су од сребра, позлате и злата; превагу је имало сребро, сасвим ретко су прав-

⁸⁵ Monumenta ragusina V, Zagreb 1897, 74, 20. IV 1304.

⁸⁶ Statut, Lib. VIII, cap. LVII; А. Соловјев, н. д., pag. II, cap. XVI, 10. III 1335; Mon. rag. I, 5.

⁸⁷ Test. 5, fol. 163, 1363; Lettere e Commissioni du Levante 3, fol. 54, 1382.

⁸⁸ Div. canc. 36, fol. 226, 17. X 1407.

⁸⁹ J. Božić, н. д., 48.

⁹⁰ Spisi I, br. 572, 10. VII 1281.

⁹¹ Test. 3, fol. 3', 4', 5', 18'; 4, fol. 1, 13'; 5, fol. 8', 27; Div. canc. 8, fol. 93'; Debita notariae 2, fol. 272.

⁹² Test. 3, fol. 1', 3. VIII 1324; 5, fol. 1', 1348; Div. not. 8, fol. 3', 30.

љена од неплеменитих метала.⁹³ И поред веома бројних помена миншђуша у дубровачким документима има мало података о њиховом изгледу за време које се овде посматра. Од 1282. до краја XIII века у употреби је био за минђуше и термин *circulus*, у преводу: карика, алка. Остаје за сада непознато да ли су представљале посебан тип, или су биле само синоним за *çercellus*, како се наводи у једном тестаменту из 1297.⁹⁴ Ђерђело је био и остао током наредних векова уобичајени назив за минђуше/наушнице. У документима се најчешће помињу позлаћене и златне са одређеним карактеристикама, било их је стандардних димензија и малих са ланчићем, затим сребрних и златних са ситним и уобичајених облика бисера, златне гроздоликог типа (*cum aëinis*), са гранулама и ружама.⁹⁵ Поред тих, условно названих дубровачких типова, Дубровкиње, властелинке и пучанке, радо су носиле и тзв. српске минђуше,⁹⁶ а у првој половини XIV века долазиле су из Грчке златне са бисерима и посебан тип златних минђуша из Ветернице, луке у Патраском заливу.⁹⁷

Када су у Дубровник после страшних кужних година 1348, 1361, 1363. масовно пристизали Словени, у дубровачким документима почиње да се бележи и словенско име за *çercellus* - обоци.⁹⁸

Прстен

Последња врста накита наведена у уредби из 1235. била је накит за руке. Како се у Дубровнику у то време још нису носиле металне нарукнице, помен се односи на прстен. У овом граду прстење су носили и жене и мушкарци, и оно је било врло омиљен накит и код властеле и пучана и малог света. Поседовани број прстенова стално се повећавао у следу деценија. У последње две декаде XIII века записано је у постојећим документима највише до 4 прстена,⁹⁹ а 1320, нпр. властелин Мартоло Тудозић (*Martolus de Tedusio*) zaloжио је 32 прстена, осам златних и 24 мала од злата са ситним бисерима.¹⁰⁰ Сем као накит различите вредности који се тестаментарно завештавао, поклањао, куповао, давао као залог за позајмљени новац, расположиви извори од 1280. до 1297. указују и на њихову функцију обичајног поклона, "pro dono" приликом куповине винограда, земље, куће, са назначеном врстом племенитог или не метала од којег је био начињен и његовом новчаном вредношћу.¹⁰¹ Најзна-

⁹³ Spisi IV, br. 1343, 1392, 6. V 1298.

⁹⁴ Spisi IV, br. 1343, 9. VIII 1297.

⁹⁵ Spisi II, br. 1309, 8. IX 1282; Spisi IV, br. 1278; 24. V 1295; Div. not. 3, fol. 110', 14. II 1319; Div. canc. 6, fol. 4, 30. VI 1320; 12, fol. 86, 2. V 1335; 16, fol. 19', 3. XII 1348; Test. 5, fol. 65, 15. IV 1348, 89, 21. IV 1348.

⁹⁶ Б. Радојковић, н. д., 267, 274, низ помена у дубровачким документима.

⁹⁷ Test. 5, fol. 27', 11. III 1348; V. Han, *La culture materielle des Balkans au Moyen Age à travers la documentation des Archives de Dubrovnik*, Balcanica III, Beograd 1972, 184.

⁹⁸ Div. canc. 20, fol. 121, 23. IV 1366.

⁹⁹ Spisi II, br. 1293; Spisi IV, br. 1278; 1350, 1337.

¹⁰⁰ Div. canc. 6, fol. 46, 16. X 1320.

¹⁰¹ Spisi I, br. 302, 364, 486, 512, 522, 1014; Spisi II, br. 1090, 1189, 1224, 1261; Spisi III, br. 799, 814.

чајнију, међутим, улогу имао је прстен приликом зарука и венчања.

У Статуту града Дубровника постоји посебна глава "Прстења које муж даје жени", са три радње.¹⁰² На првом месту је предаја вереничког прстена: "Прстен који муж даје жени када је прихваћа и заручује". У средњовековном Дубровнику избор брачних партнера вршили су њихови родитељи на основу различитих интереса, који су имали исту основу и код властеле и код пучана, само су модификације зависиле од степена поседовања друштвене и економске моћи. Синови су имали право да прихвате или не прихвате понуђени избор,¹⁰³ док је то право било ускраћено кћеркама.¹⁰⁴ О начину и времену обављања чина зарука нема за сада потребних вести. Де Диверсис обавештава да су се у првој половини XV века заруке склапале на неколико година пре пунолетства будућих супружника,¹⁰⁵ а према Статуту девојке су постајале пунолетне са 12, а мушкарци са 14 година живота.¹⁰⁶ Дозвољено је претпоставити да је обичај раних зарука постојао и у посматраном периоду када је дубровачко друштво било конзервативније него у време Диверсиса.

У Дубровнику, као и у западној Европи, није постојао посебан тип вереничког прстена. Као појам симболичког значења био је познат још у ранохришћанском периоду са континуитетом постојања. У Византији и у областима у њеној духовној и културној сфери такво прстење је било једноставних облика или са композицијама везаним за Христов живот, венчање, натписе, као нпр. прстен српског краља Радослава (1228-1234) на коме је запис о његовој заруци с Аном Комнен.¹⁰⁷ Оно се носило и у Венецији, под утицајем Истока и Византије, као и у Трсту, чије је златарство било под упливом Венеције.¹⁰⁸ Статут Дубровника је прописао да се само један веренички прстен може дати вереници. Такво правило је важило и у Болоњи, 1276. је наређено да ни један младожења не сме да да вереници више од једног прстена.¹⁰⁹

Друга ставка одредбе о прстену односила се на прстен који је муж стављао на појас жене. Није познато када и како се то дешавало. Тај, неоспорно симболичко магијски чин са двоструким кругом, а највероватније, у значењу чврсте нераскидивости брачне заједнице, практикован је крајем XIII и у првој половини XIV века, што потврђују дубровачки извори.¹¹⁰ На венчању је млада носила свој појас, обично сребрни, који је могао да буде наслеђен од мајке, опоручно завештан, како је практиковала властела,¹¹¹ а код пучана је могао да буде и део мираза.¹¹²

¹⁰² Statut, Lib. IV, cap. VIII.

¹⁰³ Исто, cap. XII.

¹⁰⁴ Исто, cap. XLVIII.

¹⁰⁵ I. Božić, н. д., 67, 68.

¹⁰⁶ Statut, Lib. IV, cap. LXXVI.

¹⁰⁷ Б. Радојковић, н. д., 124, 279.

¹⁰⁸ В. Cecchetti, *La vita dei Veneziani nel 1300*, Venezia 1886, 103; E. G. Caprin, *Il trecento a Trieste*, Trieste 1897, 205.

¹⁰⁹ L. Frati, *La vita privata di Bologna nel Medio-Evo*. La Rasegna nazionale XIX/XCVI, Firenze, Milano 1897, 549.

¹¹⁰ Spisi I, br. 581, 18. VII 1281.

¹¹¹ Test. 5, fol. 24', 11. III 1348; Spisi IV, br. 1289, 26. VIII 1295.

Да се са наслеђеним, можда и посебно купљеним појасом млада венчавала произлази из опоруке Русе, жене Николе Менчетића (Ruossa uxore Nichola de Mençe), састављене 1348: "Маруши, кћери Ђива Лукаревића (Giue de Luchar) за један појас када буде ишла мужу..."¹¹³. У Италији, напротив, појас од сребра, некад и позлаћен, често је био поклон мужа невести поводом свадбе.¹¹⁴

Трећа ставка те одредбе односила се на венчани прстен којим је муж прстеновао младу. Тим чином започињао је најсвечанији део свадбеног ритуала, који је од првих година XVI века па надаље био једна од главних тема низа уредби дубровачке владе против луксуза и расипништва. Његов опис оставио је за властелу де Диверсис. Онога дана када ће бити одведена у кућу мужа, млади у њеној кући после пристанка да ће се удати за одређеног човека "приступа младожења, пред којим иде дјечачић носећи у рукама запаљену воштаницу и прстенује младу златним прстеном".¹¹⁵ Такав прстен, који је "fuit de anelare", како је наведено у једном миразу из 1281,¹¹⁶ носио се на за то одређеном прсту, "... super digitis anulati..."¹¹⁷ Он је имао функцију обавештавања о брачној вези и верности; у западној Европи до XIII века носила га је само млада, а од тада почели су и мушкарци да га носе. До средине XIV века није имао фиксирану форму.¹¹⁸ У Венецији се венчани прстен називао "вера", термином који је био познат и у Дубровнику и који се наводи у документима из XV века.

Према Статуту, сва три прстена била су власништво жене и она је могла са њима да ради према својој вољи, без обзира на то да ли је имала или не наследника.

У Дубровнику је у последње две деценије XIII и у првој половини XIV века ношено прстење од сребра, позлате, злата, ретко од неплеменитих метала. Код властеле и пучана преферирано је било од злата; у последње две деценије XIII века више су га носили пучани, а од 1300. до 1349. властела. Расположиви извори не омогућавају увид у облике највише ношеног прстења. У појединим документима наведени су са одређеним особеностима. То су били прстенови од злата са главом у функцији печата, који су били распрострањени у средњем веку на читавом Балкану, у Италији; у земљама западне Европе је сматран за најстарији средњовековни облик прстена.¹¹⁹ У Дубровнику су га поседовала оба пола, властела и пучани, и први пут је забележен у тестаменту жене једног кројача 1298.¹²⁰ Властела је углавном имала прстење са сафиром, бисерима, дијамантима,¹²¹ украсима омиљеним и у Венецији.¹²² Ретки су помени

¹¹² Spisi I, br. 1108, 10. VII 1282.

¹¹³ Test. 5, fol. 24.

¹¹⁴ R. Levi Pisetzky, н. д., 276.

¹¹⁵ I. Božić, н. д., 68.

¹¹⁶ Spisi I, br. 581.

¹¹⁷ B. Cecchetti, н. д., 104.

¹¹⁸ H. Kühnel, *Bildwörterbuch der Kleidung und Rüstung*, Stuttgart 1992, s. v. Fingerring.

¹¹⁹ Исто; Б. Радојковић, н. д., 121.

¹²⁰ Spisi IV, br. 1045, 8. X 1298.

¹²¹ Div. canc. 5, fol. 74', 11. X 1313; 9. fol. 16', 21. XII 1328; 12, fol. 26, 15. I 1335; Div. not. 6, fol. 115; Test. 5, fol. 46', 30. I 1348; Liber de male

прстења са "смеђим каменом", "con sebre", са стаклом, каменом св. Катарине.¹²³

Одећа

У већ помињаној уредби о миразу из 1235. наведени су и делови одеће који су припадали миразу, а које је могла млада да поседује "попут племенитих госпођа, према обичају града Дубровника, који је као такав обичај". Побројани су сви прописани одевни делови, врсте тканина од којих су смели да буду начињени, као и врсте крзна, уз то је додата и робиња. Та ставка уредбе завршава се одлуком "да се овај обичај нипошто не сме проширити, али се може смањити, ко хоће".¹²⁴ Другим речима, могло се дати мањи број, већ према нахођењу и материјалним могућностима, али се није смело дати више од дозвољеног. Наведени термини одеће указују да је реч о горњим одевним предметима.

Прописана одећа састојала се од три текстилна и два крзнена одевна предмета. Од текстила су били *clamis*, *diloys* и *zurra*, а од крзна *pellis* и *pellicea*. *Clamis*, од грчке речи *chlamys*, *chlamide*,¹²⁵ у дубровачким споменицима из прве половине XIV века *clamida*,¹²⁶ био је у античкој Грчкој првобитно војнички огртач правоугаоног облика, који се причвршћивао на десном рамену фибулом, остављајући слободну десну руку, постао је краљевски огртач од финије тканине са брижљиво одабраном бојом и украсима. Хламида је била и огртач византијских царева и царица, обично од златотканог пурпура са таблионом, док су вазали носили белу хламиду.¹²⁷ Из византијског дворског церемонијала хламиду су преузели у своју костимну слику меровиншки и каролиншки краљеви и аристократија,¹²⁸ да би она у XIV веку у земљама западног Медитерана постала горња одећа мушкараца, огртач за пут угледних особа, а у Дубровнику и пучана.¹²⁹

Изнете чињенице указивале би да је кламис дубровачких невести, властелинки до 1235, а од тада и пучанки, представљао грчко-византијско културно добро, вероватно инфилтрирано посредством византијске власти у Дубровнику до 1205, са истом ознаком церемонијалног руха. Дубровачке невестинске хламиде морале су да буду од две врсте тканина, од скрлета (*scarlato*) и саје (*saia*). Скрлет, у српским споменицима и као гримиз,¹³⁰ је био вунена тканина обојена скрлетом, бојом која

¹²² В. Cecchetti, н. д., 103.

¹²³ Test. 5, fol. 103, 1348, 16', 16. II 1348; Д. Динић-Кнежевић, *Положај жена*, 178.

¹²⁴ Statut, LXIV.

¹²⁵ F. Boucher, *Histoire du costume en Occident de l'antiquité à nos jours*, Paris 1965, s. v. Chlamyde; Н. Kühnel, н. д., s. v. Chlamys; R. Panozzo, *Biancheria e indumenti in manoscritto membranacco del sec. XIV*, Vicenza s. a., 10: термин *clamis* ретко се јавља у класичном латинском, а доста је био употребљаван у средњовековном латинитету.

¹²⁶ Test. 3, fol. 18', 14. IX 1325; 6, fol. 8, 10. VI 1366.

¹²⁷ F. Boucher, н. д., 110, 150; Н. Kühnel, н. д., s. v. Chlamys.

¹²⁸ F. Boucher, н. д., 159, 170.

¹²⁹ R. Panozzo, н. д., 10; нап. 125.

¹³⁰ Д. Стојановић, *Тканине*, у: *Историја примењене уметности код Срба I*, Београд 1977, 288.

се добијала од кошевиле, штитасте ваши (soccus costi), тамноцрвеног, с преливом љубичастог колорита. Боја је дала име тканини, нпр. у Венецији је 1302. било ranni scarletto. Оне су се у овом граду поклањале угледним личностима, а доносиле су се са Леванта, затим из Корона, Модона и Кандије.¹³¹ Саја је била танка вунена тканина различитог квалитета, која се ткала у фламанским вунарским центрима, у Брижу, Ипру, Турне (saya de tonero) и у француском граду Арасу.¹³² Обе те тканине увозиле су се у Дубровник¹³³ и припадале су категорији скупоцених текстилија.

Међу текстилном одећом алтернативно су наведене diploys или zurra, такође са избором две врсте тканина, ченде (zendato) и аксамита (examito). Термин диплоис је грчког порекла и у античкој Грчкој је означавао двоструки огртач, идентичан са chlaina, топлим вуненим зимским огртачем који се двоструко обавијао и придржавао иглом. Под тим именом био је познати и у Византији, а варијантни облик chlanis односио се на такав женски огртач од финије тканине.¹³⁴ Недостатак одговарајућих извора не дозвољава да се одреди како је изгледао диплоис дубровачких властелинки до 1235, а невеста свих друштвених категорија од 1235. до непознатог времена. Прописано је да буде од ченде, мање или више fine свилене тканине, врсте тафта, чија је прадомовина била Кина, затим је ткана у Персији, Тиру, Кандији, Фамагусту, а њена израда се одомаћила и у Италији (Кантарицаро у Калабрији, Лука, Венеција, Болоња).¹³⁵ Диплоис се више не наводи у дубровачким документима последњих деценија XIII века, те је очигледно да је његов помен у уредби из 1235. био тада већ реликт грчко-византијске културе одевања, који је у ранијим временима био саставни део невестинске гардеробе дубровачких властелинки. Да је диплоис био у процесу губљења сведочи дозвољена могућност његове замене цупом.

Цупа - zurra, giubba у Венецији, термин арапског порекла,¹³⁶ била је врста нешто дужег припијеног прслука са рукавима, постављеног памуком, а који је покривао попрсје, тако да је штитио тело од хладноће.¹³⁷ Израђивала се од аксамита (итал. sciamito у значењу 6 нити), раскошне дебље и теже свилене тканине, пореклом с острва Андроса у Грчкој. Одатле је његова производња пренета у Сирију, Египат, Кипар, па је Никозија постала нека врста ткачког центра за аксамит. Ткала се у Калабрији, на Сицилији, одакле су ткачи прешли у Луку, као и у другим свиларским центрима. У Венецији је још пре 1265. постојала корпораци-

¹³¹ В. Cecchetti, н. д., 36, 37.

¹³² Исто, 13, 14; R. Levi Pisetzky, н. д., 229; Д. Динић-Кнежевић, *Тканине у привреди средњовековног Дубровника*, Београд 1987, 28.

¹³³ Statut, Lib. VII, cap. XXXVIII.

¹³⁴ Н. Kühnel, н. д., s. v. Chlaina, Chlanis.

¹³⁵ W. Heyd, *Histoire de commerce du Levant au Moyen Age*, Leipzig 1923, 701; F. Podreider, *Storia dei tessuti d'arte in Italia (sec. XII-XVIII)*, Bergamo s. a., 14; В. Cecchetti, н. д., 53.

¹³⁶ F. Boucher, н. д., s. v. Jupon.

¹³⁷ G. Bistrot, н. д., 346; C. Merkel, *Come vestivano gli uomini del "Decameron"*, Roma 1898, 17; Spisi IV, br. 494, 4. IX 1284; Lexicon latinitatis medii-aevi Jugoslaviae I, Zagreb 1973, s. v. cuba: Преведено као женска туника, шуба; Д. Динић-Кнежевић, *Положај жена*, 174; Јупра као сукња; cuba као капа.

ја "Samitariorum". Аксамит се убраја у најскупоценије тканине средњег века, често се наводи у изворима Србије, Босне, Француске, Немачке.¹³⁸ Заједно са скрлетом представљао је врхунац елеганције, и обе су указивале да су њихове власнице припадале вишој друштвеној класи.¹³⁹

Последња два одевна предмета ношена у мираз била су од крзна. Једно је било pelle, буквално: кожа, крзно, а чије значење је пренето на одевни предмет од крзна, како показују примери из Венеције с почетка XIV века.¹⁴⁰ Та одећа била је у Дубровнику 1235. од крзна куне, тачније: крзно је могло да служи као постава или да има украсну функцију на њеној спољној страни. Таква врста горње одеће јавила се као нова мода у западној Европи у XII веку и ношена је до XV века.¹⁴¹ Други наведени крзнени одевни предмет био је од зечје коже, pellicea de leporinis. У Италији је pellicia била постава горње одеће француског кроја, одакле је преузето и име pellicon. Досезала је до половине ногу, облачила се као кошуља, са стране отворена са широким и кратким рукавима, понекад и са украсним детаљима.¹⁴²

Нова листа одеће која је припадала младином миразу налази се у Статуу града из 1272. Она садржи неколико промена у односу на уредбу из 1235, што се морало догађати у следу протеклих година. Дубровник је од 1237. поново имао Венецијанца за кнеза, па иако је било повремених размимоилажења и краћих спорова између Венеције и Дубровника,¹⁴³ стални сваковрсно контакти са Венецијом одразили су се и у овој уредби. Она се односила само на кћерке властеле, искључујући остале друштвене категорије, што сведочи о поновном постојању строге сталешке диференцијације унутар дубровачког друштва. Новина је била да се уместо појединачних делова одеће могао дати новац са тачно одређеним сумама за сваки поједини комад. Сем тога, било је дозвољено да се уговором може дати већа или мања сума новца, највероватније због излажења у сусрет врло богатим и мање имућним. Одећа пучанских невести није поменута, па су према томе у мираз могле да урачунавају одећу какву су имали. Посебну пажњу заслужују нови термини који су наведени у листи уместо старих. Антички вертикални плашт кламис није се више убрајао у невестинско рухо. Њега је заменио огртач mantellus. Такође се више не помиње диплоис, остала је цупа, а пелицеа је постала pellicione. Сви ти горњи одевни предмети допуњени су формулацијом "опскрбљен" и "постављен".¹⁴⁴ Све то недвосмислено упућује на промене које су се десиле и у садржају културе одевања у протекла скоро пола века.

Мантелус је био најгорњи огртач оба пола и свих друштвених категорија, веома омиљен у средњем веку, те се користио у разним при-

¹³⁸ W. Heyd, н. д., 699; F. Podreider, н. д., 14, 30, 31, 34; G. Bistrot, н. д., 338-342; Д. Стојановић, н. д., 288.

¹³⁹ R. Levi Pisetzky, н. д., 272.

¹⁴⁰ B. Cecchetti, н. д., 81.

¹⁴¹ F. Boucher, н. д., 170, 180, 182.

¹⁴² C. Merkel, н. д., 56.

¹⁴³ V. Foretić, н. д., 64-68.

¹⁴⁴ Statut, Lib. IV, cap. III.

ликама. Свакодневни су били од јефтинијих, а свечани од скупљих тканина.¹⁴⁵ У Италији су били кружног кроја, широки, без рукава и досезали испод врата копчом, брошем, који су могли да буду раскошне јувелирске израде.¹⁴⁶ То спајање у средини било је нова мода XIII века.¹⁴⁷ Према млетачким изворима могли су да буду постављени, постава је била од тканина или крзна,¹⁴⁸ како је то забележено и у дубровачким изворима од друге деценије XIV века.¹⁴⁹

У Статуту Дубровника наведени су мантили од скрлета и саје, исто као у уредби из 1235. за кламисе, с тим што је означено да саја мора да буде зелена. И овога пута је старија пракса преточена у закон: Лена, кћерка Ивануша де Клепо, удала се 1271. и имала је у миразу таква два огртача.¹⁵⁰ За оба огртача наведене су новчане вредности, огртач од скрлета је процењен на 12, а од саје на 8 перпера. Цена је свакако зависила од квалитета употребљене тканине, а боје су имале своје симболично значење. Пурпур, одомаћен у средњем веку у земљама Медитерана, а у средњој Европи од XVI века, био је знак радости, богатства, али и отмености горњег друштвеног слоја, што је преузето од Римљана, док је зелена боја била знак младих и брака.¹⁵¹ Скрлетни огртач имале су, како је прописано, кћерке властеле, али од краја XIII и у првој половини XIV века и пучанке.¹⁵² Иначе за кћерке пучана било је уобичајено да поседују само један огртач, и то од зелене саје.¹⁵³ Огртач кћерке сиромашних, ако га је уопште имала, био је од јефтинијих и обичнијих тканина, као што је био (г)вачето, тања вунена текстилија,¹⁵⁴ коју су понекад властелинке завештавале сиромашним женама,¹⁵⁵ затим од вунених тканина, које су у изворима означаване бојом, мрке, црне,¹⁵⁶ пракса позната и из Венеције.¹⁵⁷

Према одредби у Статуту цупа од ченде је и даље остала као саставни део мираза властелинки и процењена је на 8 перпера. Њу су израђивали посебни кројачи, *zupparii*, који су били знатно бројнији од других кројача, однос је био 56:12.¹⁵⁸ Сем тога, цупе су се извозиле из Дубро-

¹⁴⁵ R. Levi Pisetzky, н. д., 273; C. Merkel, н. д., 57.

¹⁴⁶ C. Merkel, н. д., 60; F. Boucher, н. д., s. v. Manteau; H. Kühnel, н. д., s. v. Mantel.

¹⁴⁷ R. Levi Pisetzky, н. д., Tab. 176.

¹⁴⁸ B. Cecchetti, н. д., 71.

¹⁴⁹ Div. canc. 5, fol. 19, 22. X 1312; 6, fol. 66, 30. VI 1313; 7, fol. 15, 1. VIII 1323; 10, fol. 38, 11. VI 1333.

¹⁵⁰ Spisi II, br. 801, 10. VIII 1282, нотарска исправа од фебруара 1271.

¹⁵¹ H. Kühnel, н. д., s. v. Brautkleidung, Kleiderfarbe.

¹⁵² Spisi II, br. 801; Div. canc. 5, fol. 19; 65, 30. VI 1313; 99, 9. I 1314; 6, fol. 74, 30. XII 1326; Test. 3, fol. 5', 20. XI 1324; 9, fol. 78', 29. VII 1329; 5, fol. 61', 1348; T. Smičiklas, н. д., XI, br. 346, 3. X 1348.

¹⁵³ Spisi I, br. 770; Spisi III, br. 21; Spisi IV, br. 1275; 21, 343; Div. canc. 6, fol. 51; 7, fol. 1 5'; 8, fol. 22'; 9, fol. 141; 10, fol. 33'; 114, fol. 41.

¹⁵⁴ Statut, Lib. VII, cap. XXXVIII.

¹⁵⁵ Div. canc. 8, fol. 22', 2. XI 1325.

¹⁵⁶ Spisi IV, br. 1355, 2. X 1297; Div. canc. 5, fol. 40, 4. III 1313; 10, fol. 38, 11. VI 1333; 166, 4. VI 1334.

¹⁵⁷ B. Cecchetti, н. д., 52.

¹⁵⁸ J. Lučić, *Obriti i usluge u Dubrovniku do početka XIV stoljeća*, Zagreb 1979, 73-81.

вника на просторе од Вруље до реке Љеша и на острва Мљет, Корчулу, Вис, Хвар и Брач,¹⁵⁹ а за израђиваче цупа, као и за купце, постојао је посебан режим глоба и царина.¹⁶⁰ Из свега тога следи да је цупа требало да буде општеприхваћен одевни предмет; међутим, помени цупа у поседу жена су релативно оскудни, нарочито када су у питању мирази и опоручна завештавања поседоване цупе. Изгледа да су их више носили мушкарци. Ретки подаци у којима су донекле описане цупе обавештавају да су властелинке које су се удавале у последње две деценије XIII века имале цупе од црвеног или мрког аксамита,¹⁶¹ док су код пучанки биле од домаћег ланеног платна или од мрког "levero",¹⁶² јефтине вунене тканине, у Венеције *loverio*.¹⁶³ Ни из прве половине XIV века нема таквих бројних информација. Властелинке су и даље имале цупе од црвене ченде и аксамита, богате пучанке такође од ченде, једнобојног, црвеног и црвено-жутог синдона, црне свиле.¹⁶⁴

У Статуу је наведена и крзнена одећа, а према архивским вестима с краја XIII века јасније дефинисана. Уз крзно од куне, процењено на 12 перпера, додато је "опскрбљено" и "покривено", што јасно индицира да је реч о горњој одећи чија је постава било крзно. Том формулацијом је објашњен навод "покривач од зеленог и мрког" у уредби из 1235, а који се налази одмах иза "крзно од куне". У документима се "pelle" означава као *gerzone*, *ghrisone* и слично. Термин је вероватно корумпирани облик од средњонемачког *kirsen*, у значењу: одећа од крзна.¹⁶⁵ У најранијим млетачким изворима забележене су *crosine*, *crosne*, а од XII века *grosina*.¹⁶⁶ У последњим деценијама XIII века у Дубровнику су герсони били са крзном од кунића, куне и лисичине,¹⁶⁷ као и у првој половини XIV века.¹⁶⁸ Други крзнени огртач "*pellicione leroiginus*" у вредности од 3 перпера у документима је означаван као "кожух" са гласовним променама;¹⁶⁹ то је словенска реч.

Поред одеће наведене у Статуу у исправи о миразу с краја XIII века, као и у одговарајућим документима из прве половине XIV века, наведени су одевни предмети који су припадали миразном руху, а које не помиње ни једна уредба дубровачке владе. На првом месту то је горња одећа *gvarnascha* са варијантним облицима *gvarnacion* и *gvarnaçol*.

Гварнака је била посебан тип средњовековне горње одеће, ношена од оба пола и свих сталежа. Она је била комбинација капута и хљине, дуга, широка, спреда отворена, већином од струка наниже, поне-

¹⁵⁹ J. Lučić, *Knjiga odredaba dubrovačke carinarnice, 1277*, Dubrovnik 1989, 15, 16/I, III.

¹⁶⁰ Исто, 16/V-VIII.

¹⁶¹ Spisi I, br. 375, 11. XI 1280; 581, 18. VII 1281.

¹⁶² Isto, br. 420, 12. I 1281; Spisi IV, br. 1355, 3. IX 1297.

¹⁶³ B. Cecchetti, н. д., 14.

¹⁶⁴ Div. canc. 5, fol. 100; 6, fol. 105; 9, fol. 78; 11, fol. 77; 13, fol. 49; Test. 3, fol. 5; 5, fol. 35, 104.

¹⁶⁵ H. Kühnel, н. д., s. v. Kürsen.

¹⁶⁶ B. Cecchetti, н. д., 68, 69.

¹⁶⁷ Spisi I, br. 424, 19. I 1281; 722a, 9. I 1282; Spisi IV, br. 1398, 2. VII 1297.

¹⁶⁸ Div. canc. 7, fol. 33, 17. X 1323; Test. 5, fol. 40, 18. II 1348.

¹⁶⁹ Spisi I, br. 697, 1. XII 1281; 722a; Spisi IV, br. 1357, 10. VIII 1297.

кад и са стране, без крагне са широким viseћим рукавима, а било их је и без са великим изрезом испод пазуха. Могла је да буде постављена крзном или тканином и да има појас. Појавила се почетком XIII века, у једном попису мираза из Ђенове, из 1214, наведена је једна гварнака од камбелота, једна са јагњећим крзном, а једна са крзном од кунића.¹⁷⁰ У Дубровнику у последње две деценије XIII века гварнака се најчешће налазила у миразима пучанки, ретко властелинки, и то тек при крају тог столећа, чешће у првој половини XIV века,¹⁷¹ када се напуштао мантило. Израђивала се од разних врста вунених тканина, од (г)вачета, терлиса тканог у Фиренци, па се помиње и као "florentino", затим од зелених и плавих тканина (ranno), од мостарело, производа француског ткачког центра у Монтреју,¹⁷² од "gamelina", тачније *camelina*, из ткачких радионица у Француској и Фландрији, знатно коришћеног на Блиском истоку,¹⁷³ од *augicelle*, врло скупе тканине проткане златним нитима, на коју се у Венецији 1265. плаћала царина од 40 солди, док је за најскупљи скрлет износила 50 солди.¹⁷⁴ У Дубровнику је било гварнака и без рукава.¹⁷⁵ У првој половини XIV века проширен је списак вунених тканина од којих су израђиване гварнаке. То су били стамето, познат у Венецији као *tutalana*, ткан у Монци, Милану, Верони, затим *mischio*, *medietate*, *schacato*, полувунене тканине, као и од раше и домаћег *sochna* (сукно?).¹⁷⁶ Један од изузетака представља помен једне женске гварнаке од "čeleno blavo", у поседу властеле,¹⁷⁷ тј. од средње категорије свилене тканине *zalone*.¹⁷⁸ Уз зелену боју која је преовладала, било је гварнака од плавих, мрких, црвених, белих, љубичастих текстилија. У овом периоду јављају се и постављене гварнаке, нпр. зеленим ланеним платном.¹⁷⁹

Варијанта гварнаке били су *gvapnacioni*, који су имали шире рукаве и обично су били постављени крзном.¹⁸⁰ Први помен из Дубровника је из 1279: властелинка Лена удова Климе Паборића (*Clemens de Paborra*) поседовала је гварначон постављен лисичјим крзном, који је био својина њене свекрве.¹⁸¹ Међутим, расположиви подаци с краја XIII и из прве половине XIV века указују да су постављени гварначони били у поседу мушкараца. Женски гварначони су били од истих тканина као и гварнака, зелени, плави, мрки и ружичасти,¹⁸² затим од стамета,¹⁸³ а највише од

¹⁷⁰ C. Merkel, н. д., 49, 51; B. Cecchetti, н. д., 82; R. Levi Pisetzky, н. д., 273, 275.

¹⁷¹ Spisi IV, br. 1291; 1290, 1400, 1381; Test. 3, fol. 17; 5, 16', 17', 21, 66, 171; Div. canc. 8, fol. 10; 10, fol. 79a; 13, fol. 95; Test. 5, fol. 55, 130, 56'.

¹⁷² Г. Чremoшник, *Канцеларијски и ношарски сѝиси*, бр. 154; Spisi I, br. 420; Spisi II, br. 1065, 1340; Spisi III, br. 20, 1099; Spisi IV, br. 139, 1402, 1416, 1428; Д. Динић-Кнежевић, *Тканине*, 31.

¹⁷³ W. Heyd, н. д., 704.

¹⁷⁴ Spisi II, br. 1306, 11. VIII 1282; B. Cecchetti, н. д., 13.

¹⁷⁵ Spisi II, br. 1325, 19. II 1282.

¹⁷⁶ Test. 3, fol. 66, 24. XI 1340; 5, fol. 56', 20. III 1348; Div. canc. 11, fol. 38, 17. VIII 1335; 16, fol. 39', 7. II 1349; B. Cecchetti, н. д., 11.

¹⁷⁷ Div. canc. 10, fol. 79a, 4. IX 133.

¹⁷⁸ B. Cecchetti, н. д., 11, 54.

¹⁷⁹ Div. canc. 12, fol. 44, 15. II 1335; 13, fol. 95, 7. VI 1342.

¹⁸⁰ R. Levi Pisetzky, н. д., 273.

¹⁸¹ Spisi I, br. 74, 19. IV 1279.

drappo, плавог, зеленог, без ознаке боје.¹⁸⁴ И овога пута изузетак је био гварначон од раскошног аксамита у поседу једне властелинке, који је припадао њеној мајци.¹⁸⁵ У неутврђеном времену прве половине XIV века постојали су и гварначони кружног кроја као и са шлепом, "репом". Шлепови на одећи били су познати у Италији од друге половине XIII века. Кардинал Латино Малебранка наложио је женама у Ломбардији, Тоскани и Ромањи да њихови репови не смеју више да износе 1,5 лакат, већ само једну палму (пола лакта, око 25 cm), а свештеници нису смели да исповедају жене које нису послушале ту наредбу. Закони против луксуза, издавани у Болоњи 1288, у Венецији и Фабријану 1299, прописивали су новчане казне за прекршитељке.¹⁸⁶ Борба против шлепова настављена је и у XIV веку, с тим што је према закону против луксуза из Модене, 1327, њихова дужина могла да износи један лакат.¹⁸⁷ Дубровачка влада није још у релевантно време реаговала на тај модни детаљ у женском костиму.

Кружног кроја и са шлеповима биле су понекад и *gvamaçole*¹⁸⁸ - мања варијанта гварнаке. Први помен у дубровачким изворима је из 1297. и налази се у тестаменту жене једног обућара,¹⁸⁹ што значи да су биле познате и раније, али ширу употребу добиле су у првој половини XIV века, и највише података о њима налази се у тестаментима из кујне 1348. године. Биле су у поседу углавном жена занатлија,¹⁹⁰ имућнијих пучана,¹⁹¹ ређе властеле,¹⁹² а имао их је и мали свет. Израђиване су претежно од вунених тканина, *mesclo*, *раша*, *soçhena*, *соçана* (чоха?), а највише од драпо,¹⁹³ тканине која је могла да буде од свиле, вуне или лана, за разлику од *rapno* који је ткан од вуне, лана или конопље, а не од свиле.¹⁹⁴ Боје тканина биле су исте као и код гварнаке, плава, зелена, мрка. Неколике властелинке и богате пучанке имале су гварнахоле од раскошнијих вунених и свилених тканина, од скрлета, челона, камуке, која је била проткана златним нитима и у својој прапостојбини Кини, као и у Персији, у арапским земљама, на Кипру, у Византији, била је одређена за церемонијална руха.¹⁹⁵ Иако усамљен, један помен у тестаменту имућне пучанке из 1363. сведочи да је било гварнахола и са декоративним тракама, *cum frisi*, а коју је тестаторка завештала најсиромашнијој жени

¹⁸² Div. canc. 8, fol. 91'; 10, fol. 156, 166; 11, fol. 198'; 14, fol. 16', 46'; Div. not. 4, fol. 75; 6, fol. 43, 78; Test. 5, fol. 8', 9'.

¹⁸³ Div. canc. 7, fol. 38, 31. X 1325; Test. 3, fol. 66, 24. XI 1340; 5, fol. 55', 1348.

¹⁸⁴ Test. 3, fol. 25; 5, fol. 55; Div. canc. 9, fol. 67, 102, 152'; Div. not. 6, fol. 152.

¹⁸⁵ Div. canc. 7. fol. 39', 4. XI 1323.

¹⁸⁶ R. Levi Pisetzky, н. д., 259, 261.

¹⁸⁷ A. Fabretti, *Statuti e ordinamenti suntuarii intorno de vestire degli uomini e delle donne in Perugia dall'anno 1266 al 1536*, Memorie della Reale Accademia delle scienze de Torino, Serie seconde, T. XXXVIII, Torino 1888, 161.

¹⁸⁸ Test. 5, fol. 89, 102, 104, 106', 128, 130.

¹⁸⁹ Spisi IV, br. 1363, 4. VIII 1297.

¹⁹⁰ Test. 4, fol. 17'; 5, fol. 102', 112', 125'.

¹⁹¹ Test. 5, fol. 8, 35', 61, 106, 21.

¹⁹² Исто, fol. 9', 40', 55, 126.

¹⁹³ Исто, fol. 8, 9', 35', 41; 55, 109', 101, 112', 125, 125', 126', 128; Div. canc. 6, fol. 153, 171.

¹⁹⁴ Vocabolario degli accademici della Crusca, IV-2, Firenze 1882, s. v. drappo.

¹⁹⁵ Test. 5, fol. 35', 40', 125'; Div. canc. 6, fol. 153; W. Heyd, н. д., 697, 698.

за њену удају.¹⁹⁶ Иначе, општа пракса је била и код властеле и код пучана да су своје гварнаке, гварначоне, гварнаhole завештавале кћеркама, сестрама, мајкама, родбини, сиромашним племићким и пучанским девојкама када се буду удавале.

У дубровачким документима наводе се као одећа за венчање још три одевна предмета, који су се иначе носили испод горњих одевних руха. То су биле туника, гонела и сукница (*sucnića, soknića*). Туника је била код Римљана одећа састављена од два равно кројена, или ткањем тако одмерена, комада тканине, без рукава, а од III века после Христа и са рукавима. Била је обично од вунених текстилија, имала је појас којим се регулисала њена дужина, а носила су је оба пола горњих друштвених сталежа.¹⁹⁷ Током векова њен крој се није мењао, па је таква дочекала и време које се овде разматра. Венчана туника била је позната и у Венецији и наводи се у законима против луксуза из 1299, с тим што је била са шлепом.¹⁹⁸ Гонела је била у суштини синоним за тунику и јавља се у XI веку,¹⁹⁹ такође заступљена код оба пола, али и свих друштвених категорија. У Дубровнику су била позната оба термина, и таква одећа је врло много ношена. Вести о женским туникама из прве половине XIV века обавештавају да су биле од вунених тканина, раше, стамета, а од боја се наводе црвена и плава.²⁰⁰ Директан помен о њеној улози као невестинског руха налази се у тестаменту једне пучанке из 1326, у коме је она завештала кћерки њене сестре поред новца и плаву тунику од стамета за њену удају.²⁰¹ Помен гонеле у миразу је ранијег датума и потиче из 1284. Та гонела је била од тање вунене тканине мастарела.²⁰² У функцији венчане одеће наводи се у Венецији у закону против луксуза из 1334.²⁰³ Гонела поменуте у изворима биле су такође од вунених тканина у зеленој, плавој, мркој, ружичастој боји.²⁰⁴ При крају средине XIV века у изворима се наводе и гонела са сребрним дугметима,²⁰⁵ што је, у односу на расположива документа, представљало новину, иако су се дугмета на одећи у скромном броју користила у Италији у другој половини XIII века. У исто време једна Дубровкиња удата за Венецијанца имала је гонелу постављену крзном од суре веверице, што је такође било познато у Венецији у прошлом столећу.²⁰⁶ Трећи одевни предмет који је исто припадао невестином миразу била је сукница, сокница, дуга женска одећа без рукава, кројена у струк.²⁰⁷ Термин је словенски и прасловенски и за време крс-

¹⁹⁶ Test. 5, fol. 221', 15. VII 1363.

¹⁹⁷ H. Kühnel, н. д., s. v. Tunica.

¹⁹⁸ G. Bistort, н. д., 328.

¹⁹⁹ H. Kühnel, н. д., s. v. Gonna.

²⁰⁰ Div. canc. 11, fol. 40', 16. IX 1335; 41, 13. IX 1335; 12, fol. 2, 11. XI 1334.

²⁰¹ Test. 3, fol. 23, 17. III 1326.

²⁰² Spisi III, br. 21, 20. X 1284.

²⁰³ G. Bistrot, н. д., 347.

²⁰⁴ Div. canc. 5, fol. 40'; 6, fol. 95'; 12, fol. 332'; 14, fol. 15; Test. 5, fol. 8', 35'43', 168, 176, 176', 183', 185, 214, 219.

²⁰⁵ Div. canc. 14, fol. 129, 7. I 1345; Д. Динић-Кнежевић, *Положај жена*, 173.

²⁰⁶ Div. canc. 16, fol. 124, 2. X 1349; В. Cecchetti, н. д., 77.

²⁰⁷ V. Gay, *Glossaire archéologique du Moyen Age et de la Renaissance II*, Paris 1928, s. v. soucanie.

таша продро је на запад преко северне Италије и Немачке у значењу одређеног дела одећа. Била је позната у истро-романском, старофранцуском, средњовековно немачком, а затим повратно у новогрчком и румунском.²⁰⁸ Имала је у Дубровнику знатну примену крајем XIII века, а као део мираза записана је 1281.²⁰⁹ Повремено се наводи и у документима из прве половине XIV века.

У саставни део невестинске одеће могли би да се уврсте и фацоли (*fazolus*) и цепеје (*zereya*) који се наводе у уредби о миразу из 1235. Приликом одређивања тежине злата, сребра или бисера написано је да у то нису урачунати фацоли и цепеје. Цепеја се поново јавља иза ставке о одећи и у преводу гласи: "Цепеје које су начињене остају и могу да их користе који их имају, али од сада унапред нека их којигод или којагод не чини или даје да се чине, или да однекуд донесе начињене цепеје које су позлаћене или које имају свилено платно".²¹⁰ У одељку Статута из 1272. о одећи невесте они се више не помињу.

Фацол, марамица, марама, били су у средњем веку уопште врло много употребљавани за вишеврсне намене, брисање лица, главе, носа, руку, као покриваче за главу, украсни застирачи итд. Међутим, у комплетно објављеним дубровачким документима из последње две деценије XIII века само се два пута наводе код жена, било их је незнатно више код мушкараца, и то у контексту који није повезан са миразом.²¹¹ Такође нису чести помени фацола у првој половини XIV века. Обично се наводи по један фацол,²¹² а тек при крају средине тог столећа по више примерака, међу којима их је било украшених са белом и црном свилом, као и посебном врстом веза попут птичјег перја (*plumatus*).²¹³ Расположиви подаци из Венеције из истог периода су исто малобројни.²¹⁴ Другим речима, тадашњи ниво цивилизације није одговарао потребама за фацолима са више намена, како је познато из XV века. С друге стране, недостатак информација о фацолима сведочи да су оне у својству дела мираза изгубиле ту своју култно-свечарску функцију.

Посебно је питање улога фацола у оквиру мираза. Поред дубровачког податка из 1235. фацол је пописан у миразима из Апулије, из Барија (1065, 1266), Терлице (1232, 1266) и Барлета (1244).²¹⁵ Наводи се и у једном миразу из Напуља из 1306, као и из Задра из 1318.²¹⁶ Један од путоказа у објашњењу те појаве могао би се наћи у представи цара Јустинијана и царице Теодоре са дворском свитом на мозаику из VI века у цркви Сан Витале у Равени. Дуже, пресавијене правоугаоне марамице од

²⁰⁸ P. Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika III*, Zagreb 1973, s. v. sukati.

²⁰⁹ Spisi I, br. 420, 12. I 1281.

²¹⁰ Statut LXIV.

²¹¹ Spisi III, br. 323, 22. IX 1285; Spisi IV, br. 1335, 10. VI 1287.

²¹² Div. canc. 5, fol. 9', 5. IX 1312, 40', 4. III 1313; 11, fol. 5', 2. I 1335, 49', 15. X 1335; Test. 3, fol. 1', 3. VIII 1324.

²¹³ Test. 4, fol. 13', 12. II 1347; 5, fol. 8', 13. III 1347, 17', 14. II 1348, 130, 17. I 1348.

²¹⁴ B. Cecchetti, н. д., 88.

²¹⁵ M. Gušić, *Sto je zapreya dubrovačkih spomenika*, Anali historijskog odjela Centra za znanstveni rad JAZU u Dubrovniku XV, Dubrovnik 1978, 46-50.

²¹⁶ R. Levi Pisetzky, н. д., 279; T. Smičiklas, н. д., VIII, 516, 18. XII 1318.

финије тканине са ресама на крајевима имају о појасу две дворјанке.²¹⁷ Тај рановизантијски манир дворског церемонијала, без сумње пореклом са Истока,²¹⁸ могао је да се задржи у периферним областима некадашњих византијских области, као и у зонама под њеним културним утицајима. Тај позајмљени детаљ из дворског костима нашао се и на одећи Богородице, "владарке неба", у њеним представама у манастирима на Атосу, у црквама у Кијеву (XI век), Чефалу на Сицилији (XII век), у Равени (XII век), Венецији (XIII), Св. Николи у Прилепу (XII-XIII) и Дечанима (1340).²¹⁹ У дубровачком случају фацол у невестинском миразу могао би се разумети као реликт византијских утицаја на некадашњу младину одећу племићкиња.

Друга је могућност тумачења фацола у миразу да су дубровачке невесте из редова патрицијата, а од 1235. за кратко и пучанске, држале марамицу, украшену на рубовима, у руци. Аналогија је могућа са представама, прво једне дворјанке на већ помињаном мозаику из Равена, а затим Богородице у Цариграду (887), Торчелу (XII век), Бојани у Бугарској (XIII век) на Распећу, делу познатог италијанског сликара Чимабуа у цркви св. Доминика у Арцу из око 1275, у сценама рођења Богородице у делима анонимног *Maestro di San Martino* из XIII века у Градском музеју у Пизи, сијенске школе из XIII века у Пинакотеци у Сијени.²²⁰ Познато је да су сликари знали да унесу неки детаљ из свакодневног живота у сакралне представе, па тако Богородица на слици Чимабуа марамицом у руци брише сузе. Међутим, не могу се искључити и за сада непознате поруке марамице у руци, на шта асоцира марамица у рукама османских султана из XV и XVI века, као и минијатуре Анђела из средине XVI века.²²¹

Том Блискоистично-византијском културном кругу припадала би и цепеја. М. Гушић у свом раду о дубровачкој цепеји наводи да је основа у персијској речи "зеб", украс, лепота, а у придевском значењу: пун дражи, лепоте, а што би се могло пренети и на предмет, у овом случају на изглед цепеје. Она је постојала, као фацол и у Апулији у пописима мираза из XI и XII века, а у гласовним варијантама као *zipra*, *zerra*.²²² Према тексту у уредби из 1235. цепеја се израђивала у Дубровнику, а доношена је и са стране, нпр. из Драча, како је наведено у једном документу; та иста цепеја продата је затим у Трани, у Апулији, 1280.²²³ Цепеја се наводи у пописима мираза властеле, ређе богатих пучана у последњим деценијама XIII века, да би је властела наслеђем задржала у поседу и у првим деценијама XIV века.²²⁴ Током прве половине тог столећа она је

²¹⁷ F. Boucher, н. д., 151; M. Gušić, н. д., 31, 32.

²¹⁸ *The Anatolian Civilisation III*, Istanbul 1983, D. 61: фрагмент керамичке посуде из средине XIII века.

²¹⁹ M. Gušić, н. д., 34, 35; R. Levi Pisetzky, н. д., tab. 148.

²²⁰ M. Gušić, н. д., 36; R. Levi Pisetzky, н. д., tab. 165, 166, 167; Г. Томовић, *Марамица као дејшаљ средњовековне ношње*, рукопис - захваљујем колегиници Томовић на љубазној дозволи увида у рукопис.

²²¹ *The Anadolian Civilisation*, E. 9, E. 65, E. 68, E. 190.

²²² M. Gušić, н. д., 30, 38, 46-50.

²²³ Исто, 50.

²²⁴ *Spisi I*, br. 581; *Div. canc.* 4, fol. 80'; 9, fol. 11; *Test.* 3, fol. 5', 16'; 5, fol. 113.

постајала и власништво пучана, купујући је од властеле, која их је подавала и залагала.²²⁵ Ретки су помени о изгледу тих цепеја, мада мора да су биле скупоцене израде чим је била забрањена њихова даља продукција. Помињу се од свиле, свиленог синдона, а једна је била са златним копчама, *cum demis de auro* (од грчке речи *demis* у том значењу), а и цене су биле релативно високе: 12 перпера и 4 гроша, 10 перпера.²²⁶

У пописима мираза с краја века јавља се као оглавље невесте друга врста покриваче под називом *ogarium*. Он је, иако већ дуже времена у употреби, још увек у трећој деценији XIV века понекад изједначаван са цепејом и код властеле и пучана.²²⁷ Крајем XIII века орарио се налазио претежно код пучана, ретко властеле, која га преузима као наследство и на почетку XIV века.²²⁸ Тај у суштини пучански реквизит жене су носиле у кући, на улици, а са њим су се и венчавале. Биле су уобичајених димензија и велике, једноставне, од свиле, на посебан начин везене (*plumate*), "*cum costis*"²²⁹. У првој половини XIV века поједине жене имале су по неколико орарија, они су обилато залагани, тестаментарно завештавани, постали су обичне покриваче као и друге врсте покривала за главу жене. Ретки су помени о изгледу орарија из тог времена, наводе се од свиле, златотканог свиленог табија (*de tebla*), свилених са златним рубовима,²³⁰ а понеки податак о суми за коју су залагани (10, 14, 5 перпера)²³¹ указивао би да је ипак реч о скупој покривачи.

Спроведене анализе саставних делова мираза Дубровкиња из 1235. и 1272, као и допунских архивских записа до половине XIV века, допуниле су по неколико досадашњих сазнања о животу свих друштвених категорија у времену које није било довољно осветљено, нарочито у домену неких видова тадашње културе града. На првом месту указано је поново да је пораст дозвољене суме новца у невестинском миразу пратио економски развој и да су се и у овом времену богати пучани, као и касније, угледали на патрицијат као пожељну групу, идеал за подражавање, као и да се они који су поседовали значајне финансијске могућности нису увек послушно односили према одредбама владе. Резултати рашчлањивања накита и одеће у склопу мираза поново су потврдили да је дубровачка култура била по пореклу и садржају културних добара комплексног садржаја. У том погледу је врло важна одредба из 1235, јер то је доба када се о култури Дубровника скоро ништа не зна. Сем тога, то је била, како је утврдио и Јуније Рестић у својој Хроници, "*una pragmatica*

²²⁵ Div. canc. 4, fol. 80'; Test. 3, fol. 16'.

²²⁶ Spisi III, br. 269, 2. III 1285; Div. canc. 7, fol. 38', 31. X 1323; Lamenta de foris 1, fol. 6' a tergo, 26. VII 1371.

²²⁷ Div. canc. 9, fol. 4', 29. XI 1328, 11, 21. XII 1328.

²²⁸ Spisi I, br. 581, 1108, 1240, 1342, 1381; Spisi III, br. 269, 393; Spisi IV, br. 1339, 1363, 1375, 1402, 1418, 312, 1045; Div. canc. 5, fol. 88'; Test. 3, fol. 12'.

²²⁹ Spisi I, br. 581, 1108; Spisi IV, br. 1354, 1402, 1418.

²³⁰ Div. canc. 6, fol. 112', 19. V 1321; Test. 5, fol. 36, 16. V 1348; 89, 21. IV 1348.

²³¹ Div. canc. 9, fol. 4', 29. XI 1328; 11, 21. XII 1328; 12, fol. 311', 22. II 1351; 13, fol. 4, 7. V 1341; 14, fol. 47, 16. 1343.

contra le pompe, la prima che trovo esser emanata a Ragusa".²³² Разматрања о овом раду изнела су на видело да је при томе врло важан фактор била врста политичке власти, господара Дубровника, од којих је зависио преовладајући модни тренд. Том фактору се придруживала и покретљивост Дубровчана у поморској трговини, мање у копненој која тада није имала онај значај и замах као у наредним деценијама XIV, а нарочито у XV веку. И, најзад, ту је и демографска и етничка структура града, која је такође учествовала у формирању те специфичне, већ у то време довољно да се назове дубровачке културе.

Генетска анализа невестинског руха, донекле и накита, упућује на закључак да су акултурацијски и енкултурацијски процеси који су се дешавали у заданом времену били различите градације, која се испољавала више у културној него сталешкој диференцијацији унутар дубровачког друштва. А то се, да поновим, огледало у нестајању раније усвојених грчко-византијских, појављивању словенских и преовлађивања италијанских културних добара.

Таксативна набрајања врсти невестинске одеће с општим освртом на племените метале и бисер који су коришћени при изради накита у уредби из 1235. и опширнија у Статуту су јединствен пример у односу на до сада објављене на српском или хрватском језику статуте градова на источној обали Јадрана. Изузев Статута Хвара и Ластова, који ми нису приступачни, у Корчуланском (1214), Сплитском (1312), Трогирском (1322), Будванском (из времена цара Душана) налазе се такође одредбе о миразу, али несистематизоване већ помешане с другим прописима,²³³ но у њима нема посебних одредби о одећи и накиту. Оне се једино поред Дубровачког налазе у Которском статуту (1301-1441), за који је већ утврђено, што се тиче брачног права, да је био по садржају и форми идентичан са истим таквим одредбама у Дубровачком статуту.²³⁴ У времену које се разматра у Котору још није био забрањен брак између разних друштвених група, као и у Дубровнику, а што потврђује и једна одредба из 1412. у којој се наводи да је многа властела склапала брак са пучанкама из Котора и других градова.²³⁵

У посебном одељку Которског статута из 1316. под насловом "De vestimentis sponsarum" детаљно је пописана одећа коју је властелинска невеста имала у миразу. Тај попис је опширнији од дубровачког, па и каснији је, и у њега су унети и они одевни предмети који су као венчани познати из дубровачких архивских записа. Попис је у преводу следећи: огртач (mantellus) од скрлета, обскрбљен и постављен чендом, огртач од

²³² Chronica Ragusina Junii Restii (ab origine usque ad annum 1451) item Joannis Gundula (1451-1481), Monumenta spstantia historiam Slavorum meridionalium XXV, Zagreb 1893, 82, An. 1235.

²³³ A. Cvitanović, *Korčulanski statut*. Statut grada i otoka Korčule iz 1214, Zagreb 1987; A. Cvitanović, *Statut grada Splita 1312. godine*, Split 1985; M. Berket, A. Cvitanović, V. Gligo, *Statut grada Trogira*, Split 1988; Н. Вучковић, *Средњовековни сīаиуиј Будве*, Будва 1988.

²³⁴ I. Sindik, *Komunalno uređenje Kotora*, Beograd 1950, 128.

²³⁵ Исто, 129.

зелене саје на исти начин обскрбљен и постављен, гросонум (у Дубровачком статуту *pelle*) од куне и покривен аурићелом, цупа од ченде обскрбљена, туника и гварнака од ћелоне или од аурићела и робиња.²³⁶ Изостављен је пеличон од зечје коже, у Дубровнику кожух, али он је био познат јер се као *casosum* јавља у једном попису мираза начињеном 1333. према старијој нотарској исправи.²³⁷ У которским архивским документима за период од 1326. до 1337, који су објављени, скуп такве одеће означава се као *vestimenta more nobilium mulierum*. Садржај пописа мираза из релевантног периода указује на постојеће економске разлике унутар тадашњег которског друштва, повезаност са Баром, Улцињом и Дубровником, што би захтевало посебно разматрање.

Посебан одељак Статута посвећен је прстену: "*De annulo sponsae*". Он је знатно краћи него дубровачки и у ствари представља само његов завршни део. Ту се наводи да прстен који муж даје жени када је венчава или прстенује у власти је жене и она може с њима да чини по својој вољи имала или не наследнике.²³⁸

У поглављу о миразу Которског статута нема као у Дубровачком лимитиране висине новца који се смео давати у мираз, одређене тежине злата за накит, а нема помена ни о круни као правном сведочанству. Допунска сазнања могу се добити из поменутих објављених которских архивских записа, који, иако временски врло омеђени, дају драгоцене информације и о том сегменту културе Котора, који такође захтева посебну обраду.

У целини узето, увид у Которски статут и архивска документа потврђује утврђену блискост између Дубровника и Котора, а то се сада потврђује и у одећи и накиту. При томе је примат ипак припадао Дубровнику, у Котору се то јавља у скромнијим размерама, судећи бар по расположивим изворима. Та блискост између та два града, али и са јадранским градовима јужније од њих, пореклом становништва, брачним везама, трговачким, пословним, пријатељским - мада не увек - контактима, уз политичка догађања, допринела су у домену културе стварању релативно јединствене културне зоне Јужног Јадрана, која је поседовала и елементе познате из севернијих јадранских градова, али и посебности.

²³⁶ *Statuta et leges civitatis Cathari, Venetiis* 1616, cap. 150.

²³⁷ А. Mayer, *Kotorski spomenici I*, Zagreb 1951, br. 1107, 10. IV 1333.

²³⁸ *Statuta et leges civitatis Cathari*, cap. CLI.

Djurdjica PETROVIĆ

*REGULATIONS OF THE GOVERNMENT OF DUBROVNIK CONCERNING
MARRIAGE PRACTICES (FROM THE 13th TO THE MID-14th CENTURIES)*

The Summary

The basis of this article is two legal ordinances issued in Dubrovnik in the 13th century. The first, “Ordo de dotibus et nuptiis,” concerns dowery and marriage. It dates from 1235 and represents the first ban on luxury (in connection with marriage) in Dubrovnik, the third such regulation in Western Europe. The author focuses on those parts dedicated to a bride’s dowery in money, her wedding apparel, and jewelry. The second regulation, found in a Dubrovnik statute of 1272, also concerns the question of a bride’s dowery, wedding apparel, and wedding ring.

For a better understanding of these regulations, the author drew upon published documents in the Archive of Dubrovnik, dating from the time of their preservation, i.e., the last two decades of the 13th century. In investigating the preservation, alteration, and eventual disappearance of the above-mentioned articles of clothing and jewelry, the author used mostly unpublished documents, dating from the first half of the 14th century. The author considers all processes in the context of political events and social differentiation according to class and economic power, the origin of the population, and economic activity.

The author’s analysis points to several characteristics of the culture of Dubrovnik at the time:

the nature and extent of the dowery followed the economic development of society; the origins of the clothes and jewelry give testimony to their complex content – waning Greek-Byzantine influence, emerging Slavic influence, and a dominant Italian cultural heritage. A very similar culture could be found in neighboring Kotor as evidenced by comparable regulations from the Statute of Kotor concerning a bride’s dowery, clothing, and ring. At the same time, both of these closely related cultures had much in common with those of Budva, Bar, and Ulcinj, which together formed a unique Southern Adriatic cultural zone at this time.

Проф. др Богумил ХРАБАК*

КРИВОШИЈЕ, ЛЕДЕНИЦЕ И УБЛИ ОД XVI ДО XVIII ВЕКА

Од свих јужнословенских земаља Црна Гора је најбоље истражена када је реч о тамном "турском" периоду од краја XV до краја XVIII века. Грађа са којом су радили Јован Томић и Глигор Станојевић била је млетачка. Бранислав Ђурђев доста је урадио и са материјалом на турском језику. Кад су од 50-их година почеле да се сређују архивалије у Котору, доста је нових чињеница добијено са тог изворишта. Приморске области Црне Горе биле су нешто запостављене у односу на нахије Старе Црне Горе, изузев донекле за економску проблематику Боке Которске. Приметно је да се мање радило на питањима која нису строго везана за ослободилачку борбу Црногораца. На историографији на прелазу у XXI век остаје да се почну отклањати неуравнотежености. То се, приме-рице, односи и на мали али историјски врло активан регион Рисна.

I. Кривошије, Леденице и Убли до краја XVII века

Кривошије су до последњих дана Херцеговине били у власти последњег херцега, а Турци су их покорили кад и Херцег-Нови (почетком 1482. године).¹ Јануара 1562. године неко писмо је требало послати кадији Новог, војводи Леденица и још неким лицима крајева суседних Кривошијама.² Леденице се помињу и на почетку Кипарског рата (1570), кад је босански дефтердар Мемишах предложио да се у Неретви, Макарској и Леденицама подигну утврђења због сењских ускока и упада хајдука.³ Положај Кривошија био је значајан због прелажења у дубљу Херцеговину, како за Ришњане тако и за Дубровчане из Конавала; пут

* Аутор је редовни професор Новосадског универзитета и хонорарни професор у Никшићу, Бањалуци и Приштини.

¹ Н. Дучић, *Бока и Зейта*, "Гласник СУД" 42, Београд 1870, 161.

² Хисторијски архив Дубровника (у даљем тексту: НАД), Cons. rog. LVI, 52 (31. I 1562).

³ Б. Храбак, *Фоча до краја XVIII века*, Београд 1999, 93.

је затим водио на Грахово и Оногошт и даље у Пиву, Дробњаке и Пље-
вља.⁴

Активизација рисанског краја настала је после привременог млетачког заузимања Рисна (1649). У том крају повлачене су граничне линије које су служиле као препоне за ускакање брђанског становништва које се ту доселило у току Кандијског рата. Тај сточарски живаљ није био припремљен за привредне активности у новим стаништима, те се ослонио на занимање које је ишло уз сточарско - на пљачкашку "привреду", поучени у великој мери од Црногораца. Популација тога краја бавила се отимачинама у Конавлима и много раније, јер су богати Конавли били изложени сталним насртајима и других планинаца.

Насељенике у каснијим стаништима Кривошијана растерао је пераштански капетан због прекршаја и злодела које су начинили нарочито досељеници из породице Илића. Шест фамилија које су нашле упоришта у Бањанима обратиле су се (26. октобра 1660) пераштанском капетану, тражећи право на повратак у Кривошије. Сличну молбу поднели су и кнез Радивоје, породице Вучића и неког Милана (марта 1661), молећи за своју сиротињу милост. Генерални провидур Антонио Барбаро одредио је (25. јуна 1670), по окончању рата, локације за насељавање хајдука и осталих херцеговачких бораца, који су се у рату тукли на млетачкој страни. Та места су била у Рисну, Ублима и Кривошијама, док су стари хришћански житељи Леденица могли остати у својим стаништима. Пераштани су имали мање посаде у Леденицама, те је пераштански капетан Криле Змајевић ухватио неке Леденичане, под оптужбом да су у корист Турака уходили Рисан. У то време поп Радул из Дврсна тражио је дозволу да предузме акције према Црногорцима, који су одмах почели да притискају насељенике. Јуна 1684. један пастир из велике леденичке породице Ивановаца саслушан је у Котору под сумњом да је одржавао контакте с Турцима.⁵

У Леденицама су током Кандијског рата подигнута утврђења. Наредбу о подизању тврђавица примио је херцеговачки санџак-бег у Цариграду 1652; на Порти је Ченгићу наложено да сакупи војску и нападне млетачку Боку Которску, те да сагради утврђења у Леденицама и Оногошту.⁶

Насељенике у Ублима узнемиравали су неко време староседеоци, па је генерални провидур Ђироламо Контарини био приморан да заповеди хајдуцима и другим млетачким поданицима да не узнемиравају досељенике у уживању добијене земље.⁷

Досељенике у отимачки занат упутили су Црногорци, који су

⁴ *Историја Црне Горе* (у даљем тексту: ИЦГ), књ. II, т. 1, Титоград 1970, 35.

⁵ *Хајдуци у Боки Кошорској 1648-1718*, приредио М. Милошевић (у даљем тексту: ХУБК), Титоград 1981, 18, 41, 60-61, 115, 118-20, 126, 165-66.

⁶ НАД, АСММ XVII ст., No 1942/203; Г. Станојевић, *Из историје Црне Горе у XVI и XVII вијеку*, Историјски записи (у даљем тексту: ИЗ), бр. 2/1953, 393-4; исти, *Југословенске земље у млетачко-турским ратовима XVI-XVIII вијека*, Београд 1970, 219.

⁷ М. Јачов, *Списи генералног провидура у Задру о бокелским хајдуцима*, "Споменик САНУ" 127, Београд 1986, 188, 195, 197.

последњих година Кандијског рата (1667) пљачкали дубровачке територије, продајући украдене ствари чак и на сарајевској пијаци.⁸ Већ 1672. године Дубровчани су се жалили руководиоцима херцеговске општине на отимачине новог живља бококторског рејона али и старог становништва, на пример Луштице, које је пленило Виталинце. Кривошијани су тада показивали посебну наклоност да одводе кобиле. На лупеже шире бококторске регије жалио се и Али-бег Љубовић.⁹

У годинама пред отпочињање Морејског рата Црногорци су редовно пленили Конавле (1682, 1683). У те акције уводили су људе из дубровачког суседства; објекат тих напада била је најчешће ситна рогата марва.¹⁰ После млетачког заузимања Новог (1687) Херцеговци, хајдуци и обичне избеглице, пресељавају се у околину Новог. Године 1689. кнез Вулина, кнез Милоња Радовић и остали житељи Кривошија обратили су се писмом пераштанском капетану и кнезу Ивану из Глоговца да најаве да не смеју доћи у Пераст у преузимању неког младића због Турака које обавештавају Драчевичани.¹¹ Од 1691. године главна веза ишла је преко гувернадуре Рисна Анђела Гонема на харамбаше Рисна и Кривошија. Посебну подршку насељавању пружао је пераштански капетан Трипо Штукановић.¹²

Борци из разних херцеговачких и црногорских племенских заједница насељавали су се у Рисну, Ублима и Леденицама. У представци Сињорији (октобра 1687) подносиоци молбе тражили су да им се додели зрнаста храна да не би, без игде ичега, "људи пошли по злу"; том приликом Кривошије није поменуто, јер можда још није у потпуности било насељено.¹³ На Ублима су тога пролећа биле борбе, те је у њима заро-

⁸ Ј. Радонић, *Дубровачка акција и њене последице* (у даљем тексту: ДАП), књ. II, св. 2, Београд 1937, упутство поклисарима од 7. V 1678.

⁹ Архив САНУ, 8711-XXIV/к 2(23. I 1672), 13, 14.

¹⁰ НАД, Lett, Lev. LXIV, 131 (15. V 1683), 132'-3', 24. V 1582; LXV, 83(20. VI 1683), 138 (4. VII 1683). - Године 1684. саслушани су Леденичани, на које је пала сумња да одржавају додире с Турцима, особито с онима у Корјенићима, који су тада највише сметали Млечанима у Боки Которској.

¹¹ Историјски архив у Херцег-Новом (у даљем тексту: ИАХН), ПУМА Ф 142; З. Комар, *Планинска села Драчевице под влашћу Венеције (1687-1797)*, Херцег Нови 1997, 22-23.

¹² ХУБК, 18, 41.

¹³ Исто, 317-18. Насељавање братства и група породица у Леденице и Кривошије према Накићеновићу и Ј. Ердџановићу било је следећим редом. У Леденицама су као најстарије братство важали Митровићи (дошли из Херцеговине преко Чева). Лазовићи и Илићи дошли су, наводно 1710. из Дробњака, а Суботићи из Грбе код Гацка у првој половини XVII вијека. У Кривошије су дошли: Жмукићи (са Грахова 1695), Самарџићи (добегли са Чева у XVII вијеку), Бојанићи (са Чева, око 1700), Радојичићи (из невесиња, 1692), Радуловићи (са Чева, 1684), Деретићи (дошли из Попова у XVII вијеку), Ковачи (дошли из Бањана, забележени 1704), Одаловићи (стигли са Његуша 1704), Лакићевићи (из Цуца, 1689), Кокоти (из Грњина, почетком XVIII вијека), Вучуровићи (из Бјелопавлића, 1685-87), Томовићи (са Грахова, 1726), Благојевићи (из Пиве, почетком XVIII вијека), Водовари (из Добре Воре, између Цуца и Бјелица, 1703). Приказане године доласка нијесу сигурне. На примјер, Илићи су у Леденицама били и пре 1660, дакле пола стољећа пре него у овој хронологији (Н. Драшковић, *Рисанско залеђе с њеном историјом XX вијека*, "Бока" XXI-XXII, Херцег-Нови 1999, 260-61 и 267-70).

бљен харамбаша Цвијеша из Крушевица.¹⁴ Међу људима које је харамбаша Комнен Томић послао (августа 1689) на Грахово, као појачање, налазила су се и петорица људи из Леденица. Црногорци су се населили и у Кривошијама.¹⁵ То је први помен о насељавању ратника у Кривошијама после ранијег изгона. Док је тај крај био пуст, Пераштани су се залетали и дочекивали караване који су силазили на море; у једном се налазила роба двају хришћанских трговаца из Босне. Хајдуци су под вођством Николе Пратичића из Пераста и његовог брата Вујина Мартиновића из Сливна и Николе Цвитова из Пераста контролисали промет од Леденица до Рисна. Једном приликом заплена је нека пошиљка робе из Венеције, вредна 426 цекина.¹⁶

После почетних окршаја Морејског рата рисански хајдуци, ратујући и на мору и на копну, утемељили су хајдучију као елементарну друштвену појаву у Леденицама и Кривошијама. Рисански хајдуци су код дубровачког острва Лопуда (26. маја 1689) дочекали трогирски брод на коме је пловио Петар Драшковић, мајор у пуку Фанфоња, и одузели су 12 бачава уља.¹⁷ Црногорци су (4. априла 1691) пресрели караване који су силазили у Рисан. То су били припадници удружених дружина из Цуца, Озринића, Заљути и других села, њих 200, који су стално залазили у Рудине и у околне крајеве, дочекујући караване.¹⁸

Кривошијани су (априла и маја 1691) суделовали у пљачки коза и волова у Пиви. Отимачину су спровели Димитрије Катунарић и другови. Кад су пљачкаши, на жалбу пивљанских кнезова, позвани у Грахово, Димитрије, Вукота Бајалица и четири Кривошијанина се најпре нису одазвали позиву.¹⁹

Међу борцима који су (августа 1691) водили борбу у закуженом Љубомиру забележен је и Јово Ђаталовић, старешина Убала. Кад су неки хајдуци из Кривошија довели једног муслиманског дечка као роба, смештен је са трговачком робом у једној издвојеној кући у Рисну. За неку откупљену пљачку требало је дати накнаду у новцу, Митру Катунарићу и дванаесторици његових другова из Рисна и Вукоти Бјелици са четворицом сабораца из Кривошија. Петога септембра 1692. наређено је главарима села и харамбашама да саберу све мушкарце, способне за оружје, као појачање гувернадуре Ђуровићу против Турака; поменути су само Убли, јер су Леденице и Кривошије припадале рисанском окружју (контаду).²⁰ Последње августовске недеље наређено је "старцима" (значи герузија у управљању општине!) и харамбашама Кривошија да морају одмах окупити све сељане и придружити се пратњи капетана Трипа Штукановића.²¹ Слично је поступљено и са људством у Ублима (октобра

¹⁴ ХУБК, 423.

¹⁵ Исто, 490-91.

¹⁶ НАД, Lett, Роп. XXXVII, 79 (23. X 1687).

¹⁷ Историјски архив Котора (у даљем тексту: ИАК), УПМ IX, 946 (28. V 1689).

¹⁸ ИАК, УПМ VIII.487 (20. IV 1691).

¹⁹ Исто, 322, 324, 250, 387, 393-94; Б. Храбак, *Никшић до почетка XIX века*, Београд 1997, 132.

²⁰ ХУБК, 536, 548, 578.

²¹ ИАК, УПМ XIII, 686 (26. VIII 1694); ХУБК, 663.

1694). Средином септембра 1698. харамбаши Шареу у Ублима као и 16-ци других четовођа заповеђено је да се са својих 10-15 момака држе у приправности, за које време ће момци примати двопек и муницију.²²

У Кривошијама су се већ јавиле поједине породице или појединци који ће се угледом наметнути заједници. Још после 1684. све више су се истицали Самарџићи; њихов родоначелник био је један од шест синова Комнена Бајице.²³ Бојанићи, такође позната фамилија у Кривошијама, дошли су у свој нови завичај око 1700. године,²⁴ вероватно такође из Црне Горе. Радоје Којић је означен као човек лоших одлика и природе, који изазива на дубровачком тлу пертурбације; он је (1695-6) нападао дубровачке путнике.²⁵ Последњих година Морејског рата било је такође отимачина. Четири хајдука су (маја 1693) при силаску из Осаоника у Пољице (Попово) опљачкали двојицу дубровачких и једног мостарског папуцију.²⁶ При разграничењу након рата Кривошије су се налазиле на самој граници, повише неког камена на коме је био издубљен крст.²⁷ Леденичани су дуговали Ст. Властелиновићу 80 реала (1661-62).²⁸

Из обухваћеног периода постоји само један статистички податак за Леденице са Трешњевом, који су (1614) имали само 50 кућа и сто људи способних за оружје.²⁹

II. Кривошије и Леденице прве половине XVII века

Пошто се завршио Морејски рат, уместо неке херојске хајдучије, приметна се врста пограничног, отимачког хајдуковања. У области Рисна нису пленили Ришњани, Кривошијани, Леденичани ни Убљани, него Црногорци из суседних села. Пред суровим црногорским "злићима" Леденичани су умакли у Рисан, са границе која је пролазила поред њиховог насеља; у њиховим испражњеним кућама крили су се Црногорци, тако да се од Рисна до граничног Лупоглава није могло пешачити.¹ Ноћу између 1. и 2. октобра 1700. једна жена са Леденица зацикала је да су јој Црногорци отерали 200 шкопаца и да су јој сина готово измрцварили и усмртили. На те повике људи у Рисну одређени за одбрану дојурили су у Леденице, а затим су кренули за отимачима; Заљућани и Вукодолци изгубили су при бежању сто оваца и десет овнова, али су убили двојицу из потере.²

Током октобра један црногорски одред од 500 људи сачекао је на

²² ХУБК, 689-90.

²³ Ј. Ердџановић, *Сџара Црна Гора*, "Насеља и порекло становништва" XXIV, Београд 1926, 24.

²⁴ Исто, 318.

²⁵ HAD, ASMM XVII st., sv. LXX, No 2125, Иван Буровић из Новог 20. XII 1695.

²⁶ Исто, No 2125, са прилогом (без датума).

²⁷ Ђ. Миловић, *Одрази Карловачког мира на шеријоријама Херцег-Новог и Рисна према архивским документима млетачке власици*, ИЗ бр. 1-2/1957, 246.

²⁸ "Споменик САНУ" 127, Београд 1986, 182.

²⁹ "Starine JAZU" XII, Zagreb 1880, 193.

¹ ХУБК, 712-13.

² ИАК, УПМ XIV, 561 (2. X 1700).

Рудинама неки велики транспорт ситне стоке за Рисан и преузео га је насиљем. Због тога су односи између Црногораца и Ришњана постали крајње непријатељски, па су Ришњани (22. новембра 1700) одбили озри-нићког кнеза Гаврила Кнежевића. Уосталом, предео од Зубаца до Требиња био је без икакве одбране од Црногораца.³

Слично је било и наредних година. Кад су Леденичани напустили своје домове и имања пред Црногорцима, дочекали су их Граховљани, пријатељи Црногораца; вређали су их и наносили су им штете и повреде.⁴ Своју похару Леденица Црногорци су окончали априла 1702. године, кад су из села отерали 300 грла ситне стоке и учествовали у пљачки Доброћанина Ивана Н. Каменаровића.⁵ Тиме њихов поход није био завршен, јер су их напали Ришњани и одузели им неку марву ситног зуба; Ришњане је водио Вуко Поповић, који је располагао и пандурима Леденица.⁶ Отимачи из Заљути отерали су стоку Ђеловића из Рисна; то је извео Јово Шћепов из Залаза, заједно са Заљућанима.⁷

Године 1705. у Ублима је управљао харамбаша Перо Милутинов, а "старци" су били Милутин Радошев, Вучина Ђуранов и Иво Вуков.⁸ Јануара 1707. харамбаша у Ублима био је Петко Милутиновић.⁹ Црногорци из Заљути насељени су у Кривошијама, али су се одмах заспорили са затеченом популацијом код захтева за величином додељене земље; свађа се завршила тучом, па је Митар Радовић разбио лобању Радојици Копровинићу.¹⁰ Црногорци су користили куће својих колонизованих земљака у Кривошијама, те су се крили у њиховим породицама. У кући Пера Цукасовића притајила су се (1706) двојица, један из Његућа а други из Бјелица, служећи за сакупљање обавештења, према којима су одлазили у акције њихови рођаци, заједно са Кривошијанима или са Црногорцима; обојица су лишена слободе. Заљућани у Кривошијама налазили су се у сукобу са Ришњанима око поделе стоке коју су заједно отели Никшићима. Независно од те групе Црногораца, други на другом месту били су разбијени.¹¹

Као што се види, у првој деценији XVIII века Кривошијани, Леденичани и Убљани још се не бележе као лупежи, али је у њиховим селима било Црногораца, с којима су одлазили у подухвате. Крвав пљачкашки занат Кривошијани и њихови суседи су несумњиво научили од

³ В. Ђоровић, *Одношаји Црне Горе са Дубровником од Карловачког до Пожаревачког мира*, "Глас СКА" 187, Београд 1941, 11, 19.

⁴ ИАК, УПМ XX, 1038 (16. I 1701 m. v.).

⁵ ИАК, УПМ XVII од 27. IV 1702. - У вези с нападом на Леденице саслушана су и два Требињца (Исто, XX, 178-79).

⁶ ИАК, УПМ XX, 133-34 (8. V 1702). Вид. и: Исто, 135-37.

⁷ ИАК, УПМ XX, 777-78 (7. VI 1702). - Новембра 1703. Црногорци су харали по дубровачкој Површи (Lett. Роп. XLIII, 52'-53', 1. XII 1703).

⁸ ХУБК, 723. - Да би штетили Конавле црногорске дружине су се удружиле (Lett. Роп. XLIII, 219-20' (29. X 1706), 220 (23. XI 1706).

⁹ ХУБК, 724.

¹⁰ ИАК, УПМ XXIII од 8. V 1707.

¹¹ ИАК, УПМ XXV, 547 (9. XI 1708), 630-33 (13. XI 1708). - У пролеће 1708. у Мрцинама су обављене велике припреме за оружани дочек Црногораца (Lett. Роп. XLIX, 98'-9').

Црногораца, који су за многе досељене у Кривошијама били и земљаци, па и рођаци. Од Црногораца су преузете вештине за упаде у дубровачку Површ и Конавле. Међутим, било је још учитеља. За пресретање на друмовима утицали су на Кривошијане и рисански "злићи". У суседству су живели Зупци, већ столећима позната отимачка нахија на дубровачким међама. У групацији немирних сточара изнад Рисна од Црногораца су једино страдали Леденичани, који су били староседеоци, а ове Црногорци и на другим просторима нису љубазно гледали. Већ у следећој деценији и Леденичани су прихватили харамијски посао, пре свега да их не би гонили дошљаци са источне стране.¹²

Са руско-турским ратом 1711. настала је нова црногорска експанзија на Конавле, иако они нису били умешани у ратни пожар.¹³ Августа 1711. ногирана је прва "лупештина" у којој се Кривошијани поименце помињу; њима су се придружили и неки из Рисна у акцији; на путу је ту скупину срео зубачки војвода Митар Аћимовић, који је Кривошијане успео да одврати од дејствовања.¹⁴ Због чешћег силаска Црногораца и у Рисан, Кривошијани су се осмелили да пређу са обичне ноћне крађе на отимање коња; тако су поступили и код Дврсна, мада су одбили оптужбе требињског капетана Османа.¹⁵ Млечани су успели да од главара Убала добију јемство да ће предати властима оне који буду пришли отимачима а да ће чланове њихових породица спровести у Котор да буду таоци.¹⁶

Сељани Кривошија су такође најпре примењивали крађе, а затим су се свикли на разбојничку отимачину уз примену оружја. Отимачи, који нису ближе означени, спремили су се (октобра) 1712. године да нападну дубровачке поклицаре који су носили новац трибута у Цариград; њих су хајдучке уходе пратиле још од граничног Бргата, где се са дубровачког подручја улази у Херцеговину.¹⁷ Турци су се помирили са Риђанима, Вилушанима, Граховљанима и Никшићима.¹⁸

Јануара 1713. опљачкани Никшићи нису остали дужни, него су отели стоку Ришњанима и Леденичанима.¹⁹ У лето 1713. Кривошијани су били главни отимачи на простору према Рисну. Њима је наређено да до даљег задрже два отета топа.²⁰ Октобра 1713. на пљачке Кривошијана жалио се зубачки кнез Радо Милановић, који је, иначе, крио марву и био познат као лупеж.²¹ Истога месеца Кривошијани и Леденичани су у дубровачком селу Дуби отели нешто блага. На дубровачке тужбе, приређена је акција да се отете вредности поврате од лопужа, нарочито од Ђура Видаковића и Петра Браиловића, млетачких поузданика; дубља-

¹² ИАК, УПМ XXXII, 53.

¹³ ИАК, УПМ XXXII, 54 (20. X 1713).

¹⁴ НАД, Lett. Pon. XLV, 38 (2. I 1711), 67-8 (12. IV 1711), 106-8' (9. VIII 1711).

¹⁵ ХУБК, 718 (9. VIII 1711); С. Мијушковић, *Догађаји у Црној Гори од појаве Милорадовића до Нуман-пашиног похода (1711-1714)*, ИЗ бр. 1-2/1955, 176.

¹⁶ ИАК, УПМ XXXIII, 378-79; С. Мијушковић, *Догађаји*, 159.

¹⁷ НАД, Lett. Lev. LXIX, 22 (3. X 1712), дојава конавоског кнеза Ивана Менчетића.

¹⁸ В. Ђоровић, *Односи Црне Горе*, 80, 81.

¹⁹ ИАК, УПМ XXXVI, 468 (22. I 1713).

²⁰ ИАК, УПМ XXX, 57 (11. VIII 1713); Б. Храбак, *Никшић*, 162.

²¹ ИАК, УПМ XXXII, 53.

нске волове стварно је отерао Леденичанин Вукосав Кајовић у друштву Петра, сина Накића Михаиловића, Вуксана Вуковића и Тодора Циљановића; плен је најпре држан у Кривошијама, а кад је ту почео претрес око рогатих преживара, предат је на чување Накићу Михаиловићу.²²

Прва година већих отимачких дејстава Кривошијана била је 1714, кад су Леденичани били још унеколико уздржани. Отимачина је било и у самој Боки Которској, посебно у херцеговском крају, где је по пљачкањима био озлоглашен Јован Куртеш.²³ Кривошијани су од средине марта били под окриљем провалника са стране. Браћа Петковићи су харали у султановој земљи, одакле су одвођена говеда.²⁴ У првој половини јуна рисански обавештајци су дојавили да се Црногорци окупљају у великом броју, смерајући на Леденице, па и на Кривошије; свуда око Рисна чистило се јуначко оружје за одбрану од насилника, а уговорено је и да се прангијом обзнани узбуна.²⁵ Јула 1714. Кривошијани још увек су радије отуђивали туђу имовину него да празне пушке; на пример, у Клобуку су одвели два коња, за које су тврдили да су их купили у Црној Гори. Плењена су и богата и уређена конавоска села, где се као аранжер крађа рогате марве истакао Томан Гојковић. Из Клобука одведен је у Кривошије и неки кмет Махмуд-ага Ђеримагића, што је тих година била новина, иако обновљена, јер ће "ропци" само нешто касније остваривати већу добит него крадљивци оваца и коња. Турци су одговорили отимачинама хришћана запленом коња послатих из Никшића. Због тих немилых присвајања и вређања заказан је двобој између Митра Петковића и Николе Мрака из Бањана, али настојањем умнијих људи до укрштања оружја није дошло.²⁶ Стока украдена у конавоском селу Дунаве, што је извео Панто Ракочевић, налазила се код Атанасија и Радојице Коприличића у Рисну. Као извршитељ Гојковића у крађама по Конавлима запажени су и Илија Ђуређа и Панто Закојеновић (?) са другарима.²⁷

Августа 1714. отимачка навада Ришњана, Кривошијана и Леденичана превршила је меру која се у име суседства трпела, те се требињски капетан Мурат жалио ванредном которском провидуру,²⁸ на што овај није реаговао, јер је зло суседних сточарских заједница надолазило једно за другим. Око 1. новембра Леденичани и Кривошијани су отели нешто стоке у конавоском селу Дуби; као извршиоци наведени су Вукосав Којовић из Леденица, Петар Накићев Михановић, Вукан Вуковић и Тодор Циљановић, сва тројица Кривошијани; отети волови су виђени у кући Накића Михановића из Конавала. Виталинци су седмицу раније били угрођени од Црногораца, којима су Турци припремали обрачун. Црногорци су били груписани у Бјелотину.²⁹

²² HAD, Lett. Pon. XLVI, 72-2' (3. XI 1714).

²³ ИАК, УПМ XXXII, 46 (1. III 1714).

²⁴ Исто, 49 (16. III 1714).

²⁵ ИАК, УПМ XXXI, 222 (1. VI 1714).

²⁶ Исто, 560 (15. VII 1714), 570.

²⁷ ИАК, УПМ XXXI, 750 (26. VII 1714), 293 (20. VII 1714).

²⁸ ХУБК, 753-54 (20. VIII 1714).

²⁹ HAD, Lett. Pon. XLVI, 72-2' (3. XI 1714) и 66-67' (13. X 1714), 68-8' (23. X 1714).

Двадесетог августа 1715. неки Јован из Кривошија и Вук Томановић, дезертер из чете сердара Петра Ђеловића, украли су ноћу Петру Браинову из Дубе две муле.³⁰

Година 1717. почела је тиме што су Кривошијани и Бањани у борби заробили неке Оногоштане.³¹ Потом су се партнери сукобили око расподеле отете марве. Старешине Кривошијана, Леденичана, Убљана и Морињана одржали су збор пред рисанском црквом, да би се посаветовали у вези с роком датим Бањанима о повраћају људи одведених са бањанске племенске територије и једног отетог муслимана из Оногшта.³² Било је спорова између Црногораца и Кривошијана, па је неки Митар Доброгоранин ранио Сава Николиног; рањеник, вероватно под претњом, одустао је од тужбе суду.³³ Неки пресељеници нису успели у лагодном животу пљачкаша, па су у првој половини децембра 1717. дошли у Дврсно, с намером да се врате у Црну Гору, док им је стока, отета са турске територије, одузета; Франо Бућа, функционер у Рисну, сумњао је да ће пресељеници заиста остати у новом завичају; претпостављао је да је до покрета из старог станишта дошло само зато да се очува отета стока.³⁴ Занимљив је био случај Николе Гољанина из Невесиња (под турском управом), коме је рисански харамбаша Радивој Вушковић вратио 19 говеда и три пушке; са Радивојем "радио" је Вукадин Самарџић са девет хајдука из Кривошија; Гољанин је уз прикупљени новац за откуп поседовао и бујурудлију херцеговачког санџак-бега и дозволу кавалијера Буровића, но хајдуци су та акта поцепали, не поштујући закон и органе власти. Сердар Петар Ђеловић је одбио да му помогне и забрањено му је да тражи повраћај блага. Током времена он је од отетог добио два говечета и једну пушку.³⁵ Најзад, 4. децембра Кривошијани су без асистенције Црногораца пустошили по дубровачком селу Дуби.³⁶

У вези са убиством биздара Клобука, капетан и ага Клобука преко сердара Кузмана и калуђера Стефана упутили су писмо Ивану Буровићу, којим су оптужили Ришњане, Кривошијане и Леденичане да су заједно са Црногорцима суделовали у убиству; од Буровића је тражено да турским властима одговори ко су прави виновници како би се отклонила сумња да су Црногорци имали судеонике у убиству и пљачки клобучког краја.³⁷ Месеца октобра Кривошијани су поново опленили Дубу.³⁸ Године 1718. Кривошије, Леденице и Убли су Пожаревачким миром коначно припали Млечанима.³⁹

У јесен 1719. настало је више сведочанстава у широј околини Рисна. Октобра месеца Црногорци су се са Кривошијанима упутили према

³⁰ HAD, Lett. Pon. XLVI, 177' (11. IX 1715).

³¹ ИАК, УПМ XXXVI, 92; Б. Храбак, *Никшић*, 205.

³² ИАК, УПМ XXXVI, 92 (21. III 1717).

³³ Исто, 34, 35-6 (16. и 17. VII 1717).

³⁴ ИАК, УПМ XXXVIII, 323 (12. XII 1717).

³⁵ ХУБК, 763-64 (26. XI 1717).

³⁶ HAD, Lett. Pon. XLVII, 194 (31. XII 1717). - Похара је била 4. октобра (Исто, 187).

³⁷ ИАК, УПМ XXXVIII, 22 (2. IX 1718).

³⁸ HAD, Lett. Pon. XLVII, 202 (24. IV 1718).

³⁹ Г. Комар, *Стиановничийво Кућа под влашћу Венеције*, Херцег-Нови 1896, 32.

дубровачком граничном селу Мрцинама.⁴⁰ У исто време из Рисна је сердар Драгутин Милашић јавио да је нападнут и рањен од Мата Катунарића из Рисна; напад је изведен кад и напад неких Црногораца; двојица Црногораца при дејству на село Убли су ухваћена те предата на чување главару тога села, а потом пребачена у Котор ради суђења за недеља.⁴¹ Црногорце су у упаду на Мрцине пратили Кривошијани; 6. октобра поведен је Мило Јакобов из Мрцина са 60 глава ситне стоке; Кривошијане је водио Петар Сербарту (?).⁴² У то време вођен је кривични поступак против Мијата Вукова из Заљути због крађе почињене у Граховцу.⁴³

Година 1726. била је интензивна у сточарском ареалу северно од Рисна. Прва отимања догодила су се месеца априла на рачун суседних Зубаца, у коме су већ претежно живели муслимани. Тужбу је поднео син зубашког барјактара Дурмиша Јуро, који је навео да су га три Кривошијанина на путу опељешили, одузевши му оружје и одело, оставивши га само у кошуљи.⁴⁴ Барјактар из Требиња жалио се (крајем јуна исте године) да су га близу Зубаца напали Самарџић, Вукајловић и Живковић, и да су га опљачкали.⁴⁵ Активизација Кривошијана у пролеће 1626. имала је опипљив разлог. Крајем зиме 200 муслимана из Оногошта и Пјешиваца отело је Кривошијанима на Грахову много стоке, а у пушкарању са обе стране било је више мртвих и рањених.⁴⁶ Маја месеца Марко Билан с људима Убала откупио је од Турака неке сељаке Кривошијане, заробљене у поменутој акцији, изузев једног који је у сужањству умро. Средином јула дошло је до умира крви између млетачких поданика Боке Которске и околине те херцеговачких муслимана; арбитража је установила да су Кривошијани дужни осам "крви", односно по депресивним ценама 60 цекина; нашло се шест Ришњана који су били спремни да поманути износ плате за Кривошијане, свакако ортацима у ранијим подухватима; Ришњани су одбацили захтеве требињског паше не због услова и у вези с крвнином, него зато што би њима био онемогућен проток робе са Оногоштом и дубљом Херцеговином; да би се спор окончао, надинтендант Буровић је предложио которском ванредном провидуру да се ухапсе тројица најупорнијих иначе добростојећих Ришњана.⁴⁷ Пошто су у међусобне обрачуне почели да се укључују и Убљани, Буровић је сазвао

⁴⁰ HAD, Lett. Pon. XLVIII, 59' (24. X 1719).

⁴¹ ИАХН, ПУМА, Ф. LXX, 426-27, 446-54, 447-48.

⁴² HAD, Lett. Pon. XLVIII, 59 (24. X 1719).

⁴³ ИАХН, ПУМА, Ф. LXXVI, 15-31 (можда и Орахово). - Децембра 1722. Кривошијани и нешто Црногораца упали су у село Мрцине (УПМ XLIX, 20). Априла 1723. Кривошијани су на путу за средишњу Херцеговину прешли преко Мрцина (УПМ XLIX, 44). Око Нове године 1723. власи су наступили против Виталине, где су појачане дубровачке страже убиле више влаха па и Црногораца (УПМ XLV, 105).

⁴⁴ ИАК, УПМ XLIII, 540 (18. IV 1726). - Марта 1726. неки Кривошијани су кренули против Никшића и Пјешиваца; реаговало је 200 оногошких муслимана па и неки Пјешивци који су сустигли отмицаре на Грахову (УПМ XLIV, 534, 535; LXXI, 1'-5; Г. Станојевић, *Црна Гора у доба владике Данила*, Цетиње 1955, 150).

⁴⁵ ИАК, УПМ XLIV, 805 (30. VI 1726).

⁴⁶ ИАК, УПМ XLIV, 535 (4. III 1726).

⁴⁷ ИАК, УПМ XLIII, 608 (7. II 1726), 483 (16. VII 1729), 485 (17. VII 1726).

збор у Ублима, који је одржан 22. септембра.⁴⁸

Средином марта 1727. Иван Марков и други из Леденица напали су браћу Тому и Петра из Корјенчића; у вези с тим заборили су се старешине насеља - рисански сердар Петар Ђеловић и Махмуд Ђеримбеговић, па се могло очекивати да ће бити уговорен двобој, али он ипак није одржан.⁴⁹ "Злићи" из Кривошија нису зазирали од убистава, па је један Живковић лишио живота неког из Рудина. У месту Обивак, у коме су Кривошијани пленили, нађен је убијен муслиман и леш неког хришћанина, а један хришћанин је рањен. Током пролећа Кривошијани су покрали неку стоку требињском капетану Осман-паши Ресулбеговићу.⁵⁰ Буро Живковић је у току маја 1727. убио брата Заима Утанаца са Рудина, те је овај тражио да га прими Буровић.⁵¹ Паша Ресулбеговић је окривио Кривошијанина Стојана са синовима да је отерао марву неком Омеру у Драчевици; Омер је морао да откупује своју стоку, као да је време рата.⁵² Исте 1727. један Сладојевић из Кривошија (пореклом свакако Риђанин) убио је неког млетачког војника и побегао у Бањане; други му је брат прешао у Рисан, а трећи у село Буаље (?).⁵³ Децембра исте године настао је сукоб између браће Митра и Косте Иванових и неких влаха из Бањана; рањени су један од браће и још неки.⁵⁴ Један Самарџић и један Вуковић двапут су ишли у Зупце и терали су им стоку. Неки други из Кривошија долазили су и у Требиње и отимали благо. Два лопова (Милован Радовић и син Јова Вукићевића) установљени су као стококрадице. У Зупцима је марву Михаила Иванова и других отимао Вулина Самарџић са синовима. На Вулину и синове као и на Стојана Запурића жалили су се Требињци; овај последњи је у селу Пријевору држао неког отетог коња и кобилу из Требиња.⁵⁵ Док су Кривошијани били пре свега стококрадице, Ришњани су обављали уноснији посао "робаца"; први су у једном подухвату отерали цело стадо, а други су ухватили неког Конављанина и продали га Турцима, од којих се он ослободио полагањем 20 цекина.⁵⁶ Убли су се крајем 1727. у отимачком занату налазили на нивоу Кривошијана пре 14-15 година; они су се још као кришом бавили крађом, посебно коња, и то на пространом требињском окружју. Осман-ага Ресулбеговић је означио поименце лопове. Петко Вукасовић и Стјепко Вуков држали су отете коње у селу Свиње.⁵⁷

Кривошијани су спролећа 1728. били несигурни, јер су и сами осетили да они који држе власт хоће да реше њихов статус онако како њима одговара. Њихова стада и крда више нису била сигурна, па су се власници обраћали которском ванредном провидуру да им означи безбе-

⁴⁸ ИАК, УПМ XLIII, 568 (23. IX 1726).

⁴⁹ ИАК, УПМ XLVI, 120 (15. III 1727).

⁵⁰ ИАК, УПМ XLIV, 533, 634, 658.

⁵¹ ИАК, УПМ XLIV, 658 (2. VI 1727).

⁵² Исто, 479, 481, 483.

⁵³ ИАК, УПМ XLVI, 16 (14. VIII 1727).

⁵⁴ ИАК, УПМ XLIV, 744 (11. XII 1727).

⁵⁵ ИАК, УПМ XLIV, 486 и 487, 499, 495, 496; XLVI, 153, 155.

⁵⁶ ИАК, УПМ XLVI, 130 (19. XII 1727).

⁵⁷ ИАК, УПМ XLIV, 858 (26. XI 1727).

дно место за њихово благо.⁵⁸ С друге стране, босански валија их је убеђивао преко својих повереника да пређу на турско подручје; наишао је, међутим, на одлучан одговор; да их утврди у таквом ставу, један капетан се понудио да их подучава у употреби свих врста оружја.⁵⁹ Прави одговор на све то Кривошијани су дали пљачкањем султанове земље у лето исте године на разним странама. Између осталих недеља, Милаш Радовић са друговима је убио двојицу из Крушевица, опет при отимачком дејству. Ага - капетан Требиња је на то прве недеље августа тражио враћање отетог и кажњавање криваца.⁶⁰

Наредне 1729. године успостављена је чудна спрега између харамбаша Кривошијана и Корјенића да се попале Зупци; експедицију је предводио Вулина Самарџић; убогаљен је урод на пољима кнеза Милана и кнеза Николе Лакићева, који су обрађивали земљу муслимана узету у закуп.⁶¹ Кривошијани су тада стално били у опасном контакту са Турцима.⁶² Сердар Петар Ђеловић је (месеца августа) саопштио жалбу Требињаца и Зубаца на поступке Кривошијана, претећи да ће ствар изаћи пред босанског валију и изражавајући сумњу да се све то ради по наговору Црногораца.⁶³ Децембра 1729. Кривошијани су одводили волове и коње муслиманима у Бањанима, а сердару П. Ђеловићу, наводно, недостајали су окови и вериге да све кривце окује.⁶⁴

Првих дана пролећа 1730. Кривошијани и Ришњани су отели 200 грла ситне стоке, 11 говеди и две мазге житељима Мрцина, а неког мештанина су убили.⁶⁵ Тачно месец дана после прве похаре уследила је друга у Прапратном, где су стада чували пастири из Мрцина. Кривошијане су предводили браћа Самарџић, Милаш Радовић, Петар син Мијата Лакићевиха, као и Андрија Рабреновић, Петар Ђеловић, Милутин Калуђевић и још неки из Рисна. Били су наоружани аркибузима, а део њих чуввао је отету стоку.⁶⁶ Которски ванредни провидур је нешто касније реферисао да су за одвођење стоке криви само Кривошијани, јер су Ришњани вратили отето са неке паше на брду; додао је да су отимачине настале зато што у тим крајевима влада глад откако Турци храну и робу односе у Дубровник.⁶⁷ Због оскудице у храни земља је добила на вредности, те је од неких Кривошијана тражено да врате парцеле које су присвојили (1705) од двојице Ришњана. Можда управо због зиратне земље или пашњака постојале су размирице између Бањана и Кривошијана, па је на расправу на Грахову позван и сердар из Рисна.⁶⁸

За време наредне зиме поставило се и питање зимске паше за

⁵⁸ ИАК, УПМ XLIX, 439 (5. III 1728).

⁵⁹ ИАК, УПМ XLVI, 727 (9. IV 1728).

⁶⁰ ИАК, УПМ XLVI, 752 (8. VIII 1729).

⁶¹ ИАК, УПМ XLVIII, 112.

⁶² ИАХН, ПУМА, F. XCIX, 13-14 (1729).

⁶³ ИАК, УПМ XLVIII, 131 (10. VIII 1729).

⁶⁴ Исто, 261.

⁶⁵ ИАК, УПМ L, 44 (5. III 1730).

⁶⁶ НАД, Lett. Pon. LI, 194'-5 (5. IV 1736).

⁶⁷ ИАК, УПМ LI, 333 (21. IV 1730), 327 (30. VI 1730).

⁶⁸ ИАК, УПМ XLIX, 492 (19. VII 1730), 228 (10. III 1730).

кривошијску стоку. Она је напасана на турској територији, у Дврсну; гувернадур из Рисна питао је провидура у Котору да ли мора неке пастире који су у Дврсну послати у карантин у Котор.⁶⁹

Првих дана марта 1732. одељење од 24 муслимана намеравало је да се пребаци у Кривошије да би се светило и пустошило; двојица из те групе служили су као водичи и коначари, који су већ нешто претходно убрали.⁷⁰ У току прве половине марта у сукобу са Требињцима погинуо је син Вуше Самарџића приликом упада у Дврсно; према другој верзији, атентаторски вод Требињаца упао је 23. марта увече у Кривошије и убио Вукшу, кога су затекли на путу при селу; одсекли су му само једно уво, а главу нису, јер им је за петама била потеря.⁷¹ Између Кривошијана и Турака настала су убиства. Да се смање тензије, сердар П. Ђеловић је на Грахову вратио оно што су узели Кривошијани а што је држано у Рисну. Првих дана маја један Кривошијанин убијен је у Рисну; да се не би организовала акција освете, кривошијског кнеза требало је стрпати у херцеговски карантин.⁷² Против пљачкашких подухвата Ришњана, Кривошијана и Леденичана млетачки руководиоци су мислили да подигну карауле, у којима би сместили регуларне војне јединице и разумне официре.⁷³ Дубровчани су, пак, бранили своје Конавле слањем специјалних заповедника и војника, који су имали задатак да без упозорења и увијања убијају Црногорце, Ришњане и Кривошијане.⁷⁴ У пролеће редовна "опходња" сатираних терена је обновљена, а упад је извођен преко Зубаца, који су 1733. страдали од заразе.⁷⁵ Кривошијани су опљачкали и стоку Бањана. Арбитражни суд, који је (око 20. децембра 1733) заседао у Рисну, у коме су поред пет арбитра била и два представника из Бањана и кнез Иван Томов, Вукосав Милуна, кнез Лакић Милановић, Милан Дамјановић и Вукац Марков из Кривошија, пресудио је да стока коју су Вулина Самарџић и Милаш Радовић отели Ивану Цвјеткову из Бањана мора бити враћена, односно надокнађена са 39 цекина, од чега су 4 цекина одбијена за ослобођење Петра Вујошева из ропства.⁷⁶ У току године измирили су и рачуни између дужника Лакића Мијановића из Кривошија и Петра Стијепчића из Сушћепана, те Петра Салика из Каменог.⁷⁷

Како су Дубровчани заоштрили питање понашања својих сточарских суседа, од кривошијских главара је затражено (1734) јемство да Кривошијани неће наносити штете Дубровчанима ни било ком другом; гаранције су положили Милаш Радојевић, Вулина Комненовић, Вукић Вулећић, Перо Лакићевић, Никола Јовановић и Мило Радуловић, дакле

⁶⁹ ИАК, УПМ LI, 480 (27. II 1736 m. v.).

⁷⁰ ИАК, УПМ LXXII, 360 (7. III 1732).

⁷¹ ИАК, УПМ LXXII, 660 (24. III 1732), 633, 635, 665. - Стогинак Ришњана и нешто Кривошијана извело је напад на Мрцине и Прапратну, а крајем августа Црногорци су упали према селу Дунаве (УПМ LI, 227-28).

⁷² ИАК, УПМ LI, 41 (6. IV 1732).

⁷³ ИАК, УПМ LXXII, 964 (6. IX 1732).

⁷⁴ HAD, Lett. Pon. LI, 217-8 (16. VI 1732).

⁷⁵ HAD, Lett. Pon. LI, 54 (7. V 1733), (напад Кривошијана и Црногораца).

⁷⁶ ИАК, УПМ LIV, 762 (21. XII 1733).

⁷⁷ ИАХН, ПУМА F. CXII, 136-7.

тадашњи кривошијски главари, стављајући под хипотеку своја имања; тек кад су главари предали 90 реала, которски ванредни провидур наредио је да се ослободе тамнице Милан Радоњић и Марко Радаковић, Петар Кисић и Лакић Милановић.⁷⁸ На тужбу Требињаца, которски провидур је обећао тужитељима да ће им заплена добра бити враћена; Кривошијани су, међутим, отезали да врате плен, мислећи да ће тиме изазвати нове пограничне сукобе. Ако је ствар бар начелно решена са Кривошијанима, није и са Црногорцима. Ови су преко Крушевица упали у дубровачко село Ватосе, отерали 120 комада ситне стоке и отели две девојке које су побегле из Крушевица. Међу отимачима су запажени Драгиша, син Михоча Радова, кнеза Кривошијана, и Никола Лакићевић, такође из Кривошија.⁷⁹

Средином децембра 1734. постављено је питање: ко је запалио кулу на Грахову. Кривошијани су признали да су запалили кулу, али су се правдали олакшавајућим аргументима; Турци су се у вези с тим жалили у Цариграду, тражећи да им се плате баштински поседе које су влашки насељеници тешко могли да плате. Дужници Петра Влаховића били су вољни да плате оно што су били дужни. Јовиша Марков и Симо Милановић били су спремни да намире оно што су били дужни, пошто су отерали стоку Бабићу из Драчевице а потом су се вратили и убили су власника марве. У општој пометњи у јужној Херцеговини оштећене стране нису се мириле са проценом штета. Неки из Требиња и Зубаца одузели су Кривошијанима сто грла ситне стоке и 15 волова. Неки Оногоштани су одсекли главу једном из Заљути и одвели су стада која су била склоњена у пећини.⁸⁰

Кривошијани су били сточари и само изузетно су се бавили ратарством. Стога су кукуруз за качамак морали набављати са стране. Фебруара 1732. године куповали су га у Црмници и Кастел-Ластви (Петровцу). Једна њихова барка, натоварена кукурузним зрном, долазила је из Паштровића и била је узапћена у Рисну, јер није било сведока који би потврдили да је терет купљен а не отет; уосталом, ни барка није имала потребна документа и дозволу за пловидбу. Вуко Марковић који је спроводио кукуруз наводио је да је имао писмену препоруку цетињског владике за Црмничане и да је из Црмнице робу натоварио на једног коња који је стигао у Ластву, тако је товар остављен у кући Сава Кринишића који је раније становао у Кривошијама.⁸¹

Током 1735. године погранични Турци су се стално жалили Млечанима у Котору и Новом да им Кривошијани пале куће и одводе стоку; за главне извршиоце такве праксе окривили су капетана Луку Папреницу из Рисна, који је предводио Кривошијане и чету домаће милиције; кад се Папреница сукобио са Кривошијанима око плена, у окршају је нашао смрт.⁸² Јуна 1735. Кривошијани су се у Љубушком кадилуку потврдили

⁷⁸ ИАК, УПМ LIV, 426 (21. VII 1734), 426' (21. VII 1734).

⁷⁹ HAD, Lett. Pon. LI, 147'-8 (24. IV 1734).

⁸⁰ ИАК, УПМ LIV, 845 (23. XII 1734).

⁸¹ ИАК, УПМ LIII, 431' (19. II 1734).

⁸² ИАХН, ПУМА, F. CXVIII, 1, М. А. Тревизаново писмо од 17. IX 1735.

као ропци. Приликом похаре Браног Дола ухватили су Мостарца Омера Осеновића, који се налазио на путу у Дубровник, транспортујући восак и вуну својих мештана.⁸³ Кривошијани су се налазили у сукобу и са житељима Топле. Представник тога насеља дошао је у Рисан да извиди да ли је могуће мирење и нагодба око спорних ствари са Кривошијанима, посебно са Пером Лакићевим, Томом Г. Милановићем, Симом Мијановићем, Пејом Обзиком, Станком Митковићем и Филипком Томашевићем око украдених девет говеда и ствари из куће једног сељака из Суторине. Како су Кривошијани затезали да се нагоде, према налогу Станислава Буровића сељани херцеговског краја одвели су Кривошијанима 16 говеди.⁸⁴

Од смрти владике Данила (1735) крађе и харања су увећана у области Новог. Властима у Новом предати су, праћени од двојице Турака, Грујица Вуковић и Ђуро Петковић из Кривошија, оптужени за отимачине на штету требињских Турака.⁸⁵ Последњих месеци те године у требињском затвору налазили су се Ђуро Петковић и Гргур Вуковић, обојица из Кривошије, који су ухваћени приликом крађе имовине муслимана; Требињци су у Нови послали двојицу својих људи да млетачке власти о томе извести и да реше питање ухваћених Кривошијана.⁸⁶ У то време било је окршаја и са Црногорцима. Децембра 1735. приликом сусрета Ришњана и Цуца око утврђивања услова за мирење, Црногорци су припуцали, али су Ришњани имали више среће, те су усмртили једног Цуцу а другог живог ухватили и сместили у кућу Стјепка Папренице.⁸⁷

О сукобима и мирењу људи са млетачког подручја око Боке Которске са Турцима има више извештаја од априла 1735. године. У мировном процесу заповедник Требиња никако није хтео да пређе преко паљења куле на Грахову, претећи угрожавањем границе; постављено је питање четворице црногорских лупежа као и двојице Кривошијана. Требињци су се трудили да се за те људе примене одредбе турских закона. Кривошијани су значили и отворено питање власништва за земље одузете муслиманима и подељене досељеницима као и покушај ранијих власника да се нови корисници третирају само као самовољни арендатори. Кривошијани о том последњем захтеву нису хтели ни да чују, мада су њихови сељаци били највише узнемиравани. Питању Кривошијана затворених у Требињу придружио се и заповедник Клобука због сталних залета Кривошијана у област његове надлежности. Турци у Клобуку и Требињу били су изморени од црногорских дејстава, а уз њих и од упада Кривошијана, Ришњана и Леденичана.⁸⁸

Јуна 1735. Леденичани су опљачкали Хасана Бијелића из Корјењића; отимачину је извео Никола Мусуловић; о томе је писао капетан Клобука Мурат Станиславу Буровићу, тражећи да се Николи одузме

⁸³ ИАК, УПМ LIII, 358 (17. VI 1735).

⁸⁴ Исто, 612 (6. VIII 1735), 611 (28. XI 1735), 618 (18. VIII 1735).

⁸⁵ ИАХН, ПУМА, F. CXVIII, 115.

⁸⁶ ИАХН, ПУМА, F. CXVIII, No 115.

⁸⁷ ИАК, УПМ LIII, 440.

⁸⁸ Ј. Томић, *Подаци о сукобима и мирењу Бокеља, Црногораца и ширских поданика 1735-1776*, "Споменик СКА" LXXII, Београд 1931, 1213.

плен.⁸⁹ Јула исте године четири Кривошијана била су у требињском затвору, али је било и Требињаца у кривошијском сужањству. На јемчевину Ивана Ђуровог Кривошијанин Аћим Шабановић пуштен је из затвора, после чега је интервенисао Ибрахим Ресулбеговић, требињски паша, да се затвори Ђуро Петровић, који је у Рудинама покрао 12 волова, три коња и 20 шкопаца.⁹⁰ У требињском затвору задржани су Ђурађ Вуковић и Ђуро Дебунџић због лупештине које су приредили Требињцима, одвођењем девет волова и три коња.⁹¹

За Кривошијане је главна неповољна околност била та што су се везали за Црногорце, који су стално харали султанову земљу, па и 1736. године, кад су настављени разговори о мирењу. Стално пресретање на путовањима онемогућавало је промет добара са Новим. Млетачки поданици сточари држали су тада при својим кућама 700 грла стоке, четири особе су убили а три ранили, те се ту није могло говорити о трпељивом суседству. Кривице за злочине на граници падале су и 1736. године на рачун Кривошијана. Онога ко би пролазио брдима Кривошија, долазећи од Клобука, пљачкали су сељаци из домова поред пута. Ту би се одмах нашли и Црногорци, нарочито Озринићи, често скривани по кривошијским домовима. Од кривошијских старешина није се могло очекивати да ће се сагласити да се намире оштећени.⁹² Слично су Ришњани отели стоку добротским Каменаровићима кад су пролазили преко Доброте.⁹³ Исте 1736. помињу се у мирењима Кривошије поред Зубаца.⁹⁴

Брђанска и црногорска племена подигла су се на оружје за време аустро-турског рата (1736-39). Кривошијани су се прикључили таквом држању, што им је било утолико лакше што Млечани нису правили веће питање око тога, будући да су раније и сами у таквим ратним згодима водили борбе са Турцима. У лето исте године Сињорија се ипак уплашила да би тако могла бити увучена у непријатељства, те су њени заповедници према турској Херцеговини предузели строге мере против Кривошијана: запаљено је 20 кућа, а 11 људи лишено је слободе (од тих су седморица ускоро ослобођена).⁹⁵ Маја 1736. Кривошијани су заједно са Озринићима и са четворицом из Цуца упали у село Камено и отерали затечену крупну и ситну стоку, убивши једног пандура и ранивши другу тројицу; нападаче су предводили Драгутин Милошевић и Голубан Јов. Матијашевић, обојица из Озринића; опљачкана марва остала је у рукама Кривошијана.⁹⁶ При сталном притиску Кривошијана на село Тополу јавили су се и људи који су били спремни да силом и одговоре. Један од таквих био је Јосо Стричевић, који је поведен да весла на галеоти; пошто је Јово

⁸⁹ Исто, 16, 17.

⁹⁰ ИАХН, ПУМА, F, CXVIII, No 44.

⁹¹ ИАК, УПМ LIII, 358.

⁹² Исто, 612, 611.

⁹³ ИАК, УПМ LXXX, 394 (17. VII 1736).

⁹⁴ Ј. Томић, *Подаци о сукобима*, 20.

⁹⁵ Archivio di Stato, Venezia, Provisori generali di Dalmazia ed Albania, busta 575 (Будва 12. VIII 1736); Г. Станојевић, *Црногорска и брдска племена у вријеме аустријско-турског рата 1735-1739*, Историјски записи бр. 3-4/1962, 382.

⁹⁶ ИАК, УПМ LIII, 739 (28. V 1736), 724 (31. V 1736).

искочио из чамца којим је био спровођен, претила је опасност да се не утопи, те му је прискочио у помоћ отац; син и отац су ухваћени и спроведени истражним властима; ту је отац на саслушању изјавио да су му Кривошијани пре неке године покрали око 100 грла ситне стоке и 25 говеда; сличну отимачину извели су и шесторици других мештана; да би се донекле накнадили, харамбаша Петар Стјеповић, његов син и још четворица прешли су у Кривошије и отуђили су 18 волова.⁹⁷ Октобра 1736. ухапшен је Вукањ Марков, Кривошијанин, можда због убиства које су Кривошијани извршили у Добри над неким Богданом из Бањана.⁹⁸ Током 1734. из Рудина је пребегао у Кривошије Вук Милићев са три сина, женом и кћерком, и то зато што се јавно исказао као млетачки присталица; кад су борбе 1736. утихнуле, он је ухваћен и погубљен у Љубињу по наредби Ибрајим-паше.⁹⁹ Децембра 1736. сређен је катастар у атару Леденица и Кривошије.¹⁰⁰

Тек у јесен 1736. распетљано је крупно питање старо три године о крађи звона са црква дубровачких села. Вукале Марков и још тројица Црногораца настањених у Кривошијама довукли су пред цркву св. Петке у Кривошијама нека звона за која су рекли да су их одузели Дубровчанима. Вук Станишић из Костањице је посредовао да се звона врате, и Кривошијани су вратили једно разбијено звоно. Крађа из дубровачких црква тиме није била закључена, јер су концем 1737. Кривошијани покрали црквене утвари из виталинског храма св. Успења; за откуп су примили пет цекина и млински камен купљен у Требињу.¹⁰¹

Не треба сметнути с ума пљачкашки упад Кривошијана и Црногораца на дубровачку територију марта 1734. године. Том приликом су отерали стоку и убили једног дечка, пастира. Није било у Рисну јасно да ли том приликом нису оплењени и турски поданици. Ришњани су сазнали да су Кривошијане турски функционери позвали на договор. Кривошијани су тада чинили све да се не отвори рисанско пристаниште. Извештај дубровачке владе ванредном которском провидуру (од 24. априла 1724) поменуо је отимачину 120 грла стоке из села Ватаса, убиство дечка и одвођење двеју девојчица; акцију је предводио Драгиша, син кнеза Миха Радова, и Никола Лакићевић. Нешто касније Лакић Мијановић је изјавио да су Црногорце водили Вук Томановић из Цуца и син Стојана Бађанина из кнежине Залукћине (?), а међу Кривошијанима су се истакли Драгиша и Симо Стојанов. Учесници у отимачини добили су по два комада марве; дечка је убио Раич Бакина из Цуца. Маја месеца из Ватаса су отишла тројица сељана да исходе бар новчану накнаду, али су се вратили празних руку; Кривошијани су предложили арбитражу (како би боље прошли), а Дубровчани су тражили редовни судски поступак. У

⁹⁷ ИАК, УПМ LIV, 402, 404, 405, 417, 422, 426, 426'.

⁹⁸ ИАК, УПМ LVI, 87' (22. X 1736).

⁹⁹ ИАК, УПМ LIII, 478 (17. VII 1735), 48' (12. IX 1735).

¹⁰⁰ ИАК, УПМ LVI, 42-3 (21. XI 1736). - Кривошијани су напасали стоку у Конавлима, те је постојала могућност да Црногорци преко Кривошија и Крушевица упадну у Конавле; пљачку стоке су ипак извели Кривошијани (УПМ LII, 147'-8, 159-9').

¹⁰¹ ИАК, УПМ LVI, 92, 98, 99, 105, 127.

првој половини 1734. Кривошијани које је предводио један од три породице Кисића (Петар, Стјепко, Трипко, Тодор) отерали су сељацима из дубровачког села Свиње 17 грла стоке. У вези с ове две лупештине главари Кривошијана: Милош Радојевић, Вулина Комненовић, Вукић Вулећић, Перо Лакићевић, Никола Јовановић и Мило Радуловић гарантовали су својом имовином да Кривошијани у будуће неће наносити зла ни Дубровчанима ни другима; ако би се ипак десила каква отимачина, да ће штету накнадити. Милош Радојевић, Марко Радуловић, Петар Кисић и Лакић Мијановић били су утамничени, па су кривошијски главари положили 90 реала да се ови пуне на слободу.¹⁰²

Односи на рисанском делу границе нешто су се смирили током 1737. године. Которски ванредни провидур Маркантонио Требизан је чак похвалио Кривошијане и Маињане због уздржаног понашања у току аустро-млетачког рата с Турцима.¹⁰³ Заповедник Требиња Ибрахим-паша Ресулбеговић, кад је (фебруара 1737) полазио у Босну валији, по куриру је поручио надинтенданту у Новом Станиславу Буровићу да ће се тешко очувати мир на државним међама због поступака Кривошијана.¹⁰⁴ Слично је било и 1738. године. У плјачки богослужбених утвари у једној конавоској цркви учествовали су и Кривошијани (првих дана јануара). Априла 1738. однесено је 12 свећњака и два златна калежа; отуђивање је извршио Иван Зотовић, досељеник у Новом, који се одмах склонио у Кривошије.¹⁰⁵

Октобра 1739. Кривошијани су отерали стоку Дубровчанима. Никола Лакићевић, Тодор Вукашев, Ђука Вукојев и Раде Вукојев из Кривошија и тројица из Новог вратили су отету марву неком Конављанину; претходно су после крађе млетачке власти ухапсиле двојицу Кривошијана. Кривошијани су у Перасту отерали два вола једном дубровачком сељаку из Витаљине.¹⁰⁶ Само нешто раније Кривошијани су опљачкали стоку и капетану Клобука, и то 320 брера, што је процењено на 156 цекина; поред Кривошијана окривљени су и Леденичани.¹⁰⁷ Децембра 1739. Леденичани су крали овнове у Ораховцу.¹⁰⁸ Једна истрага је закључила да се сви Леденичани могу сматрати лоповима.¹⁰⁹

Сталним вршљањем Кривошијани су не само изазивали нереде на млетачком подручју него су још веће штете стварали на самој граничној линији, јер су омогућавали улаз на млетачку територију без санитарног прегледа и контумације. Већ због опасности уношења заразе, которски ванредни провидур Тревизар је приликом предаје дужности новом колеги настојао да се дуж целе државне међе настави са поставља-

¹⁰² ИАК, УПМ ХСIV, 402, 404, 405, 417, 421, 422, 426, 426'.

¹⁰³ Ј. Томић, *Подаци о сукобима*, 20.

¹⁰⁴ ИАК, УПМ LVI, 173 (27. XII 1736).

¹⁰⁵ ИАК, УПМ LVI, 42-3 (21. XI 1736).

¹⁰⁶ ИАК, УПМ LVIII, 240, 241, 242. Због појаве куге которски ванредни провидур је наредио блокаду према Кривошијама и Леденицама крајем 1739. године (ИАК, УПМ LXI, 788).

¹⁰⁷ ИАК, УПМ LVII, 745 (22. II 1727), 793.

¹⁰⁸ HAD, Lett. Pon. LV, 103 (6. I 1738), 170-1 (27. IV 1738).

¹⁰⁹ ИАК, УПМ XLII, 197 (28. VII 1739).

њем страже; ове нису биле уређене само на деоници коју су држали Кривошијани, јер су стално прелазили у турску Херцеговину, где су у наполици обрађивали земљу турских господара.¹¹⁰

У 1740. години збивања су била богатија у првој половини године. Јануара месеца је у Котору лишен слободе Леденичанин Станко Моро, који је стално одлазио у хајдучију по турској земљи. Исто тако ухапшен је Кривошијанин Ристо Пециреп, који је такође непрестано отимао у Отоманском царству.¹¹¹ За Матка Ђурковића слично се говорило и од његових суграђана - да је у дубровачкој држави покрао и неке уловљене сардине. Средином фебруара заједно са Луком Лучићем ухапшен је у новој краћи, јер ни један ни други ништа нису радили него су живели од лоповлука.¹¹²

Кривошијани су и даље грабили пограничне муслимане, особито најбогатије аге, због чега се они стално жалили, тражећи повраћај плена и кажњавање виновника.¹¹³ Ни Клобучани нису такву праксу смерно подносили, него су узвраћали на отимачки начин, тако да је цео гранични појас био у знаку отимања; они су, примерице, Кривошијанима отели 240 грла ситне стоке; пре тога су Стјепко Гајовић и Илија Стојановић одузели Клобучанима два вола. Клобучани нису штедели ни Ришњане, па су Драгојлу Томићу одузели неку марву и жито које су му упутили рођаци из Дробњака.¹¹⁴ Иако су Ришњани били савезници Кривошијана, понекад је међу њима долазило до крвавог обрачуна; на пример, Тодор Вујосевић (досељеник из Куча) убио је Цвију Ђ. Ђеловића, а одмах затим је Лука Ђеловић из освете лишио живота убицу. Општа компензација је имала да буде на рачун Дубровника, према коме су се упућивали неки Кривошијани и Леденичани. Ни у Клобуку није било слоге и реда, јер муслимани од плена који су постигли у Кривошијама ништа нису доделили Драгоју Томичићу, који је страдао од Кривошијана.¹¹⁵ Односи Кривошијана са Клобучанима били су оптерећени и закупом земље. Прве недеље маја у Нови је приспео диздар тога града са још шесторицом земљовласника да наплати најамнину; како ништа нису постигли, пристали су да за 15 дана поново дођу у Рисан, за које би време рисански капетан привео дужнике из Кривошија да обаве наплату.¹¹⁶

У првој декади маја, после Ђурђевдана, приређен је прави хајдучки поход на турско подручје: Тешан Гољанин, Милутин Мартиновић, Баја Капуљ са још 26 другара из Кривошија пошли су у прави лов на имовину муслимана али и Срба.¹¹⁷ Кривошијани су према својим суседима иступали као лупежи; двојица од њих побегла су из новског лазарета, ваљда плашећи се да због каквих ранијих отимачина не буду задржани и

¹¹⁰ ИАК, УПМ LVIII, 406' (22. VII 1739).

¹¹¹ ИАК, УПМ LIX, 369 (10. I 1740), 310 (14. I 1740).

¹¹² ИАК, УПМ LXII, 50-51 (16. II 1740).

¹¹³ ИАК, УПМ LIX, 260-61 (15. II 1740), 261 (14. III 1740), 327 и 313 (12. II 1740).

¹¹⁴ ИАК, УПМ LVIII, 794 (11. III 1740).

¹¹⁵ ИАК, УПМ LIX, 542 (14. IV 1740).

¹¹⁶ ИАК, УПМ LVIII, 859' (8. V 1740).

¹¹⁷ Исто, 887 (12. V 1740).

уступљени Турцима као таоци. За Пецирепа је дојављено Новљанима да држи неку марву отету са отоманске стране. Поред Клобука, нарочито аге из Требиња били су објекти дејства Кривошијана, али и племеници Бањани, којима су Ђурета Дамјанов и Годор Живковић, између осталих, одузели три коња.¹¹⁸ Кривошијани су очерупали и неки караван који се кретао према Рисну.¹¹⁹ Двадесет деветог новембра 1740. Црногорци са кривошијског терена потпуно су уништили планинско село Убле, што је изазвало Сињорију да протестује на Порти.¹²⁰

Већ због закупа земље и враћања плена морало је да дође до разговора новског емина, код кога је посредовао гувернадур Рисна; на разговор су били позвани представници Кривошијана и рисански капетан, али се ови нису појавили.¹²¹ Споразум око обраде земље је ипак постигнут код С. Буровића у Новом, где су са старешинама Кривошијана дошли и руководиоци из Рисна.¹²² Према арбитражном решењу (донесеном средином новембра) Кривошијани и Ришњани су били дужни да плате 158 цекина суседним Турцима; у исто време неки Степуша је ухапшен. С. Буровић је за ликвидацију спорова исплатио 158 цекина, што се затим морало утерати од Кривошијана.¹²³

У лето 1741. догодио се озбиљан инцидент између Требињаца и Кривошијана, у коме је погинуло 12 првих. Требињцима су сметали Кривошијани у одржавању трговачког контакта са Дубровником, желећи да наплате главу за главу после великог броја окршаја. На предлог тадашњег босанског валије Абдул-паше, сазван је у Новом "конгрес", којем је стављено у задатак да стабилизује стање на граници. На скупу су учествовали требињски паша и један мубашир (=истражни судија). Покренута иницијатива није могла да се докрајчи, јер је управо тада смењен босански везир. Седам месеци после тога трајало је нагађање Требињаца са Кривошијанима. Нови везир Кебрили најзад је послао султановом дивану извештај травничког кадије, чија је копија прослеђена Сињорији и црногорском владици. Сукоб из 1741. био је актуелан и крајем новембра 1753, кад се генерални провидур у Задру Ђироламо Бембо трудио да надинтендант Рисна према селима Кривошијана и Леденица држи милицију.¹²⁴

Кривошијани су 1741. године још 17. марта опљачкали 104 грла ситне стоке у Конавлима, а отели су и једну чобаницу; главари Кривошија су на упит о томе одговорили гувернадур у Новог да акцију нису изазвали њихови сељани, него Цуце и Бјелице. Према извештају дубро-

¹¹⁸ ИАК, УПМ LVIII, 836 (3. VI 1740); LIX, 25 (10. V 1749). - Првих месеци 1740. Катуњани су пустошили Драчевицу и у ноћи 29. новембра су Црногорци уништили село Угле. Кривошијани су те јесени одлазили у Пријевор (у Суторини) да набављају жито (3. Комар, *Планинска села*).

¹¹⁹ ИАК, УПМ LX, 150' (26. VI 1740).

¹²⁰ Г. Станојевић, *Један покушај нормализовања млејачко-турских односа у XVIII вијеку* ("Историски записи" 1967, 171-76).

¹²¹ ИАК, УПМ LVIII, 833' (22. VI 1740).

¹²² ИАК, УПМ LIX, 538 (25. VI 1740), 541 (27. VI 1740).

¹²³ ИАК, УПМ LIX, 341 и 346 (15. XI 1740).

¹²⁴ Ј. Томић, *Подаци о сукобима*, 70-71.

вачке владе, експедицију су водили Никола Лакићевић и Драгишић са четири друга из Кривошија; отели су два стада и једну пастирицу.¹²⁵

Крајем маја 1741. у отимању стоке поред Црногораца и Кривошијана суделовали су и Убљани, једном чак и Морињани, кад је отета стока Томи Пажиновићу у требињском крају. Убљани и Морињани су одузели украдену марву Црногорцима, а ови су из освете Столивљанима отерали неке волове и краве,¹²⁶ мада Столивљани нису имали никакве везе са Морињанима и Убљанима. Кривошијани су се отиснули и даље, па су у Пржицама (гатачки крај) од насељеника Лазара Бољевца и Николе Томичина отели говеда; главни отимачи били су Мићо Трапезић и један Доброгоранин; од Кривошијана био је Драшко Водовар из Рисна. Ибрахим-паша требињски послао је хаџи Ачали-агу да од Кривошијана Вукосава Дублетића, Мојаша Вукотића и Вучине, који су отерали осам говеда од људи требињског паше поврате плен.¹²⁷

Средином фебруара 1742. Кривошијани су били приморани да емину даду накнаду за марву отету султановим харачарима. У току ноћи 14/15. фебруара неки Риђани су отели Црногорцима 250 комада стоке која је била на зимовању у Љутој (крај Доброте); у тој отимачини учествовало је и 50 Ришњана са пет барки. Ришњани су исте ноћи одузели 350 глава ситне стоке у црногорском селу Заљути; та је марва била власништво Доброћана, као што је и земљиште у атару села било сопственост Доброћана.¹²⁸ Турски поданици су за одмазду усмртили неке Кривошијане, након чега је Селим-бег Османпашић у писму которском ванредном провидуру дао реч да ће казнити убице.¹²⁹ Крајем августа 1742. Кривошијани и Леденичани су били расположени да плене по турској Херцеговини; они су користили забуну око тога ко даје дозволу за четовање преко границе - гувернадур Рисна, или новски капетан.¹³⁰ Спорови су настајали у Новом и осталој Боки Которској између бројних православних и мањинских староседелаца католика.¹³¹

Дубровчани су били обавештени да се Катунјани купе да под оружјем изађу у суседство.¹³² Крајем 1742. запретила је опасност да куга која је још беснела у Оногшту не буде пренесена у Рисан, Кривошије, Леденице и Убле.

Година 1743. била је мирна, те нису забележена отимања Кривошијана и њихових комшија. Слога између Кривошијана и Црногораца трајала је и током 1744. године, када су заједнички дејствовали у Драчевици. Кривошијане су водили Никола Лакићевић и Јован Мариновић, против којих у првом реду је тражио интервенцију Ибрахим-паша треби-

¹²⁵ НАД, Lett. Pon. LVII, 18 (19. III 1841); УПМ LXI, 152 (20. III 1741).

¹²⁶ ИАК, УПМ LXI, 242'-3 (29. II 1741); 317 (27. V 1741). - Морињани су морали да врате стоку према договору са млетачким органима власти (Исто, LVII, 313).

¹²⁷ ИАК, УПМ LIX, 328, 330, 329.

¹²⁸ ИАК, УПМ LXI, 682 (17. II 1742), 687 (15. II 1742).

¹²⁹ ИАК, УПМ LXIII, 105 и 106.

¹³⁰ ИАК, УПМ LXIX, 33 (29. VIII 1742).

¹³¹ Ј. Томић, *Подаци о сукобима*, 12. VII 1742.

¹³² ИАХН, ПУМА F. LXXI, 140-41; Г. Станојевић, *Митропољит Василије и његово доба 1740-1766*, Београд 1979, 53.

њски.¹³³ Људи из Турске (Саво Огњановић из Корјенића, калуђер Мојсиле) или Зубаца (Аћимовић) су донели обавештење из Гацка и са других страна да се у Босни очекује султанов ферман да се са 30.000 муслимана крене против Цуца, Куча и Климената.¹³⁴ Године 1745. удружили су се до тад завађени Црногорци и Ришњани, који су прелазили у забрањена, обично закужена места и тиме су кршили санитарске прописе, па су их оружјем морали терати са државних међа.¹³⁵ Немирни Кривошијани и у 1745. години наставили су да узнемиравају султанове и дуждеве поданике, те су њихове старешине биле упозорене да их држе у дисциплини.¹³⁶ Тада су Кривошијани били савезници Заљућана, с којима су опленили неколико десетина брва Новљанима.¹³⁷ Успостављање извозне "скеле" у Новом и Рисну подстакло је на дејства Кривошијане и њихове црногорске савезнике.¹³⁸ Посебно су страдали транспорти стоке из Никшића, Пиве и Дробњака, које су организовано дочекивали Кривошијани и Леденичани.¹³⁹

Крајем првог полустолећа XVIII века између Кривошијана и Леденичана није било нерашчишћених рачуна, па су они заједнички наступали према Дубровнику, према Новом и Бањанима; тој сарадњи у плачкашким подухватима Кривошијане су предводили Трипко Вукмировић, а Леденичане Владо Суботић са братом и сином. Кад су неки Гачани пошли у Рисан да преузму отете коње, при путовању су их очерупали и израђавили Кривошијани и Леденичани.¹⁴⁰ Они су капетану Бањана Јовану Тодоровићу одузели коња. Јово Ивковић из Леденица напао је и неке Ришњане, те су се завадиле те две отимачке заједнице.¹⁴¹ Леденичани су те године били вреднији лупежи од Кривошијана. Михаило Илић са друштвом је те године особито Требињцима крао кобиле и коње.¹⁴²

Кривошијани нису поштовали наредбе и договоре о одржавању мира на граници, па су Сулејман и остале требињске аге захтевали сазивање састанка за изравнавање неспоразума због непрекидног отимања Кривошијана, посебно кад је реч о коњима које су Драшку и Николи Мићуновићу и Љубомиру одвели млетачки људи.¹⁴³ Бољи нису били ни кривошијски савезници Ришњани, који су непрестано посећивали предео од Љубомира до Чемерна; предводници подухвата били су Вукотићи и Велиша Самарџић, који су једном домаћину отерали седам свиња.¹⁴⁴ Други, још интимнији савезници Кривошијана били су Црногорци (Цуце, Бјелице). Понекад су сва три савезника наступали, чак и у убијању неког Ришњанина од оних који су се решили да се састану са Турцима; то неде-

¹³³ ИАХН, ПУМА, F. CLI, 40-41.

¹³⁴ Исто, 1.8-9, 35.

¹³⁵ Исто, N° 1.

¹³⁶ ИАК, УПМ LXVI, 61 (27. IX 1745).

¹³⁷ Ј. Миловић, *Зборник докумената из историје Црне Горе*, Цетиње 1956, 167.

¹³⁸ НАД, Lett. Lev. LXXV, 64; Б. Храбак, *Никшић до почетка XIX века*, Београд 1997, 190.

¹³⁹ ИАК, УПМ LXX, 300-301 (17. XI 1748).

¹⁴⁰ ИАК, УПМ LXVI, 462 (6. I 1746).

¹⁴¹ ИАК, УПМ LXVII, 25.

¹⁴² ИАК, УПМ LXVI, 24, 25-6.

¹⁴³ ИАК, УПМ LXVIII, 5-19.

¹⁴⁴ ИАК, УПМ LXII, 1076.

ло су спречили Кривошијани, а Црногорци су се накнадили отимањем стоке Ришњанима и Леденичанима.¹⁴⁵ Док су заједнички наступали, вођа подухвата на Рудине био је Црногорац Вуко Томановић. Турци из Оногошта су дочекали отимачку братију при повратку, убили су двојицу Кривошијана, а Вуко Томановић је кукавички побегао из борбе у Црну Гору. У вези с том похаром лишен је слободе син Вука Бојанића; Вука су Оногоштани убили, а потом су му главу однели у Оногошт.¹⁴⁶ Пре заједничке акције представници општина Рисна, Кривошија и Леденица одржали су састанак пред црквом св. Петра и Павла у Рисну, и ту су се старешине Ришњана и Кривошијана најпре показали уздржљиви на предлог да се пређе преко границе, јер су дали реч надинтенданту Ст. Враћену да неће у времену од месец дана одлазити у турску земљу.¹⁴⁷

Године 1747. настао је прљав рат између Кривошијана и људи никшићког краја. Стишавање нереди у пограничној зони Рисна било је концем лета те године немогуће пренапрегнутим нападима Кривошијана на конвоје који су са стоком стизали из Оногошта. Оштећени су били нарочито муслимани Оногошта, Клобука, Кључа и Требиња, како је то установио кадија. Кривошијани су један турски транспорт опљачкали при самом прилазу Дубровнику, одузимајући восак, кордован и друго. На поменути интервенцију, споразум је постигнут у вези с отимачином између Кривошијана и муслимана. Како није било јемства да ће житељи Кривошија одржати реч, Турци су пленили стоку и хватали чобане - један је убијен, двојица су рањена, док је осам претучено и поведено.¹⁴⁸ Најпре су Кривошијани у пролеће убили неког муслимана, а потом су ови усмртили једног из Кривошија. На то су Ђуро Жмикић и још неки пошли да освете Ђуровог брата.¹⁴⁹

Око 10. септембра 1737. три представника из Требиња и двојица из Клобука са писмом босанског намесника представили су се которском ванредном провидуру да означе "неспоразуме" између људи турских тврђава Оногошта, Клобука, Кључа и Требиња и млетачког пограничног становништва, са захтевом да се у року од месец дана санирају међусобице, тј. компензирају све отимачине и недела почињена популацији поменутих турских места и околним насељима.¹⁵⁰ Упоредо с тим, босански валија Али-паша је писао генералном провидуру у Задар, Ђакому Болдуу да злочинци хајдуци који живе у Кривошијама непрекидно врше насиља против интегритета популације и имовине становника турске Херцеговине, и то заједно са бунтовницима Црногорцима; такво је стање неодложно ваљало отклонити и успоставити мир међу људима с обе стране границе, укључујући и безбедност трговачких каравана. Генерални провидур је у одговору навео да су му пре три месеца у Новом представили неке турске податке са писмима капетана тврђава и Подго-

¹⁴⁵ ИАК, УПМ LVI, 18, 85.

¹⁴⁶ ИАК, УПМ LXVIII, 76-77 (28. X 1747), 489 (21. X 1748).

¹⁴⁷ ИАК, УПМ LXVIII, 715.

¹⁴⁸ ИАК, УПМ LXVIII, 93, 148; Б. Храбак, *Нуклић*, 207-9.

¹⁴⁹ НАД, Lett. Lev. LXXVI, Дубровник 7. V 1742; ИЦГ III, 316.

¹⁵⁰ ИАК, УПМ LXVIII, 923 (4. IX 1741). - О томе је извештен и генерални провидур.

рице и затражили да буду намирени од неких њихових дужника, чему је удовољено; после тога поново је учињена представка да су Кривошијани напали неки конвој и однели извесну количину воска и сахтијана; генерални провидур је одмах затим позвао 15-цу Кривошијана и тражио да се обештете погођени, чији су заговорници били Осман-ага из Требиња и другови; Кривошијани су се заклели да нису извршили препад на транспорт; након тога четворица Турака су затражила састанак у року од месец дана да се сведу рачуни.¹⁵¹

Већина озбиљнијих акција изведена је у септембру, октобру и новембру, дакле после жетве и бербе. Пре операције которског ванредног провидура 1747. године постигнута је нека нагодба са клобучким муслиманима да се обнове раније постигнути уговори којима је било омогућено Кривошијанима да обрађују преузете парцеле у закуп, с тим да претходно надокнаде неплаћен а договорен хак (ренту) са ораница Требињаца. У вези са питањем власништва земље истрчали су се Црногорци Ђуро Божов и Ђукан Петров, који су ухапшени по налогу рисанског провидура.¹⁵² Одмах затим, средином октобра, Кривошијани су опљачкали караван са воском и кордованом који се кретао у правцу Дубровника; ту су били погођени муслимани из Требиња, Оногошта, Клобука и Кључа.¹⁵³

Последњих дана септембра Кривошијанима су се придружили и Убљани. Никола Јовов из Убала и Мишко Вујошевић из Кривошија дошли су на брдо Радоњић (у атару села Камено), покушавајући да потрају стоку која је на падини пасла; о томе су одмах обавештени мештани, који су Николу убили а Мишка ранили, те су га потом вратили млетачким властима.¹⁵⁴ Средином октобра Црногорци су изашли на Дврсно, спремајући се да нападну Мокриње. Мокрињане су о томе тајно известили Никола Мијановић и Јован Марковић из Кривошија у месту Крушевици, наглашавајући да има старешина међу Црногорцима и другима који су дали веру да неће нападати Мокрињане; да се ојача утицај главар против млађих који су били жедни плена, Мокрињани су предали поменутој двојници 15 боца ракије да се одобровоље и млађи Црногорци.¹⁵⁵ После акције средином новембра, требало је направити обрачун о отетој стоци Стјепка Ивковића и рисанских судија с једне и Кривошијана с друге стране, коју је представљао Вулина Самарџић, кнез Кривошија; марву у спору су одузели на Грахову муслимани, посебно они из Клобука; требало је по обичајном праву решити и питање рањавања сина кнеза Вулине и Ђурина Петровог из Леденица у отимачини стоке Алексе Ђурковића и слично; изгледа да је место повраћаја стоке купљено 200 грла оваца и коза односно компензирано новцем из групе отетог.¹⁵⁶

Новембра 1747. закључен је споразум између двојице Турака из сваке поменуте тврђаве и представника сточарских заједница северно од

¹⁵¹ ИАК, УПМ LV, 8 (16. IX 1747).

¹⁵² ИАК, УПМ LXVIII, 350 (30. IX 1747).

¹⁵³ Исто, 402 (19. X 1747).

¹⁵⁴ Исто, 755 (14. XI 1747), 737 (28. XI 1747).

¹⁵⁵ Исто, 8 (16. IX 1747).

¹⁵⁶ Исто, 1 (22. XI 1747).

Рисна о уклањању текућих трзавица.¹⁵⁷

Погранични чобански рат настављен је и током 1748. године. Најпре су у пролеће Кривошијани убили неког муслимана, а затим су ови усмртили једног Кривошијанина.¹⁵⁸ Почетком новембра 1748. установљен је умир између муслимана и раје из Требиња, Кључа и Оногошта и представника популације Рисна, Кривошија и Леденица, уз обавезу ових других да неће давати уточишта и подршку Црногорцима који би упутили харамије у султанову царевину.¹⁵⁹ Том приликом је пресуђено да Кривошијани и Леденичани исплате представницима оштећених 354 млетачка цекина, од чега је 80 одмах положено. Докуменат о умиру у тесној је вези са три акта која је објавио Ј. Н. Томић. Први докуменат је извештај которског ванредног провидура генералном провидуру Гритију (од 10. новембра 1748), у коме је реч о умиру; други докуменат је прилог тога извештаја без датума; трећи акт је попис разних узајамних штета. Докуменат о умиру од 5. новембра који је публиковао Г. Станојевић је права нагодба а не прилог уз извештај, за који је Томић веровао да је право решење о умиру; није реч о два умира који би били одржани у року од неколико дана.¹⁶⁰

Црногорци нису неговали искрено пријатељство према Кривошијанима, те су (априла 1748) посекли два Кривошијанина и једног Турчина. Заљућани су у Лупоглаву, на својој територији, срели два сина Аћима Шабановића из Кривошија, који су долазили из Рисна са два коња, а са њима је био један муслиманин на коњу. Четири недеље касније капетан млетачког летећег одреда са шест војника ухапсио је Кривошијанина Вукосава Павловића.¹⁶¹ Изгледа да су Кривошијани разумели да ће им посао бити успешнији ако се повежу са неким муслиманима. Они су дошли у сукоб и са савезницима Ришњанима, те је измирење требало успоставити после арбитражне пресуде.¹⁶² После нагодбе Кривошијани и Ришњани су одвели мазге Конављана које су преносиле катран у Суторину.¹⁶³ Леденичани су повремено отимали стоку, једном приликом 30 волова у Невесињу; отимаче су водили Видо из Леденица и Симо Лецан; отети волови су одмах продати.¹⁶⁴ Са Оногоштанима вођен је прави мали рат на граници. Турци су убили Кривошијанина Ђура Жмигића са још неким његовим мештанима, после чега је кренула осветничка експедиција. Главари из Оногошта, а уз њих и Требиња и Клобука, одмах су саопштили да не мисле кварити како-тако успостављен мир на државним међама; случај с убијеним Кривошијанима је ваљало решити на Грахову, камо су Оногоштани позвали Кривошијане.¹⁶⁵

¹⁵⁷ ИАК, УПМ LXIX, 364 (11. VII 1748); Б. Храбак, *Никишић*, 208.

¹⁵⁸ ИАК, УПМ LXVIII, 10; Ј. Томић, *Подаци о сукобима*, 58; ИЦГ III, 321.

¹⁵⁹ ИАК, УПМ LXVIII, 11; Г. Станојевић, *Умир између Ришњана, Кривошијана и Леденичана са Турцима из Херцеговине*, "Прилози КЈИФ" XLIX-L, св. 1-4, Београд 1964, 32-6.

¹⁶⁰ Ј. Томић, *Подаци о сукобима*; Б. Храбак, *Никишић*, 209; УПМ LXXXIII, 250, 352.

¹⁶¹ ИАК, УПМ LXIX, 94.

¹⁶² ИАК, УПМ LXIII, 307.

¹⁶³ ИАК, УПМ LXIX, 48, 364 (11. VI 1748).

¹⁶⁴ Исто, 364 (11. VI 1748).

Дисциплиновање распуштених сточара спроводило се и затвором и обуставом плата. Неке рисанске и кривошијске старешине је требало позвати и затворити их док не покажу да ће бити послушни. Грбљани, који су такође у своје оборе догонили туђу стоку, ваљало је цивилизовати неуручивањем плата док не врате туђе овце.¹⁶⁶

Током августа 1748. которски ванредни провидур је вишим органима власти спровео турске жалбе на Кривошијане и Леденичане, од којих су неке саопштене и босанском намеснику.¹⁶⁷ У исто време Ришњани Дешко Калуђеровић и Шћепан Катурић су се жалили инквизиторима да су због крвопролића у Рисну између мештана и Леденичана протерани из завичајног града а имовина им је одузета; уз њих је протерано по пет породица из оба завађена братства; на страни Леденичана у свађи су се кочоперили Радовићи и Поповићи; од Леденичана су погинула двојица а од Ришњана један, неколико је рањено а двојица Ришњана су пребегла у турски Оногошт.¹⁶⁸ У извештају генералног провидура Сенату у Венецији (крајем августа)¹⁶⁸ наведено је да су против Ришњана и Кривошијана подigli оптужбе Турци и њихови харачари; Кривошијани су стављени у колону с Оногоштанима који нису желели да испуњавају преузете обавезе,¹⁶⁹ сматрајући се власницима земље коју су обрађивали. Између Кривошијана и Требињаца најављен је двобој, али је укрштање оружја настојањем требињских ага спречено; мегданџије су имале бити Алибаша Мемовић и Мустај Зубац.¹⁷⁰

Нови умир закључен је новембра 1748. године,¹⁷¹ тј. на почетку зимског периода, кад из климатских разлога углавном престају маневарска гибања. Но, већ прве недеље децембра Кривошијани, Леденичани и Ришњани нису имали срца да не нападну муслимане из поменуте четири тврђаве, отимајући и убијајући.¹⁷² Као да је реч о педагошкој лекцији Турцима у Херцеговини да је редовно стање пљачка и да таквој ситуацији треба да се навикну.

Наредне 1749. године Леденичани и Кривошијани су опет ометали пристизање стоке у Рисан.¹⁷³ Кривошијани су нападали транспорте и са кожама из Оногошта и пленили њихове волове на пасиштима.¹⁷⁴ Турци из Клобука и Невесиња одговарали су насилним одузимањем великог броја марве Ришњанима и Кривошијанима, а неки Петар Саговић из Кривошија је убијен.¹⁷⁵ Опет на почетку зиме (12. децембра) уређен је

¹⁶⁵ Исто, 182 (27. VII 1748).

¹⁶⁶ Ј. Томић, *Подаци о сукобима*, 14. VIII 1748.

¹⁶⁷ Ј. Станојевић, *Седм њирласких њисама из средине XVIII вијека*, "Историјски записи" бр. 2/1981, 106-7.

¹⁶⁸ Ј. Томић, *Подаци о сукобима*, 53, 56 (10. XI 1748).

¹⁶⁹ ИАК, УПМ LXIX, 712.

¹⁷⁰ ИЦГ, III, 321.

¹⁷¹ Archivio di Stato, Venezia, PGD, busta 590, Задар 9. XII 1748, прилог: из Котора 5. XI 1748; Г. Станојевић, *Митрополији Василије*, 59.

¹⁷² Г. Станојевић, *Митрополији Василије*, 59.

¹⁷³ ИАК, УПМ LXX, 128.

¹⁷⁴ ИАК, УПМ LXX, 128.

¹⁷⁵ ИАК, УПМ LXX, 36-7 (19. II 1749).

умир, али између Ришњана и Црногораца.¹⁷⁶

Капетан Оногошта Хамза и остале месне аге обратили су се капетану Петру Н. Слијепчевићу и осталим капетанима Рисна и суседних општина. Реч је опет била о Кривошијанима који су отели људима никшићког краја коње и волове, крађе и пљачке вршили су по турској Херцеговини и суседни Леденичани. Млетачки капетани су одговорили да нису у могућности да ефикасно спрече таква залетања и злодела; једино је обећано да ће злочинци, посебно Кривошијани, бити осуђени ако преступници буду ухваћени.¹⁷⁷

III. Кривошијани и Леденичани у другој половини XVIII века

Педесетих година има највише података о Кривошијама у XVIII веку. Јануара 1750. у месту Дољковцу, где су Кривошијани у својим сукобима држали стоку, Невесињци су убили једног Кривошијанина, а сестру убијеног су одвели заједно са 22 грла ситне стоке и са девет волова; нема тумачења да је то била каква одмазда.¹ Млечани из Задра, где је резидирао генерални провидур, трудили су се у Босни да се постигне измирење Кривошијана са пограничним муслиманима.² Кривошијани и Леденичани, међутим, и од херцеговачких Срба окривљени су да се понашају силеџијски и да не презају од убијања оних који говоре да су стокорадице.³ Септембра 1750. године неки млетачки руководиоци су захтевали од которског ванредног провидура да изда строги проглас против разбојника у редовима Кривошијана.⁴ Кривошијани су одмах затим отели пет коња капетану Кључа, те је Хасан-паша Ченгић писао ванредном провидуру у Котору; за ту акцију су посебно окривљени Симо Криловић, Пешикановић и Ђуро Провизаловић; кнез Вулина Самарџић је позван да те коње пронађе и врати.⁵ Требињски капетан Сулејман пренео је ванредном провидуру да су се Клобучани жалили да су се у Дврсну налазили неки Кривошијани који су им наносили зло; истих недеља жалили су се и Хамза-капетан и аге Оногошта, као и Мустафа капетан и аге Кључа.⁶ Октобра 1759. настављена је пљачка Кривошијана, Леденичана и Убљана. Хасан-бег, син Осман-паше и све требињске аге опомињали су млетачке власти у Котору на спорове између млетачких и турских поданика, од којих су неки били формално заглађени путем арбитра у Котору; након тих сусрета представника обеју страна, Кривошијани, Леденичани и Убљани су и даље отимали и убијали; на пример, усмртили су Сима Видовића. Ни Ришњани нису били чистих руку, тако да је наведено и једно њихово разбојништво. Од ванредног провидура је

¹⁷⁶ Ј. Томић, *Подаци о сукобима*, 65-66.

¹⁷⁷ ИАК, УПМ LXX, 128; Б. Храбак, *Никшић*, 209.

¹ ИАК, УПМ LXX, 170 (24. I 1749 m. v.).

² ИАХН, ПУМА, F. CLXXX, 26.

³ ИАК, УПМ LXXII, 312 (8. VIII 1754).

⁴ ИАК, УПМ LXXIII, 117 (21. IX 1750).

⁵ ИАК, УПМ LXXII, 720.

⁶ Исто, 697, 698.

тражено да обезбеди обештећење за породице убијених; функционери у Котору су веровали да се бар неће тражити надокнада за свако убиство и пљачку, мада су знали да је у Цариград упућена једна представка са 16 мухура (печата).⁷

Представници сточарских заједница у залеђу Рисна својим плендбама и вршљањем кршили су и здравствене одредбе, на што су Млечани много полагали, да се не пренесе каква зараза у Котор и другде на млетачко подручје. О томе је опоменуто и раскужница у Новом, чак и кад је реч о доласку дубровачких лађица; априла 1751. постављено је питање доласка 20 требињских муслимана на дубровачка острва. Пролаз са копна на море у Суторини такође је побуђивао пажњу, нарочито кад се радило о људима у сталном покрету. Особито су били зазорни доласци људи из Ријеке Црнојевића,⁸ који су одржавали везе са вазда закуженом Албанијом. У првој недељи маја 1751. Кривошијани су опљачкали 17 грла ситне стоке.⁹ Месец дана касније рисански емин требињског паше саопштио је которском ванредном провидуру жалбу Ибрахима Карамелидовића, буљубаше, да Кривошијани својим безобзирним преступима сметају трговинском промету Рисна; емин је запретио да ће дати оставку на дужност, ако млетачке власти не буду кадре да сузбију непокорност Кривошијана; та оставка би искључила долазак робе у рисанску луку.¹⁰ Млетачки побирач дажбина Иван Јовановић је предложио да се саслушањима сведока установи да је трговина од 1751. године из Турске скренула према Дубровнику и да је потпуно престала кад је реч о пограничним муслиманима, и то зарад крвавих распра које приређују Кривошијани и Ришњани.¹¹ Синдици-инквизитори молили су у свом акту послатом которском ванредном провидуру да дође до коначног споразума у вези са споровима између херцеговачких Турака с једне и Ришњана, Кривошијана и Леденичана с друге стране; провидур је похваљен што је порадио да Турци своја потраживања сведу на 350 цекина. Питање кредита које су муслимански варошани дали сточарима рисанског окружја и даље је оспоравано, мада су ванредном провидуру биле достављене исправе о тим зајмовима и задужењима. Са тесерама су се изводиле и препознатљиве преваре, које је нарочито изводио Хамза Арнаутин из Корче и дубровачки конзул из Драча Кабаши, да би ометао трговински саобраћај преко Рисна и Новог.¹²

Жалби је било толико да су турске власти морале предузети нарочиту акцију да се успостави чињеничко стање у жалбеним случајевима. Босански намесник је (у првој половини новембра 1751) наредио кадији Љубиња, бегу Требиња и капетанима Оногшта и Клобука да се са његовим мубаширом Али-агом испитају сви пријављени случајеви и пресуде о граничним инцидентима у којима је 80 Кривошијана напало

⁷ ИАК, УПМ LXXI, 431 (4. X 1750).

⁸ Ј. Томић, *Подаци о сукобима*, 68-69, которском провидуру 20. IV 1751.

⁹ ИАК, УПМ LXXI, 17 (8. V 1751).

¹⁰ ИАК, УПМ LXXIII, 812 (8. VI 1751).

¹¹ ИАХН, ПУМА, F. CLXXXII, 24.

¹² ИАК, УПМ LXXI, 440.

муслимане и 12-цу убили (1741). Генерални провидур је, са своје стране, делегирао конта Станислава Буровића.¹³ Пре тога испитивања генерални провидур се дуже времена трудио да турским властима предложи да је постојало оправдање што су Кривошијани убили поменуту дванаесторицу, али у то није био нимало убеђен босански валија.¹⁴ Као турски преговарач иступао је оногошки капетан,¹⁵ разложни Хамза-бег. Уговорено је извесно разоружање Кривошијана, али је од тога споразума испала смешна симболика: Митру Ивелићу у Новом Кривошијани су предали две старе пушке и један пиштољ, а остало су изјавили да ће оружје послати у Нови кад Турци стигну.¹⁶ Нема вести да је то стварно учињено.

Незгода је била у томе што реч није била само о Кривошијанима. Инквизитори су тражили (још 12. јануара 1752) од которског ванредног провидура да казни ухапшене Леденичане и Кривошијане, како би се према Турцима створио привид да млетачке власти такође предузимају мере да наношење штете престане.¹⁷ Леденичани су током 1751. године извршили нове отимачине стокe. Привид који су млетачки органи власти изазвали имао је извесног ефекта, па је Осман-ага Ђатовић писао Станиславу Буровићу да га је обрадовала вест о хапшењима.¹⁸ У току 1751. године Леденичани, неки Самарџић из Кривошија и девет Црногораца извршили су злочине према Требињцима, а Корјеничанима су отели 70 коза, односно Зупцима четири краве.¹⁹ Кад је крајем године поведена привидна кампања о разоружању села, Леденичани су одбили да предају и старе пушке и били су у томе радикалнији и од развиканих Кривошијана.²⁰ Убљани су исто тако ушли у досије преступника. Дубровчани су, наиме, изјавили да су Стјепко Вуковић из Убала и Саво Бијелић из Ратишевине oplенили једног кмета из Конавала.²¹

Кад је освануло пролеће 1752. године Кривошијани, Леденичани и Убљани приредили су походе у отоманску џамију. Рисански капетан Милош Лучић је главарима тих општина упутио наређење којим је забрањено организовање било каквог четовања у турској Херцеговини, а преко граничне линије могли су прелазити само у трговачке сврхе, чије би путовање регулисала дозвола млетачких власти. Последње седмице марта вратиле су се две групе из Далмације са нешто отете робе.²² Кад су Кривошијани (у првој половини априла) довели у Рисан коње, капетан Рисна извео је у току недељног дана на трг две чете уновачених Ришњана под оружјем; око подне дошли су у град према обичајима Кривошијани, који су тога дана добили веру да неће бити гоњени; ту су ришњански капетан и трупни капетан Ђани пред црквом св. Петра и Павла

¹³ ИАК, УПМ LXXIII, 918 (15. XII 1751).

¹⁴ Исто, 926 (16. XI 1751, Сплит).

¹⁵ ИАК, УПМ LXXIII, 951 (8. XI 1751).

¹⁶ Исто, 222 (24. XII 1751).

¹⁷ Исто, 857 (12. I 1750 m. v.).

¹⁸ Исто, 436.

¹⁹ ИАК, УПМ LXXI, 424.

²⁰ ИАК, УПМ LXXIII, 822 (24. XII 1751).

²¹ ИАХН, ПУМА, F. CXXVII.

²² ИАК, УПМ LXXII, 633 (26. III 1752).

саопштили Кривошијанима да доведу у Рисан и преостале отете коње; истога дана настала је збрка међу Ришњанима, али је Ђани војним патролама спречило проливање крви.²³ Осамостаљени Леденичани опљачкали су караван турских трговаца који се из Требиња кретао према Новом на раскужавање робе.²⁴ Почетком јула Кривошијани су се обавезали да ће стоку отету Турцима дотерати у Рисан, где су је преузеле чете наоружаних варошана у присуству надинтенданта С. Враћена.²⁵ У циљу идентификације отете марве, посебно коња, у Рисан су (средином августа) приспели Пивљани; они су препознали девет својих коња. Кривошијани су намерно пропуштати да региструју коње које су одводили у турску Херцеговину.²⁶ Кривошијани и Леденичани су се нагодили са власницима отетих вранаца преко калуђера из Пиве. После тога су Пивљани дали писмену изјаву да су обештећени у погледу коња које су им муслимани одузели; изјава је дата пред гувернадуром и капетаном Рисна; на писмену изјаву потписали су се и калуђер Мелетије, Андрија Серговић, Стјепко Симоновић и други рисански угледници; Леденичанима је том приликом поклоњено пет цекина.²⁷ О враћању коња чуло се и у Задру па и у Драчу, што се сматрало да би требало да представља неко ублажавање за 12 побијених Требињаца (1741. године).²⁸ Допунска мера била је хапшење неких криваца међу главарима у Рисну, како би се стабилизовао гранични појас.²⁹

Крајем месеца априла 1752. Кривошијани или Црногорци су уграбили две девојчице, од којих је једна имала 10 а друга 17 година; девојке су одведене у Црну Гору, а онда су продате у Оногошту, одакле су одведене у Сарајево.³⁰

Марта 1753. почела је редовна пракса да се зачињу нови инциденти Кривошијана и Требињаца. Једна дружина од 25 требињских подвижника упала је првих дана месеца у Кривошије, али акција није успела, јер су Требињци једва успели да се извуку из насталог крешева.³¹ Тим упадом је само спречено да сличну провалу у Требиње не учине Кривошијани. Убљани су још средином фебруара отели коње суседним муслиманима; надинтендант Буровић се морао умешати³² и одредити прву наредну недељу за арбитражу у спору Убљана и муслимана из Пријевора.³³ Црногорци се никако нису могли свићи на староседеоце Леденичане, које су држали као могуће ривале. Због упорног наваљивања Црногораца,

²³ Исто, 207 (14. IV 1752).

²⁴ ИАК, УПМ LXX, 258.

²⁵ ИАК, УПМ LXXII, 209 (11. VII 1752).

²⁶ Исто, 376 (15. VIII 1752).

²⁷ Исто, 750 (13. IX 1752), 751 (11. IX 1752), 955 (15. IX 1752).

²⁸ Исто, 921 (2. X 1752).

²⁹ Исто, 936 (13. VI 1752).

³⁰ ИАК, УПМ LXXIV, 337 (2. I 1754 m. v.), 205 (Арслан-бег из Требиња).

³¹ ИАК, УПМ LXXII, 346, 671; НАД, АСММ XVIII st., No 3237/25 (29. IV 1752); В. Винавер, *Црна Гора и Дубровник крајем XVIII века*, "Историски записи" бр. 1-2/1956, 45.

³² ИАК, УПМ LXXII, 62 (15. III 1753), 243 (5. III 1753).

³³ ИАК, УПМ LXXIV, 736 (10. I 1753), 254.

Леденичани су нешто раније (1739) делом напустили своје село а неки своје породице и ступили су у млетачку војску; они који су избегли, вратили су се 1753. са својим породицама и населили се у селу Миошевићу (новски крај).³⁴ Крајем новембра 1753. Лазар Пециреп и Ђуро Пешикановић са другарима продрли су у конавоско село Мрчевац, запленили 500 оваца, убили четири чобана, отели две девојке и после их дали за откуп у износу од 30 дуката; у подухвату заједно су суделовали Кривошијани и Црногорци.³⁵

Поменута акција Требињаца надовезала се на рекогницију и пљачку њихових похлепних суседа. Наиме, почетком марта 1753. 80 млетачких поданика сакупило се за упад у Конавле. Претходно су Леденичани, Кривошијани и Убљани (3. марта) осматрали наоружаност дубровачких насеља око села Мрцина, одакле су одвели три грла говеда, 500 глава стоке ситног зуба, једну девојку и једну девојчицу. Дубровчани су том приликом имали четири смртно рањена. Уграбљена стока и женска чељад одведени су у Леденице и чувани су у кући Суботића.³⁶

У току прва три дана јуна Кривошијани и Црногорци су се у значајном броју сакупили и договарали за упад у Конавле. Кривошијане су у договорима представљали Никола Лакићевић и Вук Самарцић. Скупина је наступила према дубровачком пределу Прапратно. Дубровчани су, међутим, на време били обавештени шта их чека, те су спремно дочекали упадаче и убили им пет друга, а двојицу су тешко ранили. Диверзанти су успели да отерају 125 грла ситне стоке, четири вола, једну кобилу и једну мазгу. Накнадно је установљено да су коловође били: Видо Леденичић, Стјепан Вуковић, Солата, Марко Бојанић, Ђоко Вукотић, Тешан Цољанин, Ђукан Петровић и Живко Провизало, као и Илија Суботић. У то време, према налогу из Задра, лишено је слободе осам подвижника (шест Ришњана, син озринићког кнеза и неки Никшић), и то зато што су 1751. године дошли на једној барци на дубровачко острво Мљет, где су опљачкали неке странце, а на острвцету Олипи су одагнале стоке и отели трговачке робе и оружја. Пресудом генералног провидура у Задру осуђени су на десет година веслања. То је требало да буде нека утеха за босанског намесника, који је дневице прослеђивао жалбе Требињаца против Црногораца и Никшића, уз које је поменут и неки поп. При саслушању установљено је да су поменуте две девојке одвели Црногорци из места Бовце.³⁷

Из групе осуђених на веслање неки, као Вујадин син озринићког кнеза Томаша Симо Попов, наводно Никшић, ухваћени су 1752. године приликом отимања стоке. Они су одлежали неколико месеци у дубровачкој тамници, а у пролеће следеће године пуштени су на слободу. Одмах су се удружили са шесторицом Ришњана, чији је иницијатор у дружби био Комнен Ивелић. Поред осталог, ухватили су дубровачког капелана из Новог Пазара Брајовића који је путовао у завичајни град; опљачкали

³⁴ ИАК, УПМ LXXX, 578 (1756), Ђорђе Јованов из Леденица.

³⁵ Г. Станојевић, *Миштрополит Василије*, 56; ИЦГ III, 317.

³⁶ НАД, Lett. Pon. 125-6' (6. III 1753).

³⁷ Исто, 172' (6. VII 1754).

су га до голе коже. У томе је суделовао и Симо Попов.³⁸

Код Кривошијана постојала је посебна етика подухвата: јуначки је било кад је већа група сељана изводила акцију под заповедништвом сеоског старешине или првака, а ако појединци отимају стоку - то су старешине села сматрале обичном пљачком. Кад је Мато Јованов (средном фебруара 1754) отео једном Турчину 50 глава оваца и коња, случај је пријавио Млечанима кнез Кривошија Вулина и Мато је лишен слободе; међутим, за Мата се одмах поставила јемцем нека Јелисавета, што је значило да је гарантовала да ће отета марва бити враћена.³⁹ У првој десетини априла дошло је до упада Црногораца и Кривошијана у Конавле, али пре тога су оплењени неки дубровачки бродови (у Новом), а са једног од њих Кривошијани су понели већу количину новца.⁴⁰ Посета Кривошијана и Црногораца Конавлима је пет погинулих и двојица тешко рањена Конављанина.⁴¹ Нова већа провала у Конавле Црногораца и Бокеља догодила се почетком јуна; учешћа су узели Ришњани, Кривошијани, Леденичани и Убљани; међу учесницима налазио се и Вулина Самаршић, кнез, и Никола Лекчевић, првак Кривошија; опет је било пет убијених Конављана и неколико рањених; један извештај је навео 300 људи из Кривошија, Рисна и Леденица и Убала, али да су им се прикључили хајдучки елементи чак из Имотског, а од истакнутих појединаца поменут је познати хајдук Сочица, па Бојичић, Пистанић, Провизало, Суботић, Мршић и Вукчевић.⁴²

После жетве 1754. године поставило се питање закупа турских земљишта и закупаца из редова Кривошијана, Леденичана и Убљана. Како су се ту стално јављали неспоразуми, јер су закупци хтели да присвоје земљу коју су обрађивали, а избегавали су да испоруче уговорени хак, генерални провидур Гримани једним прогласом забранио је даље примање у закуп терена преко границе. На сличан начин постојало је питање двовласничких парцела, и то са обе стране границе. Кривошијани су особито волели да узимају земљу у обраду на Грахову, где су живели њихови племеници из бившег племена Риђана.⁴³

Септембра 1754. неки Симо Црногорац, насељен у Кривошијама, са земљацима из Црне Горе отео је коња у ближој турској Херцеговини; сам је у своју шталу довео коња.⁴⁴ Таквим поступцима непосредно је угрожена безбедност промета кроз источну Херцеговину; на протест Турака, једино су Леденичани показали спремност да врате део неког ранијег плена.⁴⁵ Да би се смањио број упада у зимском периоду у Конавле, млетачке власти су одредиле да наоружани Кривошијани који су словили као војници у резерви бораве у Рисну, а осталим Кривошијан-

³⁸ Исто, 175-76 (10. VII 1753), 734 (6. VII 1753).

³⁹ ИАК, УПМ LXXVIII, 293 (21. III 1753), 350 (20. IV 1754).

⁴⁰ НАД, ASMM XXVIII st., No 3237/51.

⁴¹ ИАК, УПМ LXXIV, 474 (3. VI 1754).

⁴² Исто, 354 (21. VII 1754), 364 (11. VI 1754).

⁴³ ИАК, УПМ LXXIV, 177, 630 (31. X 1754).

⁴⁴ Исто, 792 (23. IX 1754).

⁴⁵ Исто, 778 (19. IX 1754).

има је забрањен одлазак у Турску.⁴⁶ Крвна освета је нарочито претила због погибије једног угледног Кривошијанина и једног тешко рањеног.⁴⁷ Један млетачки капетан предузео је превентивно хапшење, али у томе није успео у Кривошијама.⁴⁸ Концем године Кривошијани су са Леденичанима отели 26 коња и још неке предмете, нарочито од бакра, који су се често налазили у употреби по муслиманским кућама; као главни лупеж у тој акцији означен је Милаш Самарџић.⁴⁹ На измаку године капетан и диздар Клобука упутили су писмо которском ванредном провидуру, жалећи се на разбојништво које је извео Живко Вуковић са друговима, а у друштву Црногораца. Аћиму Аћимовићу из Корјенића том приликом је отерано 510 грла ситне стоке. На Грахову су пленили Леденичани, али су тамошњи житељи успели да поврате део плена; том приликом је убијен један буљубаша, Ахмед Шулајић, а рањено је девет људи; марва која није враћена држана је у Леденицама.⁵⁰

Црногорци (Бјелице) су, помогнути од Кривошијана и Убљана, напали (јула 1754) место Камено. Од Вука Обрадовића је насилно узет велики број ситне стоке. Првих дана јула Никола Накићев и Мићо Вујошевић из Кривошија са својим друговима отерали су знатан број оваца и коза Илији Мандићу.⁵¹ Нешто раније, месеца јуна, Стјепан Враћен дао је оцену о понашању Кривошијана. За њих и Леденичане је закључио да живе од отимачине и да презиру рад те зато непрестано узнемиравају пограничне Турке и Конављане; он је напоменуо да не би требало очекивати да би они могли да се умире, јер би умереношћу угрозили своју егзистенцију која није била положена на раду.⁵²

Средином фебруара 1755. године отимачка сезона је отворена упадима Леденичана и Црногораца у турску Херцеговину; Леденичане је водио Сило Провизало (Проказало?) са тројицом ортака, а од Црногораца су била двојица из села Залаза; група је допрла до Оногшта, но муслимани у Рудинама су ранили једнога од њих. Друга дружина од четворице из Леденица и двојице из црногорских Заљута упала је до близу Требиња; њих је водио Тодор Ил. Војиновић. Од делатности те групе посебно је страдало имање Мурата Ченгића. После акције према Требињу дружина се запутила у Пиву, куда је одвела осам коња са седлима, од којих је по повратку у Леденице два седланика предала Црногорцима. Код деобе плена, попа Сима Л. Поповића, који је суделовао у дејству, ранио је његов синовац Комнен; овога је вређао неки Анто С. Ђатовић, ранији момак Ђура Радојичиног, а рањени су и неки Ришњани.⁵³

Овде се треба вратити на коју годину раније. Которски провидур је успео (јуна 1751) да претерани захтев херцеговачких Турака у погле-

⁴⁶ Исто, 1094 (31. X 1754), 635 (30. X 1754).

⁴⁷ ИАК, УПМ LXXXI, 425 (1. XII 1754).

⁴⁸ ИАК, УПМ LXXIV, 453 (27. XII 1754).

⁴⁹ ИАК, УПМ LXXIV, 340.

⁵⁰ Исто, 844.

⁵¹ Ј. Томић, *Подаци о сукобима*, 21. VII 1755.

⁵² "Архив за арбанашку старину, језик и етнографију", књ. IV, св. 2, 64-69; Ј. Томић, *Подаци о сукобима*, 81-82.

⁵³ ИАК, УПМ LXXX, 383-4 (16. II 1755).

ду одштете сведе на 354 цекина, од чега је одмах по обрачуну исплаћено свега 80 златника.⁵⁴ Кривошијани су априла 1752. довели украдене коње у Рисан, које су и августа 1752. довели из Пиве.⁵⁵ У пролеће те године Кривошијани су на конавоској граници одвели две девојке, шаљући их најпре у Црну Гору, а затим су их продали у Оногошту.⁵⁶ Неке две девојке су Кривошијани ухватили (априла 1753) и пребацили у Сплит.⁵⁷ Турци су извесна потраживања од Кривошијана и Леденичана поставили и 1753. и у вези с тим се надинтендант у Рисну сусрео са турским представницима. Фебруара 1755. Гачани су се жалили на Леденичане и Кривошијане, због крађе коња, гатачких, добро познатих у целој Херцеговини; двојица представника из Гацка који су дошли у Рисан навели су као главног кривца Ђура С. Провизала из Леденица и Војиновића из Цернице, као и двојицу Чевљана; део одведене стоке продат је у Кривошијама, а остатак је држан у Леденицама и дат је Црногорцима, који су се вратили у завичај преко Страканице (?). Убљени су се спремали за одбрану, јер су им Црногорци озбиљно запретили због пасивности.⁵⁹ У јануару 1755. обновљено је старо ривалство између Ришњана и Црногораца, па су Ришњани у месту Кавчу отели Црногорцима 12 волова, три кобиле, једног коња, четири брава и друге марве.⁶⁰

Друга рунда дејстава почела је месеца марта, а завршила се јула 1755. године. У другој половини марта неки Кривошијани у друштву Црногораца убили су у турској херцеговини два муслимана.⁶¹ Почетком маја у нападу Црногораца и Кривошијана погинула су друга два муслимана, Оногоштанина. Капетан и аге Оногошта су се на то састали и саставили "иљам" Порти, којим су захтевали боље обезбеђење варошана.⁶² Средином јула Кривошијани су се опет обрели у конавоским убавим селима, на што је протествовао и требињски паша, чији је стриц пошао у Нови да наплати штете. Кривошијани нису пропустили прилику да о Ђурђевдану отму једном сељаку из Зубаца 30 коза; дружину је водио Трипко Курдушић са тројицом ортака.⁶³ Трећа отимачка рунда 1755. године почела је прве недеље октобра, а завршила се средином новембра. Кривошијани и Риђани су убили двојицу савезничких Црногораца и очерупали неког трговца из Подгорице.⁶⁴ Није случајно (још 7. октобра) генерални провидур из Задра писао дужду (односно Сенату) да се између житеља Боке Которске и Црногораца води необјављени рат, већ дуготрајни. Которски ванредни провидур, говорећи о приликама у ширем окружењу Боке Которске, реферисао је да су Морлаци (власи) веома сиромашни али одважни, да се одају пљачки јер презиру рад; код њих се

⁵⁴ ИАК, УПМ LXXI, 410.

⁵⁵ ИАК, УПМ LXXII, 209, 376.

⁵⁶ НАД, Lett. Lev. LXXVIII, 64-4' и 147.

⁵⁷ Хисторијски архив у Задру, Dragomanska arhiva, kut. IV, fasc. 4, No 130.

⁵⁹ ИАК, УПМ LXXX, 504 (19. II 1755).

⁶⁰ ИАК, УПМ LXXX, 364 (12. I 1755).

⁶¹ Ј. Томић, *Помени о сукобима*, 84.

⁶² ИАК, УПМ LXXXI, 236 (17. VII 1755); Ј. Томић, *Подаци о сукобима*, 24.

⁶³ ИАК, УПМ LXXXI, 396.

⁶⁴ ИАК, УПМ LXXXV, 201 (14. XI 1758).

прекршај против власништва сматра као јуначки подвиг.⁶⁵ Ришњани су наоружане дружине и своје и црногорске звали не хајдучким именом него војском, муслимани су се, пак, сматрали Турцима а мрзели су хајдуке и Црногорце.⁶⁶

Отимачка кампања 1736. године почела је још прве недеље одвођењем коња Пивљанима од стране Црногораца и Леденичана.⁶⁷ Леденичани са неким Ришњанима отимали су коње турским поданицима; млетачки војници у Рисну су после те акције ухапсили Марка Симића из Рисна.⁶⁸ Леденичани су неким Требињцима отимали седланике, под вођством Сима Провизала, Марка Никића и сина Вида Суботића; иста леденичка дружина одузела је седам волова у Рудинама.⁶⁹ Село Требеско (?) стално су посећивали отимачи, пленећи нарочито кобиле са ждребадима; ту су се такмичили Заљућани, Леденичани и Убљани.⁷⁰ Леденичани и двојица Кривошијана (Јово Марков, Ђуро Вуков) почели су (око 1. јула) разбојништва у Конавлима, које је водио Гојко Спасов: убили су два млада пастира и отерали осам говеда; од нападача убијени су Михаило, брат Петра Радоње, и још један.⁷¹ Покушај хапшења Леденичана није успео.⁷² Кад су Ришњани продали волове которским месарима, јавили су се опљачкани Доброћани и Кавчани, тврдећи да су ти волови били њихови; Ришњани су то оспорили, наводећи да су поменута села опленили Црногорци, који су њихови противници и који и њихова стада отимају.⁷³ Црногорци су првих дана септембра намеравали да нападну и Убљане. Готово истих дана Црногорци су дочекали у заседи неке Ришњане који су пошли да купе меса, те су Ришњани морали позвати 50 својих мештана да их избаве од заседе.⁷⁴

У јесењој смени Кривошијани су у првој декади октобра продрли према Требињу; Турци су их пратили и у Бијелој Гори убили су Ђура Вукчевића - одсекли су главу и као трофејни знак понели у Требиње.⁷⁵ Пошто је предстојао одговор Турака млетачком провидуру у Рисну, Ђовани Амбати је наредио Кривошијанима да саграде кастел на градини Црквице; четворица њихових обавештајаца бавила су се у Дврсну, са задатком да одмах известе о доласку Турака у Рисан па у Грахово.⁷⁶ Пјетињат (?) Живковић са друговима одузео је Саву Радановићу из Новог два вола, које су отерали у Заљут Црногорцима.⁷⁷ На самом крају 1756. године Кривошијани су крали овце и кошнице пчела у селу Ратишевини (код Новог); у том послу истицали су се Ђука Вукотић из Кривошија, те Пе-

⁶⁵ Ј. Томић, *Помени о сукобима*, 15 (7. X 1755).

⁶⁶ ИАК, УПМ LXXXIX, 1. VII 1763.

⁶⁷ ИАК, УПМ LXXXVII, 255.

⁶⁸ ИАК, УПМ LXXX, 386 (10. III 1754).

⁶⁹ ИАК, УПМ LXXIX, 19, 64.

⁷⁰ ИАК, УПМ LXXX, 274.

⁷¹ ИАК, УПМ LXXXVIII, 514, 517 (3. VII 1756).

⁷² ИАК, УПМ LXXXVII, 704 (12. VII 1756).

⁷³ ИАК, УПМ LXXX, 395 (12. VIII 1756).

⁷⁴ Исто, 636 (8. IX 1752).

⁷⁵ ИАК, УПМ LXXXVI, 342 (11. X 1756).

⁷⁶ ИАК, УПМ LXXXVII, 8-10 (21. XI 1765).

⁷⁷ ИАК, УПМ LXXIX, 540.

тар Комненов и Павле Видов из Леденица.⁷⁸

Погранични Турци жалили су се и Порти на недела људи из општина северно од Рисна. Да би се утуком обеснажили наводи те представке, преко пријатеља из Црне Горе добијен је "иљам" барског кадије, који је требало одмах послати млетачком баилу у Цариграду.⁷⁹ Година 1757. у целини била је мирнија на херцеговачкој граници него раније године. Ипак, Кривошијани су се јула месеца вратили на врло профитабилни посао хватања људи и девојака, примајући на име откупа позамашне своте у готовом новцу и то одмах. У једном пресретању Стјепка Ђезановића, родом из турске Херцеговине, који је добегао због кривица у Кривошије, смртно је ранио Цвјетка Вучетића, султановог поданика; том приликом је у шуми Тарђинки (?) ухаћен неки Морињанин, кога су Црногорци одвели у Кривошије, где су га, као млетачког држављанина, откупили неки Митровићи.⁸⁰ У то време Леденичани су изводили сталне ноћне нападе на имање породице Павла Суботића и Митра Комненовог, такође млетачких поданика, пошто су претходно опљачкали браћу Косовац.⁸¹

У другој половини септембра 1757. Црногорци и Леденичани су отели Турцима шест јахаћих коња и десет волова.⁸² Кривошијани, пак, одвели су Ислам-баши Суловићу из Невесиња више волова; акцију су планирали и извели Трипко Дамјановић са три брата, Димо Чаркаревић, слуга Тодора Самарцића и још двојица.⁸³ Почетком новембра преко сто Цуца и Бјелица цернирали су Граховац у самој Боки Которској ради тога што су желели да присвоје испашу тога села; како су Граховчани пружили оружани отпор, нападачи су се повукли.⁸⁴

Пролећна рунда 1758. године почела је још крајем јануара кривошијском отимачином марве око Требиња; одведено је осам волова Али-баше Ађамовића и Ђура Ослића и коњ Хубаревића; експедицију су предводили Драго Водовар и Митар Петров из Кривошија, Лука Милуновић из Цуца и Иван Ковачевић из Кривошија.⁸⁵ Црногорци, ослоњени на Кривошијане, заузели су опречно држање, те су нападали савезничке општине, посебно Рисан; њима су се прикључили и неки Кривошијани, тако да је употпуњена групица Шћепана Драшковића, Луке П. Мићуновића Водовара и Јова Ковачевића.⁸⁶ Кривошијани и Леденичани су током пролећа наставили да отимају стоку; 22. јуна одвели су Глигу Мравчевићу 24 грла ситне стоке, а 10. јула у Мокрињу 11 крава.⁸⁷ Кривошијани, које су водили Симо Марковић и Трипко Самарцић отерали су поново Глигу Мравчевићу 30 коња. Кривошијани су похарали имање Гаса (?)-бега Асића из Загорја, а у Чичеву су отели три кобиле.⁸⁸ Криво-

⁷⁸ ИАК, УПМ LXXVII, 407.

⁷⁹ ИАК, УПМ LXXVIII, 588 (29. IV 1757).

⁸⁰ ИАК, УПМ LXXXI, 322 (18. VII 1757).

⁸¹ Исто, 317 (19. VII 1757).

⁸² ИАК, УПМ LXXIX, 206 (20. IX 1757).

⁸³ ИАК, УПМ LXXXI, 309 (22. IX 1757), 311.

⁸⁴ Исто, 62 (5. XII 1757).

⁸⁵ ИАК, УПМ LXXXIV, 281 (24. I 1758), 287 (13. III 1758).

⁸⁶ ИАК, УПМ LXXXIII, 638 (23. III 1758).

⁸⁷ ИАК, УПМ LXXXV, 170 (26. VII 1758), 171 (3. VII 1758).

шијани су одвели стоку и попу Стјепку Пегровићу (?) из Бањана према режији Петра Гвалњића и Драшка Водовара; Леденичани су отуђили осам волова и две краве Смају Руковићу из Невесиња; коловођа акције био је Симо Дробњак, од кога је Провизало из Леденица наплатио 35 дуката.⁸⁹

Све акције изведене су у јесењим месецима. Крајем октобра Црногорци су се окупили у Дврсну, можда против Кривошијана, како је претпостављао кнез Вулина Самарџић. Црногорци су најпре (још 19. августа) пресрели тројицу Ришњана који су спроводили 80 глава стоке. Кривошијани су пружили отпор Црногорцима, па су у комешању двојица рањена, а један Кривошијанин је погинуо.⁹⁰ Кад је могао да се захвати лак плен, Црногорци нису знали за савезништво. У другој половини октобра Леденичани су у селу Крушевици насилно одвели 15 ухрањених овнова из стада које је било на испашаи.⁹¹ Капетан летећег млетачког одреда ухапсио је највећег лупежа у Леденицама Драга Копривицу, родом из Бањана.⁹² Кривошијани су, међутим, улазили без страха у дворишта кућа и из штала изводили коње и крупну рогату марву.⁹³ Међутим, ни Турци нису желели да буду само објекат тих стококрадица. Они су на Грахову отели стоку Ришњанима и Кривошијанима која се тамо налазила на паши; у насталом окршају на турској страни један је убијен а пет-шест је рањено, док је на страни хришћана један рањен а један Ришњанин убијен; усмртили су га Оногоштани, који су му главу понели да оките бедем своје тврђаве.⁹⁴

Отимачка кампања 1759. године почела је, као обично, у првој половини фебруара. Кривошијани су одвели стоку која се налазила испод Оногошта у Рисан, на продају. Органи млетачких власти терали су отимаче да врате плен оштећеним, посебно Вешовићу из Никшића.⁹⁵ Пљачка је приређена и у дубровачком селу Плочице, где је похарана црква и одведени коњ и кобила; као виновници означени су Стојан Виџић из Убала и Јово Пиљуровић из Ратишевине,⁹⁶ села које је и само било често на удару. Хоџа Мехмед-ага Свилаја упутио је оштро прекорно писмо которском ванредном провидуру, тужећи се на Кривошијане који су силом загосподарили подручјем Дврсна, те су ту бесправно саградили куће и трајно се настанили; ага је поручио Млечанима, ако не буду довели Дврсно у првобитно стање, тј. ако не буду одагнали пришљамчене сточаре и ако не буду порушили њихове домове, да ће случај бити представљен Порти као кршење граничне линије, што би могло да доведе до

⁸⁸ ИАК, УПМ LXXXIII, 85, 102, 104.

⁸⁹ Исто, 105, 118.

⁹⁰ ИАК, УПМ LXXXV, 434 (31. X 1758), 435, 441 (20. VII 1758).

⁹¹ ИАК, УПМ LXXXIII, 576 (22. X 1758).

⁹² ИАК, УПМ LXXXV, 117-182 (22. V 1759).

⁹³ ИАК, УПМ LXXXIII, 577 (9. XII 1758).

⁹⁴ ИАК, УПМ LXXX, 760 (29. XI 1758). У првој половини новембра 1758. Кривошијани и Риђани су убили двојицу Црногораца и неког трговца из Подгорице (УПМ LXXXV, 201)

⁹⁵ Б. Храбак, *Нукшић*, 213.

⁹⁶ ИАК, УПМ LXXXIV, 142 (14. II 1759).

међудржавног територијалног спора.⁹⁷ Једна дружина Кривошијана, на челу са Симом Оваљевићем и Гаврилом Боацићем, одвела је Радојици Миловићу, кмету Арслан-бега Османовића у селу Капавици, три вола, те су их продали.⁹⁸ У то време Кривошијани и Леденичани су више од Црногораца пленили села турског пограничног појаса према Новом; двојица од отимача, Вукић Лалић и Јован Лазарев, ухваћени су, а у њиховим бисагама нађени су конопи за везивање волова; у вези с тим Хасан-паша, капетан и муселим Требиња упозорили су у Новом Станислава Буровића да умири општине Кривошије и Леденице да не би било потребе за интервенцијом виших власти.⁹⁹

Упади у турску Херцеговину Кривошијана, Леденичана и Убљана потрајали су и током марта 1759. године. Поменути Хамза-бег затражио је од босанског валије да у требињски кадилук упути једног кадију, који би као иследник (мубашир) заједно са Хасан-бегом и Омер-бегом Ћатовићем испитао пљачке. Под удар су пали нарочито волови и угојени овнови у селима требињског кадилука, а као главни кривци - вође Кривошијана у таквим дејствима - забележени су браћа Илићи и Видо Лазовић.¹⁰⁰ У исто време Самарџићи и Кокотовићи су отели кмету Михаиловићу, човеку Хамза-бега Ресулбеговића, кобиле које су задржане у кући Самарџића.¹⁰¹ Као врло често пре пролећних радова, поново је отворено питање власништва земље у Дврсном, коју су Кривошијани узели у закуп; гувернадур Милош Комненовић је добио налог од генералног провидура да се образује комисија правника која би решила то питање.¹⁰² Оно је усложнено и тиме што закупци земљу нису редовно обрађивали, па нису ни могли дати уговорени хак, али су очекивали да ускоро постану сопственици презетих парцела. Пролећна дејства трајала су и током априла.

Првих дана априла Саво Ђулум, Драго Водовар и још других пет Леденичана отерали су у близини места Влаховић 130 брера, од којих 30 угојених овнова Хасана Мујезиновића из Љубиња. Који дан пре тога Леденичани су опљачкали Бањане.¹⁰³ Због сталне отимачине истрагу су водили ага мубашир босанског намесника и Омер-ага Ћатовић.¹⁰⁴ Као отимачи означени су Тодор Илић, Савић Суботић и неки Драгић, а највише је страдала кућа Петра Зебова.

Месеца јула 1759. године Леденичани су под вођством Ђикана Петрова, Сава Провизала и Црногорца Пешикана напали Турке и Морлаке, ранили су два Турчина а једног су живог одвели, одузевши им три коња и две пушке; друга леденичка дружина оперисала је отимајући ко-

⁹⁷ ИАК, УПМ LXXXIV, 357; Б. Храбак, *Никшић*, 216.

⁹⁸ Исто, 408.

⁹⁹ Исто, 565.

¹⁰⁰ ИАК, УПМ LXXXIII, 8 (26. III 1759).

¹⁰¹ Исто, 9.

¹⁰² ИАК, УПМ LXXXIV, 401 (10. III 1759).

¹⁰³ Исто, 71 (7. IV 1759), 82 (3. IV 1759).

¹⁰⁴ Исто, 47 (21. IV 1759). Заповедник Требиња капетан Хасан позвао је писмо которског ванредног провидура да се уреде односи на граници и казне Кривошијани, Леденичани и Убљани због пљачке турских поданика (УПМ ССП, 62 i 75).

ње и волове. Кривошијани и Ришњани су се ограничили само на крађе,¹⁰⁵ а Ришњани су почели да се састају са Црногорцима.¹⁰⁶ У првој декади октобра Ришњани су убили и опљачкали пет кеса новца трговца Алибаше Хацића; за ту акцију сумња је пала на Сава Илијиног. Хасан-паша из Требиња за слична злодела окривио је и Ђура Провизала.¹⁰⁷

Кривошијани су знали бити приложници манастира Острога; у општем листу манастира убележени су Данојла, Савка и неки Дмитар.¹⁰⁸

У другој половини XVIII века, почев од 1760. године смањила су се отимања сточарских општина северно од Рисна. Фебруара 1760. Ришњани и Кривошијани су се измирили са Црногорцима, те су Ришњани повратили део плена. Владика Василије писао је которском ванредном провидуру да Кривошијани треба да приме плен од Цуца.¹⁰⁹ Вулина Самарцић и његова браћа били су и даље на власти у Кривошијама.¹¹⁰ У исто време Кривошијани су под руководством Сима Карневића и Саве Зурдулића извели девет говеда из две српске и две муслиманске куће у Требињу, а из две куће у Грахову такође су повели неколико волова.¹¹¹ Током априла 1760. Ђуро М. Самарцић и Петар Вукотин са друштвом су пошли у лупештину на дубровачку територију. Седмицу дана после тога почела су хапшења неких Кривошијана у Рисну, примерице Андрије Оташевића Вукићевића.¹¹² Месец дана касније на турској територији убијен је Мијо Кнежевић из Кривошија.¹¹³ Најдоцније на 1769. годину односи се један недатирани податак да су се Црногорци из више села удружили и са Брајићима (који су већ припадали Млечанима), па су организовали више дружина које су пале у крај око Новог, одакле су терале стоку (око 4000 глава).¹¹⁴ Кривошијани и Леденичани су и даље изводили лупештине. Леденичани су присвојили три коња требињског муслимана Хасана Боснића, и то у близини Љубиња.¹¹⁵ У извештају капетана у Рисну Милоша Лукића је стојало да су извесни владајући родови у Кривошијама и Леденицама (Самарцићи, Доброгорани, Радојевићи) али и чланови породице Вука Митровића, Вука Золопа и Антонија Шабановића одлазили у турску Херцеговину да изводе крађе и лупештине.¹¹⁶ Средином септембра Леденичани и Кривошијани убили су једног дубровачког поданика у његовој опљачканој кући и одвели му стоку. У то време као да су Леденичани били предузимљивији у отимачким акцијама од Кривошијана.¹¹⁷ Среди-

¹⁰⁵ ИАК, УПМ LXXXIII, 682 (21. VII 1759).

¹⁰⁶ ИАК, УПМ LXXXIV, 156 (26. VI 1759).

¹⁰⁷ ИАК, УПМ LXXXII, 454 (9. XI 1759), 810 (11. X 1759); LXXXIII, 1021 (13. XI 1759).

¹⁰⁸ Г. Станојевић, *Ошћини листи манастира Острога средине XVII вијека*, Историјски записи бр. 3-4/1972, 434 (1740).

¹⁰⁹ Ј. Миловић, *Зборник*, 271 (19. II 1760).

¹¹⁰ ИАК, УПМ LXXXII, 179 (29. II 1760).

¹¹¹ Исто, 491.

¹¹² ИАК, УПМ LXXXV, 846 (21. IV 1760), 838 (30. IV 1760).

¹¹³ ИАК, УПМ LXXXVI, 531 (30. V 1760).

¹¹⁴ Ј. Томић, *Подаци о сукобима*, 17.

¹¹⁵ ИАК, УПМ LXXXII, 117.

¹¹⁶ Исто, 150 (23. XI 1760).

¹¹⁷ Исто, 858 (19. IX 1760).

ном октобра Леденичани и Убљани су харали по Драчевици. Тиме су завршавали дејства пред Митровдан. У тим завршним годишњим подухватима истакли су се Лазар Лалић, настањен у Ублима (син Николе Лалића из Кривошија), те Тодор и Павле Суботићи из Леденица; Максиму Коњевићу одузели су 50 овнова, другима краве и кошнице.¹¹⁸ У првој децембарској недељи Марко Зуков из једног насеља крај Ораховца са друговима опленио је неке турске харачаре изнад Леденица, који су се из Рисна враћали у Никшиће; Марко је ту акцију означио као освету, јер су султанови поданици нешто раније опљачкали Марка Ђурића.¹¹⁹

Терени око Кривошија су и даље били спорни, па је босански паша послао тројицу Турака у Задар генералном провидуру да ствар размрсе.¹²⁰

Почетком 1761. године Кривошијани и Леденичани напали су хришћанске кметове око Оногошта; Хамза капетан сазвао је рају и на основу њихових исказа саставио је одштетни спис упућен провидуру у Котор.¹²¹ Рисански капетан Митар Ивелић није могао да обузда крађе и злочине поменутих већ зато што за мере дисциплиновања није располагао са довољно војника; стога је (21. марта) затражио наређење да спали куће одметнутих од закона и реда, а да такве просто побије.¹²² Пре средине априла сами Кривошијани су се међу собом поклали, пре свега котерија Самарџића и Вукићевића, од којих у то доба нико није силазио у Рисан,¹²³ ваљда плашећи се хапшења. И поред међусобног обрачуна, Кривошијани и Леденичани су одлазили у дејства у турску Херцеговину.¹²⁴ За немирне сточаре лош пример је постојао у Новом, где је Јоко из угледне никшићке фамилије Властелиновића украо пет коња, од којих је три одмах продао; један оштећени сељак нашао је у кући Јока своју краву, а за отете волове Властелиновић је тражио откуп.¹²⁵ Раскошан живот у богатом Новом није се могао друкчије обезбедити осим лоповлуком. Слично Властелиновићима урадио је Кривошијанин Драшко Водовар: отуђио је једном сељаку пет коња, од којих је такође одмах три продао а два су враћена.¹²⁶ Са повраћајем дела плена се увек морало рачунати, али је већи део остајао пљачкашу или је одмах уновчен. Кривошијани су не само незаконито преузимали рогату марву, коње и кошнице, него су се навикавали да у виноградима оберу грозђе. Тако је страдало лојзе Арсланагића, требињског аге, које се налазило у Суторини, чије је грозђе обрао Симо Шабић из Ратишевине; истом аги су отуђена и три вранца који су одведени Николи Лакићевићу и Драшку Водовару.¹²⁷

Леденичани су држали властити терен за злочиначку експлоат-

¹¹⁸ Исто, 390 (18. X 1760).

¹¹⁹ Исто, 168 (10. XII 1760).

¹²⁰ Исто, 41.

¹²¹ ИАК, УПМ LXXXIV, 182, 183.

¹²² Г. Станојевић, *Црна Гора пред стварање државе*, Београд 1962, 48.

¹²³ ИАК, УПМ LXXXVII, 662-63 (21. III 1761 - по старом календару).

¹²⁴ ИАК, УПМ ССОИ М, 60 (26. VIII 1779).

¹²⁵ Г. Станојевић, *Шћепан Мали*, Београд 1957, 42.

¹²⁶ ИАК, УПМ LXXXVII, 285 (25. IV 1761).

¹²⁷ Исто, 547-49 (26. IV 1761).

ацију у селу Крушевицама; уколико би људи чували своје куће од разбојника, ови би пуцали на домаћу чељад.¹²⁸ Леденичани су уграбили једну девојку из Мориња и при томе је одвојили од брата, коме је било само шест година, но око ње су се натезали са три Црногорца и два Ришњанина; кад је робац Митар Комненић био позван пред рисанског гувернадура, он је са девојком побегао у Црну Гору,¹²⁹ матицу и сигуран заклон отмицара. Леденичани су се надредили и органима реда, јер су у Рисну отели тамничарима двојицу својих ухапшених мештана.¹³⁰ Око 1. октобра, пред јесењу отимачку кампању, хапшене су потенцијалне коловође из Леденица, а затим и из Кривошија; лишени су слободе Ђука Петров, Митар Костов, Саво Провизало и још један Леденичанин, те Гавро Петров из Кривошија. То није утицало на смиривање Леденичана, тако да су Ђукан Петров, Митар Костов, Саво Провизало и други, по изласку из затвора, украдене волове јавно продавали на пазару у Рисну.¹³¹ Неки волови отети у Конавлима отерани су најпре у Мокриње и у село Камено, да се помете траг, а затим је Вук Лалић из Убала помогао капетану Петру Кодрињи да волове затекне у Леденицама, где су изложени продаји; волови су преко Вулине Самарџића враћени власницима; но, тада се појавило питање Лалића, који је тражио награду за потказивање (од шест цекина) коју нису хтеле да плате млетачке власти, него је Лалић упућен на власнике стоке.¹³²

За то време дружина од 12 Кривошијана је пошла да плени око Гацка; ту се намерила на људе Дервиша Хасан-аге, па је њих неколико у пуцњави изгубило живот - Симо Карневовић, Жарковић, син Илије Стојанова и Никола Загарчанин.¹³³

Следеће 1762. године Кривошијани су наставили да се баве стоккрађом. Због тога су најзад морали бити ухапшени и први човек у Кривошијама Вулина Самарџић и његови другари; како је Вулина био аранжер ових дружина, који је из позадине вукао прорачунате потезе и наплаћивао стратегију, у Рисну је (око 1. октобра) сазван збор да се сучоче крадљивци, али је он прошао без резултата, јер је Вулина дириговао и као ухапшеник на скупу; окривљени су порицали кривицу, а инсистирали су на томе да су и Ришњани имали учешћа у једној експедицији, што су ови оспорили као клевету.¹³⁴ Стигла је и жалба Мехмед-аге да су његовом кмету у Снежници-планини Ђукан Петров, Саво Провизало и неки Митар отерали осам волова и продали их у Рисну. Окривљени су се изговарали да су пљачку извршили Цуце а не они.¹³⁵ Јула 1763, по одобрењу Вулине Самарџића и његових синова, кривошијски апаши харали су по Грахову, чије је становништво поднело тужбу босанском намес-

¹²⁸ Исто, 792.

¹²⁹ ИАК, УПМ LXXXVI, 70 (25. VIII 1761).

¹³⁰ ИАК, УПМ LXXXVII, 748' (19. XI 1761).

¹³¹ ИАК, УПМ LXXXVIII, 360 (4. X 1762), 361.

¹³² ИАК, УПМ LXXXVI, 358' (3. X 1761), 362 (12. X 1761), 421.

¹³³ ИАК, УПМ LXXXVII, 97, 115, 138, 748'.

¹³⁴ ИАК, УПМ LXXXVIII, 360 (4. X 1762).

¹³⁵ ИАК, УПМ LXXXVI, 629, 681.

нику; Граховљани су, међутим, одмаздом вратили мило за драго, те су пожњели жито и обрали друге усеве, отеравши и радну стоку Кривошијанима, посебно Ђуру Самарџићу. После таквог мирења мало је било изгледа да ће доћи до мирног поравнања.¹³⁶ Готово истих дана стигла је у Котор кривична пријава Клобучана против Кривошијана.¹³⁷

Босански везир је драгоману Ригоу (из Задра), који му је (првих дана јула 1762) био упућен, показао један меморијал Рустем-аге, капетана утврђења Клобука, који су саставили Хусеин-ага Беговић и Молах Омер Сеговић, господар земље Врсиња, која граничи са Кривошијама; у меморијалу се налазила жалба на кнеза Вулину, како су Кривошијани подигли у Врсињу 53 куће, чији су житељи обрађивали турске земље, не плаћајући сопственицима хак; Вулина је раније убио брата заповедника кастела у Врсињу, а иницирао је убиство двојице браће Молаха Омера кад су ишли да траже одштету. Спор је закључен одлуком да се Кривошијани иселе са турске територије, али то није спроведено. Травнички валија је драгоману показао и други меморијал, у коме се турски поданик из Лигнића (кадилук Цернице) Крсто Калуђеровић жалио да су му Вучета Самарџић и Ђуро Марков из Кривошија те Јово и Тодор Илићи и Милан Алапост (?) из Леденица, девастирали имање.¹³⁸

У пролеће 1763. године Кривошијани су се правдали которском ванредном провидуру да су приморани да четују због немаштине и глади.¹³⁹ Они су се привремено уздржали да спроводе лупештине, само су прећутали да нису пленили само Турке него и своје сународнике и суверенике; апеловали су на Млечане да им шаљу жита, што су сточари и у другим срединама тражили од Млечана; ако тако осигурају исхрану, не би било разлога за отимачине.¹⁴⁰

Априла 1765. године Кривошијани су уговорили са Црногорцима да се приреди велики поход против Оногошта, који им је највише сметао. Међутим, код села Доводе (?) Мехмед ефендија (родом из Пљеваља) са одабраним борцима херцеговачке војске спречио је извођење поменутог напада. Крајем зиме 1765. успостављен је мир између Ришњана и Бјелица, који је потврђен тврдом вером, али са трајањем од само три године.¹⁴¹ У поменутој акцији петорица Кривошијана су ухваћена и утамничена, од којих је један умро у затвору од рана. Владика Василије тражио је од капетана Новог да су четворицу ослободи, јер је он обећао породицама ухваћених да ће бити пуштени на слободу.¹⁴²

Године 1767. појавио се Шћепан Мали. Поред Његуша, Љуботина, Ријеке, он је загрејао и Брђане и православце око Оногошта и Клобука, али нема извештаја из Рисна или Новог да је поменути долазак утицао на држање сточарских општина северно од Рисна.¹⁴³

¹³⁶ ИАК, УПМ LXXXVII, 7' (30. VI 1702); LXXXVIII, 58 (30. VI 1762).

¹³⁷ ИАК, УПМ LXXXVIII, 60 (1. VIII 1762).

¹³⁸ Исто, 114 (7. II 1762).

¹³⁹ Исто, 214-16 (7. VII 1762).

¹⁴⁰ Г. Станојевић, *Мишролошки Василије*, 50.

¹⁴¹ Исто, 50.

¹⁴² ИАК, УПМ ХСII, 24 II 1765, по старом календару.

Седамдесете године протекле су без већих инцидената и скандала на граници. Паша у Никшићу и паша у Требињу обратили су се (октобра 1778) которском ванредном провидуру с молбом да координирају мере у спречавању даљег крвопролића између Кривошијана и херцеговачких муслимана.¹⁴⁴ Кривошијани су се поново сукобили са Оногоштанима јуна 1779. године. Окршаји су настали кад су Кривошијани у Дврсну присвојили стоку муслимана; ту су погинула четири муслимана, а било је и 12 рањених; паљене су муслиманске куће и одузимана им је и друга имовина. У другој половини августа настао је крвав обрачун између Кривошијана с једне и Корјенића и Требињаца с друге стране око поседа у Дврсну, где су закупници желели да постану власници земље. Оногоштани су упутили гласнике у Цариград, а на терену су настојали да се удруже са Требињцима, са Спужанима, па чак и са муслиманима из Босне.¹⁴⁵ Августа исте године муслимански војници скупљали су се у Гацком да се обрачунају са Кривошијанима, а затим да се прикључе Оногоштанима.¹⁴⁶ Кад је те деценије Шћепан Мали почео да се шири, Кривошијани и Леденичани поднели су писмену изјаву Сињорији, која је значила да не рачунају са непознатим политичким уљезом.¹⁴⁷

Осамдесетих година архивски уписи о лупештинама житеља сточарских општина северно од Рисна су малобројни. Ипак, већ првих дана фебруара 1781. године гувернадур Рисна позвао је прваке Леденица и Кривошија да им саопшти наређење виших млетачких органа да морају да се уздрже од лоповлука и других недела како према Турцима тако и према њиховим поданицима.¹⁴⁸ Те забране се нису односиле на Црногорце, и они су првих дана марта 1786. припремали напад са 400 ратника на дубровачко село Мрцине; из Дубровника је Иво Стела одређен да припреми одбрану места.¹⁴⁹

Средином септембра 1789. Црногорци су ударили на неко село рисанског краја и отерали су сељанима сва говеда и ситну рогату марву. У једном закључку донесеном у Новом средином маја 1790. речено је да се Кривошијани и Требињци међу собом бију већ више од 40 година, нарочито због испаша на Бијелој Гори, и у тим окршајима пало је више од 50 глава. Сукоби су окончани 2. фебруара 1792, настојањем Јова Ивелића из Рисна и Муле Мехмеда Шеховића и Сади Мехмед-паше Ресулбеговића.¹⁵⁰

Последње деценије XVIII века Кривошијани и Леденичани сасвим изузетно су обновили своје акције у турском суседству, и то пре пропасти Млетачке Републике (1797). Средином јануара 1791, на иницијативу рисанског капетана, на Грахову је дошло до састанка Кривошијана

¹⁴³ Ј. Миловић, *Зборник*, 293.

¹⁴⁴ С. А. Levi, *Venezia e il Montenegro*, Venezia 1896, 89, 90.

¹⁴⁵ Г. Станојевић, *Црна Гора пред стварање државе*, 48.

¹⁴⁶ Б. Храбак, *Никшић*, 216.

¹⁴⁷ Г. Станојевић, *Шћепан Мали*, 63.

¹⁴⁸ НАД, Lett. Роп. СХІХ, 46; Ј. Радонић, *Дубровачка акција и њовеље*, књ. V, Београд 1951 (Тадићев фегест од 6. III 1786).

¹⁴⁹ ИАК, УПМ ССИА, No 73 (21. I 1791).

¹⁵⁰ ИАК, УПМ LXI, 626 (6. VII 1791).

са оногошким Турцима, на коме су први пристали да врате одузете коње, а обе стране су једна другој дале веру како би владао мир у граничном појасу до Спасовдана, када треба да се поново састану.¹⁵¹ Око 1. јула Кривошијани су одвели марву Симу Раичевићу, кмету требињског паше у Жупи.¹⁵² Почетком септембра 1791. Ришњани су поднели которском ванредном провидуру меморијал, у коме су навели своје успехе у некадашњим нападима на турске градове, у првом реду на Оногошт, Клобук и Требиње.¹⁵³ Крајем новембра исте године Дубровчани су се жалили Сињорији на сталне упаде Кривошијана у Конавле.¹⁵⁴ Током првих недеља 1792. Кривошијани су опленили никшићки крај. Због тога је дошло до поновног састанка Оногоштана са Ришњанима и представницима Кривошија на Грахову, на коме су Кривошијани пристали да врате отете коње.¹⁵⁵ Средином јануара 1792. Кривошијани су на Тврдом Камену убили једног католика. Опет је углављена вера само до Спасовдана.¹⁵⁶

Године 1793. морало је доћи до мировног уговора и између Ришњана и Његуша.¹⁵⁷ Новембра 1794. десило се нешто готово невероватно: Леденичани су дотерали 36 глава стоке у кућу Сава М. Ивановића, кмета Станислава Буровића, и то док се Саво са мушким члановима породице бавио ван куће, а женски чланови домаћинства нису могли спречити такво дотеривање марве. Био је то покушај подмићивања руководећих људи, јер је већ сутрадан отерано 17 грла стоке капетану Митру, док је преостало благо стварно остављено С. Буровићу; марва је отуђена Дабовићу из Костањице, коме је предат остатак плена, док је капетан Митар накнадно одлучио да Дабовић обећа да ће му дати осам цекина колико је према његовој процени била вредност добијене стоке, што би он као накнадно купио.¹⁵⁸ Тако су преко лупежа старешине пуниле своје кесе и оборе.

Вук С. Караџић је високо оценио деловање немирних Кривошијана и Ришњана, констатујући: да није било њиховог борбеног рада цела би Бока Которска плаћала Турцима харач.¹⁵⁹

После пропасти Млетачке Републике Кривошијани су се нашли без државног крова. Њихова област је номинално припадала Хабсбуршкој царевини, неко време и француским окупаторима. Аустрија је увела строжи режим, те су се Кривошијани морали сукобити са органима своје нове државе. Они су устали против регрутација и Француза а по устанку против аустријске регрутације они су познати у историографији.

¹⁵¹ ИАК, УПМ ССПА, 93 (3. IX 1791).

¹⁵² С. Љубић, *Посланице дубровачке на Млејачку Рејублику*, "Старине ЈАЗУ" XV, Загреб 1883, 93-94, (30. XI 1791).

¹⁵³ Б. Храбак, *Никшић*, 222.

¹⁵⁴ HAD, ASMM XVIII st., sv. 137, No 3176 (капетан Оногошта капетану Рисна, 18. I 1792).

¹⁵⁵ ИАК, УПМ ССП Н, No 7, 4.

¹⁵⁶ М. Драговић, *Материјали за историју Црне Горе*, "Споменик СКА" XXV, Београд 1895, 27.

¹⁵⁷ ИАК, УПМ LXXX, 928 (14. XI 1794), 929 (15. XI 1794).

¹⁵⁸ S. Romanin, *Storia documentata di Venezia*, Roma, VII, 510.

¹⁵⁹ В. С. Караџић, *Црна Гора и Бока Которска*, Београд 1953.

Bogumil HRABAK

*KRIVOŠIJE, LEDENICE I UBLI
FROM THE 16th TO THE 18th CENTURY*

The Summary

Basing his findings on archival sources in Kotor, Herceg-Novi, and Dubrovnik, as well as Venice and Zadar, the author follows the month-to-month activities and lifestyles of three cattle-breeding communities situated above Risan. Two of these, Ledenice and Ubli, were settlements of long standing. The third, Krivošije, was populated by migrants from the former Ridjani tribe of Montenegro in the wake of the Kandija war. The population of these settlements, both old and new, consisted chiefly of livestock breeders who adopted farming only partially in the 18th century, when they began to rent parcels of land belonging to Muslims from Klobuk, Korjenic and Onogošt. These plots, however, were frequently not cultivated, and rents (*hak*) not always paid. Conflicts resulted over attempts to usurp the land, especially plots in Grahovo. Impoverished breeders practiced a “robbery economy,” rustling livestock, especially horses, in Konavle and in other places in the Turkish part of Hercegovina. They also seized girls, whom they took to Montenegro and then sold in Onogošt. Only the inhabitants of Krivošije and Ledenice cooperated without serious conflict. On the other hand, they quarreled with others, even with their sometimes allies, Ridjani clansmen, and Montenegrins, their “instructors” in the art of robbery, whom they themselves then robbed. Their victims were the inhabitants of Konavle, Trebinje, Onogošt, and Nikšić i clansmen. They fell upon Konavle, attacked livestock and goods in caravans from Onogošt, and carried away their plunder. This activity was most pronounced from the third to the sixth decades of the 18th century.

Др Марица МАЛОВИЋ - ЂУКИЋ*

ЦРНА ГОРА У ВРЕМЕ ЦРНОЈЕВИЋА У ДЕЛУ ЈОВАНА ТОМИЋА**

Јован Томић је највећи део својих научних радова посветио прошлости Црне Горе од XV до XVIII века. На освиту XX века објавио је велику студију о Црнојевићима (Ивану, Ђурђу и Скендербегу) у XV и почетком XVI века у *Гласу* Српске краљевске академије LVIII, LX, LXII за 1900. и 1901. годину. Издао је грађу о Црнојевићима у наведеном периоду, која је објављена у *Сјоменику* XLVII за 1909. годину. Сам аутор је навео у предговору да је грађу искористио у поменутој студији, изузев неколико докумената.¹ Наведена студија донела је врло много новог за познавање историје Црне Горе, њеног вазалног односа и пада под турску власт. Изгледа да му је од владара Црнојевића најомиљенији био Ђурађ, или је о њему имао највише података, па је његову личност и владавину приказао са много детаља. Томић је истакао у уводу студије *Црнојевићи и Црна 1479-1528* да је време Ивана Црнојевића и његовог сина Ђурђа у Црној Гори и њен пад под турску власт и појава Скендербега Црноје-

* Аутор је виши научни сарадник у Историјском институту САНУ, Београд.

** Рад је прочитан на Округлом столу "Јован Томић - живот и дело" 16. и 17. маја 1995. у Новој Вароши. Округли сто организовали су Историјски институт САНУ и Дом културе "Јован Томић" Нова Варош.

¹ Ј. Томић, *Прилози за историју Црнојевића и Црне Горе 1479-1528 год.*, Београд 1901, 14-20. Међутим, наведена грађа није исцрпно искоришћена у оном делу кад говори о унутрашњој организацији државе и власти у време Ивана, Ђурђа и Скендербега Црнојевића. Грађа из *Прилога* је коришћена само онолико уопштено колико је сам аутор дао о наведеном проблему у поменутој студији о Црнојевићима. Изворну грађу коју је донео Јован Томић детаљно и свестрано ће анализирати и допунити је другим изворима (турски, домаћи - повеље) каснији истраживачи који су се бавили истом проблематиком и на тај начин допунити Томићево дело. - М. Благојевић, Државна управа у српским средњовековним земљама, Београд, 1997, 278-281. Он ту детаљно расправља о органима власти у малој области Црнојевића пред крај XV века. *Историја Црне Горе* 2/2, Титоград 1970, 330-332 (И. Божић); Црна Гора, Београд 1976, 166-175 (С. Ђирковић); *Историја српског народа II*, Београд 1982, 421-424 (М. Благојевић, М. Спремић); Б. Ђурђев, *Турска власт у Црној Гори у XVI и XVII веку*, Сарајево 1953, 30-52.

вића, који је добио на управу санџакат - Црну Гору, од посебног значаја за правилно схватање историје Црне Горе после тог времена.²

У овом раду приказаћемо владавину Ивана, Ђурђа и Скендербега Црнојевића у Црној Гори од 1465. до 1530.

Владавину Ивана Црнојевића Томић је поделио на два периода. Први део обухвата време од 1465. до 1479. године. То је Иваново преузимање власти у Црној Гори, закључење мира између Млечана и султана Мехмеда II и његово бекство из Црне Горе (1479). Други део је Иванов повратак из Италије 1481. па до смрти 1490. године. Сам аутор је нагласио да је други део владе Ивана Црнојевића обрађен исрпније од првог, јер је од пресудног значаја за разумевање каснијег периода историје Црне Горе од XVI до XVII века.³ У овом раду обрађена је углавном политичка историја Ивана Црнојевића и његових синова (Ђурђа и Скендербега). Млетачке хронике, извештаји и дипломатска грађа из Државног архива у Венецији били су од пресудног значаја у Томићевом стварању ликова владара Црнојевића, посебно у њиховим односима према Млетачкој и Турској. Унутрашњу политику Црнојевића приказао је веома штуро на основу млетачких и, делимично, домаћих извора. Још је Владимир Ђоровић уочио недостатак у раду Јована Томића - некоришћење которске и дубровачке грађе. "Посебно се тај недостатак осетно истиче у студији о Црнојевићима. Ова студија мада веома важна и корисна у многим се осећа као непотпуна", наглашава Владимир Ђоровић.⁴

Томић је један од оних историчара који су раскрстили са романтичарским схватањем историје и придружио се критичкој историографији, која почиње с Иларионом Руварцем. На основу млетачких извора Томић је дошао до закључка да је Црна Гора у доба Ивана и Ђурђа Црнојевића била у вазалном односу према Турској. Они су водили самосталну унутрашњу политику, док је спољна била резервисана за Турску.⁵

² Ј. Томић, *Црнојевићи и Црна Гора од 1479-1528 год.*, Глас Српске краљевске академије LVIII (1901) 144.

³ Ј. Томић, *Црнојевићи и Црна Гора*, 145-146.

⁴ В. Ђоровић, *Јован Н. Томић*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор 12 (1932) 83.

⁵ До новијег времена протезала се полемика о томе да ли је Црна Гора била под турском влашћу. До појаве дела Илариона Руварца (*Монитенеџрина прилозици историји Црне Горе*, Земун 1899) преовладало је мишљење у историографији о Црној Гори да је сачувала самосталност после пада осталих наших држава под турску власт и да није била никада под турском влашћу. После одласка Ђурђа Црнојевића из Црне Горе власт је прешла на црногорске владике од 1516. до 1697, а од тада на владике из породице Петровића. Иларион Руварац је доказао у наведеном делу да је Црна Гора у XVI и XVII веку била под турском влашћу. Мада је било и пре појаве дела Илариона Руварца спорадичних мишљења да је Црна Гора била под турском влашћу у XVI и XVII веку (К. Јиреček, *Černa Hora u Ottuv Slovník Naučný*, VI díl, Prag 1893, 602-612; Fr. Miklosich, *Die serbischen Dynasten Crnojević*, Wien 1886). Мишљењу Илариона Руварца придружио се Јован Томић, заснивајући своју подршку на млетачким изворима који су до тада били непознати. Томић је то доказао и у овом делу којим се ми бавимо (*Црнојевићи и Црна Гора*) и другим радовима, који нису предмет нашег рада. Овим проблемом нећемо се више бавити, јер се њиме исрпно позабавио Бранислав Ђурђев (*Турска власт у Црној Гори у XVI и XVII веку*, 17-29). Он је упоредио супротстављена мишљења и полемике

Због таквог става оштро га је напао Лазар Томановић,⁶ који је, прецењујући своје врло скромне снаге, покушао да умањи научне резултате Јована Томића. Он је написао нову студију о Ивану Црнојевићу, у којој је само претресао Томићеве закључке. Настојао је, по сваку цену, да докаже да је Иван-бег био независан од Млечана и Турака. Лазар Томановић није познавао изворе, користио их је посредно, па није могао да обави правилну и потпуну анализу. Ђоровић истиче: "у том претресању он на извесним местима има право - Томић је неке поступке Иванове гледао и приказивао сувише под сугестијом млетачких извештаја; писао је о извесним акцијама без ближег познавања самог земљишта, које би му дало кључ за извесна правилнија извођења, - али, у основи, Томановићево резоновање више се оснива на патриотским претпоставкама, него на поузданим изворима"⁷ Владимир Ђоровић је посебно указао на дело Константина Јиречека "који се Црнојевићима бавио веома мало, могао је у својој Историји да донесе неколико важнијих допуна и даде неколико корисних сугестија".⁸

У овом раду покушаћемо да прикажемо научне резултате Јована Томића и да укажемо на дела савремене историографије, која допуњују и понегде исправљају научни допринос у Томићевој студији. Протекао је скоро један век од појаве Томићевог рада. Проширио се круг извора (каторска, дубровачка, турска, нова млетачка грађа, и други домаћи извори - повеље), које није или није довољно користио Јован Томић.

Томићева расправа компонована је тако да се састоји из три дела. У првом делу студије осим општег назива "Црнојевићи и Црна Гора" и предговора (стр. 143-146) налазе се и поднаслови: Иван Црнојевић. Друго доба владавине у Црној Гори /1481-1490/ (стр. 147-200); поглавље II носи назив Ђурађ и Стеван Црнојевић /1490-1500/ (стр. 65-152) и III поглавље је Скендербег Црнојевић /1514-1528/ (стр. 47-111).

У првом делу поменуте расправе Томић је приказао веома кратко први део владе Ивана Црнојевића. То је време када су односи с Млечанима били добри. Он је добио млетачко грађанство 1474. Активно је учествовао као млетачки савезник у одбрани Скадра 1474. године од Турака. Приказао је страх Сињорије у Венецији од турских продора и губитак млетачких територија у Албанији (Кроје - 1478) и поновни долазак Турака под Скадар. Млетачка Република се војно припремала и успешно одупирала турским нападима под Скадром, а истовремено радила на дипломатском плану да склопи мир са Турцима. Истина, Томић не каже зашто је влада у Венецији тако поступала и да ли је то радила због лоших извештаја скадарског кнеза Антонија да Лезе, на које је указао Иван Божић и који нису били тачни, да тобоже недостаје храна и муниција и да одбрана Скадра нема више услова за наставак борбе. Тако је мир склопљен пре предаје града Турцима 4. јануара 1479, који је Мехмед II ратификовао 23. јануара 1480 (стр. 161-169). Иако је активно учество-

које су се водиле до новијег времена.

⁶ Л. Томановић, *Иван Црнојевић госиодар зейски*, Цетиње 1900.

⁷ В. Ђоровић, *Јован Н. Томић*, 84.

⁸ В. Ђоровић, *Јован Н. Томић*, 83; К. Јиречек, *Историја Срба I*, Београд 1952, 401-406.

вао у одбрани Скадра, Иван Црнојевић није узет у обзир у мировном уговору. Томић то објашњава тим што су Млечани поступали тако и са другим учесницима.⁹ Иван Божић скренуо је пажњу да Томићево излагање о турско-млетачким преговорима није тачно, јер је засновано на млетачким хроникама.¹⁰ Томићево излагање о првој и другој опсади Скадра је конфузно и измешано (стр. 148-158).

Из једног млетачког одговора Ивану Црнојевићу из 1474. сазнаје се да су Млечани обећали да га признају под условом да им даје 700 дуката као што је плаћао Турцима. Према томе, Иван је плаћао Турцима харач, али се не зна од када, можда од 1465, али то није чинио 1474.¹¹ Зато га је Мехмед II 1479. сматрао својим одбеглим харачарем. Иако су га Млечани сматрали својим службеником, он им више није био потребан, јер су се измирили с Турцима. Турци су у њему видели свог обласног господара, који се самостално споразумевао с Турцима, прихватао а потом раскидао обавезу да плаћа харач, приметио је Божић.¹² Одредбе мировног уговора из 1479. само су уопштено дате у Томићевом делу. Општа одредба према којој су се Турци обавезали да ће напустити све поседнуте млетачке земље, иначе је тешко спровођена и није се односила, према султановом схватању, на Горњу Зету, како саопштава Иван Божић.¹³ За време турске опсаде Скадра, Иван је изгубио Жабљак, али је задржао све остале поседе на десној страни Мораче. Чим су турски опуномоћеници преузели Скадар, да не би Млечани на време поставили тумачење уговора, велике турске снаге из скадарске околине кренуле су против Ивана и његове војске и успеле су да потисну његове снаге. Он је био принуђен да напусти земљу (стр. 162-163).

Томић ништа не говори о организацији турске власти на поседнутом подручју, као ни о завођењу млетачке, односно прихватању или о отпорима турској власти.¹⁴

Томић наводи како се Иван, након протеривања из земље, у почетку склонио у Венецију, а одатле "негде даље", а за породицу не зна где је. Међутим, данас се зна да се био склонио у Апулију, са породицом и дворском властелом, где му је краљ Феранте пружао помоћ за повратак у земљу.¹⁵ Томић говори и о неком рођаку Ивана Црнојевића који се био склонио на млетачку територију (Котор), те да је упао у Црну Гору да би дигао устанак, да је ослободи од Турака, али му је покушај пропао. Приказао је граничне спорове Млечана и Турака, те признавање Млечанима Грбља и Паштровића, које им је у априлу 1481. потврдио Мехмед II, тако да Млечани нису били заинтересовани за његов повратак (стр. 164-166). Ивану се пружила шанса након смрти Мехмеда

⁹ Ј. Томић, *Црнојевићи и Црна Гора*, Глас LVIII, 160-162, нап. 37.

¹⁰ *Историја Црне Горе 2/2*, 317 нап. 11 (И. Божић).

¹¹ М. Спремић, *Турски итрибуџари у XIV и XV веку*, ИГ (1970), 30 нап. 58 види старину литературу.

¹² *Историја Црне Горе 2/2*, 317 (И. Божић).

¹³ *Историја Црне Горе 2/2*, 317 (И. Божић).

¹⁴ *Историја Црне Горе 2/2*, 317-318 (И. Божић).

¹⁵ *Историја Црне Горе 2/2*, 322 (И. Божић).

II (3. маја 1481) и избијања немира у Турској међу браћом Бајазитом и Џемом. Томић је приказао синхронизовани повратак Ивана Црнојевића и албанских великаша Леке Дукађина и Ивана сина Скендербега у Албанију. Томић каже да не зна колико је трајала Иванова борба с Турцима, на који је начин водио и када је завршио. Томић говори о победи Ивана Црнојевића над турским одредима од 1500 коњаника и толико пешака. Према Томићевом казивању, Иван је 1482. признао султанову власт над Црном Гором и остао управљати њом под заштитом Турака (стр. 167-175). Међутим, из дела савремене историографије сазнају се појединости о Ивановом повратку у земљу.¹⁶ Иван Црнојевић је био у Дубровнику у јуну 1481. Када се вратио у Зету, однео је победу над Турцима у септембру 1481. После освајања земље одмах се поставило питање како је одржати, пошто су сукоби између Бајазита и Џема били завршени. Бајазит је, већ 22. јуна 1481, био победник. На његовој страни је био румелијски беглербег. Ивана Црнојевића су дате околности приморале да се измири са султаном и призна његову власт. Једино се тако могао одржати у Црној Гори. И Млечани су журили да потврде мир из 1479. са новим турским царем, што су учинили у јануару 1482. Иван Црнојевић се потчинио Бајазиту II најкасније до средине 1482, примивши обавезу да плаћа 700 дуката годишње харача, колико је давао Мехмеду II. Од тог времена титулисан је као султанов санџакбег и војвода.¹⁷

Зетски господар је био самосталан у својој земљи, а спољну политику је водила Турска. "Мала Црна Гора остала је тако, пред крај XV века, последња оаза некадашње моћне и велике српске државе, оаза у којој се још одржала извесна самосталност домаћег владара".¹⁸

О организацији власти и духовном животу у Ивановој држави Томић веома мало саопштава. Истина, он каже "да се Иван посветио уклањању племенских сукоба, распри, уређењу унутрашњих прилика и поклонио пажњу цркви, те односима с Млечанима" (стр. 180-181).

Пошто су Турци освојили Доњу Зету, Иван се повукао у Црну Гору, где је себи за престоницу изабрао Цетиње. Томић сматра да му је 1482. престоница била Цетиње, а не Обод. Он даље констатује да му је престоница, пре 1479, био Жабљак, а кад се вратио у Црну Гору да је то било Цетиње.¹⁹ Међутим, данас у науци преовладава мишљење да је Иван после повлачења из Жабљака боравио у Ободу (Ријека Црнојевића), који је утврдио 1475, где је издао, 4. јануара 1485, оснивачку повељу Цетињском манастиру.²⁰ Након турских продора склонио се и од

¹⁶ *Историја народа Јужославије I*, Београд 1953, 467; *Историја Црне Горе 2/2*, 324 (И. Божић); *Историја српског народа II*, 416-417 (М. Благојевић, М. Спремић).

¹⁷ *Прилози за историју Црнојевића и Црне Горе 1489-1536*, 2, *Историја Црне Горе 2/2*, 325 нап. 5 (И. Божић); *Историја српског народа I*, 418 (М. Благојевић, М. Спремић).

¹⁸ *Историја Црне Горе 2/2*, 325-326 (И. Божић).

¹⁹ Ј. Томић, *Црнојевићи и Црна Гора*, Глас LVIII, 180-181 нап. 66.

²⁰ Fr. Miclosich, *Monumenta Serbica, spectantia historiam Serbiae, Bosniae, Ragusii, Graz* 1964 (репринт) 530-534; Б. Шекуларац, *Цетињски лешојиис*, Цетиње 1993, 66; *Историја Црне Горе 2/2*, 326-331, 345, нап. 13 (И. Божић) где Божић опширно расправља о томе.

Млечана, повлачећи се све више у брда и за своје седиште изабрао село Цетиње, где су се налазили стари баштински поседе Црнојевића. У њему је подигао двор, манастир и цркву посвећену рођењу Богородице, и тако је испунио свој завет дат у Лорету. Градња је завршена почетком 1485, јер је већ 4. јануара дао манастиру оснивачку повељу. Према својим скромним могућностима обдарио је манастир поседима и приходима које су његови наследници увећавали. Тако је Иван, градећи манастир на Цетињу, зидао седиште зетске православне митрополије, и на тај начин стварао основне услове за њен опстанак и рад. Тада је на Цетињу био митрополит Висарион.

Томић је приказао опширно граничне спорове између Ивана Црнојевића и Млечана. Једна мешовита комисија повукла је границе и на тај начин решила граничне спорове у Грбљу и Паштровићима. Иван се одрекао неких својихседа и Млечани су му обећали трибут од 600 дуката. Између Млечана и Ивана Црнојевића долазило је и даље до сукоба због Иванових солана, па и до прекида трговачких веза, чиме су обе стране биле погођене. Солане су припале Ивану када су повучене границе између млетачких и Ивановихседа. Долазило је до крвавих обрачуна у граничним областима између Иванових и млетачких поданика (стр. 184-188). Млечани нису против Ивана Црнојевића отворено иступали, већ су подносили тужбе султану против његовог "поданика и санџака". Иван је био обавештен, од стране Порте, да мора надокнадити све штете Млечанима (стр. 188-194). Иван је своје приходе убирао од поданика, од својих добара, од царине при увозињу млетачке робе и од соли. Односи с Млечанима поправили су се пред крај Ивановог живота, када је, уз султанову дозволу, тражио за сина жену Јелисавету из познате породице Ерице. Иван је умро пре него што је снаха стигла на Цетиње 1490.

У историјској науци постојала су различита мишљења о томе колико је синова имао Иван Црнојевић. Јован Томић је претресао све изворе и литературу и утврдио да је Иван имао три сина: Ђурђа, Стефана и Станишу, које је прихватила и савремена историографија. Иван Црнојевић је, као и други балкански господари, који су били вазали Порте, морао да пошаље султану свог сина Станишу, 1485. и он је примио ислам и добио име Скендербег (стр. 65-70, нап. 91).

Томић придаје велики значај Млетачкој Републици, односно њеној влади и живој дипломатској активности њених посланика на Порти, да Ђурђа Црнојевића прихвате за владара у Црној Гори. Султан се сложио са личношћу Ђурђа Црнојевића, па се млетачко страховање показало неоснованим. Не би се могло прихватити мишљење Јована Томића да се Ђурађ одржао на власти захваљујући млетачком заузимању на Порти.²¹ Била је неоснована нада да ће нови зетски господар поверовати да га на власти одржава благонаклоност Републике и да ће се без колебања сложити са свим њеним захтевима. Преговоре које је водио Марко Беазан (секретар Републике) били су безуспешни. Млетачки захтеви су били да Ђурађ испуни Ивановог обећања о враћању заузетог земљишта,

²¹ *Историја Црне Горе* 2/2, 337 нап. 7 (И. Божић).

накнаду штете, те да неће ништити погодбе о соланама (стр. 73-75). Ђураћ се није сматрао обавезним да Которанима било шта враћа, јер се позивао на султана, који га је "увео у посед свега онога што је његов отац држао".²² Томић је приказао добре односе између Ђурђа и Млечана у прве две године његове владе. У прилог томе наводи да је Ђураћ крајем децембра 1492. купио у Будви, на млетачкој територији, пола куће, једно кућиште, врт, неколико винограда и два комада обрадиве земље. Куповину је обавио Ђурђев кефалија Новак (стр. 77-78).

Томић опширно говори о Ђурђевом заузимању млетачког земљишта у Грбљу почетком 1493, где је градио куће и насељавао своје поданике. Млетачки протести из Котора влади у Венецији стигли су у августу 1493. Млетачки провидур у Котору порушио је све куће које су Црногорци били подигли у Грбљу, Ђураћ их је поново подизао. Сенат је саветовао да се те куће до темеља поруше, али без велике буке. Није био за отворене сукобе са Ђурђем, да се не би изазвао султан, већ је саветовао да се млетачко подручје сачува уз мање буке и демонстрације. Како се спор завршио не зна се, јер о томе нема података. Зна се једино да су се после Ђурђевог одласка 1496. појавили Турци и поставили захтев да им се преда све што су Црнојевићи држали, па чак и оно на шта су само полагали право.²³

Томић је приказао Ђурђа не само као вешта ратника и политичара већ и као љубитеља књиге. Он је основао прву ћирилску штампарију код јужних Словена. Јован Томић је детаљно описао и расправљао, на основу дотадашњих извора и литературе, о настанку штампарије: месту где је радила (Обод или Цетиње), одакле је увезена, цела или само део основног механизма, а слова и украси (вињете) су домаће производње, као и о броју штампаних црквених књига. Он је сматрао да је ћирилска штампарија увезена цела из Венеције на Цетиње и да је Ђураћ није са собом однео у Венецију када је побегао 1496, већ само повео калуђере који су штампали црквене књиге. На Цетињу су, по мишљењу Томића, штампани само Осмогласник и Псалтир. Одласком Ђурђа и калуђера у Венецију престала је да ради штампарија (стр. 80-86, нап. 106, 107). Данас у науци преовладава мишљење да је седиште штампарије било на Цетињу и да није увезена цела, већ само део основног механизма, а слова и украси су домаће производње, по угледу на српске рукописне књиге.²⁴ Томић је приказао коректне односе између Ђурђа и Стефана до 1496, "чак је многе послове радио договорно са млађим братом Стеваном", те да је владавина Црнојевића била понекад у договору са племенским гларварима. До разлаза међу браћом (Ђурђем и Стефаном) и губитка самосталности дошло је 1496. Изгледа да је свему томе претходило укључивање Ђурђа Црнојевића у противтурске планове које је водио Карло VIII. Томић је опширно изнео све појединости о будућем савезу који је био уперен против Турске. У њега су ушли, осим Филипа VIII, и

²² *Историја Црне Горе* 2/2, 337 (И. Божић).

²³ *Историја Црне Горе* 2/2, 337 (И. Божић).

²⁴ *Историја Црне Горе* 2/2, 338-343 нап. 10 и 13 (И. Божић) где наводи опширну литературу.

његов изасланик у Млецима Филип де Комин (познати мемоариста), Константин Аријанит, који је побегао од Турака из Албаније у Италију. Он је био ујак Ђурђу и Стефану Црнојевићу, па се претпоставља да су били укључени и његови сестрићи. Константин Аријанит је у овом савезу био веома значајна личност, јер је устанак требало почети у Албанији. У тајне преговоре укључили су и драчког архиепископа Марина. За ове планове сазнао је Бајазит II и решио је да раскрсти са непоузданим вазалима у које улази и Ђурађ Црнојевић, који се више није могао одржати у Црној Гори. Тада се од њега одвојио брат Стефан и стао на страну Порте. У касну јесен 1496, Стефан је донео Ђурђу султанову поруку да дође на Порту или да у року од три дана напусти земљу. Ђурађ се одлучио за последње и покупио породицу, да би са сто коњаника дошао у Будву, а одатле бродом даље за Венецију, где је стигао децембра 1496 (стр. 88-94). Тако је област без потреса готово нечујно изгубила самосталност. Након Ђурђевог бекства из Црне Горе 1496, Турци су посели његову територију и 1497, заузели Грбаљ. Узалуд су Млечани водили преговоре на Порти, да им се уступе његови поседе уз новчану надокнаду; ако је Ђурађ плаћао Турцима 1000 дуката млетачка влада је нудила још једну 1000, што значи 2000 дуката. Тако Томић посредно саопштава да је Ђурађ Црнојевић плаћао трибут Турцима 1000 дуката годишње (стр. 95-100, нап. 130).

Стефан Црнојевић је остао у земљи, очекујући да ће га султан прихватити као обласног господара. Надање Стефаново је било узалудно. Турци су трпели његово присуство како би лакше власт узели у своје руке. Стефан Црнојевић није имао никакве власти у новембру 1498, наводи Томић речи которског провидура: "да је скадарски санџакбег добар и погодан човек, али је рђав субаша који управља Црнојевићевом земљом".²⁵ Стефану су остављени породични земљопоседи разбацани по многим селима које је он држао до 1499. године.²⁶ Тако је цела територија, коју је до 1496. држао Ђурађ Црнојевић, за коју се чврсто везује име Црна Гора, прикључена скадарском санџаку.²⁷

Томић је детаљно приказао тежак избеглички живот Ђурђа Црнојевића и његове породице. Посебно је истакао бедан живот његове супруге и деце након Ђурђевог напуштања Италије. Пошто је Ђурађ стигао у Венецију био је послат у Равену, где је добио војну службу. Удаљавање Ђурђево из Венеције у Равену Томић доводи у везу с млетачко-турским преговорима о враћању млетачких поседа око Котора. Ђурађ Црнојевић због сукоба с млетачким властима био је затворен у Венецији, јер је био "у дослуху с Турцима", према млетачким хроникама, ка-

²⁵ Ј. Томић, *Црнојевићи и Црна Гора*, Глас LX, 105.

²⁶ Стефан Црнојевић је вероватно био међу хиландарским монасима под именом Марко поменут 1500. Он се као монах из угледне владарске породице нашао у улози заштитника не само Хиландара већ и осталих светогорских манастира. (А. Фогић, *Хиландар и српско њлемсџиво њосле њада Десџоџовине*, Хрошћанска мисао 9-12 (1997) 48-50.)

²⁷ Б. Ђурђевић, *Турска власт у Црној Гори у XVI и XVII веку*, 30-31; *Историја српског народа II*, 429 (М. Благојевић, М. Спремић).

ко саопштава Томић. После неколико месеци ослобођен је уз посредовање француског краља и Константина Аријанита. Ђурађ је изгубио сваку наду да ће уз помоћ Венеције и западних држава поново владати својом територијом и покушао је да то оствари помоћу Турака. Почетком 1500. Ђурађ Црнојевић је кришом напустио Италију и доспео до скадарског санџакбега Фериса, с којим је повео преговоре о свом преласку на султанову страну. У марту исте године био је на Порти, где је водио преговоре са султаном о повратку територије. Према млетачким хроникама, како наводи Томић, није могао испунити султанове захтеве "да прво доведе овамо своју жену и децу", па је тако добио само један тимар у Анадолији с годишњим приходом од 25.000 аспри. Од новембра 1503. нема више вести о Ђурђу Црнојевићу.²⁸ Тако је завршена политичка каријера последњег самосталног зетског господара (стр. 92-132).

Јован Томић ништа не говори о унутрашњој организацији власти у Ђурђевој држави. Из његовог дела се не види колики је простор заузимала држава Ивана и Ђурђа Црнојевића и како је губила одређене делове своје територије. Није му била доступна тада турска грађа, односно дефтери из друге половине XV и почетка XVI века, који показују како се ширила турска власт на рачун Иванове и Ђурђево земље. Иван Божић је сазнао, из једног млетачког документа, о Ивановом обраћању Млечанима 1474, да се његова држава простирала од Крушева до Острога.²⁹ Попис скадарског санџака из 1485.³⁰ показује које су области освојили Турци, а изгубили Црнојевићи. Тада су се под турском влашћу налазили крајеви Пипера, Куча, Хота и Бјелопавлића. Граница између Иванове и турске територије ишла је између Пјешиваца и Бјелопавлића дуж Зете и Мораче. Турски дефтер из 1497. показује које су области пале у руке Турака у периоду 1485-1497, када су завели непосредну власт у Црној Гори.³¹ Граница према Херцеговини дата је у Цетињском летопису, у коме се сачувала повеља Ивана Црнојевића од 17. јула 1471.³² Међутим, њен датум се није могао уклопити у историјске догађаје, те је померен у 1481. пошто се Иван Црнојевић вратио из прогонства. Без обзира на то да ли је повеља аутентична или не, границе су тачно наведене и ишле су до тремеђе Херцеговине, Бјелопавлића и Пјешиваца такозваном "међом Вука Манитога", зидом који се до данас сачувао, а затим граница иде између Пјешиваца и Бјелопавлића долином реке Зете. Бјелопавлићи су пре 1477. припадали турској Херцеговини, док су

²⁸ *Историја Црне Горе 3/1*, Титоград 1975, 24 (Ј. Станојевић). Станојевић сматра да је Ђурађ Црнојевић живео на свом спахилуку у Анадолији до 1514.

²⁹ *Историја Црне Горе 2/2*, 310 (И. Божић).

³⁰ S. Pulaha, *Defteri i registrimit te sanxhakut te Shodres i vitit 1485 I*, Tiranë 1974, 119-133. Подгорица, Жабљак и Медун су били под турском влашћу, јер су и они пописани у овом дефтеру (стр. 134-135). Бранислав Ђурђев сматра да је први турски попис Црне Горе био 1497, и увезан заједно са рукописом скадарског дефтера из 1485. (Б. Ђурђев, *Два дефтера Црне Горе из времена Скендер-беџа Црнојевића I*, Сарајево 1968, 11).

³¹ *Историја Црне Горе 2/2*, 331-332 (И. Божић).

³² Б. Шекуларац, *Цетињски летопис*, 65; *Историја српског народа II*, 409 (И. Божић).

пре 1485. били у склопу скадарског санџака.³³

За време Ивана и Ђурђа Црнојевића Црна Гора је имала извесну самосталност за коју је плаћала Турској трибут од 700 (за време Ивана Црнојевића), односно 1000 дуката (за време Ђурђа Црнојевића), како смо већ навели. Када је 1496. Ђурађ Црнојевић напустио земљу, на власт је дошао његов брат Стефан, али само за кратко, јер је већ крајем 1498. Црна Гора припојена скадарском санџакату, а он је добио баштинске поседе Црнојевића, као турски спахија.

Посебно поглавље у историји Црне Горе је долазак у Црну Гору муслимана Скендербега Црнојевића, као турског намесника, који добија на управу санџакат Црну Гору, која је издвојена из скадарског санџаката. Према Томићевом мишљењу, Скендербег Црнојевић је дошао у Црну Гору 1514. и остао до 1528. када се губе вести о њему.³⁴ На основу нових података, сазнаје се да је био у Црној Гори већ 1513, као и да је управљао Црном Гором до 1530, закључио је, на основу дубровачке грађе, Богумил Храбак.³⁵ Томић је приказао односе Скендербега и Млетачке Републике у свим појединостима. Све спорове са Млечанима Скендербег је решавао мирним путем. Спорови су избијали око граница, пребега и соли. Млетачки провидури у Котору, који су ту остајали по 16 месеци, приказали су Скендербега као охолог, поткупљивог, усталом као и све друге санџакбегове, али изгледа да је он у похлепи и грамзивости предњачио, јер је которска благајна остајала без новца, због дарова који су слати Скендербегу Црнојевића.³⁶ Томић је приказао брижан однос Скендербега Црнојевића према снахи, удови и деци брата Ђурђа који су живели у Венецији. У току своје владавине често је слао писма млетачкој влади да финансијски помогне снаху и њену децу, а посебно братанца Константина.³⁷ Они су били у врло тешком материјалном положају од када је Ђурађ Црнојевић напустио Млетачку. Скендербег им је слао материјалну помоћ (у храни) када су његови посланици одлазили у Венецију.

О унутрашњој организацији у Скендербеговој држави Томић не говори ништа, само је истакао да је према становништву био добар и да им није дирао у веру.³⁸ Међутим, на основу турске грађе (дефтера), као и сталне интервенције Скендербега код Млечана, око пребега, то јест бежања његових поданика на млетачку територију због тешког живота у његовој држави, као и немира који су избијали у Санџакату и који су у крви угушени у његово време,³⁹ не могу се прихватити Томићеви горе

³³ А. Аличић, *Поименичан њојис санџака вилајетџа Херџеџовина*, Сарајево 1985, 67-69; С. Пулаха, нав. дело, 123-125; *Историја српског народа II*, 409 нап. 10, види старију литературу (И. Божић).

³⁴ Ј. Томић, *Црнојевићи и Црна Гора*, Глас LXI (1901) 54-56 нап. 226, 106-109.

³⁵ Б. Храбак, *Дубровачке весџи о Скендербеџу Црнојевићу и Црној Гори њод њеџовом влаићу*, *Анали Хисторијског института у Дубровнику VI-VII (1957-59) 420-422, 431-433.*

³⁶ Ј. Томић, *Црнојевићи и Црна Гора*, Глас LXII, 62-99, 102-103.

³⁷ Ј. Томић, *Црнојевићи и Црна Гора*, Глас LXII, 98; *Исти, Прилози за историју Црнојевића*, 46-48.

³⁸ Ј. Томић, *Црнојевићи и Црна Гора*, Глас LXII, 99.

наведени закључци.

Прошло је скоро цело столеће од када је Томић написао своју студију о Црнојевићима. Од тада до данас истраживања о Црнојевићима у целини или о појединим сегментима из њиховог живота и рада су напредовала. Проширило се круг извора (турска, дубровачка и которска грађа) и то је допринело да се прошире сазнања, па су неки закључци у делу Јована Томића померени. Његови резултати служили су као основ за нова истраживања о династији Црнојевића.

Marica MALOVIĆ-DUKIĆ

*MONTENEGRO IN THE TIME OF THE CRNOJEVIĆI
AS PORTRAYED IN THE WORK OF JOVAN TOMIĆ*

The Summary

In his study of the Crnojević family, Jovan Tomić examined the rule of Ivan, Đurađ and Skenderbeg Crnojević in Montenegro from 1465 to 1530. Tomić based his work partly on domestic but chiefly on Venetian sources (chronicles, reports, and diplomatic documents from the State Archive of Venice). Probably because the majority of information at his disposal concerned the second Crnojević ruler, Tomić described in most detail the personality and rule of Đurađ Crnojević.

The article at hand compares Tomić's findings with those based on modern historical research. Sources drawn upon have been extended (e.g., seldom-used Turkish documents have been consulted as well as sources from Kotor and Dubrovnik). As a result, some of Tomić's conclusions have been modified and supplemented. This is not unexpected, given the fact that an entire century has passed since the appearance of Tomić's original work.

³⁹ *Историја Црне Горе 3/1*, 29-30 (Г. Станојевић); Б. Ђурђевић, *Турска власт у Црној Гори у XVI и XVII веку*, 38-48; *Историја српског народа II*, 430 (М. Благојевић, М. Спремић).

Др Тома ПОПОВИЋ*

ЈОВАН ТОМИЋ, ЖИВОТ И ДЕЛО¹

Време када је "мала Србија имала велике људе" подстакло је и историографију да истражи нове путеве и да на темељима које је поставио Иларион Руварац преиспита српску историју. Утврђивање стварних чињеница о неком догађају из прошлости на основама архивских извора лишило је историографију митова и легенди тако драгих романтичарима, али је од ње начинио научну дисциплину. То време је дало и неколико великана наше научне мисли, међу њима и Јована Томића.

Изабрао је раздобље о коме се најмање знало, а највише измишљало. Романтичарски писци су то раздобље називали "турско ропство", историчари "турско доба", а данас се одомаћио еуфемизам "историја српског народа под туђинском влашћу од XV до XIX века". Готово сав његов истраживачки рад односио се на ту епоху. Његов приступ проблемима турског доба, систематском претрагом архивске грађе и њеном критичком анализом, био је зачетак оне научне методологије која је данас у основи сваког озбиљнијег историографског рада. У томе је стварна величина Јована Томића.

У својој студији *Историјски српске револуције и културни преображај почешком XX века*,² Радован Самарџић је означио да је "поче-

* Аутор је научни савјетник у Историјском институту САНУ, Београд.

¹ У спомен Глигору Станојевићу.

² *Писци српске историје*, III, Београд 1986, 224. Р. Самарџић се у сва три тома свога дела на више места оствртао на Томићев рад. О Томићу и његовом делу писали су: В. Ђоровић, *Јован Н. Томић*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, XII, Београд 1932, 71-100; исти, *Јован Н. Томић*, у Додатку Народне енциклопедије српско-хрватско-словеначке; Павле Поповић, *Јован Н. Томић и архивски рад*. Прилози XII, 101-113; У. Џонић, *Рад Јована Н. Томића у Народној библиотеци и Библиографија радова Јована Н. Томића*. Прилози XII, 114-122, 307-322; исти, *Јован Н. Томић*. Годишњица Николе Ђупића, XLII, Београд 1933, 133-16; М. Васић, *Јован Н. Томић*. Српски књижевни гласник XXXVI, Београд 1932, 609-615; Г. Станојевић, *Јован Н. Томић*. Енциклопедија Југославије. Као поговор поновном издању Томићевог дела *Десет година из историје српског народа и цркве под Турцима (1683-1693)*, објављеном под новим насловом: *Срби у великој сеоби*, Београд 1990, Никола Самарџић је допунио новим подацима Томићеву биографију, нарочито подацима о његовом јавном и политичком раду.

так систематских архивских истраживања као неизоставан предуслов доброг историографског посла" свој најпотпунији израз исказао у "силно трудољубивим настојањем Јована М. Томића да према венецијанској грађи обнови сасвим занемарену српску историју XVI-XVIII века. Колико могу вредети архивски проналасци показао је Томић најбоље тиме што је његовим радовима васпостављена читава једна прошлост од неколико столећа, с безброј личности, догађаја и појава о којима се понекад није ни слутило."

1.

Јован Н. Томић се родио у Новој Вароши 9. маја 1869. године. Његов биограф Владимир Ђоровић је забележио да му је сам Томић казивао да је био у сродству са Зеком Буљубашом "који је био исто из Нове Вароши" а не из Херцеговине како је Ђоровић претпоставио. Његов отац Новак, угледни нововарошки трговац, био је принуђен да "услед кињења, гоњења и хапшења турског" избегне са породицом средином јануара 1870. Склонио се најпре у Ужице, а потом у Крагујевац у коме је Јован Томић завршио основну школу и гимназију. На Филолошко-историјском одсеку Филозофског факултета Велике школе студирао је од 1886. до 1890. Своје студије сам је кратко описао у аутобиографији коју је 1902. године поднео Краљевској академији наука: "катедра Историје Опште била је празна а Историја Српског народа предавана је као предмет последње категорије и у последњој години, стога сам учећи друге споредне предмете сам одабирао историјска дела и читао их тако да кад сам свршио Велику Школу изнео сам приличну количину знања из Историје, али не систематички сређену". Оно што није поменуо јесте поделеност међу студентима његове генерације коју је својим предавањима националне историје изазивао Панта Срећковић. Томић је нема сумње припадао оној групи студената која је била склона критичком преиспитивању националне историје на начелима која је поставио Иларион Руварац. Тај сукоб на "пантелијаде" и "просте роварце" очигледан је у Томићевим чланцима, прилозима и приказима које је као студент објављивао у дневним листовима, највише у *Одјеку* и *Штампи*. Последица ових сукоба било је Томићево израстање у страсног и необично оштрог полемичара; то је у највећој мери утицало и на његову каријеру.

Од јесени 1890, "кад сам добио сведоџбу", био је годину дана суплент у Крушевачкој, а потом пуне три године, до 1894, у Крагујевачкој гимназији. "Тада сам добио одсуство од наставничке дужности и отишао ван Србије ради даљих студија бавећи се у Француској и Италији и слушајући професоре у Греноблу и Лиону". На усавршавању је пробавио две године. После повратка 1896. постављен је за професора Учитељске школе у Алексинцу, а 1898. премештен је за професора Прве београдске гимназије. Кад је 1901. Катедра српске историје остала упражњена после поновног постављења Љубомира Ковачевића за министра просвете, Томић је био један од кандидата за то место. В. Ђоровић се задовољио констатацијом "да није био изабран за професора, али му је

1. септембра 1903. дато угледно место библиотекара Народне библиотеке која је по законском чину и значају одговарало потпуно положају професора Велике школе". Павле Поповић је био много одређенији: "Што се тиче Велике Школе, у њој се, на крају њена живота, била велика битка о катедру српске историје. Томић је био један од компетената, али није успео, иако је у пуној мери имао све потребне квалификације за то место. Штета је велика што му се није дало да уђе у универзитетску каријеру. Сигурно је да би он на Катедри био врло користан, а исто тако и као члан наставничког тела". Реч је, у ствари, о једном од оних бурних догађаја који су обележили то време. Избор за професора националне историје постао је прворазредни културни и политички догађај који је месецима пунио ступце дневне штампе пре свега због личности које су биле у питању. Јован Милићевић, који је поводом *Сјео година Филозофског факултета*, написао и историјат историјске катедре на Великој школи, потражио је одговор у архивској грађи тог времена. После Ковачевићевог одласка, наставничко веће је прво донело одлуку да се на Катедру националне историје приме два предавача. На та места пријавило се четири кандидата: Станоје Станојевић, Љубомир Јовановић, Миленко Вукићевић и Јован Томић. Реферате о кандидатима написали су Никола Вулић и Богдан Поповић. "Обојица су се сложили с тим да Станојевића треба изабрати за професора и да Миленко Вукићевић нема формалних квалификација за избор. Али, Вулић је предложио, за другог професора, Љ. Јовановића, а Поповић Ј. Томића". Та подвојеност влада је и међу осталим професорима. Избори нису давали никакве резултате. Чак ни Станојевић није успео да добије две трећине бирача колико је било потребно за избор. После неколико неуспелих избора, професори су почели да бојкотују седнице већа. Министар просвете Љубомир Стојановић је затражио објашњење и запретио да ће да примени своју "надзорну власт". На то му је декан одговорио да би избор био лакши да "један од кандидата (Јован Томић), који би иначе био одмах изабран, није својим понашањем ствар компликовао. Тај кандидат има обичај да у својим критикама представља као велику незналицу онога чији рад критикује... Та особина не мора се свакоме допасти". Декан се пожалио и на "пискарање по новинама". Под министровим претећим ултиматумом за редовне професоре изабрани су 30. јуна 1903. Љубомир Јовановић са 24 и Станоје Станојевић са 21 гласом.

Томић је 1. септембра 1903. постављен на угледно место управника (тада се говорило библиотекара) Народне библиотеке. На том послу се задржао све до свог пензионисања 20. септембра 1927. године.

Јован Томић је изабран за дописног члана Српске краљевске академије 30. јануара 1903. а за редовног члана 3. фебруара 1906. године.

Савременици га описују као човека снажне грађе, широких плећа и снажних мишића. "Био је челичног здравља: тако смо бар сви веровали", забележио је Павле Поповић. Преко двадесет пет година, лети и зими, сваке недеље ишао је са друштвом пешке на Авалу. Остало је забележено да је чак и тешким физичким радом помагао градњу планинарске куће на Авали. Као планинар "био је изванредан: издржљив до

крајности, пешак по превасходству". Његови пријатељи су забележили да је на планинарењу био весео, увек добро расположен, чак духовит и пажљив саговорник, док се у Академији, Задрузи или Библиотеци често љутио, био ситничав и све више сумњичав.

"У целом његовом раду" - запазио је Владимир Ђоровић - "било је много тог одраза снаге, физичке и моралне". Његови пријатељи су оваквим тврдњама у ствари настојали да га заштите од нетрпељивости оних с којима је полемисао. Вишак снаге ипак није била Томићева карактерна особина.

У шездесетпрвој се разболео од рака, издржао "невероватном јачином и стрпљивошћу" неколико тешких операција. Умро је после две године боловања 22. јула 1932.

2.

Да се схвати научно дело Јована Томића, потребно је да се укаже, бар у основним цртама, на његов истраживачки рад и метод који је на њему изградио. Павле Поповић је томе посветио студију *Јован Н. Томић и архивски рад*. Као "друг Томићев, и у једно време суборац и сапатник његов", Павле Поповић је, у ствари, потврдио своја стара програмска начела о архивском раду као основи научне историографије. Одбраном Томићеве истраживачке методологије и његовом поузданом критиком извора, он је тај поступак коначно увео у историографију. Радови историчара средњег века, али и оних који су архивским претрагама грађе XIX века битно унапредили и проширили знања о историји тог раздобља, само су потврдили његово уверење да је реч о једном универзалном процесу.

Радован Самарџић је Томићево трудољубиво настојање да венецијанском грађом обнови сасвим занемарену српску историју турског доба повезао са "једним готово програмским упутством Павла Поповића зашто и како треба радити у архивима". Павле Поповић је тврдио да је Томић то учинио "по властитој замисли, без ичије сугестије или савета". Томић је у својој већ поменутој биографији сасвим кратко описао како се одлучио којим ће раздобљем да се бави и какав ће метод да примени. Припремајући за професорски испит рад *Хајдуци и ускоци и њихов значај у борби с Османлијама*, Томић је написао: "видео сам како је то доба мало обрађено при свем том што је врло повољно за самосталне студије. Зато кад сам 1894. отишао ван Србије ради даљих студија бавећи се у Француској и Италији и слушајући предавања у Греноблу и Лиону никада нисам губио из вида мисао да ми треба радити на разради тог тако мало познатог а интересантног доба. А кад сам дошао у Италију одао сам се искључиво архивском раду по библиотекама и архивима у Турину, Милану и Млецима".

Највише су га ипак привукли архив и библиотеке у Млецима. Током 1894. и 1895. успешно је савладао не само књижевни италијански језик него и млетачки дијалекат, тзв. *венецијанско* на коме је највећи део грађе писан. Неки критичари су утврдили да Томићево знање латинског

није било темељно превиђајући чињеницу да је готово сва млетачка грађа писана италијанским језиком, док се латински језик користио само у нарочитим случајевима.

Већ приликом тог првог боравка започео је систематско прегледање великих серија докумената. Тај посао је наставио из године у годину се до 1900. у "време летњих распуста" како је сам навео. До рата је ишао још неколико пута, а после рата је у три маха боравио у Венецији "и остао дуго на раду". У сталној потрази за изворима трагао је у архивима Милана, Торина, Парме, Болоње, Фераре, Фиренце, Рима, Анконе. Али, млетачки архив му је остао матични извор истраживања; њега је најпотпуније истражио и у њега се редовно враћао. Грађа тог архива омеђила је његову научну радозналост на оно раздобље и на оне догађаје, покрете, односе и личности које су је најпотпуније осветљавале.

Венеција је током XVI и XVII века одржавала политичке, економске и културне односе са читавим познатим светом и била један од средишта европске дипломатије. Видни трагови те улоге сачувани су у десетинама хиљада докумената који су из тих веза настали и који су сачувани у том архиву. Већина европских историчара, без обзира на то у којој мери су сачувани њихови национални архиви, објашњавање многих збивања из прошлости истражују на том пребогатом извору. Највише грађе је ипак остало радом оних државних институција које су управљале млетачким поседима на обалама и острвима Јадранског, Јонског и Егејског мора. "Господарица Јадрана", једна од најмоћнијих поморских сила свог времена, била је економски и политички у највећој мери зависна од Турске. Из међузависности млетачко-турских интереса настали су њихови веома сложени и политички осетљиви односи. Две трећине одлука Сената и Већа десеторице односила су се управо на Турску или на њене балканске поседе; тај однос је постајао још израженији у време ратова или великих политичких криза с Турском. Сва осетљивија питања из односа са Турском Сенат и Веће Десеторице разматрали су на тајним седницама, а акта која су доносили и највећи део писама која су примали из Турске, чували су у тајном фонду, *Senato secreta*.

Водич Државног архива у Венецији садржи списак од преко триста архивских серија од којих неке имају на стотине књига и омота. Само одлуке Сената које се односе на млетачке поседе у Далмацији, Боки Которској, Албанији и Грчкој и на односе са Турском, тзв. *Senato mar*, забележене у *Registri*, књигама великог формата, броје, према садашњој евиденцији, преко сто педесет томова. Ове регистре није могуће разумети без извештаја и преписке, најчешће депеша, *Dispacci*, "хитра књига" из народних песама. Та акта су, по правилу, лоше сређена и скупљена по око триста комада, повезана у омоте, *Filze*, којих има по неколико за сваку годину.

Прегледати сву ту грађу, за једно тако велико раздобље какво је оно од XVI до XVIII века, једноставно није могуће. Ту грађу је од Томића до данас истраживало неколико генерација историчара, али се тај посао никако не може сматрати окончаним. Јован Томић је то брзо схватио и зато је своју пажњу усмерио на раздобље од краја XVI до почетка

XVIII века, и то само на области које је сматрао важним за српску историју: Далмацију и Црну Гору и њихово ближе залеђе. Током година које је пробавио у Млецима исписао је о тим питањима толико грађе да је о њима могао поуздано да говори. Реч је наравно о темељним истраживањима. У Томићевим радовима из историје Србије и Подунавља могу се лако открити и његови млетачки извори, али и извори из Фераре, Болоње и Рима. О коликом броју докумената је реч, сведок је и фонд његових исписа у Архиву САНУ.

Прикупљању архивске грађе Томић је приступио само као првој фази свог научног рада. Искуство је потврдило да је његова одлука да се сконцентрише на одређено раздобље и подручје била најпоузданији метод. Простим окупљањем прикупљене грађе око појединих питања и њиховим хронолошким повезивањем добијао је контуре ликова или јасна обележја која су пратила неки догађај или личност. Чишћењем оног што није важно за тему која га интересује, а таквих ствари има у сваком документу било које врсте, открио је читав један свет личности и догађаја о којима се скоро ништа није знало. Готово митске личности народних песама, на пример Бајо Пивљанин или Сењанин Иво, постале су стварне историјске личности. На површину су почели да излазе важни догађаји о којима се до тада није знало готово ништа, а њихов ток је могао да се прати из дана у дан, као што су могле да се прате и касније последице тих догађаја.

Своју научну методологију Томић је претворио у систем практичним радом. Филозофском или идеолошком суштином тог метода није се бавио. Веровао је да се тако може поставити основа за писање националне историје на доказаним или доказивим чињеницама. Своје радове је схватао као почетак једног процеса: "радити не да се пружи савршен посао, после кога се нема шта више рећи, него да се олакша рад каснијим радницима, који ће га изводити под повољнијим погодбама, са још бољим средствима и на боље припремљеном терену". Његов метод је, у средини с којом се заиста немилосрдно обрачунавао, дочекан сумњичењем. Оптуживали су га да је преопширан, да препричава грађу, да пише о споредним или неважним догађајима и личностима, да је досадан као јесења кишица, да "на историју српског народа под Турцима гледа готово само кроз наочари млетачких провидура". Чак му је и његов млади пријатељ Владимир Ђоровић замерио да је опширан, да се по неколико пута враћа на исту тему допуњујући је, да је ускока Даничића на једном месту назвао Иван а на другом Јован.

Све ове замерке изречене су поводом његове приступне академске беседе одржане 22. фебруара 1907. године са темом: *Град Клис у 1596 љодини*, и то када је, 1908, објављена као књига од 298 страна. Пре појаве ове књиге, Томић је о Клису објавио две студије: *Покрејџ Срба у околини Клиса 1603 љод.* и *Прилози историјској расјрави: Покрејџ Срба у околини Клиса 1603 љод.* Станоје Станојевић му је замерио опширност: како је могао да напише толику књигу "о неколико дана из историје једног града у приморју у XVI веку". Опсада Клиса, како је у историографији назван читав низ крвавих сукоба ускока и Турака 1596. године,

један је од најзначајнијих догађаја у дугом аустријско-турском рату 1593-1606. године. Томићева заслуга је што је тај догађај повезао са устанком војводе Грдана у Херцеговини, немирима и устанком Срба у Банату, спаљивањем моштију Св. Саве на Врачару; у ствари са свим унутрашњим немирима који су потресли Царство тих година.

Сличну судбину Томић је доживео и са својим многобројним радовима из историје Црне Горе. Томићево развејавање националних митова и свођење историје на њене реалне основе међу Црногорцима је доживљено као поруга и они су јој се жустро супротставили. Полемике, непревазиђене по жустрини, водиле су се од оних основних питања, као што је питање да ли су Црногорци били слободни или су Турци и њих покорили као све остале балканске народе, па до тога да ли се нека битка, као она на Царевом лазу 1712, заиста догодила или је део националне митологије. Те полемике су, после Томићеве смрти, настављене међу другим људима све до наших дана и остале су без изгледа да се окончају. Ипак, Томић је највећи утицај имао управо међу савременим црногорским историчарима. И они су, слично њему, у архивима потражили одговор на питања која су их мучила.

Томић је за живота успео да објави само незнатан део својих исписа млетачке грађе. Тај део његовог посла ни до данас није изгубио на значају. У Академијиним издањима је објавио: *Разна зраћа за историју Балканског Полуострва XV-XVIII столећа* (1909); *Извештај (кошорског провидура Николе Ерице) о млејачком заузећу у Млејачкој Арбанији, Црној Гори, Брдима и у Херцеговини* (1914); *Грађа за историју јокрејша на Балкану пројив Турака крајем XVI и јочейком XVII* (издата посмртно, 1933).

3.

У научном делу Јована Томића могу се уочити две основне области његовог интересовања. Прва је она коју је засновао на млетачкој архивској грађи као примарном извору и обухвата све његове радове из историје Далмације, Црне Горе и Албаније - око четрдесет посебних издања и исто толико студија, чланака, критичких приказа и реферата. Тој области припадају и све три књиге грађе. Посматрана у целини, дела ове области су извршила највећи утицај на послератну српску историографију и она јесу основа савремене научне методологије. Савремени историчари су допунили или изменили многе резултате до којих је дошао, исправили његове не тако ретке грешке, претражили оне серије грађе у млетачком архиву које је он пропустио или занемарио, али основу његовог дела су прихватили.

Друга област његовог истраживања је била Турска, односно историја српског народа под турском влашћу. Проблем историографије овог раздобља, било да је реч о Томићевом или данашњем времену, пре свега је у томе што Срби немају матични архив који би чувао њихову оставштину. Турски архиви то нису. У турској званичној терминологији Срби су или раја или каури. Трагове које су оставили о неколико векова

свог постојања могуће је ипак наћи у многим европским архивима. Томић је у Италији упорно трагао за том врстом докумената. Резултати тог трагања уочљиви су у реконструкцији многих догађаја које је описао. Већ у свом првом научном раду из 1894. године *Пре њри сѝолећа* изложио је почетне резултате истраживања у Греноблу, Лиону, Ферари и Болоњи. Приказивачи овог дела више су инсистирали на његовој сличности са познатим делом Чедомиља Мијатовића *Пре ѝрисѝа ѓодина*, него што су учили Томићево настојање да новим изворима допуни и потврди његов исказ.

На овом Томићевом првенцу који је припремио за полагање професорског испита вреди се задржати пре свега да се укаже на његову заиста темељну ерудитску припрему коју је стекао усавршавањем у Француској. Познавање европске литературе, дела сачуваних у рукописима, објављених извора и дипломатске преписке, истакло је његову занатску вештину да их прилагоди или уклопи у архивску грађу којом је располагао. Тај поступак је видљив у његовој студији *Данак у крви* (1898), али је свој пуни израз добио у обради једног од најзначајнијих догађаја у српској историји XVI века, *О усѝанку Срба у Банатѝу 1594 ѓодине* (1899) и *Кад је сѝаљено ѝело Свеѝоѓа Саве* (1906).

Неке од тема за које је прикупио већи број архивских докумената и изложио их методом комбиновања оригиналног исказа и ерудитизма, данас су класична дела историографије без обзира на то што се о њима зна више и што су осветљени изворима разних европских архива, као што су: *Десет ѓодина из исѝорије срѝскоѓ народа и цркве ѝод Турцима (1683-1693)* (1902); *Паѝријарх Арсеније III Црнојевић ѝрема Млечићима и ћесару 1685-1695* (1906); *Меѓдан у Срба XVI и XVII сѝолећа* (1902) и *Један ѝодаѝак за ѝиѝање о меѓдану у Срба из 1599. ѓодине* (1913). Овој врсти дела припада и: *Насеља у Млеѝачкој Далмацији 1409-1797* (1915). Засновано готово искључиво на млетачкој грађи, ово дело открива да је Јован Томић био веома заинтересован и за историју града, привреду и културу (*Кад је и с којим смером основана словенска ѝѝамѝарија Димѝирија Теодосија у Млецима?*). У његовој оставштини је нађен велики број исписа из млетачке грађе о овим питањима. Остало је забележено да је намеравао да пише о неким питањима привредне историје турског доба, али то није успео да заврши.

4.

Јован Томић је, нема сумње, родоначелник научне историографије турског доба. Али његово дело је дуго оцењивано под утицајем силних полемика, често жалових и непотребних, које је водио са многим савременицима. Он је прве приказе почео да објављује у радикалском "Одјеку" и већ тада стекао прве "непријатеље". Томић је био члан Српске радикалне странке до 1901, кад се са групом пријатеља одвојио у Самосталну радикалну странку. Био је и лични пријатељ краља Петра. После 1903. неколико пута му је нуђено министарско место, али је он те понуде редовно одбио. Чини се да је и полемике схватао као део свог јавног

ангажмана. Павле Поповић је запазио да је годинама, све више повређен неумереним нападима, и сам све више неумерен, постао неповерљив према пријатељима, често свадљив и сумњичав. Чак су и неки његови заиста сјајни огледи, као *Кад је сшаљено тело Свештога Саве*, у ствари одбрана Руварчевог налаза који је Алекса Ивић довео у сумњу. Његове полемике, штампане као посебна издања, постале су преопширне, грубе и ситничаве. *Наличје "научног рада"* посвећено Николи Вулићу има 38 штампаних страна; *Пошворе и незнање Д-р Николе Вулића кришћичара мојих сшца* чак 46 страна.

Списак људи са којима је полемисао заиста је неубичајено велик, "изнад тадашњег просека" потврдио је Павле Поповић: Миленко Вукићевић, Андра Гавриловић, Драгослав Павловић, Марко Драговић, Станоје Станојевић, Никола Вулић, Јован Радонић, Алекса Ивић, Ђура Вукићевић, Василије Ђерић, Лујо Војновић, Александар Белић, Љубомир Стојановић - међу значајнијим.

Тома ПОПОВИЋ

THE LIFE AND WORK OF JOVAN TOMIĆ

The Summary

Jovan N. Tomić was without a doubt the father of modern Serbian historiography for the so-called "Turkish period." His tireless research in the archives of Venice, Geneva, Genoa, Florence, Padua and other cities led him to what he contended was a cornerstone of historiography: namely, the questioning of the authenticity of events or phenomena not actually mentioned in primary sources. On this point he was in decades-long conflict with historians of Montenegro as well as with scholars in Serbia. That is the framework for this latest review of Tomić's life and work – in memory of his great student Gligor Stanojević.

Проф. др Ђуро ТОШИЋ*

ПРИЛОГ ИДЕНТИФИКОВАЊУ И ДАТОВАЊУ ВЛАШКИХ СТЕЋАКА У ИСТОЧНОЈ ХЕРЦЕГОВИНИ

Да је био у праву када је констатовао да "неколики подаци из књига Државног архива у Дубровнику" могу "директно или индиректно, припомоћи датовању босанских и херцеговачких стећака", Б. Храбак је показао једним својим, безмало прије пола вијека објављеним, прилогом у коме је успио идентификовати и прилично тачно датовати три влашка стећка у источнохерцеговачким некрополама Бољуни и Радимљи.¹ Слично њему су се, али на основу декоративно израђених украса и епиграфске анализе појединих слова у натписима стећака, бавили овим послом Ш. Бешлагич и М. Вего, од којих последњи није, на жалост, каткад презао ни од извјесних домишљања у извођењу неких својих, често преслободних, закључака.² Захваљујући резултатима старије литературе и досад умјешно постављеном методолошком приступу проблему, данас смо у прилици да релативно бројне натписе на херцеговачким стећцима ставимо у шири контекст раније слабо познатих, у првом реду, турских писаних извора и на тај начин у доброј мјери проширимо круг рјешења у области идентификовања и датовања влашких надгробних споменика у богатим некрополама Радимље, Бољуна, Влаховића, Премилова Поља, Крушева, Убоског, Ходова, Кртиња и Удора.

Радимља

Око 3 km западно од Стоца, на обали планинске рјечице Радимље

* Аутор је научни савјетник у Историјском институту САНУ - Београд и редовни професор на универзитетима у Новом Саду и Бањалуци.

¹ Б. Храбак, *Прилоз датовању херцеговачких стећака (Прилоз датовању)*, ГЗМ, VIII, Сарајево 1953, 32-38.

² М. Vego, *Novi i revidirani natpisi iz Hercegovine (Novi i revidirani natpisi iz Hercegovine (Novi i revidirani natpisi)*, GZM, XVII, Sarajevo 1962, 220, 225; Исти, *Kulturni karakter nekropole Radimlje kod Stoca (Kulturni karakter nekropole Radimlje)*, "Srednjovjekovna Bosna i zapadna kultura", Zenica 1973, 324 и Š. Bešlagić, *Ljubinja - srednjovjekovni nadgrobni spomenici (Ljubinja)*, Naše Starine, X, Sarajevo 1965, 158, 159, 160, 161.

- уз старо илирско гробље - налази се и једна од најљепших средњовјековних некропола коју сачињавају 133 комада надгробних споменика (37 плоча, 60 сандука, 33 саркофага и 3 крста). Она је - према казивању А. Бенца - припадала "покојницима из куће Милорадовића" који су, настањени у сусједном селу Ошанићима, чинили главну породицу влашког рода Храбрена.³ Зато ћемо, захваљујући натписима сачуваним на неким од стећака у овој некрополи покушати да, по хронолошком принципу, реконструирамо имена оних њених чланова који су оставили трага на другим споменицима материјалне културе и у писаним изворима.

На крајњем југу некрополе налази се надгробни споменик у облику саркофага са подножјем израђеним од истог комада камена као и саркофаг. На југозападној широј страни стећка представљен је штит, уоквирен линијама испуњеним косим цртицама, уз чији се горњи десни угао налази мало удубљење. Преко штита постављен је мач са балчаком који се завршава једном куглицом, а крсница, обично смјештена изнад штита, овдје је унутар њега. На обје половине штита уклесана су по два зракаста круга, од којих је десни горњи нешто више смјештен од лијевог, а читава представа изведена техником урезивања.

Изнад овог штита усјечен је натпис у два реда који гласи:

"**Исе лежи Стипанъ а чинио ка(ми) Многостъ ковачъ**".

На сјеверозападној страни саркофага израђен је крст на троугаоном подножју и са сразмјерно ниско постављеном крсницом и крајње необично изведеном читавом стилизацијом.⁴

По мишљењу неких аутора под овим стећком је морао лежати човјек који је био толико познат да није било потребно ковачу да урезује његово презиме, па стога поједини међу њима тврде да "нема готово никакве сумње да се натпис односи на војводу Стјепана Милорадовића - Храбрена".⁵ Архивска грађа, сачувана о њему, пружа довољно појединости на основу којих је могуће створити одређену преоцјбу о његовој дјелатности у првој половини XV вијека. Тако дубровачки извори биљеже владину жалбу босанском кнезу Петру Павловићу како је с прољећа 1416. његова војска - пред којом су били жупан Ђураћ и Стјепан Милорадовић - заједно са Турцима, опустошила предео око Сливна⁶ и чувају успомену на катун Стјепана Милорадовића из 1438. године,⁷ В. Богићевић је исправно прихватио мишљење Ђура Даничића да је Стјепан Милорадовић човјек Петра Павловића,⁸ али је из сасвим јасне формулације поменуте дубровачке жалбе брзоплето закључио да је и жупан

³ А. Бенас, *Radimlja*, Сарајево 1950, 5, 28.

⁴ Исто, 16-17, 39.

⁵ Исто, 40 и М. Vego, *Kulturni karakter nekropole Radimlje*, 324-325.

⁶ Љ. Стојановић, *Старе српске њовеље и њисма (ССПП) I/1*, Београд 1929, 530-531, бр. 550, 23. III 1416; 531, бр. 551, 23. III 1416.

⁷ В. Нрабак, *Razgranavanje katuna i stvaranje grupe katuna odnosno plemena u nekadašnjoj Hercegovini [XIII-XV vek] (Razgranavanje katuna i stvaranje grupe katuna)*, Predmet i metodi izučavanja patrijarhalnih zajednica u Jugoslaviji, CANU, 3, Titograd 1981, 181-20.

⁸ Ђ. Даничић, *Рјечник из књижевних старина српских*, књ. II, Београд 1864, 64; В. Богићевић, *Власићевска породица Милорадовића - Храбрених*, ГЗМ, VII, Сарајево 1952, 141.

Ђурађ био Милорадовић и на основу тога несмотрено уопштио да су Милорадовићи, као жупани, спадали "у ред босанског племства и имали истакнуту улогу у друштвеном животу свога времена".⁹ Истина, они су, али не у својству жупана, још прије успостављања турске власти постали властела, о чему свједоче баштине неких њихових истакнутијих чланова у селима Батоноге, Свитава, Житомислић и Тријебањ.¹⁰ Надаље, и аподиктичка тврдња М. Вега да је војвода Стјепан умро око 1470, најкасније 1477. године, мора отпасти, пошто се његово име не среће ни у једном од турских пописа из 1468/69. и 1475/77. године.

Колико год, наиме, нисмо сигурни да натпис на овом стећку припада Милорадовом сину Стјепану - тим прије што се његов штит увелико разликује од штита пронађеног на стећку сина му Радоја - толико смо увјерени да један други лапидарни споменик чува директну успомену на њега. У ствари, у дворишту старе православне цркве св. Петра и Павла у горњем дијелу села Ошанића, поред саме радимљске некрополе, на једној од двије камене столице уклесане у живу стијену стоји забиљежено: "А се сто воеводе Стипана Милорадовића а понови га воевода Петарь, синь мѹ". Натпис на каменој столици у Ошанићима говори да је ту, управо пред црквом - како је то био обичај у средњем вијеку - сједио и на неком можда црквеном збору судио својој дружини први, по имену познати, војвода Доњих влаха (подручје данашње столачке, љубињске и билећке општине).¹¹ Он је, вјероватно, носио војводску титулу и онда када је у прољеће 1416, заједно с агресивним сусједом жупаном Ђурђем, плијенио Дубровчане у Доњој Неретви око Сливна, да би је послјиде његове смрти наслиједио један од синова, војвода Петар, и у том својству обновио очева судачку столицу на којој је сједио док је обављао преузету дужност.

Поменути катунар Храбрена и војвода читавих Доњих влаха Стјепан Милорадовић је имао тројицу синова: Петра, Радоја и Вукића. Средњи по годинама био је, по свој прилици, Радоје, чији се стећак налази у поменутој некрополи Радимљи. То је, у ствари, надгробни споменик у облику високог сандука (120 x 100 x 170 cm) који добива форму зарубљене четворостране пирамиде смјештене на подножју израђеном од

⁹ В. Богићевић, *Власіеоска йородица Милорадовића - Храбрених*, 142.

¹⁰ А. Аличић, *Sumarni popis Bosne iz 1468/69. godine (Sumarni popis Bosne)* - у рукопису, стр. 329. Види о томе опширније, Ђ. Тошић, *Породица Милорадовић-Свијетановић из влашког рода Храбрена (Породица Милорадовић-Свијетановић)*, Историјски записи, Подгорица, год. LXXI, бр. 3-4/1998, 99, 101-102.

Рукопис босанског сумарног пописа добили смо на коришћење од академика С. Ђирковића, на чему му се и овом приликом најтоплије захваљујемо.

А. Аличић, *Poimenični popis Sandžaka vilajeta Hercegovine (Poimenični popis)*, Sarajevo 1985, 265, 464-465.

Напоменуто и то да је Н. Филиповић у студији: *Vlasi i uspostava timarskog sistema u Hercegovini (Vlasi i uspostava timarskog sistema)*, Godišnjak ANU BiH, knj. XII, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 10, Sarajevo 1974, 153, 167, 179) погрешно транскрибовао назив села Батоноге као Јатоноге које се данас нигдје не помиње под тим именом, већ само као Батоноге.

¹¹ М. Vego, *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine (Zbornik srednjovjekovnih natpisa)*, II, Sarajevo 1964, 13, br. 56. Упор. М. Vego, *Kulturni karakter nekropole Radimlje*, 329 и Исти, *Novi i revidirani natpisi*, 202-203.

посебног камена. На ширим странама стећка уклесана су по четири аркадна ступа са округлим главицама и нишама у подножју, док је сјеверо-западна ужа страна најљепше украшена. На њој се истиче маркантна мушка фигура, на чијој је глави луком испуњеним цртицама означена коса, а очи представљају удубљења испод којих урезана црта означава, прије бркове неголи нос, за коју Д. Сергејевски сматра да је управо Радојев лик.¹² Десна рука фигуре је подигнута, са раширеним и несразмјерно великим прстима, од којих је између палца и кажипрста смјештен пластични круг са унутрашњим удубљењем који би могао бити знак војничког ранга породице којој је припадао покојник. У висини рамена лијеве руке којом се представљени лик подбочио урезан је лук са стрјелицом, који су несумњиво симбол његове војничке функције. Испод подлактице пресавијене лијеве руке приказан је четвртасти штит са нешто уздигнутим лијевим углом, те дијагоналном која га дијели с десна у лијево на два дијела и мачем од кога се види округла главица и врх оштрица. Под ногама фигуре усјечене су три нише окружене урезаном линијом.¹³ И, најзад, посебно својом грациозношћу, истиче се одијело са хоризонталним пругама, које представљају ширит или вез, и појасом који се, сходно бургундској моди која је владала у Европи XV вијека, налазио на своме природном мјесту. Исто тако, крој одијела, па чак и вертикални нагиби који падају од појаса наниже указују да је и на овом стећку дошао до изражаја моћни ауторитет Бургундије.¹⁴

Лијево од главе уклесане фигуре са југозападне и југоисточне стране споменика стоји у два реда записано:

"Сие лежи добри Радое син воеводе Стипана на свои баштини на Батногахъ.

Си билигъ постави на ме братъ мои воевода Петаръ"¹⁵

Цитирани садржај натписа нуди много елемената за закључивање. Синтагму "добри Радое" Б. Храбак објашњава чињеницом да је покојник "умро сасвим млад - још за живог оца", у складу са вјеровањем у народу "да бог узима добре младиће и девојке са овог света".¹⁶ Међутим, да је Радојев отац војвода Стјепан био жив у моменту синовљеве смрти, било би мало необично зашто му "билигъ постави" брат војвода Петар, а не отац као што је то био обичај у оно вријеме. Требало би размислити и о томе да ли атрибут "добри" схватити у складу с поменути народним вјеровањем, или можда у духу доброг јунака Радохне који је сахрањен испод стећка у љубињском селу Миљановићима,¹⁷ у прилог

¹² D. Sergejevski, *Slike pokojnika na našim srednjovjekovnim spomenicima (Slike pokojnika)*, GZM, VII, Sarajevo 1953, 131-132.

¹³ A. Benac, *Radimlja*, 9, 31, 32.

¹⁴ P. Vasić, *O nekim vidovima srednjovjekovne nošnje u Bosni i Hercegovini (O nekim vidovima srednjovjekovne nošnje)* "Srednjovjekovna Bosna i zapadna kultura", Zenica 1973, 250.

¹⁵ A. Benac, *Radimlja*, 9, 39.

¹⁶ Б. Храбак, *Прилоз дајвовању*, 325.

¹⁷ Š. Bešlagić, *Stećci, kataloško-topografski pregled (Stećci)*, Sarajevo 1971, 380.

Сличан примјер пружа и натпис у Љусићима код Улога, на коме се помиње "добри Радоје" - у смислу јунака - који је погинуо за бана Твртка. M. Vego, *Zbornik srednjovjekovnih natpisa*, III, Sarajevo 1964, 48, br. 182.

чему као да говори и лик узорног ратника уклесан на Радојевом надгробном споменику. Што се тиче времена смрти "доброг Радоја", у његовом утврђивању биће нам од велике користи турски пописи из 1468/69. и 1475/77. године. По сумарном босанском дефтеру из 1468/69. године војвода Петар је, заједно са братом Радојем, уживао тимар од пет села који им је доносио ренту од 2.585 акчи и због тога су јахали у рат као лаки оклопници (*sebelü*). Браћа су посједовала овај тимар до 18. децембра 1475. године, када им је одузет и придодат тимару Вукића Владиваша, оца царског чохадара (коморника), који је Вукић уживао у нахији Загорје.¹⁸ Ово није пуко ређање података, већ доказ да је Радоје са нашег стећка био жив и крајем 1475. године. Међутим, у поименичном херцеговачком попису из 1477. не срећемо га више међу живима, пошто се, уместо њега, уз име најстаријег Стјепановог сина - војводе Петра - јавља трећи од браће, по имену Вукић.¹⁹ То значи да је у времену од краја 1475. до средине децембра 1477. године (када је завршен поименични попис Херцеговачког санџака) морао умријети, или, можда, погинути "добри Радое син воеводе Стипана" који и сада почива "на својој баштини на Батногах". Батноге се и данас назива земљиште од ошаничке цркве св. Петра и Павла до потока Радимље, гдје се налази поменута некропола са стећцима.²⁰ Да су синови војводе Стјепана Милорадовића из рода Храбрена заиста имали стару баштину у Батногама потврђује мулк виноград и баштина које је по влашком обичају уживао Петар војвода, као и мулк виноград и баштина које је такође по влашком обичају посједовао најмлађи брат Вукић.²¹ Истина, село Батноге овдје је забиљежено као подручно Благају, а не Дабру, а да се радило о истом селу показује чињеница да је и код Петра војводе и код Вукића наглашено да је улазило у бивши тимар Вукића, сина Влађа.²² Идући трагом имена бившег посједника тимара, у чији је састав улазило село Батноге, пронашли смо међу споменицима радимљске некрополе један стећак који је припадао његовом оцу Влађу. То је, у ствари, споменик у облику саркофага са оштећеним ћошком на сјевероисточној страни на којој је техником урезивања представљен штит са мачем, чији је обод означен плетеним ужетом, а унутрашњост попуњена са четири зракаста круга обичног распореда. Од мача се види крстасти балчак, са округлом главицом и кругом изнутра, изнад и врх оштрица испод штита. Поврх ликовне представе штита са мачем стоји, са лијеве стране мало окрњен, натпис који гласи:

"(Се леж)и и Влаць влаховичь (а сиече ка)ми Ратко Бративо(н)ичь"²³

Овај стећак са сличним амблемима на штитовима неких чланова породице Милорадовић-Стјепановић навео је М. Вега на закључак о блиском сродству Влађа Влаховића са катунарима Храбрена и војво-

¹⁸ A. Aličić, *Sumarni popis Bosne*, 328-329.

¹⁹ A. Aličić, *Poimenični popis*, 130.

²⁰ M. Vego, *Kulturni karakter nekropole Radimlje*, 325.

²¹ A. Aličić, *Poimenični popis*, 265, 464-465.

²² Исто, 265, 464. Упор. Ђ. Тошић, *Породица Милорадовић-Стјепановић*, 99.

²³ A. Venac, *Radimlja*, 22, 39.

дама Доњих влаха, у чијој је служби умро послије 1490, а можда и након смрти војводе Радосава Храбрена иза 1500. године.²⁴ Од свега тога не би се могло прихватити једино вријеме Влађеве смрти, пошто га већ 1477 - када се његов син Вукић јавља као ражеловани тимарник - није било више међу живима.

Својим специфичним изгледом, егзотичним мотивима декоративне израде и заводљивим натписом на себи, претходни стећак "доброг Радоја" је, како изгледа, већ одавно привлачио пажњу људи различитог занимања. Остаје за жаљење што га је, по свој прилици, најраније посјетио неки радозналац који се за садржај гроба није интересовао из научних, него из неких других побуда. Очито незадовољан тиме што није нашао тражено, овај бескрупулозни "копач блага" је оставио иза себе у општем нeredу све испод подизаног стећка, тако да је научна екипа Земалског музеја у Сарајеву 1950. могла само да констатује, на жалост не једино, недјело неког несавјесног човјека учињено према овом разговоруљивом свједоку историје.²⁵

Да је смрт у посљедње вријеме често куцала на врата ове највиђеније доњовлашке породице свједочи и то што је послије "доброг Радоја", а прије Петра војводе, још један њен члан отишао на пут без повратка. На тај немили догађај и данас подсјећа у радимљској некрополи смјештен надгробни споменик у облику малог саркофага са подножјем, израђен од једног комада камена који је пребијен и дјелимично оштећен у предјелу кровне конструкције. На ширим побочним странама стећка удубљена су по четири аркадна ступа са округлим главицама између којих су постављени троугаони испусти, а испод аркадних ступова урезане нише, од којих свака стоји између два ступа. И са југоисточне уже стране су два таква аркадна ступа са по једном нишом испод себе, а са југозападне, такође уже стране представљена мушка фигура са потпуно уоквиреном главом (капа?, или кацига?), лицем назначеним једним урезаним квадратом, уздигнутом десном и у лакту пресавијеном и подбоченом лијевом руком и урезаним дуплим ћирилским словом В испод сваке руке.²⁶

И најзад, на југозападној страни крова стоји у три реда усјечен натпис сљедеће садржине:

"Язь равъ в(о)жи Радое Вуковић синоваць воєв(о)де Петра"²⁷

Саме димензије саркофага (дужина 77 cm, ширина 36 cm, висина 76 cm) и висина уклесане фигуре (55 cm), као и чињеница да изнад њене дигнуте десне руке нема пластичног круга нити у нивоу рамена лијеве руке постављеног лука са стрјелицом - какве фигуралне представе срећемо на стећку "доброг Радоја" и на неким другим стећцима ове некрополе - показује да је овог малишана претекла смрт прије него што је успио да направи било какву војничку каријеру.²⁸ Па да видимо онда колико је го-

²⁴ M. Vego, *Kulturni karakter nekropole Radimlje*, 324.

²⁵ A. Вепас, *Radimlja*, 22, 39, и Ђ. Тошић, *Породица Милорадовић-Свијетановић*, 100.

²⁶ Исто, 8.

²⁷ Исто, 9, 39.

²⁸ Исто, 9, 31, 32.

дина могао имати у моменту када је умро. Како су, у складу са оновременим обичајима, новорођеној дјечи давана имена умрлих чланова породице, то је и овај дјечарац са стећка морао бити рођен после смрти очевог брата и свога стрица Радоја - чије је име носио - који се, као што смо то већ напријед рекли, преселили на онај свијет у времену од краја 1475. до краја 1477. године. Посљедњи дио епитафа показује да је покојник био "синовац воев(о)де Петра", што значи да му је други и једини преостали стриц, доњовлашки војвода Петар, био жив када је несрећни јуноша склопио очи. То се морало десити прије маја 1488, пошто тада ни Петра није било више међу живима.²⁹ У најкраћем, ако је рођен непосредно после смрти првог стрица и имењака Радоја (почетком 1476), а умро пред сам крај живота другог стрица Петра (почетком 1488), мали Радоје Вуковић - неоспорно син јединог преосталог брата Вукића - могао је имати највише дванаест година када га је смрт задесила, што се савршено поклапа и са визуелно израженом представом његове младости на поменутом стећку. Можда ће од свега остати најспорније то што је поред живог дјечаковог оца - који би по логици ствари требало највише да се стара о подизању синовљевог споменика - на стећку забиљежено само патронимичко презиме Вуковић и далеко снажније истакнута чињеница да је покојник био "синовац воев(о)де Петра" неголи син Радоја.³⁰ Али, то ни у ком случају не значи да се ствари у овој истакнутој породици нису и даље одвијале неким својим, једино њеним члановима знаним, токовима.

Иако ојађен губитком двојице браће, и нарочито малољетног сина, Вукић Храбрин је наставио породичну традицију, али, изгледа, са нешто мање угледа него што га је уживао најугађенији међу њима Петар војвода. Но, и поред тога, његов влашки род није изгубио морално-политички кредит код Републике Св. Влаха, о чему свједоче и чести дарови намјењивани појединим његовим члановима.³¹ Вукић се помиње посљедњи пут у изворима 1496, што не значи да није живио и коју годину дуже. Већ почетком 1501. године на њега се чува само посредно успомена, захваљујући дубровачкој одлуци о поклону "синовцу војводе Вукића из Доњих влаха" (nepoti vojvode Vochichi de Dogni Vlasi) који је даровао граду осам шкопаца, пет јуница и једну кошту.³² Иако дубровачки извори не говоре ништа одређено ко је био "синовац војводе Вукића", генеолошка ситуација реконструисана на основу стећака породице Милорадовић-Стјепановић биће нам од велике помоћи. Вукићев брат Радоје, који је умро од краја 1475. до поткрај 1477. године, није оставио никак-

²⁹ Б. Храбак, *О херцеговачким влашким каџунима према пословној књизи Дубровчанина Цивана Причиновића (О херцеговачким влашким каџунима)*, ГЗМ, XI Сарајево 1956, 35-36; С. Мишић, *Хумска Земља у средњем веку (Хумска земља)*, Београд 1996, 175.

³⁰ Б. Храбак, *Прилог датовању*, 325-326.

Свакако да не стоји опаска М. Вега (*Kulturni karakter nekropole Radimlje*, 324) да се по овом натпису "даде закључити да је Радојев отац био стриц војводе Петра Милорадовића", пошто се не ради ни о каквом стрицу Вуку већ о рођеном Петровом брату Вукићу.

³¹ Б. Храбак, *О херцеговачким влашким каџунима*, 35.

³² Исто, 36.

вог потомства иза себе. О томе, поред осталог, свједочи и чињеница да се на његовом споменику не налази ниједна мања људска фигура, какве се виде уклесане под руком веће фигуре на другим стећима ове некрополе и, по мишљењу стручњака, представљају наследице сахрањених покојника.³³ Из тога произлази да је поменути "синовац војводе Вукића" могао бити само син његовог другог брата, Петра војводе, коме, без сумње, одговара Вукац Петровић, чије се име помиње такође на једном од радимљских стећака.³⁴ Да је то заиста тако, потврђује и његово патронимичко презиме Петровић - изведено од очевог личног имена Петар - као што је и презиме Вукчевог рођака Радоја Вуковића изведено од очевог личног имена Вукић. То показује да се већ у генерацији Стјепанових унука - Вукца Петровића и Радоја Вуковића - почиње да губи опште породично презиме Стјепановић, умјесто кога постепено преовлађују патронимичка презимена Петровић и Вуковић, што увелико отежава истраживачу започето праћење генеолошке нити ове значајне породице унутар влашког рода Храбрена.

Због тога се ни будући чланови овог рода не могу довести у чвршћу међусобну везу, нити се може утврдити тачан степен њиховог сродства са већ приказаним припадницима породице Милорадовић-Стјепановић. Тако се за неког Ђурђа зна једино да је био "рођак војводе Вукића" (*consanguineo vojvode Vuchichi*),³⁵ док се за војводу Радосава Храбрена - чије је тијело сахрањено испод једне од двије плоче смјештене у православној цркви св. Петра и Павла у Ошанићима - може рећи толико да је, попут Вукића, био само војвода по титули.³⁶

Послије титуларног војводе Радосава (1505) и Радоја, стварног "војводе Доњих влаха" (1521 и 1534), припадници рода Храбрена се, нарочито од краја XVI вијека, срећу у изворима као спахије. Због све снажнијег притиска Турака, неки од њих су се почели да исељавају из старог краја и доспијевају чак до Русије.³⁷ С друге стране, међутим, мноштво данашњих херцеговачких породица изводи своје поријекло од Милорадовића. Такви су на примјер Кузмани и Љољићи, од којих су се први (Кузмани) селили од једног села до другог, пошто су им муслимани изотимали земљу, па су дуго живјели у Гнојницима (код Мостара!), одакле их је мајка као сирочад превела у Мало Поље, са десне стране извора ријеке Бунице, гдје се налазе и сада.³⁸ Кузманима из дубравског села Пијесци

³³ А. Венац, *Radimlja*, 6, 8, 12, 34.

³⁴ М. Vego, *Kulturni karakter nekropole Radimlje*, 324.

³⁵ Б. Храбак, *О херцеговачким влашким кайунима*, 35.

³⁶ Љ. Стојановић, *Сџари српски записи и најписи*, књ. 1, бр. 397. Упор. Б. Храбак, *О херцеговачким влашким кайунима*, 36 и В. Божићевић, *Власијевска породица Милорадовића - Храбрених*, 147, 153 и Б. Нилевић, *Српска православна црква у Босни и Херцеговини до обнове Пећке патријаршије (Српска православна црква у Босни и Херцеговини)*, Сарајево 1990, 168.

³⁷ Ј. Дедијер, *Херцеговина антиројгеографске студије (Херцеговина)*, Сарајево 1990, 85, 114, и В. Змајић, *Legalizacija grbova nekih naših obitelji na temelju Ohmićevićevog grbovnika*, *Glasnik arhiva i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine*, god. VII - knj. VII, Sarajevo 1967, 49.

³⁸ Исто, 241.

неки поричу директно поријекло од Милорадовића и тврде да су били само Милорадови чобани, док се за Лизде из Станојевића у Дубравама зна да су били његови звонари у Житомилићу, а Свињари чували му свиње у томе крају.³⁹ И чувене муслиманске породице Опијачи из Дубрава и Спахилићи са Губавице су поријеклом од Милорадовића - оснивача манастира Житомилић - коме и данас дају неке прилоге.⁴⁰ Попут ових, и остале, мање значајне, муслиманске породице, као што су: Јазвине, Чолаковићи и Колџе - из истог братства - у Јасеници, југозападно од Чапљине, и сада се хвалишу да потичу из села Станојевића од племићке породице Милорадовића, док остали сељаци за њих тврде да су им били само наполичари. Када су прешли на ислам и доселили се тамо тешко је детаљније утврдити.⁴¹

Бољуни

Бољуни су један од шест заселака већег сеоског насеља Бјелојевићи које се простире у југозападном дијелу данашње општине Столац надомак Хутова блата. У сјеверном крају малог и плодног поља, одмах испод сеоских кућа, смјештена је средњовјековна некропола са укупно 269 стећака - 76 плоча, 176 сандука, 14 сљемењака и 3 крста с плочама - распоређених у двије скупине. Бројем својих стећака и њиховим облицима, а нарочито украсима и симболима, којим обилују (92), те релативно великим бројем натписа (19), некропола у Бољунима пружа вриједне историјске податке и богат ликовни материјал. У ствари, по ликовним особинама, Бољуни спадају у двије до три најзанимљивије некрополе стећака, а по натписима, неоспорно заузимају најзначајније мјесто у читавој Босни и Херцеговини. Због тога је Завод за заштиту споменика културе БиХ поткрај 50-их година овог вијека приступио стручној евиденцији и обради бољунских стећака, а неколико година касније у Старинару XII и публиковао прикупљене резултате.⁴² Стога ћемо се у овом раду позабавити анализом оних примјерака са натписима покојника које ћемо - лично или преко њихових сродника - покушати идентификовати и поближе одредити вријеме њихове смрти посредством података из писаних извора.

Високи сандук на подножју врло добро клесан и очуван (144 x 76 x 114 cm), мало склизнуо ка југу, по дужини је нешто скошен. Има украсе на свим усправним странама и натпис на објема чеоним странама.

На усправним странама протеже се пластични фриз од повијене линије са трolistовима порубљен с доње стране тордираном врпцом.

На источној страни испод фриза, пластично је приказано стабло са богатом крошњом. За њега је привезана нека животиња са великом гривом, истакнутим шапама и дугачким, високо завинутим репом, која

³⁹ Исто, 241, 256.

⁴⁰ Исто, 241, 259.

⁴¹ Исто, 265.

⁴² Š. Bešliagić, *Uređenje nekropole stećaka u Boljunima (Uređenje nekropole stećaka)*, Naše starine, VI, Sarajevo 1959, 135-142 и исти, *Бољуни, средњовјековни надгробни сјоменици (Бољуни)*, Старинар, књ. XII, Београд 1961, 175-205.

највише подсећа на лава или леопарда. С друге стране стабла привезана је једна фантастична животиња која највише личи на неку врсту змаја. Испод тога, све до дна површине, урезан је натпис који гласи:

"Асе сјече Грџбачь. Молѹ се боже помилѹи ме милости твое"

Западна чеона страна испод фриза има пластично приказане три животиње: горе - лава или леопарда, у средини - коња и доље - фантастичну животињу која највише подсећа на гуштера, са двије ноге, са исуканим језиком и са завинутим репом. У међупростору је натпис који садржи ријечи:

"Асе лежи Богаваць Тарахь Болѹновићь с Јаме"

На јужној бочној страни испод фриза пластично је приказана сцена лова на јелене, лијево је релативно велики мотив четвороугаоног штита са тордираном косом пречком и мотив мача испод штита, док је у доњој половини ове стране приказано коло у коме су три жене и један мушкарац као коловођа. У сцени лова ловац јаше на коњу и у руци држи копље. Учесници у колу се држе нешто уздигнутим рукама у којима придржавају и неки знак у облику љиљана. Посљедња женска фигура је слободну руку савила на бок, као и коловођа који је своју слободну руку савио на бок и њоме придржава кратки мач. На глави коловође примјећује се капа са два шиљка на којој стрши знак љиљана. Жене су одјевене у дугачке хаљине које су доље шире и косо завршавају, а испод њих им се виде ноге, што је рјеђа појава. Судаћи по положају стопала жене су окренуте према коловођи, а овај опет према њима. За разлику од својих саиграчица, мушкарац је обучен у кратки хаљетак.

На сјеверној бочној страни насликана су два јелена, затим ловац са луком и стријелом и, најзад, ловац на коњу са копљем(!). У доњој половини ове стране приказано је коло у којем играју четири мушкарца. Коловођа је слободну руку подигао, док задња фигура своју држи на боку. Фигуре су утегнуте у пасу - не баш тако видљивим опасачима - испод којих падају дијелови кратких хаљетака. Гледајући према положају ногу коло се изгледа кретало са десне на лијеву страну.⁴³

Дакле, у цјелини гледано, натпис на овом стећку гласи:

"Асе лежи Богаваць Тарахь Болѹновићь с Јаме

Асе сјече Грџбачь. Молѹ се боже помилѹи ме милости твое"⁴⁴

И данас се међу домаћим становништвом чује назив Владисалића јама, или само Јама. То је простор идентичан са Деранима и околином, односно Заушјем као дијелом Хутова блата. У том смислу треба схватити и дио натписа Тараха Болѹновића да је "с Јаме", што значи да је поријеклом "са Хутова блата" или : "из Дерана" (Заушја),⁴⁵ с тим што је сахрањен у великој и бројним власима заједничкој некрополи у Болѹ-

⁴³ Ш. Бешлагић, *Болѹни*, 178-180.

⁴⁴ Исто, 194.

Треба нагласити да је М. Вего (*Novi i revidirani spomenici*, 209-210) прочитао име Богаваць Тарахь Болѹновићь као два имена Богаваць и Тарахь Болѹновићь, што значи да су се "послије досељења у Болѹне прозвали Болѹновићима, а касније Тараховићима".

⁴⁵ Ш. Бешлагић, *Болѹни*, 194-195, нап. 7а.

нима. Што се тиче његове личности, њу је могуће идентификовати преко сина Милше Тараковића који је средином 1476. имао катун у Бољунима (Boluni chatun de Milsche Tarachovich).⁴⁶ Није далеко од истине претпоставка Б. Храбака да је "Богавац отац Милшин и сам старјешина Болуна пошто се у патријархалној средини влаха друштвена функција наслеђивала и увек остајала у једној породици рода или братства".⁴⁷ Међутим, Милша Тараковић није забиљежен међу старјешинама џемата (1477), већ је то био Степан син Тарака који би, судећи по имену оца, могао бити његов брат и старјешина Милшиног катуна, у шта нас увјерава и име Милшиног поносника олова Вукмира Милошевића који је у Степановом џемату пописан као Вукмир син Милоша.⁴⁸ У прилог таквом закључивању као да говори и чињеница да је џемат Степана сина Тарака - састављен од 19 кућа и 3 неожењена - зимовао у мјесту Нушењ, а љетовао у мјесту Кладово Поље (данас код Калиновика), гдје становници Бољуна нису престајали од средњег вијека па до почетка XX стољећа изгони-ти у своје катуне стоку на испашу.⁴⁹

Надаље, врло је занимљива плоча (140x106x38 cm) која на водоравној страни има уобичајену бордуру, унутар које се налази четвороугласти штит са 5 розета, и са мачем испод штита.⁵⁰ На истој страни урезан је у четири реда натпис сљедеће садржине:

"Асе лежи Радич Владисалић. Боже ти га помози.

А сиче... на нем отац"⁵¹

Поменути Радич Владисалић је припадао џемату Радича сина Богуша из братства Ненковаца који је, према поименичном херцеговачком попису из 1477, зимовао у мјесту Жрвањ (општина Љубиње), а љетовао у мјесту (односно планини) Трескавица, што је уједно и "terminus post quem" је могао настати овај надгробни споменик.⁵²

Друга плоча (182x100x20 cm), са готово истом бордуrom, штитом и мачем као и претходна, на својој водоравној страни (и испод и изнад штита и мача) садржи натпис који гласи:

"Асе лежи Влаћ Владисалић.

Пише Семорд. Сиче Вук..."⁵³

Презиме Владисалић (очито патронимичког карактера) - забиљежено на обје надгробне плоче - не би нас смјело навести на закључак да су покојни Радич и Влаћ обавезно потицали из исте породице. Да заиста није било тако увјерава нас и чињеница да је личност сахрањена испод ове, друге плоче био Влаћ Владисалић - један од поносника олова из катуна Вукца Радосалића, дакле, из сасвим другог братства Годуна,

⁴⁶ Хисторијски архив Дубровник (ХАД): Privata 3b fol. 61, 1. VI 1476.

⁴⁷ Б. Храбак, *О херцеговачким влашким кациунима*, 292.

⁴⁸ ХАД: Privata 3b fol. 61, 1. VI 1477. А. Алић, *Poimenični popis*, 144.

⁴⁹ Ј. Дедијер, *Херцеговина*, 291.

⁵⁰ Ш. Бешлагић, *Бољуни*, 193.

⁵¹ Исто, 196.

⁵² А. Алић, *Poimenični popis*, 150.

М. Вего (*Novi i revidirani natpisi*, 214) уопштено тврди да Радичев натпис потиче с краја XV или почетка XVI вијека.

⁵³ Ш. Бешлагић, *Бољуни*, 193, 196.

који се помиње у Припчиновићевој пословној књизи 1476. године, послје које је несумњиво и ова плоча могла бити подигнута.⁵⁴ На приближно вријеме смрти ове двојице родбински невезаних Владисалића - Радича и Влађа - упућује и истовјетност стила у изради украса и симбола (бордуре, штит са розетама и мач испод штита) који се срећу на њиховим надгробним биљезима.⁵⁵

На специјалној географској карти, комплекс земљишта одмах иза Бољуна све до Хутова блата назива се Блатски до, док се у народу тај термин употребљава више за уже подручје око самог Блата. У Заушју - на једној њиви близу самих језерских извора - стоји осамљен велики крст са плочом, висок 220 cm, а широк са попречним крацима 130 cm. Са западне и источне стране крста, поред ивица, пружа се урезана бордура од цик-цак линија. У горњем краку са западне стране налази се велика розета и око ње неколико концентричних кружних вијенаца, у центру крста још једна таква розета, од које се све до дна пружа уска врпца. На источној страни су три розете са варијацијама у три крака крста, а од центра према доље пружа се дугачка, у лакту нешто повијена рука са прстима, а затим лук са стријелом. Источно од крста положена је велика пажљиво клесана плоча која на водоравној страни има бордуру од повијене линије са тролистовима, у угловима по једну розету, и у среди ни натпис који гласи:

"*Исе лежи Херак на свои баштини на племени(и)*"⁵⁶

Овај Херак је, по свој прилици, постао властелин још прије дола ска Турака, на што упућује и то да "лежи на свои баштини на племени(и)". Стога би то могао бити онај кнез Херак који је, заједно са оцем Владиславом, држао 1468. у нахији Благај мезру Бивоље Брдо и Турковиће, за које се каже да их је "8 дијелова", да су то "земље српске од давнина" и да је "ушур од њих мевкуф", тј. да иде за државни фискус⁵⁷ и који се помиње 1483. у записницима дубровачког Сената као кнез Доњих Влаха.⁵⁸ Поред тога што је био феудалац, и данас се код становништва Бјелојевића чује назив Владисалића јама, која је (као што смо то већ напријед истакли) идентична са Деранима и околином, односно засеком Заушјем - дијелом Хутова блата - гдје се управо налази поменути крст са Хераковим натписом на његовој "баштини на племени(и)". То као да потврђује и стара црква у Деранима - на обали Хутова блата - на некадашњем локалитету Црквина, који се данас назива Лонца, по томе што су Ризванбеговићи (Али-паша и његови наслједници) имали ту љетниковац, која подсећа на вријеме живе Херакове активности "у старој Владисалића јама", вјероватно прозваној тако по имену његовог оца Владислава. И, на крају, сама чињеница да су власи из цемата кнеза Херака, сина Владисављевог, зимовали у "мјесту званом Храсно", а љетовали "у мјесту званом Кладово Поље",⁵⁹ не оставља мјеста сумњи да је то упра-

⁵⁴ ХАД: Privata 3b fol. 49, 21. V 1476.

⁵⁵ Види Ш. Бешлагић, *Бољуни*, 193. и М. Vego, *Novi i revidirani natpisi*, 214.

⁵⁶ Ш. Бешлагић, *Бољуни*, 197.

⁵⁷ А. Алић, *Ројменићни попис*, 604.

⁵⁸ Б. Храбак, *О херцеговачким влашким кайунима*, 34.

во онај Херак са натписа у Блатском долу, јер је Храсно представљало ширу област у коју је улазило Заушје са поменутим крстом, док је Кладово Поље (у близини Калиновика) било мјесто гдје су Бољуни изгнани своју стоку и почетком XX вијека и имали своје катуне тамо које очито нису напуштали још од средњег вијека.⁶⁰

Послије идентификовања Херакове личности предстоји нам датовање натписа са његовог надгробног споменика. Он је, уз Дујиновог сина Иваниша, био још 1483. један од двојице кнезова у пространој нахији Благај - што Б. Храбак с правом објашњава спајањем влашких зона приликом реорганизације влашког простора која је извршена током 1477. године.⁶¹ То, као и чињеница да му је чак отац био жив 1477, даје нам основа да закључимо да је Херак тада био човјек у млађим годинама и да је умро и сахрањен негдје поткрај XV вијека, када му је подигнут крст и надгробна плоча с поменутим натписом.

На средини сеоског пута који води кроз некрополу Бољуне - у непосредној близини споменика Богавца Тараха Бољуновића - лежи добро обрађена, али окрњена плоча (180x96x25 cm). На њеној водоравној страни урезана је бордура од двију паралелних линија између којих су цик-цак цртице. Унутар те бордуре је такође уклесан четвороугаони штит са мачем испод себе. На побочним странама плоче приказано је коло мушких фигура с мачевима у руци.

Изнад поменуте фигуре штита са мачем, у горњем дијелу плоче, стоји тешко читљив и мјестимично оштећен натпис у коме је забиљежено.

**"Асе лежи Радосавъ Хераковиѣъ. Ово легох на свои племе(ни)тот
Голубачи, а да (земља) е лака и бл(а)га"**⁶²

Овај Радосав Хераковић би могао бити син малочас помињаног кнеза Херака, тим прије што се и сада у народу за мало поље испод Бољуна, гдје се налази наша некропола, чује назив Хераковића долина,⁶³ што упућује на власништво цитиране породице над овим подручјем на коме лежи и поменута Радосављева, поименично позната баштина Голубача.⁶⁴ Осим тога, и за Богавца Тараха Бољуновића - чији се гроб налази уз гроб Радосава Хераковића - каже се да је с Јаме - што значи "из Дера-на и околине, односно Заушја - дијела Хутова блата", гдје стоји усамљен и изван некрополе смјештен Хераков крст. Можда је управо то заједничко поријекло с (Владисалића) јаме, а можда и нека родбинска повезаност, утицала да су Богавец Тарах Бољуновић и Радосав Хераковић остали један уз другог и на вјечном почивалишту. У недостатку стварних

⁵⁹ Ш. Бешлагић, *Бољуни*, 177 и А. Алић, *Poimenični popis*, 139.

⁶⁰ Ј. Дедијер, *Херцеговина*, 291.

⁶¹ Б. Храбак, *Челници сџочарских заједница у сџочној Херцеговини (Челници сџочарских заједница)*, Зборник за историју БиХ 2, Београд 1997, 159.

⁶² М. Vego, *Novi i revidirani natpisi*, 210 и Ш. Бешлагић, *Бољуни*, 182.

⁶³ Ш. Бешлагић, *Бољуни*, 195, нап. 7а.

⁶⁴ М. Vego, *Novi i revidirani natpisi*, 210.

Међутим, неки други аутори (попут Ш. Бешлагића, *Бољуни*, 195) су овај термин транскрибовали као Одмирача.

доказа за то, не бисмо могли поклонити неко повјерење народном предању према коме су из села Бољуна потицали Петровићи Његоши, гдје су се некада звали Хераковићи.⁶⁵

Уколико наведена аргументација оставља утисак да је Радосав Хераковић био уистину син кнеза Херака Владисавића, онда би његову смрт и постављање надгробне плоче над њим требало датovati прије почетком XVI неголи другом половином XV вијека, као што је то - према стилизацији људских фигура у колу и приказаном мачу - учинио М. Вего у своје доба, уз неубједљиво објашњење да је "хладно оружје играло главну улогу" у времену за које се определијелио.⁶⁶

Влаховићи

У селу Влаховићима, удаљеним 8 km сјеверозападно од Љубиња, постоји средњовјековна некропола у дворишту цркве св. Лазара, ограђена остацима стећака и самим стећцима. Изван дворишта је други дио некрополе на простору гдје је данашње православно гробље.⁶⁷

У под старе и данас активне цркве св. Лазара, негдје око његове средине, уграђене су двије доста велике камене плоче са натписом у старој српској ћирилици. Оне, свакако, стоје над гробовима који потичу из времена непосредно након подизања ове досад много пута поправљане и реновиране богомоље. Једна од њих ближа олтару, има димензије: 190x128 cm и урезан текст натписа правоугаоног облика, који се чита без тешкоћа и у транскрипцији гласи:

"**Асе лежи кнезь Влаћь Бијелићь џ својој цркви џ Светомь Лазарџ.**

Чловјече тако да ниси проклеть не тикаи џ ме"⁶⁸

Из оног дијела натписа који казује да "кнезь Влаћь Бијелићь" почива "у својој цркви у Светомь Лазару" јасно произлази да је покојник био ктитор цркве св. Лазара. Иако немамо директног доказа када је овај влашки првак из катуна Влаховића саградио поменуто богомоље, то се могло ипак десити прије успостављања турске власти с јесени 1465. године.⁶⁹ Он је и у доба Турака наставио да носи титулу кнеза, која није одговарала кнезу читавих Доњих влаха, већ је, вјероватно, била везана за уже подручје катуна којем је стајао на челу као "knez-i Ivlah" - кнез Влаховића.⁷⁰ Да средином септембра 1474. Влаћа није било више међу живима свједочи чињеница да је његов син Вукосав наслиједио након оца тимар од 2.474 акче састављен од дабарског села Заградац - који је бројао 9 кућа и 2 неожењена, са hassom од 1 винограда, 2 њиве, 1 ливаде

⁶⁵ Ј. Дедијер, *Херцеговина*, 292.

⁶⁶ М. Вего, *Novi i revidirani natpisi*, 210.

⁶⁷ Исто, 223.

⁶⁸ Š. Vešlagić, *Ljubinje*, 146, 160.

⁶⁹ У противном, ако ју је градио касније, морао је тражити одобрење од турских власти за то, о чему би морало остати неког писаног трага негдје. Опширније о времену градње ове цркве, додуше, уз доста преслободног закључивања, расправљао је и М. Вего: *Novi i revidirani natpisi*, 225.

⁷⁰ А. Аличић, *Sumarni popis Bosne*, 325. Упор. Н. Филипović, *Vlasi i uspostava timarskog sistema*, 157, 173.

и половине млина - због кога је млади тимарник јахао у рат као лаки оклопник (*sebelü*) са момком (*gulâm*).⁷¹ То значи да је влаховски кнез и ктитор цркве св. Лазара умро пред крај 1474, а не прије 1470. године - као што је то, без пуно објашњења, тврдио М. Вего.⁷² Стога и натпис на његовом споменику треба датовати средином 70-их година XV вијека.

Друга, нешто већа плоча - 220x190 cm - налази се одмах уз плочу ктитора цркве. И на њој је у два, односно у три реда, у облику правоугаоника, урезан мало дужи натпис који гласи:

"**Асе лежи Вукосавъ воевода Влачевићъ с момъ друговах
дружином и загибох на размирнои Краине ко мога господина
и донесоше ме дружина на своу племенитѹ башинѹ и да е
проклет тко ќе ѹ ме такнѹти**"⁷³

Дакле, сам садржај натписа отвара мноштво питања на која истраживач мора одговорити.

Осим патронимичког презимена Влађевић, и помињано наслеђивање тимара након очеве смрти у јесен 1474, говори да је покојник био син Влађа Бијелића, што се и изричито каже у херцеговачком поименичном попису из 1477. године.⁷⁴ Он је средином маја 1476. био старјешина катуна у билећком селу Врањској (*Chatun de Vuchosav Vlagevich a Vransche*) на подручју Великих Влаховића (*Vlachovichi Grandi*),⁷⁵ а крајем 1477. стајао на челу џемата од 108 кућа и 14 неожењених влаха који су зимовали у мјесту Бијоска, а љетовали у планини Трескавица.⁷⁶

Даљи садржај натписа нам говори да је војвода Вукосав погинуо "за свога господара на размирној (бојној!) Крајини". Одатле га је дружина мртвог пренијела на његову "племениту башину" и сахранила у цркви св. Лазара у Влаховићима. Наравно да је погрешна интерпретација текста од стране К. Хермана, који закључује да је покојни Вукосав био покопан заједно са дружином.⁷⁷ Колико је његово тумачење у нескладу са садржајем текста види се, поред осталог, и по глаголу "лежи" урезаном у трећем лицу једнине, који се односи једино на Вукосава, а да и не говоримо о директном клесаревом казивању "и донесоше ме дружина (откуда, дакле, да га донесе мртва дружина?) на своу племениту башину".

На коју се "размирну Крајину" мисли у тексту натписа тешко је утврдити, јер се она, по казивању неких аутора, може тражити "на свакој граници жупа и туђих земаља", па је стога ови траже или у централној Босни (подручје Босанског Крајишта), или у Херцеговини (подручје дјеловања првих турских крајишника).⁷⁸ Међутим, ми ћемо покушати сузи-

⁷¹ A. Aličić, *Sumarni popis Bosne*, 325. Упор. N. Filipović, *Vlasi i uspostava timarskog sistema*, 173.

⁷² M. Vego, *Novi i revidirani natpisi*, 225.

⁷³ Š. Bešlagić, *Ljubinjce*, 146, 161.

⁷⁴ A. Aličić, *Poimenični popis*, 136.

⁷⁵ ХАД: *Privata 3b fol. 46, 13. V 1476; fol. 60, 15. V 1477; fol. 61, 5. VIII 1477; fol. 62, 15. V 1477.*

⁷⁶ A. Aličić, *Poimenični popis*, 136-137.

⁷⁷ C. Hörmann, *Epigraphische Denkmäler aus dem Mittelalter, Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und Herzegovina*, Dritter Band, Wien 1895, 494.

⁷⁸ M. Vego, *Novi i revidirani natpisi*, 226.

ти простор на коме би се могла убицирати "размирна Крајина" у којој је изгубио живот јунак из наше приче. Послије смрти султана Мехмеда II почетком маја 1481. Дубровчани су писали напуљском краљу Ферантеу да су "све границе у покрету" (*In montu omnia sunt confinia*) и да су се "Турци из нама сусједних области дигли и дали у бјегство" (*li Turchi, li quali erano in questi paesi a noi vicini, sono levati et fugati via*).⁷⁹ У том општем метежу из Новог је против Турака пошао херцег Влатко и био поражен код мјеста Mensagite (можда Невесиња?), гдје је изгубио сву војску коју је имао са собом, а сам нашао спаса у бјесомучном бијегу.⁸⁰ То значи да би се, управо, у овом дијелу источне Херцеговине могла налазити за покојног војводу Вукосава и његовог престашеног господара фатална Крајина. У то као да нас увјерава и дубровачко објашњење Влатковог неуспјеха тиме што је ушао неразборито у борбу само на позив влашког становништва, без икакве друге помоћи и савјета.⁸¹ Ти "влашки аниматори" херцегове жеље да се обрачуна са Турцима могли су бити Вукосав Влађевић и његова дружина. Ако је то тако, онда смо ријешили и питање "господара" за кога "загибе" један од најчувенијих влаховићких катунара, коме и данас "звоне звона" времешне цркве св. Лазара. Није за велику утјеху што његов господар, херцег Влатко, није "изгубио све које је са собом имао" (*perditis omnibus que secum habebit*) - како стоји у дубровачком извјештају - пошто је у овом рату претекла барем Вукосављева дружина која га мртвог донесе на његову "племени-ту баштину", на којој и сада свједочи о времену варљиве наде да се великом и моћном Турчину може, ипак, стати на пут. Али, послије тога и необазривом херцегу је ваљда постало јасно да се ближи крај његовој малој и са свих страна Турцима окруженој "државини", који ће за свега неколико мјесеци стићи са падом Новог (27. јануара 1482).⁸²

Заједно са поменутиим тимаром, Вукосав је у септембру 1474. наслиједио од оца и титулу кнеза у катуну Влаховића.⁸³ Међутим, он није сахрањен с том већ са титулом војводе коју је морао понијети прије смрти. Тиме се отвара питање када је и како катунар Влаховића добио титулу војводе и какво је њено значење. При том се не смије изгубити из вида да је у времену откад је Вукосав постао кнез (1474) па до смрти (1481) титулу војводе Доњих влаха носио Петар Стјепановић из рода Храбрена.⁸⁴ То значи да војводска титула, у посједу које је био Вукосав Влађевић, није имала исто значење као титула доњовлашког војводе Петра Храбрена. Као што смо из досадашњег излагања видјели, овај ра-

⁷⁹ В. Макушев, *Историјски сјоменици Јужних Словена и околних народа (Историјски сјоменици Јужних Словена)*, књига друга, Београд 1882, 99, бр. 13, 21. V 1481; 104, бр. 14, 2. VI 1481. Упор. В. Атанасовски, *Пад Херцеговине*, Београд 1979, 131.

⁸⁰ В. Макушев, *Историјски сјоменици Јужних Словена*, 104, бр. 16, 15. VI 1481.

⁸¹ "... Vlaticus Dux Bossinam igressus, nullus auxilio fretus, nisi Vlachis cum vocantibus". В. Макушев, *Историјски сјоменици Јужних Словена*, 104, бр. 16, 15. VI 1481. Упор. В. Атанасовски, *Пад Херцеговине*, 132.

⁸² В. Атанасовски, *Пад Херцеговине*, 138.

⁸³ N. Filipović, *Vlasi i uspostava timarskog sistema*, 157.

⁸⁴ Види 102-103, 105 овог рада.

тоборни Влађевић је погинуо средином 1481, као војни старјешина својих саплеменика који су сачињавали једну дружину - војну јединицу - поријеклом из катуна Влаховића. Стога би његову војводску титулу требало везивати за старјешинску улогу коју је имао међу цематлијама ангажованим у овом пресудном окршају с Турцима.

Премилово поље

Премилово Поље је мање насеље које припада Глеђељевцима, а налази се око 5 km ваздушне линије сјеверозападно од Љубиња. Некропола у њему ситуирана је у равници испод сеоских кућа, покрај пута, приликом чијег проширења је извјестан број стећака оштећен, а камена ограда, која одваја пут од сусједних њива, неке од њих и затрпала. Тако је до данас преостало 87 стећака, и то 1 сљемењак, 66 сандука и 20 плоча, који су врло добро обрађени и очувани и сви досљедно оријентисани у правцу запад-исток. У некрополи има знатан број украшених споменика, а на 5 од њих налазе се и натписи који нам помажу да, лично или преко њихових сродника, препознамо нека од лица која су нашла "вјечни мир" у овом старом херцеговачком гробљу.

Један високи сандук са постолјем (130x60x130 cm) добро је клесан и очуван и према доље нешто сужен. На свим његовим усправним странама протеже се фриз од низа пластичних розета, обрубљен двјема водоравним паралелним врџама од косих паралелица.

На западној чеоној страни споменика, испод фриза, усјечен је у четири реда сљедећи текст:

"Исе лежи Радосавъ Дучићъ (са) синонь Цвјеткомъ"⁸⁵

У потрази за именима ових покојника нашли смо се међу власима из катуна Радоја Обрадовића - у роду Глеђељевцима - који су средином 70-их година XV вијека преносили олово за потребе Цивана Припчиновића и срели, вјероватно, Радосављевог брата Радоњу Дучића који је могао остати без брата (Радосава) и синовца (Цвјетка) прије обављања херцеговачког поименичног пописа у коме се 1475/77. године ова двојица не помињу.⁸⁶

У непосредној близини је и други високи сандук, дужине 145 и ширине 60 cm, који је преваљен и у ограду затрпан. На његовој видљивој бочној страни налази се урезан натпис такође у четири реда који у транскрипцији гласи:

**"Исе лежи Стипко Радосалићъ. Боже давно ти сам
легао и велє ти ми є лежати"**⁸⁷

По дуктусу појединих слова види се да је овај текст урезао онај

⁸⁵ Š. Bešlagić, *Ljubinje*, 124, 158.

⁸⁶ ХАД: Privata 3b fol. 50, 29. V 1476.

Судећи по облику појединих слова и украсима на споменицима, М. Вего (*Novi i revidirani natpisi*, 220) за овај натпис тврди да је "вјероватно урезан у првој половини XV вијека", а Ш. Бешлагић (*Ljubinje*, 158) "око половине XV вијека".

⁸⁷ Š. Bešlagić, *Ljubinje*, 158.

⁸⁸ Исто, 158. и М. Вего, *Novi i revidirani natpisi*, 220.

исти мајстор који је клесао и претходни натпис. Надаље, пада у очи и то да се - судећи према имену покојника - у овом крају употребљавала икав-штина, а ријеч "веле" и данас се почесто чује у значењу дуго.⁸⁸

И поред тога што се бројни Радосалићи - било као влашке стар-јешине, надалеко чувени клесари и каменари, па чак и најстарији домаћи конвертити - помињу у неким мјестима на подручју Доњих влаха,⁸⁹ Стипка Радосалића са нашег споменика требало би - уосталом, као и носиоца претходног натписа - потражити у оквиру влашког рода Глеђеваца. Да такво полазиште није без основа свједочи и чињеница да се на челу једног од три катуна у овом влашком роду помиње средином 1477, досад непримијећени, старјешина Радоје Радосалић који је стајао испред цемата састављеног од 31 куће и 4 неожењена влаха који су зимовали у сусједном мјесту Поплат.⁹⁰ Сада смо већ сасвим близу могућности да је брат глеђевског катунара Радоја Радосалића био управо поменути Стипка који је "легао" испод стећка прије помена Радојеве активности и још му је "веле (дуго!) лежати".

И, најзад, око 500 m ваздушне линије даље од некрополе на запад налази се осамљен високи крст (227x90, односно 50x50 cm) - без постављене плоче, већ само са гробом оивиченим комадима необрађеног камена - који се завршава полукружно и који на источној страни има у два реда урезан натпис у коме се каже:

"**Асе лежи Рашкоја**"⁹¹

Ко је био човјек који се крије иза имена забиљеженог на једном од најнаочитијих херцеговачких крајпуташа? Нема сумње, био је то Рашко, син Степана - домаћин једне од 80 влашких породица које су чиниле цемат већ помињаног Радоја Обрадовића са зимиштем у мјесту Дубока, и данас једним од седам заселака у Глеђевцима, који лежи у ували између Стражнице и Градине.⁹² Између Рашкојева гроба и некрополе у Премилову Пољу, у једној ограђеној њиви званој Гај, постоји локалитет Црквиште, на коме се и данас запажају остаци неке грађевине, вјероватно бивше цркве која би могла да подсјећа на вријеме када је, свакако послије 1477, поменути Рашкоја, као човјек од угледа и ауторитета, био сахрањен у њеној непосредној близини.⁹³

⁸⁹ Š. Bešlagić, *Ljubinje*, 114 и С. Fisković, *Naši graditelji i kipari XV i XVI stoljeća (Naši graditelji i kipari)*, Zagreb 1947, 31.

⁹⁰ ХАД: Privata 3b fol. 62, 15. V 1477; А. Аличић, *Poimenični popis*, 152.

М. Вего (*Novi i revidirani natpisi*, 220) очито мало преурађено датује натпис на овом споменику крајем XIV или првом половином XV вијека, а Ш. Бешлагић (*Ljubinje*, 159) узима да је настао око половине или коју годину иза половине XV вијека.

⁹¹ Š. Bešlagić, *Ljubinje*, 130, 159.

⁹² А. Аличић, *Poimenični popis*, 147-148.

Топоним Обрадов до, поред кога се налазило једно грчко гробље, у засеоку Дубока, и дан-данас подсјећа на име Радојевог оца Обрада. Ј. Дедијер, *Херцеговина*, 283.

⁹³ Ш. Бешлагић (*Ljubinje*, 130, 159) претпоставља "да натпис заједно са крстом спада у XVI вијек".

Крушево

Крушево је село удаљено око 7 km на југозападну страну од Стоца. У пољицу, крај села, на локалитету Лужине налази се некропола од 52 стећка (5 плоча, 45 сандука, 1 сљемењак и 1 крстача). На једној каменој плочи је натпис који кратко биљежи:

"**Асе лежи Радосавъ Радичевићъ**"⁹⁴

Почетком јуна 1477. неки Радосав из Крушева је слао по власима из катуна Влаховића олово у Дубровник.⁹⁵ То је навело Б. Храбака на претпоставку да би то могао бити "онај Радосав Радичевић над чијим гробом у селу Крушеву стоји натпис с његовим именом", чиме би се "имао још један временски утврђен надгробни споменик".⁹⁶ Међутим, данас већ нема сумње у то да је Радосав (Радичевић!) из Припчиновићеве пословне књиге и крушевског натписа био син Радича Вукића - из влашког рода Годуна - чији је џемат од 34 куће и 3 неожењена зимовао у мјесту званом Крушево", гдје му је смрт задесила сина Радосава коме је подигнут споменик са натписом, свакако, послје херцеговачког поименичног пописа из 1477. године.⁹⁷ Остаће нејасно зашто поменути Радосав није ангажовао влахе из катуна свога оца Радича за пренос олова у Дубровник, већ је то чинио преко влаха из катуна Вукосава Влађевића.

Радосав Радичевић је и неколико година раније пословао у граду св. Влаха, гдје је почетком 1468. изјавио да је примио до посљедње унче од Николе Ширића за олово што га је донио са својом дружином. У исплати насталог дуга учествовао је са 148 дуката и Џиван Припчиновић - на име свога дијела - што значи да трговачки контакт између Радосава Радичевића и овог касније најпознатијег купца босанског олова датира још из тога доба. Као предузимљив човјек, овај Крушевац је уложио извјесну суму новца добијеног од олова за куповину неких тканина, којима је вјероватно трговао у унутрашњости и тиме ширио круг својих послова.⁹⁸

На локалитету Подворница око 120 m на југоистоку од претходне некрополе налази се друга, нешто мања некропола од 30 стећака (1 плоча и 29 сандука). Поодавно је на једном високом сандуку регистрован натпис сљедеће садржине:

"**А се лежи жупанъ Јурое коино пог(и)бе на почтен(и) служби за св(ога) г(оспо)д(и)на. А повилиж(и) га кнезь**"⁹⁹

То је, ван сумње, онај жупан Ђурађ који је, заједно са Стјепаном Милорадовићем, био на челу војске босанског војводе Петра Павловића која је у прољеће 1416. са Турцима пустошила крајеве око Сливна.¹⁰⁰ Ме-

⁹⁴ Š. Bešlagić, *Stećci*, 370-371; Љ. Стојановић, *Сѣтари срѣпски зайиси и наѣииси*, књ. III, Београд 1984, 16, бр. 4.825.

⁹⁵ ХАД: Privata 3b fol. 62, 2. VI 1477.

⁹⁶ Б. Храбак, *О херцеговачким влашким каѣунима*, 31.

⁹⁷ ХАД: Privata 3b fol. 61, 6. VII 1477.

⁹⁸ Љ. Стојановић, *Сѣтаре срѣпске ѡвеле и ѣисма (ССПП) I/2*, Београд 1934, 451, бр. 1.062, 8. I 1468.

⁹⁹ Š. Bešlagić, *Stećci*, 371; Љ. Стојановић, *Сѣтари срѣпски зайиси и наѣииси*, 16, бр. 4.823.

¹⁰⁰ Види нап. 6. За њега је, као што смо напријед видјели (нап. 9), В. Богићевић неосновано закључио да је био Милорадовић.

ђутим, он је умро далеко прије свога "саборца" Милорадовића из рода Храбрена. У ствари, ако се упореди посљедњи дио натписа са дубровачком жалбом о поменутој пљачки и оштрим Ђурђевим захтјевом Дубровчанима да му врате неке дугове док се буде налазио "на Храсну" (у непосредној близини села Крушева!), јасно произлази да је Павловићев одани жупан наставио "почетну службу" у којој "пог(и)бе за св(ога) г(о)спо(д)и(н)а", па га због тога кнез (свакако Петар Павловић!) "побилиж(и)!" - постави му биљег. Како је поменути Павловић 1420. био сигурно већ мртав,¹⁰¹ то значи да је и његовог војсковођу морала задесити иста судбина између 1416. и 1420. године кад му је над мртвим тијелом подигнут биљег са цитираним натписом.

Убоско

Повеће насеље које је смјештено источном ивицом 2 km дугачког и 800 до 1000 m широког, елипсоидног Убоског поља, између Стоца и Љубиња, зове се Убоско. У Убоском се стећци налазе у четири некрополе. Око 300 m југозападно од Црквине, крај поља, управо поред цесте којом се улази у Убоско поље, на благо уздигнутом земљишту налази се једна од поменутих некропола са стећцима. Оближње становништво то мјесто помиње под именом Гребуша, што значи исто што и Гребнице. Међу домаћим сељацима постоји прича да је некада ту била црква, која је могла имати полукружну апсиду на источној страни. Унутар њених темеља, чији се остаци и данас примјећују, стоји једна у земљу утонула плоча од 200x125 cm која има урезану правоугаону бордуру састављену од цик-цак линија, а у своје западном дијелу пластичне мотиве полумјесеца и четворолисне розете. Међу тим украсима декоративне природе истиче се и несвакидашњи у три реда уклесан натпис ове садржине:

"Асе лежи Дабививъ Радовановиѣъ. Чоче тако да си благ"¹⁰²

Тај тако благи и у својим поступцима одмјерени човјек на кога би требало да се угледају сви људи који прочитају овај натпис, није био нико други до поносник олова Дабивив Радовановић из катуна, односно Дабивив син Радована из џемата Милобрата Обрадовића у најбројнијем влашком роду Бурмаза.¹⁰³

Будући да га 1477. године срећемо посљедњи пут у турским изворима, тим смо добили и "terminus ante quem non" за подизање Дабививовог споменика.

Ходово

Ходово је насеље са неколико заселака које се налази десетак km на сјеверозападној страни од Стоца. На подручју насеља постоји неколико некропола, међу којима по своје положају централно мјесто

¹⁰¹ Петар Павловић је погинуо 1420. у рату са Турцима. С. Ђирковић, *Историја средњовековне босанске државе (Историја Босне)*, Београд 1964, 248.

¹⁰² Š. Bešliagić, *Ljubinja*, 131, 142, 160.

¹⁰³ ХАД: Privata 3b fol. 45, ... 1475; А. Алић, *Poimenični popis*, 137.

заузима некропола Брдо, која броји 52 стећка (4 сљемењака, 47 сандука и 1 крстача са сандуком). Међу њима се посебно истиче повисок али окрњен сандук с постолем. На његовој источној чеоној и сјеверној бочној страни има у три реда урезан натпис у коме се биљежи:

"**Асие лежи Павко Радохнићъ ови (ками) үсиєкох на се за живота. Молү ви се врати(є) и господо немои те ми кости прјетресати**"¹⁰⁴

Вегово казивање да се натпис односи на кнеза Павка, вјероватно сина Радохнина а унука војводе Стјепана Милорадовића из друге половине XV или из почетка XVI вијека,¹⁰⁵ остаће на нивоу пуке претпоставке, када се зна да се ниједан од тројице синова доњовлашког кнеза Стјепана Милорадовића није звао Радохна, нити се иједан од два његова позната унука звао Павко.¹⁰⁶ Па ко је онда био овај човјек који је још за живота наручио себи надгробни споменик и дао да се уклеше натпис на њему? Био је то, без сумње, онај катунар Павко син Радохне који је добио у баштину на подручју Дабра од Иса-бега баштине двојице хришћана иза којих су остале празне у селима Сузин и Кали и који је 1477. стајао на челу џемата од 24 куће и 4 неожењена, са зимиштем у мјестима Брштаник и Дубраве и љетиштем у мјесту Црман.¹⁰⁷ Стога би натпис на његовом споменику требало датовати посљедњом четвртином XV вијека.

Кртиње

Између Љубиња и Љубомира, на сеоском путу у мјесту Кртиње, стоји крст - висок 116 cm, широк 33 cm и дебео 27 cm - чије су хоризонталне крснице дијелом оштећене, па тако данас подсећа на римски милоказ. На горњем дијелу његове предње и задње стране израђена је пластично глава и дио средњег дијела тијела са тродираном врпцом околу. Чини се да је клесар тиме желио приказати покојника - и то не баш шематски, већ у намјери да што вјерније ослика контуре његовог лика.

Испод уклесане људске фигуре, са предње стране стећка, стоји, на жалост на више мјеста оштећен, натпис који у транскрипцији гласи:

"... сад тѹи почиѡ Раѡсавъ Груѡачъ...сад мрјетавъ"¹⁰⁸

Идентификацији личности која лежи испод овог стећка морамо приступити на помало хипотетичан начин. Оштећени дио натписа на крају покојниковог презимена могао би се - судећи према искуству са завршецима патронимичких презимена уопште - завршавати словима: евић, што значи да је пуно презиме покојног Радосава било Грубачевић, које у основи има, и до данас на споменику сачувану, ријеч Грубач, иден-

¹⁰⁴ Š. Bešliagić, *Stećci Hodova*, Anali Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku XII, Dubrovnik 1970, 116, 117, 154-156; M. Vego, *Novi i revidirani natpisi*, 196.

¹⁰⁵ M. Vego, *Novi i revidirani natpisi*, 197.

¹⁰⁶ Види 101-106 стране овог рада.

¹⁰⁷ A. Aličić, *Poimenični popis*, 138, 604.

¹⁰⁸ Љ. Стојановић, *Сѡари срѡски зайиси и наѡѡиси*, књ. III, 20, br. 4.859; M. Vego, *Novi i revidirani natpisi*, 196.

тичну с именом Радосављевог оца. То ће нам, управо, послужити као полазиште у тражењу одговора на питање ко је био Грубачев син Радосав из натписа на овом, по много чему специфичном, херцеговачком стећку. У складу с аналогijом досадашњих рјешења, то је био онај Радосав син Грубача који се помиње међу 48 влашких домаћина у цемату Вигња Брајановића из рода Банчића, чији стећак, као и многе друге, треба временски ситуирати пред крај XV вијека.¹⁰⁹

Удори

Удори су село у предјелу Бурмази, покрај цесте ка Хутову, око 9 km ваздушне линије југозападно од Стоца. Некропола - смјештена близу сеоских кућа и поред поменуте цесте - броји укупно 78 стећака (25 плоча, 52 сандука и 1 сљемењак). Сачувани споменици, постављени у правцу сјеверозапад-југоисток, врло добро су клесани, али су многи од њих засути камењем и зарасли у жбуње.

Својим обликом и једним од свега два натписа, колико их има у читавој некрополи, истиче се крст на коме пише:

"Асе крст Милуџа Радованића"¹¹⁰

Једино ако се стави у контекст ширих збивања на подручју Доњих влаха током друге половине XV вијека, могуће је схватити садржај натписа са Милутовог крста у Удорима. У ствари, међу власима из катуна Влаховића који су, на захтјев напријед помињаног Радосава Радичевића из Крушева, преносили олово у Дубровник био је и Вукашин Радованић.¹¹¹ Како се село Крушево налази у непосредном сусједству насеља Бурмази (и локалитета Удори), то би несумњиво Милут Радованић из натписа на крсту могао бити брат поносника олова Вукашина Радованића који се помиње 1477. године. Овим би, дакле, поред личности покојника, одредили и приближно вријеме његове смрти, не знајући, додуше, да ли је умро прије или послје поменуте године.

Из времена из којег потиче већина ових средњовјековних стећака са подручја источне Херцеговине, на први поглед, као да одзвања само "бат влашких коња по камену херцеговачком" који однијеше своје јахаче у дубоки заборав историје. Међутим, да ипак није било тако, увјерава нас неколико натписа на неким од ових "камених спавача" који, стављени у контекст писаних извора, првенствено дубровачке и турске провенијенције, чувају и данас успомену на идентитет њихове личности и живу активност која их је, за разлику од многих незнатих, извукла из анонимности те далеке, али, ипак, захваљујући томе, колико-толико

¹⁰⁹ А. Алић, *Poimenični popis*, 147.

По мишљењу М. Вега (*Novi i revidirani natpisi*, 233) "натпис је урезан најкасније у XVI вијеку".

¹¹⁰ Š. Bešlić, *Stećci*, 375; М. Вега, *Novi i revidirani natpisi*, 208.

¹¹¹ ХАД: Privata 3b fol. 61, 6. VII 1477.

познате прошлости.

Било би занимљиво сазнати ко су били ти појединци и захваљујући чему су оставили трага о своме постојању до данас. Били су то, наравно, успјешни људи свога времена, који су, као власи сточари, у сталном покрету имали прилике да се упознају са начином сахрањивања на ширем подручју, а нарочито у непосредној околини Дубровника, а уз то и довољно средстава за подизање великих, каткад раскошно украшених, надгробних споменика на којима се понекад срећу и натписи којима дугујемо захвалност и за имена покојника испод ових херцеговачких крајпуташа. Тако се на релативно уском простору Доњих влаха (данас столачка, љубињска и билећка општина) у 9 некропола налази 21 влашки стећак, и то: Радимља и Бољуни по 5, Премилово Поље 3, Влаховићи и Крушево по 2 и Убоско, Ходово, Кртиње и Удори по 1 стећак.

Судећи по облику, од 21-ог идентификованог влашког стећка највише их је отпадало на плоче, сандуке, саркофаге и крстове. Плоча је било 7, и то 3 у Бољунима (Радич Владисалић, Влађ Владисалић и Радосав Хераковић), 2 у Влаховићима (Влађ Бијелић и Вукосав Влађевић), 1 у Крушеву (Радосав Радичевић) и 1 у Убоском (Дабижив Радовановић). Од 6 сандука 2 су били у Премилову Пољу (Радован Дучић и Стипко Радосалић), 1 у Радимљи - ("добри Радое"), 1 у Бољунима (Богавац Тарах Бољуновић), 1 у Крушеву (жупан Јуроје) и 1 у Ходову (Павко Радохнић). Надаље, 4 саркофага била су у Радимљи (војвода Стјепан (?), Влађ Влаховић, Радоје Вуковић и Вукац Петровић). И, најзад, по 1 крст се налазио у Бољунима (кнез Херак), Премилову Пољу (Рашкоја), Кртињу (Радосав Грубач...) и Удорима (Милут Радованић).

Није никакво чудо што се испод декоративно украшених и очито скупоцјених саркофага налазе - попут војводе читавих Доњих влаха и његових унука - највиђенији међу источнохерцеговачким власима који су били финансијски кадри да подижу ове и данас за око посматрача атрактивне биљега изнад својих тијела. Слично је и са великим каменим сандуцима, подизаним на постолјима, испод којих су такође сахрањивани војводски синови ("добри Радое" из Радимље), катунари (Богавец Тарах Бољуновић из Бољуна и Павко Радохнић из Ходова) и жупани (Јуроје из Крушева). За разлику од саркофага и високих сандука, добро украшене и мање или више солидно очуване надгробне плоче, поред истакнутих влашких првака, какви су нпр. кнез Влађ Бијелић и војвода Вукосав Влађевић из Влаховић, те Радосав Радичевић из Крушева, син катунара Радича Вукчића из влашког рода Годуна, покривале су каткад и тијела обичних влаха, попут Радича Владисалића и Влађа Владисалића из Бољуна и Дабижива Радовановића из Убоског. То још више важи за крстове, од којих је само на једном, на Блатском долу, забиљежено име кнеза Херака Владисавића, а на осталим именима обичних влаха, као што су: Рашкоја из Премилиова Поља, Радосав Грубач... из Кртиња и Милут Радованић из Удора. Ако сумирамо све досад речено, јасно произлази да су влашке војводе, кнезови и катунари сахрањивани испод готово свих врста стећака, а нарочито испод саркофага и високих сандука, а обични власи једино испод надгробних плоча са крстовима или без њих.

Што се тиче времена датовања идентификованих стећака - претежно посљедњом четвртином XV вијека - ту ћемо морати бити до краја опрезни, будући да пословна књига дубровачког трговца Цивана Припчиновића, те босански сумарни и херцеговачки поименични попис, као главни контролни елементи њиховог настајања, почињу од краја 60-их а завршавају крајем 70-их година тога вијека и на тај начин хронолошки кореспондирају са оваквим датовањем. То, међутим, ни у ком случају не значи да влашких стећака на подручју источне Херцеговине није било прије и послје тога времена, иако, уистину, не постоји других писаних извора на основу којих би се то дало провјерити.

И, напokon, осим имена покојника, на стећцима се повремено јављају и имена лица која су се занимала њиховом обрадом и постављањем натписа на њима. Уколико се испред имена таквих налазе формулације: "чинио ка(ми)" и "(сиче ка)ми", онда се радило о ковачима који су се бавили "кlesaњем и украшавањем, тј. пластичним приказивањем или урезивањем у камен украса, симбола и других мотива, затим слова и сл."¹¹² Конкретно, међу таквим помињу се "Миогостъ ковачъ" на стећку Стипана и Ратко Бративо(н)ичъ на стећку Влађа Влаховића у Радимљи, од којих се ковач Миогост појављује и на једном натпису у Влаховићима код Љубиња.¹¹³ Далеко активнији од њих био је, вјероватно домаћи човјек, и творац најдекоративније израђеног стећка Богавца Тараха Бољуновића, по имену Грубач, који је већ средином XV вијека интензивно дјеловао у некролама Опличићи и Бољуни.¹¹⁴ Други значајан умјетник у Бољунима био је Семорад, који се на шест стећака помиње као "дијак", а на надгробној плочи Влађа Владисалића из Бољуна истиче се само да "пише Семорад". У поређењу с претходним формулацијама "чинио ка(ми)" и "(сиче ка)ми", формулација "пише Семорад" отвара питање: Да ли је овај "мештер" писане ријечи давао само узорке натписа, или је, поред тога, и клеао натписе? По свој прилици, овдје се ради "само о писању слова", а не о њиховом писању и клеању, а поготово не "о клеању и цртању орнаменталних и симболичких мотива на стећцима".¹¹⁵ То значи да би Семорада требало третирати као писара, а не и клесара (ковача), тим прије што, поред ријечи: "Пише Семорад" на овој плочи стоје и ријечи "Сиче Вук", што значи да у конкретном случају писар и ковач, односно клесар, нису били исто лице, већ два, и по имену и по занимању, различита човјека.

¹¹² Ш. Бешлагић, *Бољуни*, 203.

¹¹³ А. Венас, *Radimlja*, 39.

¹¹⁴ Ш. Бешлагић, *Бољуни*, 201.

¹¹⁵ Исто, 202.

Djuro TOŠIĆ

*CONTRIBUTION TO THE IDENTIFICATION AND DATING
OF VLACH STEĆCI IN EASTERN HERCEGOVINA*

The Summary

Of the twenty-one identified Vlach *stećci* (gravestones) found in nine necropolises in eastern Hercegovina (on the relatively small territory occupied by the Lower Vlachs – today's communes [opštine] of Stolac, Ljubinje, and Bileća), seven are in the form of slabs or plates (3 in Boljuni, 2 in Vlahovići, and one each in Kruševo and Obosko), while six are in the form of above-ground chests or standing blocks (*sanduci*) (2 in Premilovo Polje and 1 each in Radimlja, Boljuni, Kruševo, and Hodovo). Four sarcophogi are in Radimlja, one each in Boljuni, Premilovo Polje, Krtinje, and Udori. Vlach *vajvode* (dukes), princes, and *katun* heads (*katunari*) were buried under all kinds of monuments and especially sarcophogi and ornate blocks, while ordinary Vlach herdsmen were buried under simpler tomb plates, some marked with crucifixes, others without.

The *stećci* in question date mostly from the last quarter of the fifteenth century, corresponding chronologically with information found in the trading log of the Dubrovnik merchant Živan Pripčinović, as well as with two Turkish census books, one a detailed enumeration for Hercegovina, the second a less-detailed summary for Bosnia. This does not mean that above-ground Vlach grave markers did not exist on the territory of eastern Hercegovina before or after the late fifteenth century, but there are no other written sources that would confirm their existence.

In addition to the names of the deceased, the *stećci* occasionally give the names of persons associated with their manufacture, e.g., stonecutters like the blacksmith Miogost, Ratko Bratinović, and Grubač (possibly a domestic, the creator of numerous *stećci* in the necropolises of Opličići and Boljuni); and also scribes, such as the famous “*dijak*” Semorad from Boljuni.

Александр БУГАНОВ*

РУССКИЕ КРЕСТЬЯНЕ И СОБЫТИЯ НА БАЛКАНАХ 1875-1878 ГОДОВ

(По материалам последней четверти XIX века)

Русско-турецкая война 1877-1878 годов и предшествовавшие ей события на Балканах вызвали в России невиданное со времени Отечественной войны 1812 года общественное движение в защиту славян. Философ В. С. Соловьев отзывался об этом времени как об одном из самых светлых периодов в истории России с точки зрения роста "положительного сознания" в народе: "Ведь было же у нас в 1876 году, с начала сербской войны, 'поднятие и пробуждение духа', ведь встрепенулись же все слои русского общества и пришли в живое общение, был горячий патриотический порыв, был тесный союз с поработенными братьями и открытая борьба с врагами".¹ Как и Ф. М. Достоевский, горячо обсуждавший Восточный вопрос на страницах "Дневника писателя", Соловьев призывал к подъему национального духа не исключительно в этнических рамках 'русскости', но в более широком, всеславянском масштабе.

В дореволюционный период тема русско-турецкой войны нашла отражение в обзорных трудах.² Основное внимание в них уделялось военным действиям, дипломатической переписке. Лишь в незначительной степени затрагивался вопрос об отношении к войне различных слоев русского общества. Данная проблема стала разрабатываться начиная с 40-х годов нашего столетия.³

* Автор - кандидат исторических наук, старший научный сотрудник Института этнологии и антропологии РАН.

¹ Соловьев В. С. *Сочинения в 2-х томах*, т. 2. М., 1989, с. 208.

² См., напр. *Особое приращение к описанию русско-турецкой войны 1877-1878 гг. на Балканском полуострове*, тт. 1-6. СПб., 1899-1911; *Описание русско-турецкой войны 1877-1878 гг. на Балканском полуострове*, тт. I-X. СПб., 1901-1913 и др.

³ См.: Козьменко И. В. *Русское общество и Апрельское болгарское восстание 1876 г.* / Вопросы истории, 1947, № 5; Фортунатов П. К. *Война 1877-1878 гг. и освобождение Болгарии*. М., 1950; Яковлев Н. Н. *Русское добровольческое движение на Балканах в 1876 г.* / Ученые записки Куйбышевского пед. ин-та 1955, вып. 15; он же. *Народная помощь в борьбе за освобождение балканских славян в 1877-1878 гг.*

Источниковую основу данной статьи составили материалы фонда В. Н. Тенишева из Русского этнографического музея в Санкт-Петербурге и документы, опубликованные в трехтомнике "Освобождение Болгарии от турецкого ига" (тт. 1-3. М., 1961-1967). Указанный фонд содержит ответы корреспондентов частного "Этнографического бюро" князя В. Н. Тенишева на вопросы "Программы этнографических сведений о крестьянах Центральной России". В нем хранятся сведения по 23 губерниям центральной и северной частей России. Рукописные ответы корреспондентов с мест относятся к 1896-1900 гг. Для нашей темы привлекались те ответы, в которых освещалось отношение крестьян к войне (раздел "О русско-турецкой войне"), а также проникновение в их среду вестей и слухов о событиях на фронте (раздел "Вести и слухи").

Вторая группа источников является в основном комплексом полицейских донесений 1875-1878 гг. На страницах первого тома издания "Освобождение Болгарии..." (хронологические рамки тома - от начала событий в Боснии и Герцеговине летом 1875 г. до объявления войны 12 апреля 1877 г.) впервые достаточно полно нашло отражение русское добровольческое движение в Сербию, его социальная среда и побудительные мотивы.

В статье автором поставлены следующие задачи: - выявить источники информации о войне для крестьян в 70-е годы и в последующее время; - показать отношение народа к балканским событиям: как понимали крестьяне характер и цели войны; в каких конкретно поступках выражались их воззрения; какие факты, реалии того периода запечатлелись в коллективной исторической памяти.

Оценка крестьянами того или иного события в значительной степени зависела от степени их осведомленности. В рассматриваемый период информированность простолюдинов о событиях на Балканах была, безусловно, большей, по сравнению, например, с предыдущими войнами. Одним из источников получения сведений с театра военных действий служили газеты. "Крестьянское население, возбужденное доходящими до него по слухам газетными известиями... действительно глубоко проникнуто сочувствием к безотрадному положению славян Балканско-

/ Там же, 1963, вып. 41; Никитин С. А. *Русское общество и национальноосвободительная борьба южных славян в 1875-1876 гг.* / Общественнополитические и культурные связи народов СССР и Югославии. М., 1957; он же. *Россия и освобождение Болгарии* / Вопросы истории, 1978, № 7; Киперман А. Я. *К вопросу об общественном подъеме в России в связи с балканскими событиями 1875-1878 гг.* / Ученые записки Шуйского пед. ин-та, 1960, вып. 18; Хевролина В. М. *Об отношении русского общества к войне за освобождение Болгарии от турецкого ига* (документальные материалы Центрального государственного архива Октябрьской революции) / Краткие сообщения Института славяноведения АН СССР. М., 1964, вып. 40; Русско-турецкая война 1877-1878 гг. М., 1977; Бескровный Л. Г., Нарочницкий А. Л. *Русско-турецкая война 1877-1878 гг. и ее историческое значение.* М., 1978; Виноградов В. И. *Русско-турецкая война 1877-1878 гг. и освобождение Болгарии.* М., 1978; Хитрова Н. И. *Россия и национальноосвободительная борьба на Балканах 1875-1878.* М., 1978; Нарочницкая Л. И. *Россия и национально-освободительное движение на Балканах 1875-1878 гг.* К столетию русско-турецкой войны 1877-1878 гг. М., 1979; *Россия и восточный кризис 70-х гг. XIX в.* Сб. статей. М., 1981 и др.

го полуострова,⁴ - сообщалось в рапорте начальника Псковского губернского жандармского управления. Один из полицейских чинов Симбирской губернии сообщал в Москву о настроениях местных крестьян: "Все ожидают с нетерпением газет, и, смотря по известиям с театра войны, или радуются или печалются". Сходная оценка роли прессы в "возбуждении и доведении народного настроения до настоящей степени напряженности" содержалась и в донесении шефу жандармов Н. В. Мезенцову из Московской губернии.⁵ Встречались, конечно, и данные противоположного характера. В Грязовецком уезде Вологодской губернии, например, ход войны "положительно не был известен за неполучением никем из крестьян газет или ведомостей". На плохую осведомленность крестьян о войне указывали корреспонденты Этнографического бюро из Тверской, Владимирской, Ярославской губерний.⁶

Нечасто, но все же встречаются сообщения о том, что в ряде мест зажиточные крестьяне получали в это время газеты, которые ходили по рукам и читались при большом многолюдстве (Новоладожский уезд С.-Петербургской губернии). В Череповецком уезде Новгородской губернии местные купцы и деревенские интеллигенты постоянно выписывали газеты, а во время войны газеты поступали значительно чаще. Крестьяне победнее сами, случалось, выписывали вскладчину какую-нибудь недорогую газету или листок. В деревне Поладыно поставщиком и чтецом газет был торговец гвоздями Михаил Васильевич Заводчиков: "Сдаст Заводчиков гвозди ... а потом непременно речь о войне: 'А что, Николай Степанович, пишут про войну-то?', - спрашивает он у хозяина, и хозяин, часто относящийся к кузнецу-мужику с насмешкою, высокомерием, в данном случае начинает серьезно и толково, насколько сам может, объяснять о событиях с театра войны. В праздничный день, а иногда и в будни, как выдается часок, мужики идут к Заводчикову и просят почитать про войну газету или рассказать на словах, что пишут и что слышно с войны".⁷

В другом селе Череповецкого уезда газету выписывал приходский священник. Как только приходила почта, многие крестьяне бросали полевые работы и спешили к нему за вестями с фронта. Номер газеты выпрашивали, и он ходил из деревни в деревню, пока не истрепывался в лоскутки. "Работа работой, а я уже всегда бегал к отцу Садофью за газетиной", - рассказывал позднее местный крестьянин.⁸

Газеты читали и слушали в трактирах, которые в деревнях долгое время являлись своего рода клубами. Во многих селениях "идут в кабак не для того, чтобы пить или выпить ... кабак привлекает к себе как место, где можно услышать всевозможные новости..." (Владимирский уезд Владимирской губернии, 1899 год).⁹ В одной из деревень Зара-

⁴ *Освобождение Болгарии...*, т. 1, с. 458.

⁵ Там же, т. 1, с. 468.

⁶ Русский этнографический музей, фонд 7, опись 1, дело 215, лист 43 (далее в ссылках на РЭМ будут указываться только номера дел и листов); дд. 1726, 58, 1820.

⁷ Там же, д. 805, л. 1 об.

⁸ Там же, д. 838, л. 1.

йского уезда Рязанской губернии жители даже поставили перед хозяином трактира непереносимое условие, чтобы тот выписывал газету. Уходя, пригрозили: "Не выпишешь, не будем к тебе ходить".¹⁰

Известия о войне, почерпнутые из газет, проникали в селения от крестьян, возвращавшихся из городов с заработков. О ходе боевых действий узнавали также из проповедей священников в церквях. В Дорогобужском уезде Смоленской губернии "местные не пропускали ни одной церковной службы, желая что-нибудь услышать про воинство".¹¹ В ряде случаев до крестьян доходили книги и брошюры благотворительных учреждений.

Известия о войне содержались, конечно же, в письмах родных и односельчан с фронта. С особой подробностью в них описывались тяжелые условия походной жизни, а также, "кто из знакомых убит или ранен, когда, как тяжело... Читались эти письма всюду на улице, потом крестьяне пересказывали их содержание членам своей семьи" (Спасский уезд Казанской губернии).¹²

Вести и слухи распространялись быстро, например, известие о падении Плевны стало известно "не позже как на пятый день в самых отдаленных уголках Ефремовского уезда Тульской губернии".¹³ В качестве "разносчиков" вестей и слухов корреспонденты Этнографического бюро называли в первую очередь прохожих людей, останавливавшихся у крестьян для ночлега: солдат, странников, богомольцев, нищих и др. С наибольшим доверием относились, правда, к известиям, исходящим от деревенской интеллигенции.

После окончания войны картина минувших событий выстраивалась на основе рассказов и воспоминаний вернувшихся с войны солдат. Они пользовались среди крестьян большим авторитетом. Вокруг бывалого фронтовика собиралась молодежь, и он с чувством и воодушевлением рассказывал о прошедших славных временах, особенно, о тех сражениях, в которых принимал участие.

Корреспондент Этнографического бюро К. Григорьев в 1900 году сообщал из Калужской губернии: "Рассказов о последней турецкой войне очень много, и притом самых разнохарактерных, смотря по рассказчику: крестьяне от 40 лет, которые были еще молоды в 77-м и 78-м годах - передают довольно правдиво народные волнения того времени".¹⁴

Из Новоладожского уезда С.-Петербургской губернии в 1898 году Бюро информировал В. Максимов: "Теперь, когда среди крестьян проживает много солдат, побывавших на турецкой войне, часто слышатся рассказы о солдатском житье на чужой стороне, о тамошних местах и о народах, там живущих".¹⁵ В селе Пречистом Ростовского уезда Яро-

⁹ РЭМ, д. 11, л. 5 об.-6.

¹⁰ Там же, д. 1453, л. 52.

¹¹ Там же, д. 1589, л. 1.

¹² Там же, д. 975, л. 44; см. также д. 838, л. 1 об.

¹³ *Освобождение Болгарии...*, т. 2. М., 1964, с. 350.

¹⁴ РЭМ, д. 551, л. 2.

¹⁵ Там же, д. 1471, л. 4-4 об.

славской губернии "пришедший сюда по окончании службы солдат рассказывал ... о разных подвигах русских солдат и офицеров в последнюю русско-турецкую войну и при этом уверяет слушателей, что нет никого во всем мире сильнее русского войска".¹⁶

С появлением в деревнях участников войны к известиям, полученным из официальных газетных сводок, прибавились живые рассказы о конкретных эпизодах войны, о положении в армии. Кроме упомянутых случаев, корреспонденты Этнографического бюро зафиксировали бытование рассказов и воспоминаний участников русско-турецкой войны в Вятской, Новгородской, Пензенской, Смоленской губерниях.¹⁷

С самого начала балканских событий массовый характер приобрели крестьянские пожертвования в пользу южных славян. "Сочувствие явно обрисовывалось в простом необразованном классе" (из текста полицейского донесения); в большинстве губерний суммы пожертвований крестьянами существенно превышали пожертвования дворян, купечества, мещан. В одном из публичных выступлений осенью 1876 года возглавлявший Славянский Комитет в С.-Петербурге И. С. Аксаков заявил, что пожертвования по общественной лестнице шли в обратной прогрессии: чем выше, чем богаче, тем относительно слабее и скуднее. Из 15 тысяч рублей, собранных к концу октября 1876 года в Псковской губернии, 12 тысяч внесли крестьяне, 3 тысячи - жители городов. Сходная информация содержалась в рапорте начальника Ярославского губернского управления шефу жандармов Н. В. Мезенцову: с середины июня до ноября 1876 года в пользу славян поступило пожертвований через местные волости до 35 тысяч рублей серебром, 80% пожаловано крестьянами, 15% - служащим сословием, 5% - дворянством и купечеством.¹⁸

В итоговом докладе самого Мезенцова Александру II об отношении различных классов России к освободительной борьбе южных славян и возможной войне России с Турцией подчеркивалась готовность русских к пожертвованиям: с получением известий о том, что "наши братья-славяне, наши единоверцы страдают под игом неверных ... воодушевление охватило народную массу, и трудовые копейки стали поступать на жертву страждущих братьев..."¹⁹

Формы пожертвований были различны - от передачи властям или общественным комитетам денег и вещей до помощи семьям солдат, призванных в армию. В небольшом селе Марфино Московской губернии с 10 по 19 октября 1876 года было собрано: полотна, холста, ситца - 84,5 аршина; 55 платков - из них 9 шерстяных и 11 шелковых; 1 овчинная шуба; женских платьев, юбок, фартуков - 16 штук; разной детской одежды - 8 штук, корпии для перевязок раненых - 12 фунтов.²⁰ В одной из деревень Орловского уезда Орловской губернии все до единого жители вложили в кружку в пользу раненых по рублю с домохозяина, а некото-

¹⁶ Там же, д. 1813, л. 13-14.

¹⁷ Там же, дд. 446; 729, 755; 838; 1358, 1388; 1571.

¹⁸ *Освобождение Болгарии...*, т. 1, с. 486.

¹⁹ *Освобождение Болгарии...*, т. 1, с. 507.

²⁰ См. Нарочницкая Л. И. указ соч., с. 26.

рые и более. Многие крестьянские общества жертвовали холст для перевязок и бинтов. В Череповецком уезде Новгородской губернии женщины по праздникам щипали корпию. Прием пожертвований прои-зводился по деревням, потом они переправлялись в село Улом, а уже оттуда направлялись в Череповецкое отделение Красного креста. Уломский священник за обильный сбор пожертвований был награжден знаком Красного креста.²¹

В 1878 году в Тамбовской губернии крестьянские общества Борисоглебского, Тамбовского, Кирсановского уездов жертвовали по подписке на строительство русского флота.

Крестьяне перевозили призывников, безвозмездно снабжали продовольствием проходившие через их деревни войска. Корреспондент Этнографического бюро в 1899 году зафиксировал рассказы крестьян Орловского уезда Орловской губернии о том, как во время войны местные "богатые крестьяне давали лошадей бесплатно, чтобы подвозить сухари, одежду и т. п."²²

Народное отношение к угнетению братьев-единоверцев ярко выразилось в добровольческом движении.²³ После начала боевых действий Сербии с Турцией с июня по октябрь 1876 года "на заступу" славянам отправились несколько тысяч добровольцев, в том числе и крестьяне. Из Астраханской, Пензенской, Симбирской, Московской, Курской и других губерний полицейские власти указывали на наличие многих желающих отправиться в Сербию. В С.-Петербурге царский агент, наблюдавший за деятельностью Славянского комитета, сообщал, что "между волонтерами ... очень часто являются теперь крестьяне, пришедшие на заработки в Петербург и его окрестности и окончившие уже свои контракты с подрядчиками".²⁴

Приведем некоторые частные случаи. Сорокалетний крестьянин Казанской губернии Терентьев работал приказчиком у лесоторговца и получал 1200 рублей в год жалованья. У него была старуха мать, жена и трое детей. Услышав о бедствиях славян, он продал собственный унжак и отправился в Сербию на свои средства. Поступок Терентьева вдохновил двух его бывших подчиненных - судорабочих. Они пришли в Казани к местному влиятельному лицу и выразили желание ехать в Сербию. На вопрос, что заставляет их ехать туда - не нужда ли? - крестьяне отвечали, что они живут не хуже других, а желают помочь славянам *по душе*. При этом указали на своего бывшего хозяина Терентьева, который бросил прибыльное дело и хорошее жалованье: "Душа не выносит того, что делается теперь в тех местах".

Трое молодых братьев, помещики Симбирской губернии, также решили ехать в Сербию. За свой счет они снарядили четырех деревенских добровольцев, из которых один был крестьянин и трое отставные

²¹ РЭМ, д. 805, л. 2.

²² Там же, д. 1105, л. 2.

²³ См. Кузьмичева Л. В. *Русские добровольцы в сербско-турецкой войне / Россия и восточный кризис...*, с. 90.

²⁴ *Освобождение Болгарии...*, т. 1, с. 380

солдаты, и все вместе направились в Москву в Славянский Комитет. С собой они взяли 45 рублей, пожертвованных крестьянами и бывшими дворовыми людьми их селения.²⁵ В некоторых городах к членам Славянского Комитета и к сословным представителям являлись юноши 17-20 лет и просили только одного: довезти их бесплатно до границы, включив в партию. Множество женщин крестьянского и мещанского сословия изъявляли готовность ехать в Сербию для ухода за ранеными...

Манифест 12(24) апреля 1877 года об объявлении войны с турками произвел "громоздкое впечатление на народ". Сознывая, что "война есть одно из величайших народных бедствий", испытывали некоторый страх за ее исход, боялись новых налогов, усиленного призыва в войска новобранцев. В Череповецком уезде Новгородской губернии весть о начале войны, по словам местного священника, была принята народом не с радостью, как ожидалось, а сосредоточенно, серьезно. Спустя некоторое время после начала войны в одной из деревень Тамбовской губернии был сельский сход, во время которого отставной рядовой Варфоломей Поздняков рассказывал, как турки берут "наших" в плен и закапывают их живыми в землю. Крестьянин Иван Матвеев Скребнев рассудил: "Куда идет наш царь? Поди к тебе в дом, и ты что-нибудь станешь делать... Всякий за свое стоит".²⁶

И все же манифест явился в такой благоприятный момент сознательной жизни народа, что лучшей подготовленности политической ситуации трудно было себе представить. Преобладали уверенность в непобедимости русской армии и доверие ее начальникам и Государю - "уж ежели наш государь объявил войну - значит, воевать будем за правду, за православную веру, за каких-нибудь обиженных".

При призыве на войну многие "забраккованные" заявляли о желании служить добровольцами, а зачисленные на службу просили отправить их в Действующую армию. Иные самостоятельно направлялись в Кишинев, чтобы определиться в Дунайскую армию охотниками или вольноопределяющимися. В конце апреля 1877 года министр внутренних дел А. Е. Тимашев докладывал Александру II об успешном проведении второй частичной мобилизации: "По общему отзыву губернаторов запасные люди собирались везде быстро и охотно... Уклонившихся от явки по призыву не было".²⁷

В Орловском уезде Орловской губернии некоторые крестьяне "решились тогда бросить семьи и идти на войну, чтобы сразиться с неверными за православную веру. Об этом охотники сообщили волостному старшине и просили его передать об этом куда следует. Из деревни пошло на войну пять человек крестьян, и их обществом наградили как следует".²⁸ В народе считали, что если умрешь на войне за Христову веру, то Господь грехи отпустит.

²⁵ Русские добровольцы 1876 г. С.-Петербург, 1876, сс. 7, 12.

²⁶ РЭМ, д. 838, л. 1; Государственный архив Тамбовской области, ф. 4, оп. 1, д. 2792, л. 7.

²⁷ *Освобождение Болгарии...*, т. 2, с. 51.

²⁸ РЭМ, д. 805, л. 2.

Мотивы войны объясняли тем, что нехристи-турки стали бить и мучить православных христиан, склоняя последних принять мусульманскую веру. Вот что рассказывал в конце XIX века крестьянин деревни Издешково Вяземского уезда Смоленской губернии Андрей Сергеев, бывший во время войны сельским старостой: "За два года еще до войны пошли слухи меж народом, что турки режут христиан, что муку мученическую терпят от них христиане ... Знали мы, что милостив наш батюшка-царь, думали, а некоторые и вслух говорили: "Что же это царь-то наш батюшка поганым туркам своих в обиду дает? Ну вот, Андрей Кузмич, слышно нам стало, что посылать стал царь-то потихоньку народ на заступу туда, да, верно, и для того, чтобы, значит, раздражить на себя турок. Знамо, почему царю нельзя самому начать войну".²⁹

О сходных объяснениях причин войны сообщалось также в корреспонденциях из Казанской, Пензенской, Ярославской губерний.³⁰ Встречались, правда, и довольно парадоксальные толкования: "Как погнались наших солдат в Турцию, так, господи, какой переполох пошел между деревенскими... говорили, француз поднялся, хочет отомстить за 12-й год"³¹ (здесь интересна взаимосвязь современных крестьянам событий с Отечественной войной 1812 года - прямое свидетельство народной памяти о героических страницах прошлого).

Во время войны народ "усерднее" посещал церковь. Радость по поводу побед выражалась в благодарственных молебствиях. В Хвалынском уезде Саратовской губернии, "если наша брала, то служили молебен, а если доходил слух, что турки били наших, то больше плакали и молили Бога, чтобы помог одолеть поганого врага, служили по убитым панихиды".³² Мать крестьянина Ивана Столярова во время войны молилась о сохранении жизни ее мужа. Она дала обет, если Господь внемлет ее просьбе, сходить в Киево-Печерскую лавру. Данный обет она исполнила, прошла пешком в лаптях, с котомкой за плечами более 1500 км в оба конца.³³

В рассказах о войне преобладали воспоминания об отдельных битвах. Когда слушали о затянувшейся осаде Плевны, философски замечали: "Видно, брат, всякий за свое стоит... да и турки-то не промах: удумал, где надо дорогу загородить" (Кадниковский уезд Вологодской губернии). В Шуйском уезде Владимирской губернии один из местных, участник войны, рассказывал "об ужасах" перехода через Балканы. Чаще всего припоминали военные успехи, выпавшие на долю русских солдат; "многие местности театра войны и до сих пор сохранились у некоторых в памяти: Дунай, Плевну, Шипку, Адрианополь, Ардаган, Карс, Эрзерум и другие тогдашние чтецы газет помнят" (1899 год, Череповецкий уезд Новгородской губернии).³⁴

²⁹ Там же, д. 1471, л. 5.

³⁰ Там же, д. 434, л. 54; дд. 475, 1388, 1820.

³¹ РЭМ, д. 551, л. 2.

³² Там же, л. 3; д. 1589, л. 1; д. 1490.

³³ Столяров И. *Записки русского крестьянина*. Париж, 1986, с. 35.

³⁴ РЭМ, д. 58, л. 1; д. 805, л. 1 об.

На общем фоне преимущественного интереса к боям и сражениям выделяется информация А. Балова из Ярославской губернии. По его словам, весьма часто приходилось слышать от бывших солдат рассказы о тех злоупотреблениях, которые допускались в войсках интендантским ведомством, поставщиками и т.п.³⁵ Однако, казнокрадство, огрехи командования, воровство никоим образом не сопрягались в народном сознании с царской властью.

Довольно четко очерчен круг исторических деятелей, завоевавших признание в связи с событиями на Балканах: император Александр II, военачальники М. Г. Черняев, М. Д. Скобелев, И. В. Гурко, Ф. Ф. Радецкий.

Александр II, царь - Освободитель от крепостного права, стал еще более популярным в народной среде, приняв непосредственное участие в русско-турецкой войне. В наши дни мало кому известно, что император провел 8 месяцев в действующей армии, начиная от перехода Дуная до падения Плевны. Кроме Александра II из династии Романовых в военных походах участвовали цари Алексей Михайлович и Петр Великий; на переднем крае бывали Александр I, Николай I, Николай II, но государь Александр Николаевич был, пожалуй, единственным, кто находился с армией *только в самый трудный* период войны. После осады Плевны император отбыл в Петербург, предоставив лавры победоносной кампании своему брату - главнокомандующему великому князю Николаю Николаевичу - и войскам.

Царь исполнил заповедь христолюбивого воина: прилично быть первому в трудах и последним у награды. Участник военных действий Л. М. Чичагов вспоминал: "Александр стремился стать не во главе своего мочугочего и воодушевленного народа, где было довольно начальников и руководителей, а за ним, дабы принимать в свои объятия героев-раненых, покидающих позиции с разбитым сердцем и падающих духом".

Чичагов описывал множество устроенных царю народных встреч с колокольным звоном, восторженным многотысячным "Ура!". В селе Павло в госпитале государь осматривал палаты с тифозными и горячечными больными, награждал умирающих медалями и крестами. При осаде Плевны он посетил Санитарный отдел государыни цесаревны и госпиталь: "Едва пронеслась между ранеными весть об ожидающем их счастья, как вместо ... господствующего в госпиталях унылого молчания, прерываемого страдальческими стонами, все вдруг зашевелилось, все радостно заговорили, все лица просияли, со всех сторон слышались возгласы умиления, все целовали Его одежду, все благословляли священное имя Царя-Освободителя..."³⁶

Александр Николаевич стремился быть в том месте, где никто не мог заменить народу Царя. "Я иду братом милосердия", - говорил государь многим в Петербурге. Он приехал в действующую армию "на во-

³⁵ Там же, д. 1820, л. 29.

³⁶ Чичагов Л. М. *Дневник пребывания Царя-Освободителя в Дунайской армии в 1877 году*. С.-П., 1995, сс. 178, 207, 379.

льную страсть, моля Господа о смягчении страданий христолюбивого его воинства”, и восемь месяцев своей жизни посвятил подвигу истинного христианского милосердия.

И в 70-80-е годы, и в последующие десятилетия личность этого монарха служила отправной точкой в воспоминаниях русских о той войне: ”Царь наш Александр был жалостливый и добрый, заступился за христиан, пошел войною на турка...”; ”царь-батюшка заступился за крещеных-православных людей” (Саранский уезд Пензенской губернии, Череповецкий уезд Новгородской губернии).³⁷

Главкомандующим сербской армией в 1876 году был назначен генерал Черняев. По доношению начальника С.-Петербургского жандармского управления Н. С. Бириня в III отделение, ”крестьяне считают Черняева ниспосланным Богом на защиту крестьянства, и их вера так велика в него, в то, что он непременно прогонит турок из Европы и восстановит православную веру на всем Балканском полуострове”.³⁸ В письме Черняеву И. С. Аксаков писал: ”Не забывайте, что вы теперь самое народное имя в России, что на всем ее пространстве поются молебны с многолетием христолюбивому и братолюбивому вождю славянского воинства, рабу Божию Михаилу”.³⁹

Вероятно, пик популярности Черняева пришелся на время войны. В документах тенишевского архива конца столетия его имя не встречается - на первый план выдвинулись имена генералов Гурко и Скобелева. В Орловском уезде Орловской губернии крестьяне рассказывали, как Скобелев с Гурко отстали от войска и турки хотели их взять в плен, но не смогли. В Саранском уезде Пензенской губернии весьма ценились книги про Скобелева и Гурко.⁴⁰

Скобелева почитали особо. В действующей армии солдаты кричали ”Ура!”, когда он проходил мимо их палаток. В статье о феномене Скобелева исследователь Х. Роджер очень выразительно писал: ”В последние пять лет свое/ жизни (полководец умер в 1882 году - А. Б.) и некоторое время впоследствии, Скобелев был самым известным и популярным человеком нации. Русские и иностранцы ... называли его идиолом русских людей ... красным панславистом и народным героем, славянским Гарибальди... Его картины висели в самых скромных крестьянских лачугах, принесенные сюда в сумке коробейника среди икон и дешевых гравюр, где наш герой часто появлялся в окружении мифических и исторических фигур национального пантеона”.⁴¹

И через двадцать лет, в конце столетия в народе любили вспоминать о ”белом генерале”. Солдаты, участники войны, уверяли, что Скобелев всегда ездил в романовском полушубке белой дубки и знал заговор против пуля. На территории Борисоглебского уезда Яросла-

³⁷ РЭМ, д. 1388, л. 1; д. 838, л. 1.

³⁸ *Освобождение Болгарии...*, т. 1. М., 1961, с. 463.

³⁹ Там же, с. 386.

⁴⁰ РЭМ, д. 1105, л. 4; д. 1390, л. 12.

⁴¹ Rogger Hans. The Skobelev Phenomenon: the Hero and his Worship / Oxford Slavonic Papers, Volume IX. Oxford, 1976, p. 46.

вской губернии "чаще всего приходится слышать рассказы о генерале Скобелеве". В Дорогобужском уезде Смоленской губернии "большой симпатией пользуется Скобелев и время его славных подвигов".⁴² В Тарусском уезде Калужско губернии Скобелева, наряду с Суворовым и Кутузовым, считали избранниками Божиими, которым была известна "Планида небесная".⁴³ Как и его славные предшественники, Скобелев, с точки зрения крестьян, неизменно выходил победителем в сражениях, и "если бы не он, то нашим досталось бы плохо". Если речь все же заходила о неудачах, говорили, что Скобелева не было при этом.

Довольно ощутимо и социальное звучание образа. Подобно Кутузову и Платову, Скобелев противопоставлялся "изменщикам-генералам". В селе Вассы Щелкановской волости Мещерского уезда Калужской губернии "одни хвалили наших генералов, другие корили: они-де изменники, царь им не верит... Дальше стало известно, что наших под Плевенью много даже полегло оттого, что генералы изменили. Один только Скобелев героем оказался и велел солдатам стрелять своих начальников, если они будут бояться турок или изменять".⁴⁴

Упоминания о полководце встречаются, помимо указанных случаев, в сообщениях из Владимирской, Вологодской, Калужской, Новгородской, Орловской, Рязанской губерний.⁴⁵

Во время войны пронзительно звучала тема славянского единства: воевали за своих *братьев-славян*. Вместе с тем, в некоторых местностях рассказы участников событий сформировали дифференцированное отношение к участвовавшим в войне славянским народам. Например, в Мещерском уезде Калужской губернии особенно восторженно отзывались о черногорцах: "Вот кто молодцы! Последним делились и храбры как черти!"⁴⁶

Так как главная причина войны виделась в защите христиан от мусульманского ига, то многих крестьян приводило в недоумение враждебная позиция англичан и австрийцев - тоже христиан. В это время оживились воспоминания о Севастопольской обороне, когда Англия была противником России. Англию и ее жителей звали вольше женским именем - *англичанка* (иные даже знали, отчего это было так: "там всегда бабы царствуют, такой уж порядок заведен").

В Череповецком уезде Новгородской губернии поступление печальных известий с войны крестьяне объясняли тем, что "все англичанка портит дело: она помогает туркам". Жители Зарайского уезда Рязанской губернии и в конце века были убеждены: не помешай *англичанка*, русские непременно бы взяли Константинополь и завоевали бы всю Турцию. Об австрийцах отзывались лаконично - "австрияк не раз нас подводил" (Юхновский уезд Смоленской губернии).⁴⁷

⁴² РЭМ, д. 1820, л. 29; д. 1585, л. 13.

⁴³ Там же, д. 555, л. 3.

⁴⁴ РЭМ, д. 551, л. 2.

⁴⁵ Там же, дд. 52, 186, 274, 379, 521, 551, 555, 818, 950, 1467.

⁴⁶ Там же, д. 838, л. 1 об.; д. 551, л. 43.

⁴⁷ Там же, д. 805, л. 2; д. 1449, л. 37; д. 963, л. 34; д. 1694, л. 7.

От военного времени сохранились и имена некоторых турецких генералов. Их оценка, в отличие, например, от оценок Наполеона, однозначно отрицательная. Во многих местностях фамилии турецких пашей сделались бранными словами. Османом стали называть человека упрямого, часто несогласного с другими: "Экой ты Осман, настоящий Осман-паша!"; Мухтара помнили по кличкам собак.⁴⁸

Думается, приведенные в статье факты и примеры убеждают, что в условиях войны в народном сознании нераздельно слились религиозное, патриотическое, национальное чувства. Поскольку борьба шла с *басурманами, нехристями*, тема защиты братьев по вере звучала очень отчетливо, определяя характер войны и отношение к ней большинства русских. Многочисленные пожертвования, добровольное участие в национально-освободительном движении южных славян свидетельствовали об осознании общности интересов славян в целом.

Александар БУГАНОВ

*РУСКО СЕЉАШТВО И ДОГАЂАЈИ НА БАЛКАНУ
1875-1878. ГОДИНЕ*

(По материјалима њосљедње чейврѣшине XIX вијека)

Резиме

Руско-турски рат 1877-1878 изазвао је, послје Отаџбинског рата 1812. године, незапамћен друштвени покрет у Русији ради заштите Словена. У чланку је аутор истакао следеће задатке: приказати изворе информација о рату којим је располагало сељаштво седамдесетих година и након тога и показати однос руског народа према догађајима на Балкану. Као један од извора информација служиле су новине. Извјештаје о рату садржавала су, разумљиво, писма рођацима и пријатељима из села, писана са фронта. Са доласком у села учесника рата, пристизале су и свјеже информације и живи описи ратних епизода и стања у војсци. Од самог почетка балканских збивања, прикупљање прилога у корист Јужних Словена добило је масован карактер међу руским сељацима, при чему су приложене суме сељака превазилазиле прилоге дворјана, трговаца и грађанства. Однос народа према угњетеној јединојерној браћи био је јасно изражен и кроз добровољачки покрет. У чланку је прецизно описан и круг истакнутих посленика који су заслужили признање у вези са догађајима на Балкану. У вријеме рата снажно је звучала порука словенског јединства: *рашовајши за своју браћу Словене*. Аутор наводи бројне историјске чињенице и примјере које увјеравају да се у условима рата у народној свијести остварило чврсто јединство религиозних, патриотских и националних осјећања.

⁴⁸ РЭМ, д. 805, л. 2; см. также д. 1390, л. 13.

Др Радмила РАДИЋ*

ИСЕЉАВАЊЕ СТАНОВНИШТВА СА ЈУГОСЛОВЕНСКОГ ПРОСТОРА СРЕДИНОМ ПЕДЕСЕТИХ ГОДИНА

Проблем исељавања становништва са простора некадашње југословенске државе није заокупљао потребну пажњу историографије, иако се ради о појави која је пратила комплетан историјски развој те државе. Тај процес је много старији од ове државне творевине, а наставио се на истом простору и после њеног нестанка. Узроци и облици исељавања мењали су се током протеклих стотинак и више година, једино је трајање појаве било континуирано до данашњих дана. Поред исељавања становништва у европске или прекоморске земље, недовољно је обрађен и проблем унутрашњих миграција и померања, што је такође стари процес чије појавне облике можемо пратити и као савременици. Овај рад представља покушај да се осветле само поједини сегменти процеса исељавања на основу грађе која до сада није била довољно позната истраживачима.

Непосредно после Другог светског рата са простора Југославије исељен је већи део немачке народносне мањине. Потом је после 1948, када је у Палестини проглашена држава Израел, почео процес исељавања Јевреја. У прве две алије отишло је више од половине јеврејског живља Југославије, а процењује се да се до 1951. у Израел иселило 7655 Јевреја.¹ Истовремено Југославију су напуштали, што из политичких што из економских разлога, и други припадници народа и народности. Према приближним проценама југословенских државних органа из шездесетих година, у иностранству је живело око 1,500.000 Југословена, од којих исељеника до Другог светског рата око 1,200.000, ратних емиграната (само код Међународног комитета за избеглице - ИПО, било је регистровано 125.000) и послератних илегално пребеглих и других лица око 150.000. У овај број није било урачунато око 200.000 лица исламске вероисповести,

* Аутор је виши научни сарадник у Институту за новију историју Србије, Београд.

¹ Радмила Радић, *Вером преживев вере. Држава и верске заједнице у Србији 1945-1953*, Београд 1995, 123 и 361.

која су се од 1875. до почетка шездесетих година иселила из БиХ, Санџака, Косова и Македоније на Средњи исток. У тај број такође нису били урачунати ни Украјинци који су се такође четрдесетих и педесетих година иселјавали из Југославије, али ни југословенски радници који су почетком шездесетих већ почели да одлазе на рад у иностранство, а којих је у то време било око 40.000. Највећи број иселјених лица живео је на простору САД, Канаде, Јужне Америке, Аустралије и Западне Европе.

Табела бр. 1 - Приближна процена броја југословенских иселјеника почетком шездесетих година у свету

Земља	Иселјеници	Ратни емигранти	Послератни емигранти	Свега:
САД	955.000	60.000	20.000	1.035.000
Канада	50.000	35.000	28.000	113.000
Аустралија	30.000	17.000	28.000	75.000
Аргентина	80.000	10.000	10.000	100.000
Чиле	29.000	500	500	30.000
Бразил	16.000	1.000	1.000	18.000
Лат. Америка - остале земље	10.000	1.000	1.000	12.000
Западна Европа	25.000	25.000	60.000	110.000
остале земље	5.000	500	1.500	7.000
Укупно:	1.200.00	150.000	150.000	1.500.000

Табела бр. 2 - Југословенски иселјеници у земљама Западне Европе

Немачка	6.000	9.000	22.000	37.000
Француска	12.000	3.000	17.000	32.000
В. Британија	500	9.000	2.500	12.000
Бенелукс	3.000	2.000	6.000	11.000
Аустрија	1.000	1.000	3.000	5.000
Италија	2.000	500	5.500	8.000
остале земље	500	500	4.000	5.000
Укупно:	25.000	25.000	60.000	110.000

По националном саставу највише је било Хрвата, око 900.000, потом Словенаца око 340.000, Срба око 200.000,² Македонаца око 50.000

² Током XIX века почело је масовније иселјавање у Америку, прво из Словеније и Далмације, а затим из Хрватске, Херцеговине, Црне Горе и Македоније. Почетком 20-тих година XX века постојале су процене о 700.000 иселјеника који су живели ван граница Краљевине СХС. Емигрирање Срба у САД почело је крајем осамдесетих и почетком деведесетих година XIX века. Најзначајнија карактеристика српске етничке групације у САД почетком века била је да је 61% свих Срба који су се до тада доселили потицао из етнички мешовитих крајева, а само 16% из Србије и 19% из Црне Горе. Мада је српска популација у областима које су раније биле под влашћу Аустро-Угарске износила 36,7% српске популације у Југославији 1921. године, проценат емиграната у САД из истих области 1910. био је скоро

и Црногораца 10.000.³ Исељеништво је припадало различитим категоријама, пре свега према времену када су напустили земљу. Прву категорију представљали су исељеници који су напустили земљу пре 1941. године. Они углавном нису поседовали југословенски пасош, напустили су земљу у већини из економских разлога, постепено су већ били денационализовани и утопљени у средину у којој су живели. У другој категорији били су бивши ратни заробљеници и интернирци који су после завршетка рата остали да живе у иностранству. Трећу категорију чинили су емигранти који су Југославију напустили при крају рата. Они су представљали тзв. политичку емиграцију која је бројала око 100.000 људи.

У четвртој категорији била је послератна емиграција, тј. лица која су илегално побегла из земље после 1946. године или су редовним путем отишла у иностранство и тамо остала. Таквих лица било је према приближним проценама око 150.000. Од 1945. до 1963. из Југославије је побегло и остало у иностранству око 112.000 лица, или просечно 6.500 годишње. Према проценама државних органа, у периоду од 1946. до 1955. из земље су илегално бежали углавном тзв. идеолошки непријатељи, из политичких разлога, негде око 50.000 лица. После 1955. земљу су илегално напуштали, како се у званичним документима наводи, криминалци, авантуристи и сл.⁴ У 70% случајева била су то лица испод 25 година старости. Политичка емиграција је радо прихватала таква лица, чинила им разне услуге и регрутовала их у своје редове.

Табела бр. 3 - Бекстива из Југославије
ради нејријателске
делатности⁵

1949.	1.432
1950.	1.590
1951.	2.436
1952.	2.455

четири пута већи од процента емиграната из Србије. Сличан тренд одржао се и у наредним годинама. У раздобљу између два светска рата знатно је опао број Срба емиграната у Америци, али и емиграната осталих националности. Од 1919. до 1923. вратило се 8.348 лица више него што се за то време иселило. Разлози су били бројни: стварање нове државе, рестриктивни усељенички закон, економска криза итд. Нови талас исељавања почео је после Другог светског рата, посебно у раздобљу од 1948. до 1965. године. Мада подаци нису потпуни претпоставља се да је шездесетих година само у САД било између 97.000 и 150.000 Срба емиграната. Ђуро Ј. Врга, Frank J. Fahey, *Changes and Socio-Religious Conflicts in an Ethnic Minority Group: The Serbian Orthodox Church in America*, San Francisco 1975, 19, 21, 23.

³ Архив Југославије, Савезна комисија за верске послове, 144-138-753. Иста документација постоји и у фонду Социјалистичког савеза радног народа Југославије (ССРНЈ) у фасциклама бр. 492 и 493, према наводима Предрага Ј. Марковића, *Београд између Источног и Западног 1948-1965*, Београд 1996, 256.

⁴ Према подацима државних органа у Паризу је почетком 60-тих година било просечно дневно у затворима око 2.000 Југословена због криминала. АЈ, СКВП, 144-138-753. Исте податке наводи др Предраг Ј. Марковић у књизи *Београд између Источног и Западног 1948-1965*, Београд 1996, 243. Марковић се међутим позива на грађу која потиче из фонда ССРНЈ и Идеолошке комисије ЦК СКЈ.

⁵ Подаци су дати према документацији Одбора за унутрашњу политику СИБ-а од 25. 6. 1953. Као претежни мотиви лица која су покушавала да на недозвољен начин пређу државну границу, према константацијама Јавног тужилаштва ФНРЈ, наводе се: тежња за авантуризмом, родбинске везе у иностранству, жеља за лакшим и удобнијим животом и лакомисленост. АЈ, СИБ, 130-993-1503.

Пету категорију представљала су лица која су средином педесетих година тражила и добила отпуст из југословенског држављанства и трајно се иселила из Југославије. Такав случај је био са једним бројем припадника турске националности, посебно из Македоније, али и из осталих крајева земље, који су се преселили у Турску на основу тада постојећег међудржавног уговора. У ову категорију спадају и Украјинци који су у истом раздобљу у већем броју покушали да напусте земљу.

Шесту категорију чинили су југословенски радници запослени у иностранству, чији број почиње да расте почетком шездесетих година, да би од неколико десетих хиљада нарастао за двадесетак наредних година на неколико стотина хиљада.

Међу иселиленим лицима свих категорија највећи број их је потицао са територије Хрватске, Словеније и БиХ. Процентуално највећи број иселеника уопште потицао је са територије Хрватске, па су све друге југословенске републике имале заједно мањи број иселеника од ове републике. Највећи број Срба иселеника потицао је такође са територије Хрватске, и то претежно из Лике и са Баније. Од Срба пореклом из Србије највише их је пореклом било из Београда и околине и Војводине.

Југославија је помно пратила кретања међу иселеницима, озбиљно забринута због њиховог ангажовања које према њој није било нимало пријатељско. Средином 60-тих година у свету је било преко 190 емигрантских организација које су организовали југословенски иселеници, од чега је чак 135 било непријатељски настројено. Излазило је 136 емигрантских листова са укупним тиражом од око 900.000 примерака. У време кад је почела да развија политику несврстаности, па чак и пре тога, у време окретања према Западу, Југославија је озбиљно водила рачуна о својој слици у свету. Емигрантске организације су озбиљно угрожавале изградњу представе о посебном путу у социјализам, развоју самоуправљања и социјалистичке демократије у земљи. Поред напада на дипломатска и конзуларна представништва, демонстрација и атентата, много материјала западној штампи да о Југославији пише све најгоре, давали су управо бегунци из земље.

Током 1955. године побегло је преко државне границе или остало у иностранству укупно 3.850 лица. Бекства су углавном била оријентисана према Аустрији и Италији. Од 3.850 пребеглих, 2.630 лица било је испод 25 година старости. У току исте године спречена су 2.543 покушаја бекства. Од пограничних органа суседних земаља и без посебних међудржавних споразума, повраћено је 930 пребеглих лица (Италијани 498, Аустријанци 367, остали 65). Враћана су углавном лица без стручних квалификација и политички неодређена. Заједно са враћених 930 пребеглих лица, због покушаја бекства, извршеног бекства или саучесништва, суђено је укупно 2.738 лица.

Од 3.850 лица којима је успело бекство, 2.968 је илегално прешло границу, 818 је остало у иностранству са уредним путним исправама, а 66 лица су били морнари који су дезертирели са трговачких бродова. Највећи број лица побегао је у Аустрију 1.903, Италију 1.549, Грчку 239 лица, САД 73, Румунију 47, Албанију 11, Израел 6 итд.

Табела бр. 4 - Бекства из Југославије у току 1955. године

Укупно бежало:	6.588
Успела бекства	3.850
Неуспела бекства	2.738

Табела бр. 5 - Лица оспала у иностранству са пућним исправама издаћим од НР-а 1955. године

Словенија	Србија	Хрватска	БиХ	Македонија	Црна Гора	Укупно
553	177	49	24	12	3	818

Процентуално највише бекства у току 1955. било је са територије Словеније, 1.490 (Словенаца је побегло укупно 1.494 са целе територије Југославије), потом из Хрватске 1.200 (Хрвата је побегло 1.283), Србије 660 (Срба је побегло 664), Македоније 300 итд. Углавном се радило о младим људима. Њих 147 имало је испод 15 година старости, а 2.630 испод 25 година старости. Највећи број пребеглих чинили су по занимању радници 2.145, земљорадници 509, службеници 273, ђаци 182, ученици у привреди 51, интелектуалци 40 итд. Разлози за бекство били су, према налазима државних органа, у највећем броју случајева, чак 1.993, авантуризам. Економски разлози наводе се у 675 случајева, док су остали бежали ради избегавања војне обавезе, издржавања казне и сл.

Државни органи су посебно третирали питања бекства из земље, а посебно питање могућности да се одобри исељавање једном броју лица са територије Далмације, Приморја, једног дела Лике и Македоније. На седници Одбора за унутрашњу политику СИВ-а, 18. 4. 1956, Светислав Стефановић је изјавио да бекства преко границе представљају политички проблем за Југославију, јер иностранна штампа те појаве користи за нападе. Он је додао да се током 1956. повећао број лица која су у иностранству остајала са редовним путним исправама, те да се због тога морају предузимати мере да што мање југословенских грађана остаје у иностранству, као и да их што мање бежи из земље. Стефановић је скренуо пажњу на чињеницу да је растао проценат оних који су остајали у иностранству са колективним пасошима током путовања која су организовали "Путник" или "Турист" (до 34%). "Турист" и "Путник" организују та путовања", наставио је Стефановић, "објављујући да излетнички воз одлази, рецимо, на сајам у Беч, одреде датум поласка и повратка и позивају да се интересенти упишу до одређеног рока. То некако иде на брзину, код Народне банке за сваког добију по 10 долара и за та путовања ваде колективни пасош код унутрашњих послова. Код вађења колективних исправа контрола је мања, немамо могућности да контролишемо као што контролишемо када се одлази са индивидуалним пасошима. Да не говоримо о томе да на Бечки сајам одлазе београдски мангупи и фрајери, који ни у Београду не гледају неку изложбу. У вези са одласком навијачког воза у Будимпешту на утакмицу која се игра 29. ов. месеца, имамо ситуацију да су се пријавиле за одлазак старице од 55 година и старци од 60 година. Главна је да су се они пријавили да иду навијачким возом, а ту нема никаквог критеријума, никакве контроле итд.

Друга је ствар како то изгледа када 'Путник' доведе те људе у Беч, у Милано, Рим и смести их по баркама и магацима, спавају на слами, по парковима, носе ракију и саламу и баве се недозвољеном продајом, проституцијом итд."⁶ На крају излагања он се zaloжио за либерализацију прописа око издавања пасоша (да се пасоши издају на 3 или 6 месеци) чиме би се "избили аргументи реакције из руку".

Друго питање разматрано на састанку тицало је исељавања људи из Далмације, Лике, Приморја и Македоније. Исељавање је у овим крајевима имало традицију дугу шездесетак година. Одлазило се у правцу САД, Канаде, Новог Зеланда. Према наведеним подацима, само између два рата из Југославије се иселило око 70.000 људи. После Другог светског рата па све до средине педесетих година није допуштано исељавање из ових крајева сем у изузетним случајевима, јер је постојала намера да се не дозволи поновно стварање економске емиграције. Касније су критеријуми ипак били ублажени, због великог притиска, прво за Корчулу и Макарску, а нешто касније и за Задар. Пуштани су и жене економских емиграната. Само са Корчуле је од 1945. до 1956. побегло 220 лица, а спречено је у бекству 345.⁷ Из Шибеника је 1955/6. побегло 71 лице, из Задра 220, из Макарске 18 лица итд. Из Македоније је од 1945. до 1956. побегло 1.300 лица. Државни органи су због тога решили да ублаже критеријуме за исељење, али је неслагање настало око питања да ли треба да се иде у правцу пуштања мушкараца а задржавања жена и деце у земљи.

Проблем се јавио и у погледу око 3.000 морнара који су чекали укрцавање на бродове. Југословенски државни органи нису дозвољавали запошљавање домаћих морнара на страним бродовима. С. Стефановић је на седници Одбора рекао како постоји заинтересованост страних компанија за запошљавање морнара из Југославије, али да југословенске власти држе са једне стране поморце без посла и стварају незадовољнике, иако им се пружа могућност да се запосле, а осим тога нови поморци су се школовали у домаћим школама тако да Југославија није била у опасности да у будућности оскудева у овим кадровима.

Један од закључака седнице од 18. 4. био је да се иде на либерализацију пасоша, али и да се поштри контрола рада путничких агенција и поставе неки услови које агенције морају испунити да би могле да организују туристичка путовања. Отворена је и расправа о могућностима да и одређене групе радника (на пр. грађевинаца) добију могућност за одлазак на рад у иностранству на одређено време.

Табела бр. 6 - *Прељед усјелих и сиречених бекстава у 1956. години*

⁶ АЈ, Савезно извршно веће, 130-992-1502.

⁷ Непуних двадесет година касније и даље је највећи проценат оних који су се одлучивали за одлазак на привремени рад у иностранству потицао из Далмације и Далматинске Загоре. На Корчули је 7,9% становника било на привременом раду у иностранству 1971. године. Савка Дапчевић Кучар, *'71 Хрвајски снови и стварности*, I-II, Загреб 1997, 229.

Укупно бежало из ФНРЈ:	15.684	Успела бекства:	9.684	Спречена бекства:	6.000
Од тога из:	7.521		4.198		3.323
НР Хрватске					
НР Словеније	6.481		4.644		1.837
НР Македоније	713		368		345
НР БиХ	692		301		391
НР Србије	205		131		74
НР Црне Горе	72		42		30

Према свим показатељима, проблем бекстава био је најакутнији у НР Хрватској и НР Словенији. Пребегла лица из ових република потицала су у почетку углавном из граничних срезова. У Словенији из Прекумурја и Мурске Соботе, Марибора, Горице, Сежане и Крања, значи углавном из Приморске или оних делова који су раније били у границама Италије. Ова лица су после бекства обично брзо добијала италијанско држављанство. У Прекумурју и Мурској Сobotи постојала је традиција одлазака у Аустрију на сезонски рад. Таква пракса постојала је и у НР Хрватској, у Далмацији и Истри. У НР Хрватској је 1953. било 500 бекстава, а потом 1954. већ 1.039, 1955. године 1.234 итд. За 1956. било је, међутим, карактеристично да су бекства обухватила и становништво унутрашњих срезова. У ове две републике најчешће су се за бекство одлучивала лица старости од 18 до 25 година (у НР Словенији 73,6% а у НР Хрватској 59,76%). Међу њима је било највише радника, већином неквалификованих, а потом незапослених и помораца. У Словенији је економски мотив био одлучујуће присутан у 85% случајева, а у Хрватској у 72%.

Вишак радне снаге која се пре Другог светског рата одливала са тих подручја на сезонске пољопривредне радове у Немачку и Француску одлазило је после рата на пољопривредна добра у Барањи, Бачкој и Банату, где нису били задовољни зарадом. Осим тога, Словеначко приморје је пре Другог светског рата давало Италији железничаре, шофере, кућне помоћнице, а бродоградиле у Трсту и Монфалконеу запошљавало је велики број радне снаге са тог подручја. После рата тако нешто није више било могуће. Проблем бекстава у овом подручју био је у сталном порасту. У Горици је број нелегалних одлазака преко границе током 1956. био већи за 397%, а у Копру за 326%. Територија бивше Зоне Б била је интересантна у погледу бежања и за младиће који су били пред војном обавезом. Од укупног броја позваних на одслужење војног рока, њих 476, скоро петина или 97 лица покушало је, а многи су и успели, да побегну у Трст. Проблем бекстава би био и већи да није било олакшица по Удинском споразуму, односно постојања малограничног саобраћаја. Од око 80.000 корисника на територији Копра, Буја и Горице, ову олакшицу је за бекство користило свега 759 лица. Проблем бекстава са тог подручја био је најтежи ван подручја примене споразума. На сектору Пивке, Козине и Илирске Бистрице није било куће из које није било некога у емиграцији.

Табела бр. 7 - Бексџива из
НР Словеније
у џоку 1956. године

Укупно пребеглих:	4.644
Од тога: у Аустрију	2.527
Италију	2.113
Мађарску	4

Од укупног броја лица која су побегла са територије НР Словеније током 1956. године, 87% било је испод 30 година старости. Као разлози за бекство наведени су: политички у 12 случајева, непријатељска пропаганда у 326 случајева, сродници у иностранству у 255 случајева, беспосленост 118, остали економски разлози 1.053, авантуризам 931, породични разлози - 198, војна обавеза 212, пред издржавањем казне 66, у току истраге 49, непознати разлози 1.146 итд. По националности највише је било Словенаца 4.575, потом Хрвата 46, Срба 13, Црногораца 4, БиХ - 2 итд. Спречених бекстава на границама Словеније у току 1956. било је 5.953. У Аустрију су покушала да побегну 3.584 лица а у Италију 2.369.

Од укупног броја лица која су покушала да изврше бекство 1956. године са територије НР Хрватске, радници су чинили 59,7%, 15,5% били су земљорадници, 2% поморци итд. У Словенији је, од 4.644 лица, било 80% радника, 5% ученика у привреди, 4% сељака и 8,7% осталих занимања. Велики број лица са територије Хрватске, нарочито из Задра, уопште није тражио пасоше, јер је наилазио на тешкоће приликом уласка у неке земље, као на пример у Америку. Чешће су се одлучивали на бекство преко мора, потом су се пријављивали као избеглице и остајали неко време у логорима, а затим су добијали пролаз у Аустралију, Нови Зеланд и сл. Пребегавања морским путем из Далмације показало се најуспешнијим (од 3.730 лица која су бежала пешке из НР Хрватске ухапшено је 1.992 или 54,4%, а од 1.669 лица која су бежала морским путем ухапшено је само 464 или 27,8%). Шест најјачих индустријских срезова НР Хрватске - Пула, Ријека, Задар, Шибеник, Загреб и Сплит - чинило је 73,9% свих покушаних и остварених бекстава из ове републике.

Посебну специфичност представљао је проблем бекства помораца. Постојале су две категорије. Једну су чинили они који су бежали са бродова и њих је био мањи број и другу они који су чекали дуже време на укрцавање. Југословенска бродска тонажа средином педесетих година била је мања од оне пре Другог светског рата, а плате на бродовима биле су далеко мање него на иностраним пловним објектима. За време Краљевине Југославије поморци су пловили на страним бродовима, а обнављање те традиције од априла 1956. није могло одмах да пружи резултате.

Табела бр. 8 - Бексџива из
НР Хрватске
у џоку 1956. године

Укупан број пребеглих	7.521
од тога успешних	4.198
спречених	3.323

У иностранству је са територије Хрватске остало и 312 лица са уредним путним исправама.

За припрему седнице Одбора за унутрашњу политику Извршног већа НР Хрватске која је одржана 24. 12. 1956. била је формирана у ЦК СКХ посебна комисија која је обишла срезове Дубровник и Пулу. Према извештају комисије на седници је констатовано да број бекстава преко границе нагло расте, због чега то представља и политички проблем. Мотиви бекства према закључцима седнице били су у 80% случајева економски. При оцењивању узрока ове појаве на седници је закључено да су они у првом реду били резултати слабости у раду локалних органа, што је потом доводило до економских тешкоћа. Економске тешкоће, закључено је, појављивале су се нарочито због тога што су се локални органи власти више оријентисали на бригу и тражење средстава за велике инвестиције, а нису предузимали никакве мере да би ускладили трошкове живота са месечним приходима радника. Наведени су подаци да је зарада млађег радника у Пули износила 8.000-9.000 динара, а за храну у менизи било је потребно одвојити 8.000 динара. Наведен је и податак да у првих 9 месеци 1956. преко 700 предузећа и привредних организација у Хрватској није исплатило редовно или потпуно зараде радницима.⁸

После разматрања проблема бекства, Одбор за унутрашњу политику НР Хрватске је био мишљења да свима који због економских прилика траже побољшање егзистенције одласком у иностранство треба омогућити да се иселе. Предложено је такође да СИБ размотри могућност да са појединим земљама уговори усељавање економске емиграције и запошљавање наших радника у иностранству.⁹

Из Македоније је од 1945. до 1956. побегло 1.300, а само у периоду од 1953. до 1956. око 800 лица. Од укупног броја бегунаца 75% чинили су пунолетни. Током 1954. из Македоније је побегло укупно 140 лица, а биле су спречене у том покушају 63 особе. Наредне године бекство су извршила 382 лица. Успело је да пребегне 207 лица, а било је спречено у покушају 175 лица. Највећи број бекстава извршен је на грчкој граници, 346 (бекстава према Грчкој није било у раздобљу од 1948. до 1950. услед грађанског рата и несрећених прилика у земљи). Овако велики број бекстава према Грчкој објашњавао се тежњом бегунаца да се у одређеном моменту пребаце на Запад. Избеглице су примане у грчки логор Лаврион, одакле су потом одлазиле у САД. Дозволе за одлазак у иностранство тражили су и чланови СК, војна лица, демобилисани официри итд. Крајем 1955. и почетком 1956. илегални прелазак границе почео је да представља озбиљан проблем, нарочито у ресанском срезу, битољском, а донекле и у струмичком и ђевђелијском. Бекства су вршена организовано, са претходним припремама и у групама. Током 1955. била су осуђена за бекство преко границе 72 лица, од којих условно 4, казном до шест месеци затвора њих 35, до годину дана 21 лице, а изнад године дана 12 лица. Државни органи су сматрали да су овакве казне благе и да нису у складу са прекршајем који је извршен. Критикована је и појава либерализма код граничних органа, смањења будности, неусклађеност рада

⁸ АЈ, СИБ, 130-993-1503.

⁹ Исто.

граничних јединица и милиције и сл.¹⁰

Највише бекстава било је у току 1955. са територије Доње Преспе у охридском срезу и у неким селима битољског среза. Укупно 156 лица. Ови крајеви иначе су били познати као печалбарски. У Доњој Преспи готово свака фамилија имала је некога у иностранству. У селу Љубојна, које је имало 230 домаћинстава, 138 домаћинстава је имало рођаке у иностранству. Охридски срез имао је национални доходак по глави становника 21.285 динара, а скопски на пр. 72.690 динара. У охридском срезу није до 1955. био подигнут ниједан значајнији привредни објекат, а претежно занимање становништва била је земљорадња.¹¹

Почетком и средином педесетих година дошло је до либерализације контаката са економском емиграцијом. Државни органи у Македонији имали су податке да је само у Доњу Преспу од 1947. до 1955. приспело око 70.000 долара и преко 700 пакета. Лични контакти са економским емигрантима такође су оживели, па је у току 1955. у НР Македонију дошло 88 економских емиграната, а само у Доњу Преспу последњих неколико година дошла су у посету 173 исељеника. Један од тих емиграната, Алексо Кондовски, посетио је августа 1955. нека села у ресанском крају и говорио становницима да је Македонска политичка организација (Ванчо Михајлов) заинтересована за македонске избеглице у Грчкој. Кондовски је посетио и грчки логор *Лаврион* и дао гаранцију за нека лица. После његовог одласка из земље уследила су масовна бекства. Избеглицама је у Грчкој помоћ пружала америчка верска организација УСЕП, која је давала гаранције свима који нису имали родбину у иностранству, вршила транспорт и прихват тих лица.

Табела бр. 9 - *Бекства из НР Македоније у току 1956. године*

Успела бекства	368
Од тога у: Грчку	350
Бугарску	6
Албанију	6
Италију	5
Аустрију	1

Од 90% лица која су побегла из Македоније била су испод 35 година старости. У 96% случајева били су у питању мушкарци, углавном радници и сељаци. По националности било је 307 Македонаца, 30 Турака, 26 Шиптара,¹² 3 Србина и 2 Хрвата. Спречено је било 345 бекстава.

У осталим републикама број бекстава током 1956. године био је знатно мањи. На одлуку појединаца да побегну из земље утицали су, као што је већ наведено, различити фактори: од економске ситуације у земљи, традиције исељавања, родбинских веза у иностранству, утицаја стране пропаганде, емиграције и економских исељеника и сл. Али свакако је изванредан утицај имала и близина границе, као и постојање устаљених канала којима се земља напуштала.

¹⁰ АЈ, СИБ, 130-92-1502.

¹¹ Исто.

¹² У документацији на којој је заснован овај текст користи се назив Шиптар, док назив Албанац улази много касније у званичну државну терминологију.

Табела бр. 10 - *Бексџива из
НР Црне Горе
у шоку 1956. године*

Укупан број пребеглих	42
од тога у: Албанију	24
Италију	17
Аустрију	1

Сва лица била су испод 30 година старости. По националном саставу било је 14 Црногораца, 9 албанских емиграната и 19 Шиптара. Спречено је 30 покушаја бекстава.

Табела бр. 11 - *Бексџива из
НР Србије
у шоку 1956. године*

Укупан број пребеглих	131
од тога у: Мађарску	43
Румунију	19
Бугарску	19
Албанију	50

Спречених бекстава било је 74, а од тог броја 5 лица је убијено. Више од 50% пребеглих били су земљорадници и радници (59+18).

У НР БиХ извршено је 301 успело бекство, од чега у Аустрију 187, Италију 114. Спречено је у покушају бекства 391 лице.¹³ По националности је било највише Хрвата (160) и Срба (86).

У једном извештају америчке амбасаде с почетка 1957. наведено је да је 1956. број молби за америчку визу порастао 23 пута, са око 200 месечно 1954. и 1955, на 4.611 сваког месеца 1956. године. У једном другом извештају истог порекла са краја 1957. као разлози за напуштање Југославије наводе се низак стандард, слабија погранична контрола, али и начин да се бекством искаже незадовољство стањем у земљи.¹⁴ Да је слаба погранична контрола била узрок повећаног броја бекстава сведоче и налази југословенских државних органа. Према тим подацима, рад граничних обезбеђења и граничних СУП-ова био је нејединствен. Технички су били лоше опремљени и углавном незаинтересовани за рад. Словенија је изградила посебну службу средњих граничних референата, који су обављали рад на повезивању информативне службе, координације са КНОЈ-ем и сл. Таква организација је примљена на саветовању републичких државних секретара, пренесена на конференцији одговорним референтима у републичким одељењима за странце и пограничну службу, али нигде сем у Словенији није спроведена у живот.

Почетком марта 1957. на седници Одбора за унутрашњу политику СИБ-а поново је разматрано питање бекства у иностранство и запошљавање југословенских грађана у другим земљама. Седници су присуствовали чланови Одбора: Александар Ранковић, Слободан Пенезић, Иван Крајачић, Страхил Гигов, Крсто Попивоца, Војо Биљановић, Стане Кавчић и Светислав Стефановић и представници одређених државних служби задужених за ресоре по појединим питањима која су на седници разматрана. На почетку састанка Александар Ранковић је изме-

¹³ АЈ, СИБ, 130-993-1503.

¹⁴ Предраг Ј. Марковић, н. д., 244.

ђу осталог рекао: "... Из материјала који сте добили сигурно сте запазили да су се бекства у 1956 години знатно повећала. У току прошле године било је око 15 хиљада покушаја бекства преко границе, од чега је спречено можда нешто око 4-5 хиљада, што значи да су остали успели да пребегну. Док су раније бежали највише из редова реакционарних елемената из политичких разлога, дотле за бекства у 1956 години, па и у 1955 години не би се могла дати таква карактеристика. У овим годинама узроци бекстава су у основи у економским разлозима. Ради тога, то је проблем којим треба да се позабавимо свестраније и да нађемо нека решења која би нам омогућила да или зауставимо та бекства или да приђемо неком либералнијем поступку код пуштања тих људи у иностранство". Ранковић је у наставку критиковао писање домаће штампе која је, према његовом мишљењу, писала хвалоспеве о иностранству и подстицала људе на бекство. Поменуо је и питање запошљавања југословенских грађана у иностранству на основи извесних међудржавних споразума. Проблем је, међутим, био у недовољној потражњи радне снаге у европским земљама.¹⁵

Иван Крајачић је у дискусији рекао да није довољно пажње посвећено Одбору исељеника, јер је однос према исељеницима био значајан и из политичких и из економских разлога. Они који су се враћали из иностранства доносили су своје пензије и Крајачић је сматрао да би требало предузети одређене мере да се што више ових људи привуче на повратак у Југославију. "Према грубим прорачунима од мировине и пакета добија се годишње око 400 до 500 милиона динара. Знамо да је стара Југославија покривала од исељеничких прихода свој дефицит."¹⁶

На седници је закључено да се приступи изради прописа за усељење и исељење, да се либералније приступа решавању појединачних молби за одлазак у иностранство у случајевима када се ради о чланови-

¹⁵ П. Ј. Марковић пише да се први пут о одласку радника у иностранство расправљало тек 1962. године, и то у оквиру ССРНЈ, што није тачно. О одласку радника расправља се као што се види много раније, и то у много вишим форумима и телима. П. Ј. Марковић, н. д., 258.

¹⁶ АЈ, СИВ, 130-993-1503. Предраг Ј. Марковић наводи да је 1954. економска корист од емиграције износила око 5 милиона долара, 1958. већ око 16 милиона долара, 1959. близу 25 милиона долара у новцу и 10,5 милиона у пакетима, а 1962. скоро 29 милиона долара. Износи су се односили само на девизне дознаке преко Народне банке Југославије. Предраг Ј. Марковић, н. д., 257.

Питање билансирања државног дефицита путем девизних дознака југословенских радника у иностранству отвориће се десетак година касније и бити један од кључних елемената у сукобу хрватског политичког руководства са централним органима у федерацији. Савка Дабчевић Кучар о томе каже: "Ту је пред цијелом јавношћу (*мисли на Пленум ЦК СКХ из 1971*) упозорено на хрватску девизну суфицитарност - Хрватској се девизе зарађене радом њезиних радника у иноземству одузимају за уклањање проблема других, а њезине тешкоће остају отворенима. И кад је потпуно отворено упозорено на то како се девизне дознаке исељеника и радника из иноземства једнострано прелијевају за билансирање државног дефицита, одлучно је затражено да се промијени мјесто трошења тих девиза по структури радника, односно њихова подријетла по републикама. Вратити девизни прилив из Београда у Загреб!" Савка Дабчевић Кучар, *'71 Хрвајски снови и сјварносћ*, I-II, Загреб 1997, I/233.

ма породица, да се продуже рокови важења путних исправа, да се предузму мере на границама и боље координира рад унутрашњих послова и народне одбране и др.

Наредних година тренд исељавања из земље почео је постепено да опада али није сасвим престао. Мада је либерализација пасошког режима почела већ од 1961. године, укинуте улазно-излазне визе за Југословене и смањен број папира потребних за прелазак границе, проблем бекстава из земље није престао да постоји.¹⁷ Средином шездесетих година, тачније 1964, из земље је побегло 5.189 људи, а са пасошима је кренуло и није се вратило 3.399 лица. У првих шест месеци 1965. на оба наведена начина отишла су из земље 3.342 лица.¹⁸ Тада већ југословенски радници одлазе све масовније на рад ван граница земље уз благослов државних органа. Југословенском режиму није било лако да јавно призна свој неуспех по питању одлива радне снаге, али почетак економске и политичке кризе у земљи натерао га је на "флексибилност из нужде" и отварање југословенских граница у размерама непознатим у социјалистичким земљама.¹⁹ Средином 1968, према неким подацима, око 400.000 Југословена радило је ван земље, а у наредним годинама тај број се повећавао. Према истим подацима, 1981. у иностранству се налазило 625.000 радника.²⁰

Исељавање Турака и Украјинаца из Југославије представљају занимљиве примере студије случаја у оквиру процеса исељавања становништва са простора Југославије после Другог светског рата. Оба процеса су недовољно истражена, а међу њима има много сличности али и извесних разлика.

ИСЕЉАВАЊЕ ТУРАКА СА ЈУГОСЛОВЕНСКОГ ПРОСТОРА СРЕДИНОМ ПЕДЕСЕТИХ ГОДИНА

Према попису из 1931. године, на територији Југославије живело је укупно 1,561.166 становника исламске вероисповести. Према истом попису немогуће је одредити колико је међу њима било Турака или Шиптара. Приближно се, међутим, може одредити колико је припадника исламске вероисповести живело у то време у појединим деловима земље. Пре-

¹⁷ Владимир Жерјавић наводи податке о исељавању из Југославије у периоду од 1953. до 1963. које је преузео из *The Statistical Yearbook 1964*:

1953	13.490	1957	57.070	1961	4.418
1954	12.925	1958	41.426	1962	7.891
1955	51.543	1959	27.840	1963	8.063
1956	54.862	1960	23.182		

Владимир Жерјавић, *Population losses in Yugoslavia 1941-1945*, Загреб 1997, 163.

¹⁸ Предраг Ј. Марковић, н. д., 243.

¹⁹ Исто, 265.

²⁰ Бранко Петрановић, *Историја Југославије 1918-1988*, III, Београд 1988, 381 и 426. Јоже Пирјевец, међутим, наводи податак да је почетком седамдесетих година на привременом раду у иностранству већ било око 900.000 Југословена. Јоже Пирјевец, *Jugoslavija. Nastanek, razvoj ter razpad Karadorđevićeve in Titove Jugoslavije*, Koper 1995, 353.

ма тим подацима, на територији Србије било је око 515.784 становника исламске вероисповести, на територији БиХ 718.079, на територији Македоније 282.820, у Црној Гори 39.086, Хрватској 4.470 и Словенији 927.

Према подацима из пописа 1948. у Југославији је живело 1,976.664 Муслимана или 12,52% целокупног становништва. Исламска верска заједница доставила је 19. 11. 1951. Државној комисији за верска питања при Председништву Владе ФНРЈ податке да у Југославији има око 2 милиона Муслимана, који су сачињавали 12% становништва. Од тог броја било је 1,100.000 Словена исламске вероисповести, 800.000 Шиптара и 100.000 Турака. У НР БиХ је било 885.689 (889.469) Муслимана, у НР Црној Гори 75.000 (Црногораца исламске вероисповести 64.000, Шиптара 10.500, Срба исламске вероисповести 350 и Хрвата исламске вероисповести 27), у НР Србији 639.975 или 10,3%,²¹ у Македонији је било 351.862 припадника исламске вероисповести, од којих Шиптара 197.389, Турака 95.940, Рома 19.500, Македонаца 37.098 и осталих 1.935. Према истом попису, у Југославији је живело 750.431 Шиптара, 97.954 Турака, док су остало били југословенски опредељени или неопредељени Муслимани.²² Према републикама тај број је био следећи:

Табела бр. 12 - Број Шиптара и Турака у њојединим деловима Југославије према попису из 1948. године

НР Србија	532.011*	1.914
НР Хрватска	635	13
НР Словенија	216	5
НР БиХ	755	80
НР Македонија	197.389	95.940
НР Црна Гора	19.425	2

Према подацима из пописа 1953. године, у Југославији је живело 754.245 Шиптара и 259.535 Турака, док су под бројем од 998.698 били сврстани неопредељени Муслимани заједно са осталим припадницима националних мањина који се нису определили, док се један број Муслимана декларисао и као Југословени. По републикама број Шиптара и Турака био је следећи:

Табела бр. 13 - Број Шиптара и Турака према попису из 1953. године

	Шиптари	Турци
НР Србија	565.513 ²³	54.526
НР Хрватска	1.001	276
НР Словенија	169	68
НР БиХ	1.578	438
НР Македонија	162.524	203.938
НР Црна Гора	23.460	292

²¹ Према подацима овог пописа на територији НР Србије живело је 507.011 Шиптара, 104.992 Југословена исламске вероисповести, 1.914 Турака и 26.058 Цигана исламске вероисповести. Архив Југославије, Савезна комисија за верске послове, 144-4-84; Архив Србије, Земаљска комисија за верске послове НР Србије, Г-21, ф-7 и ф-12.

²² АЈ, СИВ, 130-993-1503.

* Према наведеним подацима у попису јавља се разлика у броју Шиптара на територији НР Србије која износи 25.000 лица.

Ако се пажљиво упореде статистички подаци, ма колико били непоуздани, приметна су значајна померања у броју Шиптара и Турака. Наиме, у појединим крајевима, посебно на Косову, али и у Македонији, није се признавала турска националност и многи Турци су се изјашњавали као Шиптари, па је чак на оне који то нису желели вршен и притисак. Када је, међутим, отворена могућност Турцима да се иселе у Турску, велики број Шиптара почео је да се изјашњава као да је турске националности.²⁴ Тако се десило да се 1948. на Косову и Метохији за турску националност определило само 1.315 лица, а 1953. чак 50.000 лица. Овакве разлике појављују се, мада у мањој мери, и у Црној Гори, БиХ, Санџаку, али најдрастичније су у Македонији. За непуних пет година овде се тај број повећао са 95.940 на 203.938.

Исељавање лица исламске вероисповести из Југославије било је у Југославији присутно и у периоду пре Другог светског рата. Разлози за њихово исељавање били су бројни (политички, економски, верски), а појава је нарочито била присутна у раздобљу од 1923. до 1925. године. Касније се исељавања настављају све до 1941, али појединачна. Почетком педесетих година процес исељавања добија поновни замањ, посебно међу Турцима. Поред већ поменутих економских, верских (скидање зара и фереџе, забрана мехтеба, забрана отварања медреса, забрана празновања мелвуда, смањење броја хоџа и сл.), и из родбинских и политичких разлога, Турци су се у већем броју определили за одлазак из Југославије у време приближавања Југославије и Турске и обнављања контаката између исељеника и емиграције у Турској. Турски дипломатски представници у Југославији благонаклоно су гледали на исељавање турске националне мањине и свима су обећавали пријем и помоћ.

Широка агитација за сељавање у Турску међу Турцима и Шиптарима развила се око 1953/4. године. У неким срезovima у Македонији и на Косову и Метохији (неродимски, биштевачки, гњилански, каменички и бујановачки) изразило је жељу да се сели у Турску (преко молби упу-

²³ Резултати пописа из 1948. и 1953. нису потпуно поуздани и тешко су упоредљиви, јер су приликом пописа примењивани различити критеријуми. Осим тога, у документацији државних органа која се позива на резултате пописа често се појављују за исте категорије различити резултати. Тако се у случају Шиптара наводи да их је 1953. у НР Србији било 525.000. Овај податак јавља се у документацији Републичке конференције ССРН Србије, Комисија за националне мањине ГО ССРНС, 1958-1962, к-110, која се чува у Архиву Србије.

²⁴ Од 1951. године на територији Косова и Метохије је постављено питање националног опредељивања Турака, јер су појединци а понегде и читаве групе захтевале отварање турских школа и употребу турског језика. Политичке организације агитовале су се у то време да се што већи број Шиптара определи за турску националност. Неки секретари и чланови појединих средњих комитета СКЈ говорили су на конференцијама и скуповима да у неким местима на Косову и Метохији има сасвим мали број Шиптара, а да су већина становника Турци и да би требало тако да се одреде. Касније су, међутим, исти ти партијски руководиоци тражили да се одреде као Шиптари. Са друге стране, шиптарски националисти су тврдили да на Косову и Метохији нема Турака, да је давање права Турцима само покушај власти да разори јединство шиптарске нације, да се на тај начин Шиптари бројно смање и онемогући припајање Косова и Метохије Албанији. АЈ, СИБ, 130-993-1503.

ћених југословенским властима, Конзулату Турске у Скопљу и турским властима у Анкари) око 95.000 лица, или преко 50% целокупног шиптарског и турског живља у овим срезовима. Слична је ситуација била и у Санџаку. Муслимани су се у великом броју декларисали као Турци, па их је тако у новопазарском срезу било 15.000. Већи број таквих лица био је и у пријеполском срезу. Државни и партијски органи на терену препоручивали су да се исељавање дозволи јер је однос ових лица према изградњи новог друштва у Југославији био кочница даљег развитака тих крајева (осећање привременог боравка, настојање да се одрже стари обичаји, вера и традиција и сл.). Током 1957. на Косову и Метохији се стишала кампања за исељавање и смањено број молби за исељавање међу Шиптарима. Југословенски државни органи сматрали су да је то била последица говора Енвера Хоџе у коме је пропагирано против исељења а за присаједињење Косова и Метохије Албанији. Ово питање је Албанија први пут званично поставила после 1945. године.

Процес исељавања припадника турске националне мањине из Македоније у Турску почео је 1951. године, а попримио је у току 1954. и 1955. карактер масовног исељавања.

Табела бр. 14 - *Број поднетих молби за исељавање на територији НР Македоније 1951-1955. године*

1951. поднело је молбе	24 лица
1952.	212 лица
1953.	2.240 лица
1954.	23.343 лица
1955.	38.142 лица
Укупно:	63.961 лице

Просечно сваког месеца у току 1954. подносило је молбе за отпуст из држављанства по 1.945 лица турске националности. Наредне године сваког месеца у просеку је исељење тражило 3.178 лица. Овај просек је достигнут неколико месеци после изјаве Лазара Колишевског по питању исељења. У току новембра 1955. тражило је отпуст из држављанства 3.275 лица, а у току децембра исте године тај број се попео на 4.252 лица. До краја 1955. године примљено је на решавање 21.430 предмета (за укупно 63.961 лице) за отпуст из држављанства. Од тог броја позитивно је решено 19.746 предмета (за укупно 59.340 лица). Остало је нерешених 1.635 предмета (за 4.464 лица). Од укупно 59.340 лица, чији су предмети за отпуст из држављанства позитивно решени, поднело је молбе за пасаванте 46.327 лица. До краја 1955. издат је пасавант за 46.155 лица.

Табела бр. 15 - *Преглед по годинама о коначном исељењу из Македоније*

До 1954. иселило се	1.596 лица
У току 1954. иселило се	10.238 лица
До краја 1955. иселило се	30.021 лице
Укупно:	41.855 лица

Просечно сваког месеца у току 1955. подносило је молбе за отпуст из држављанства 3.178 лица. Такође просечно сваког месеца у току 1955. издато је пасаваната за 2.667 лица. Просечно је месечно

напуштало границу у току 1955. године 2.501 лице. Највише лица тражило је отпуст из држављанства у зимским месецима, док се највећи број припадника турске националне мањине исељавао у Турску у летњим месецима.

Према попису становништва 1953. године, а на основу података Завода за статистику у Скопљу, број припадника турске националне мањине у НР Македонији износио је 204.008 лица²⁵ (овде се поново јавља разлика у односу на званичне статистичке податке). Од тог броја у градовима је живело 46.509, а у селима 157.499 лица. Ако се упореди укупан број лица која су поднела молбе за отпуст из држављанства са укупним бројем припадника турске националне мањине у Македонији, евидентно је да се радило о једној трећини. Међутим, када се упоређење уради по срезовима добија се потпуно другачија слика. Било је срезова у којима је половина и више од укупног броја припадника турске националне мањине у срезу тражила исељење. Такође је било срезова у којима је незнатан проценат припадника ове националности тражило отпуст из држављанства, иако је у тим срезовима процентуално живео већи број Турака.

Табела бр. 16 - *Преглед по срезовима о броју поднетих молби за отпуст из држављанства за 1954. и 1955. годину*

Срезови	1954.	1955.	Укупно:
Титов Велес	7.678	8.403	16.081
Скопски	6.955	7.261	14.216
Штипски	3.572	8.283	11.855
Битољски	1.913	7.120	9.033
Охридски	944	2.996	3.940
Тетовски	1.153	2.125	3.278
Кумановски	1.128	1.954	3.082
Укупно:	23.343	38.142	61.485

Према подацима нису апсолутно поуздани за 1955. годину, из табеле је ипак евидентно да је највећи број припадника турске националне мањине тражио исељење у титово-велешком срезу. Иначе овај срез је био трећи у Македонији по броју припадника турске националне мањине. Према попису из 1953, у овом срезу је живело укупно 32.305 припадника турске националне мањине, што значи да је скоро половина Турака настањених у овом срезу тражила исељење.

Битољски срез је био четврти по реду у Македонији по броју припадника турске националне мањине, а према попису из 1953. у њему је живело 29.151 лице турске мањине. Штипски срез је био други по реду у Македонији по броју припадника турске мањине, 41.902, а до краја 1955. исељење је тражило нешто више од четвртине укупног броја Турака. Скопски срез је био први по броју припадника турске националне мањине у Македонији. Било је укупно 44.645 Турака, и то у граду 22.562 и у срезу 22.083. До средине педесетих година углавном су се исељавале

²⁵ Исто.

турске породице из града, док је број исељених са села био минималан. Међутим, иако се из Скопља до почетка 1956. иселило преко 10.000 припадника турске националне мањине, у исто време се ту насељавао велики број Муслимана који су се декларисали као Турци.

У срезовима охридском, кумановском и тетовском најмањи је био проценат оних који су се опредељивали за исељавање. У ова три среза живело је 55.905 Турака, а исељење је тражило око петине.

Табела бр. 17 - Преглед броја припадника турске мањине у градовима и џемиа њиховог исељавања у 1954. и 1955. години

Градови	Број Турака по попису из 1953.	Преглед исељавања		Укупно	%
		1954. год.	1955. год.		
Скопље	22.562	6.005	5.876	11.881	52,66%
Битољ	6.189	462	1.080	1.542	24,91%
Тетово	4.470	-	550	550	12,30%
Куманово	3.858	437	785	1.222	31,67%
Охрид	3.667	-	-	-	
Прилеп	2.408	420	518	938	38,95%
Титов Велес	1.594	-	-	-	
Штип	1.426	203	246	449	31,48%
Струмица	335	-	-	-	
Укупно:	46.519			16.582	35,64%

Када се током 1953. тежња за исељавањем Турака у НР Македонији проширила и захватила и један део Шиптара, одређени су на територији НР Македоније блокови из којих је било дозвољено исељавање. Циљ одређивања блокова био је да се спречи исељавање већег броја Шиптара. Према тој подели на блокове дозвољаван је отпуст из држављанства свим припадницима турске мањине, па и Шиптарима, који су били настањени у свим градовима Македоније и у срезовима: титововелешком, тиквешком, ђевђелијском, струмичком, штипском, кочанском, малешевском, прилепском, ресанском и битољском. То су махом били срезови насељени турском мањином, а у њима је број Шиптара био незнатан. У осталим срезовима била је извршена категоризација места из којих се могло исељавати и оних из којих се није могло исељавати. Критеријум за одређивање дозвољених места био је број припадника турске националне мањине. Тамо где су већину чинили Шиптари било је забрањено исељавање, па иако су у тим селима живели и Турци. Према тим критеријумима било је дозвољено исељавање из 27 села у дебарском срезу, из 17 села у кичевском срезу, 4 у гостиварском, 17 села у скопском срезу, 17 у тетовском, 24 у кумановском и 5 у охридском срезу. Молбе странака из ових села, као и из градова, решаване су позитивно, док молбе странака које су долазиле из забрањених места нису примане од стране територијалног СУП-а. Ова пракса створила је, међутим, револт код лица турске националне припадности која су према категоризацији мес-

та припадала забрањеним зонама, па су упућивали жалбе највишим органима власти називајући овакве поступке територијалних органа дискриминаторским. Неки од ових захтева решавани су потом позитивно, док су захтеви Шиптара из ових места углавном одбијани. Било је уступака једино у случајевима када су лица албанске припадности имала породицу у Турској или су у потпуности распродала своју имовину пре предузимања мера за отпуст из држављанства.²⁶

Највеће тешкоће државни органи у Македонији имали су око одређивања националне припадности лица из места у којима су заједно живели Турци и Шиптари. Дешавало се да је у зависности од политичких околности које су владале одређени број лица мењао националну припадност. Према попису из 1931. на подручју Македоније је било 153.175 Турака, а подаци о Шиптарима недостају. Током рата један број Турака декларисао се као Шиптари да би избегао бугарски терор и ставио се под заштиту Италијана. По завршетку рата а после погоршања односа с Албанијом и тешке ситуације на граници, велики број Шиптара променио је своју припадност и изјашњавао се као Турци. У јеку исељавања у Турску знатан број Шиптара је такође променио националну припадност.

Све до 1927. нису вођене матичне књиге за лица исламске вероисповести. Матичне књиге вођене на државном обрасцу за исламску вероисповест од 1927. нису имале ознаку за националност. Обновљена (реконструисана) матична књига рођених, која је завршена у Македонији 1953, није била потпуна, пошто је пријаве за упис у ту књигу поднело свега 21% укупног броја становника Македоније. У Македонији се тако дешавало да се у оквиру исте породице једни декларишу као Турци, а други као Шиптари. Било је и случајева да се једни подаци наводе у личним документима, а други у матичним књигама.

У пракси државни органи су приликом одређивања националне припадности поступали према Упутству ДСУП-а, Стр. Пов. бр. 134/55 од 28. 6. 1955. године. Упутство је гласило: "... Отпуст из држављанства ради исељења у Турску може се одобрити само лицима турске националне припадности. У случају спора за утврђивање националности узимају се као основни елементи: а) да ли се у породици молиоца употребљава турски као породични језик и да ли он говори турским језиком и б) за коју се националност молиоца декларисао пред надлежним органима после 1944 године (као код уписа у књигу држављана, у изјави код поступка за издавање личне карте, код уписа у државне матичне књиге и сл.). Као припадник турске националности има се сматрати само оно лице код кога се стекну оба ова основа, с тим да је у погледу основа под б) потребно да се лице у питању стално декларисао за турску националност."²⁷

Став турских власти био је да се у принципу не дозвољава усељавање Шиптара у Турску, али југословенске власти нису могле у потпуности да спрече њихово исељавање. Креирање блокова у Македонији

²⁶ Исто.

²⁷ АЈ, СИБ, 130-992-1502.

имало је и своју негативну страну. Лица турске али и шиптарске националности почела су да се селе из забрањених у дозвољене зоне. Посебно велики притисак био је на Скопље. Само за две године, 1954. и 1955, из других делова Македоније у Скопље се доселило 6.601 лице турске или шиптарске националности. У Скопље се досељавао и велики број лица исламске вероисповести са Косова и Метохије, из Санџака и НР Црне Горе, са намером да се после пријема држављанства НР Македоније иселе у Турску, пошто у другим републикама нису могли да добију отпуст из држављанства. Разлог пресељења у Македонију је лежао у чл. 30 Закона о држављанству ФНРЈ, тј. у потреби да се тражи пријем у држављанство НР Македоније. У Македонији је требало да проведу најмање годину дана, а потом су могли да траже отпуст из држављанства. У поменуте две године у Скопље се из НР Србије уселило 4.059 лица, према подацима Централне пријавнице у Скопљу. У овај број нису била урачуната лица испод 16 година, с обзиром да су малолетна деца следила родитеље у републичком држављанству, као ни она лица која се уопште нису пријавила, тако да је број досељених у Македонију био далеко већи. Рачунало се да је укупно било око 12.000 новопридошних лица.

На седници Одбора за унутрашњу политику СИВ-а од 18. 4. 1956. вођена је дискусија о проблему исељавања Турака. Том приликом Александар Ранковић је рекао: "Колико ће годишње људи моћи да се исели, то зависи и од тога колико турска влада може да прими месечно или годишње. Ја бих био за један либералнији став, али из политичких обзира захтеве Шиптара само индивидуално решавати, без обзира на то где желе да иду, да ли у Турску, Грчку или Америку. Поготово бих одобравао исељење када се ради о оним породицама које имају рођаке у иностранству. Ако индивидуално решавамо те проблеме онда нам се пружа могућност да некако држимо ствари у рукама, а ако им масовно пустиш, онда отварамо политичке проблеме, уносимо једну несигурност код Шиптара".²⁸ Слободан Пенезић је сматрао да би проблем исељавања требало додатно размотрити да би се смањило притисак на Скопље.

Притисак ипак ни наредних година није опао. У Македонију се у раздобљу до 1958. уселило укупно 18.110 лица из других делова Југославије са циљем исељења у Турску. Из НР Србије је дошло 16.066 лица, из Црне Горе 1.184 лица и из БиХ 860 лица. Подаци нису били потпуно тачни, пошто је велики број лица био непријављен код пријавно-одјавних служби на терену. Ово досељавање из других крајева стварало је проблеме оптерећења стамбеног простора, незапослености, повећаног броја престапа и сл. Да би се тај притисак паралисао, уведен је обавезни боравак од 4 године плус годину дана, као услов за пријем у држављанство НР Македоније. Пошто притисак и даље није попуштао, републички органи у НРМ су тражили да се уведе услов боравка у једном месту у трајању од 5 година, да би се могао добити отпуст из држављанства.

У Босни и Херцеговини није постојао проблем масовног исељавања за Турску. Појединачне жеље биле су углавном узроковане еконо-

²⁸ АЈ, СИВ, 130-992-1502.

мским разлозима или родбинским везама. Нешто већи број оних који су желели да се иселе појавио се једино на простору бившег фочанског среза. У Македонији је тежња за исељењем расла и у другој половини децетих година. На основу захтева у току 1957. године за отпуст из држављанства ФНРЈ (21.159), југословенски државни органи су очекивали да у току те године исељавање буде најмасовније. Тежња за исељавањем била је повећана и у Црној Гори после 1954. године, када су око 162 породице из иванградског среза поставиле захтев за исељење, изјашњавајући се као лица турске националности.

Турске власти, тј. Амбасада и Конзулат, настојале су да развију што већу пропаганду у вези са исељавањем. У време када југословенске власти нису дозвољавале исељавање са Косова и Метохије и Санџака, лицима која су навраћала у турски конзулат у Скопљу обећавана је помоћ за исељење, али је за немогућност да се то оствари окривљавана југословенска власт. Саветовали су заинтересованима да у личним документима измене ознаку националне припадности и упишу се као Турци. Марта 1956. Конзулат у Скопљу и Амбасада у Београду организовали су прављење спискова лица из Санџака која су желела да се иселе у Турску. Велики утицај вршила је и пропаганда преко турске штампе и радио-програма (која ипак није била систематска) у којима се говорило о исељавању 250.000 лица исламске вероисповести из Југославије. Већ наредне године, међутим, турске власти су почеле да предузимају мере да се исељавање ограничи. Једна од таквих мера била је одлука турских власти да гарантна писма не могу више издавати локални органи, већ искључиво Министарство иностраних послова Турске, чиме је отежано тамошњим грађанима да дођу до гарантних писама, с обзиром на немогућност подношења трошкова за одлазак у Анкару. Уведено је и правило да свако мора лично доћи по гарантно писмо, чиме је укинута пракса да једно лице подиже више гарантних писама у Амбасади у Београду. Нарочито се водило рачуна о политичкој припадности лица која су се исељавала, али и о знању језика.

Турске власти су током педесетих година водиле политику прикупљања Турака из околних, нарочито балканских земаља. То је било у складу и са тежњом да се повећа број становника. У начелу, усељеници су, да би могли добити усељење, морали имати гаранцију неког лица које живи у Турској. Такво лице је морало писмено гарантовати да ће усељеника издржавати одређено време док се не снађе. Проблеми су, међутим, настајали услед тога што су многи исељеници налазили фиктивне даваоце гаранција, јер давање гаранција није повлачило никакве правне или материјалне обавезе. Турске власти пак нису одмах давале усељеницима држављанство. За тако нешто је морао да прође период од најмање неколико месеци. Праве тешкоће настајале су за оне усељенике који су после одређеног времена тражили да се врате у Југославију, јер турске власти тако нешто углавном нису одобравале.

У односу на социјални састав турски органи су били заинтересовани углавном за земљораднике. Сматрало се да је то политички неформљена маса која представља мању опасност за Турску, јер је живела

у "комунистичкој земљи". Осим тога, по турским законима усељеници-земљорадници добијали су бесплатно земљиште на обраду и коришћење у источним деловима Турске. Најмање су били заинтересовани за интелектуалце, које су примао ретко и са великом резервом.

Од 1945. па до 1957. иселило се из Југославије у Турску 96.584 лица. По појединим републикама тај број је био следећи:

НР Македонија	86.380
НР Србија	6.140
НР БиХ	40
НР Црна Гора	4

Број Турака који су остали неисељени није се могао тачно одредити услед накнадног декларисања Шиптара и других али и услед исељавања у Македонију. Претпостављало се да их је у НР Србији било око 49.000, у Македонији 97.065 и око 800 у осталим републикама.

Социјални састав исељеника (без података за исељенике са Косова и Метохије) у Турску био је следећи:

радника	7.523
сељака	15.988
занатлија	2.789
студената и ђака	296
службеника	701
слободних професија	401
остали (домаћице и деца)	58.844

Занимљиво је да је међу исељеницима био и један број чланова СКЈ, што је посебно бринуло државне и партијске органе у земљи. У НР Македонији је добило отпуст из држављанства 909 чланова СКЈ, а на Косову и Метохији међу највећим агитаторима за исељење били су управо неки чланови СКЈ. До средине 1954. у урошевачком срезу пријавило се око 130 комуниста за исељење, а у гњиланском срезу 179 чланова Партије итд. У неким селима у гњиланском срезу читаве организације на челу са секретарима уписивале су се међу првима за исељење.²⁹

Као што је већ наведено, разлози за исељавање били су бројни, али посебну улогу одиграла је и пропаганда о бољим условима живота у Турској и могућностима за приватну иницијативу. Једна група Турака из Скопља, тзв. "Аталаоцисти", супротстављала се оваквој пропаганди и борила се против исељавања, али њихов утицај је био мали. Утицаја на исељавање имало је и поновно приближавање Југославије СССР-у средином педесетих година, што је код једног дела турског становништва у Македонији протумачено као "повратак црних дана за турску мањину". Догађаји у Турској, антигрчке демонстрације и затегнути односи између држава чланица Балканског савеза, оцењивани су као предзнак да ће се у блиској будућности још више погоршати односи између ових земаља, што ће отежати исељавање. Формирање комуна и доношење и спровођење неких нових економских мера у Југославији протумачено је као још једно мењање курса економске политике и изазвало страх од поно-

²⁹ АЈ, СИВ, 130-993-1503.

вног стварања сеоских задруга. Крајем 1955. и почетком 1956. међу припадницима турске мањине проширила се вест како између Југославије и Турске постоји тајни уговор којим је предвиђено исељавање 200.000 Турака из Македоније, те да ће се у почетку исељавање вршити без интервенција власти, али да ће после извесног времена силом бити исељен одређени број Турака по споразуму. Временски то се поклопило са објављивањем вести у једном турском листу о наводном постојању споразума. Примерци тог листа растурани су у Македонији, на Косову и Метохији и у Санџаку. Чињеница да се ту говорило о исељавању лица исламске вероисповести подгрејала је наду код једног дела Шиптара у НР Србији, али и у другим деловима Југославије, који су се већ доселили у Скопље, да ће и њихове наде за исељењем бити остварене.

По питању исељавања у Турску међу Шиптарима су владале велике разлике. Док су једни пошто-пото желели да се иселе, други су били против исељавања и Турака и својих сународника, а трећи су сматрали да треба да се исељавају само Турци. Један део шиптарске интелигенције позивао је на остварење идеје о великој Албанији, на очувању шиптарског живља на територији такве Албаније, која је требало да обухвати Косово и Метохију, западни део Македоније са Скопљем и Кумановом и целу Албанију. Они су говорили да је масовно исељавање Турака резултат одређене денационализаторске политике тадашњег македонског руководства, које намерава да очисти Македонију од Шиптара и Турака.

Досељеници су се окупљали по приватним кућама у Скопљу и међусобно правили планове како да нађу начин да се што пре иселе, јер је већина њих већ била продала непокретну имовину. На тим скуповима, којима је некада присуствовало од 50 до 150 људи, негодовало се што им власти не дозвољавају исељавање, говорило се о тешким условима живота, лошим хигијенским приликама, незапослености, смештају по собама у којима је спавало 10 до 20 лица и сл. Поред ових проблема, већи број лица турске националности наилазио је на тешкоће приликом тражења транзитне визе од грчког конзулата у Скопљу. Службеници конзулата уцењивали су их и тражили им одређене суме новца као мито за издавање транзитних виза.

У току преговора који су претходили споразуму око исељења Турака, истицало се као главно имовинско питање. Турска влада је инсистирала на давању надокнаде, а пошто је то требало да представља озбиљну девизну обавезу према Турској, југословенска делегација је настојала да ово питање избегне. Турској влади је обећано да ће се исељеницима који траже и добију отпуст из држављанства омогућити да продају имовину и земљу и да за тај новац купе и изнесу покретне ствари које се производе у Југославији. У вези са тим, на интерминистеријалним конференцијама које су одржаване у Правном савету Државног секретаријата за иностране послове, а којима су присуствовали представници заинтересованих ресора, закључено је да се ова одлука спроведе путем интерних упутстава. Потом је Управа за спољну трговину сачинила номенклатуру производа које су исељеници могли да изнесу и у којим

количинама.³⁰ Народна банка ФНРЈ издала је упутство о посебном рачуну који је требало да се отвори ради депоновања преосталог новца који исељеници нису утрошили за набавку поменутих производа. У погледу трансфера ових динарских средстава са посебног рачуна, није била примљена никаква обавеза, већ су исељеници могли новац да троше само у земљи.

Савезни државни секретаријат за унутрашње послове такође је издао посебно упутство за органе унутрашњих послова, као и Управа царина. У овим упутствима скретала се пажња подручним органима на могућност шпекулација, као и вршења кривичних дела, односно девизних прекршаја, што је већ било примећено у пракси. Прво упутство такве врсте било је издато под ознаком Стр. Пов. Бр. 134 од 28. 6. 1955. Констатовано је да су исељеници за новац добијен од продате имовине куповали златнике и друге драгоцености, као и страну валуту и потом то износили из земље. Управа прихода захтевала је од сваког исељеника да поднесе изјаву о утрошку новца добијеног за продату имовину, али се старала и о намирењу јавних дажбина, као и о депоновању преосталог вишка новца код Народне банке. Управа прихода је издавала и уверење исељенику које је овај морао да поднесе у поступку за добијање путних исправа.

У складу са обећањем да се исељеницима омогући продаја имовине донета је и допуна Закона о промету земљишта и зграда.³¹ Према овој законској допуни, лица која су тражила отпуст из држављанства и хтела да продају непокретну имовину била су обавезна да ту имовину претходно понуде на откуп народном одбору општине. Једна посебна комисија СИВ-а, која је формирана ради проучавања имовинскоправних и других питања у вези са исељењем Турака, констатовала је да су општине слабо чувствовале у откупу непокретности исељеника услед недостатка новчаних средстава. Због тога је одлучено да се средства обезбеде путем бескаматних зајмова.

Према подацима којима су располагали државни органи, почетком 1957. у НР Србији је вредност непокретне имовине исељених лица износила око 353,680.000 динара и највећим делом је била продата приватним лицима. Код Народне банке на посебном рачуну исељеника уопште није било депозита. У НР Македонији исељеници су до почетка 1957. продали укупно 16.689 ха земље, али ни код Народне банке у Скопљу није било депозита. У НР Црној Гори продата имовина је износила око два милиона динара. Државни органи су претпостављали да исељеници новац износе са собом, а у то их је уверио и незванични податак да је турска Народна банка крајем 1956. понудила на откуп око пет милиона динара, покушавајући да види како ће Народна банка ФНРЈ реаго-

³⁰ Лица која су се исељавала у Турску могла су са собом да извезу у одређеним количинама пољопривредне машине, пољопривредна оруђа и моторе, занатске машине и моторе, гарнитуре новог намештаја, као и шпорете, фрижидере и сл., потом текстилне артикле, артикле свих врста од поливинил-флорида, целокупну нову девојачку опрему, употребљаване предмете у домаћинству, стоку, опрему за кола и стоку и пољопривредне производе. АЈ, СИВ, 130-992-1502.

³¹ *Службени листи ФНРЈ*, бр. 19/55.

вати. Надлежни органи су претпостављали да се ту ради о незнатном делу укупно изнетих динара.

Децембра 1957. била је донета одлука да се у циљу спречавања појаве да Шиптари и Муслимани траже исељење у Турску, прибављањем неисправних докумената, којима су доказивали да су припадници турске националне мањине, исељење за Турску одобрава само оним лицима која су пет година боравила у једном срезу и која су имала сва потребна исправна документа.³²

ИСЕЉАВАЊЕ УКРАЈИНАЦА

На територији ФНРЈ живело је око 20.000 Украјинаца који су се почетком века доселили из Западне Украјине. Од тог броја у НР БиХ је

³² АЈ, СИБ, Материјал за седницу Одбора за унутрашњу политику СИБ-а, 19. децембар 1957, 130-993-1503. У току расправе на поменутој седници посебна пажња је посвећена исељавању Шиптара. Том приликом Страхил Гигов је рекао: "Према попису из 1948. године ми смо имали већи прилив Шиптара, али они нису чврсто национално опредељени, већ се опредељују како им одговара. То варира још из бивше Југославије. 1932. године било је 220.000 Турака, после тога, у другом попису 70.000. Сада када бисмо имали нови попис, било би ради тенденције исељења више Турака. Ми имамо три категорије: Турке, Шиптаре и Помаке, који су Македонци, а вере муслиманске". Александар Ранковић, који се налазио на челу Одбора, дискутовао је такође о питању исељавања: "Ја сам још од почетка имао утисак да се форсира исељавање Шиптара. Ми смо до сада иселили 110.000 у Турску. Још се предвиђа око 100.000. Ако се будемо држали критерија изјашњавања у погледу националности код пописа, онда је јасно да ћемо код следећег пописа имати 200 или 300.000 Турака. Значи, да се отвара пут овом проблему на Космету. Говори се да и у Санцаку има Турака. Говори се да има Турака и расположење је за њихово исељавање или прећутно дозвољавање за исељење. Мени се чини да је то постало политичко питање. То је врло незгодно за Југославију да иде на расељавање Шиптара из Македоније, са Космета, Црне Горе и тамо где их има. Ја мислим да у том правцу треба политички деловати код људи и објашњавати то питање. Сутра ће нам се створити овај проблем и у Босни и Херцеговини и не знам докле ћемо отићи ако се исељавање не спречи". Слободан Пенезић, као представник НР Србије, одговорио је да је у Извршном већу Србије разматрано то питање и да исељавање није било могуће зауставити, јер није било никаквих ограничења у погледу добијања пасоша у вези пребивања у једном срезу. "Званично се са Косова није исељавало у Турску. Али, у Македонију је дошло 18.000, и то највише са Космета. Одатле се може иселити 30.000, јер се толико према првом попису изјаснило за Турке и толико Турака има на Косову. Код нас је било говора о томе и другови праве примедбе нарочито за Санцак. Ми смо у тој политици предузели мере и ту ствар зауставили, али нисмо могли да зауставимо њихов одлазак у Македонију, јер се они из Македоније пријављују за одлазак у Турску. Ја мислим да ће овај рок од 5 година да заустави то кретање". Страхил Гигов је на седници рекао да се у Македонији не форсира исељавање Шиптара, али да се са Космета сувише досељава у Македонију. "На Космету су водили посебну политику, наиме, нису их пуштали, али су они долазили код нас у Македонију. И, код нас је сада створен проблем. Ми смо тражили пет година ограничења због тог притиска, како бисмо могли да га зауставимо. Сада је тај притисак мањи, јер су на Космету почели да дозвољавају исељење Турака, али се створио други проблем. Појединци су дошли у Македонију како би што пре отишли у Турску, а део породице је остао на Космету, тако да су они на Космету добили дозволу, а ови код нас нису..." АЈ, Стенографске белешке са седнице Одбора за унутрашњу политику СИБ-а, 19. 12. 1957, 130-993-1503.

било настањено око 11.000 лица, углавном у дервентском (5.000), бањалучком (3.000) и приједорском срезу (2.000), док су остали живели у Славонији и Бачкој. Током 1925. и 1926. године један број Украјинаца покушао је да се исели у Јужну Америку. Мањи проценат је у томе и успео али убрзо се део тих лица вратио назад у земљу. Пред Други светски рат изванредан број Украјинаца преселио се из Босне у Србију, где су се углавном запошљавали као пољопривредни радници. После рата извршена је колонизација око 3.000 Украјинаца из БиХ у Војводину. Само на територију среза Нови Сад насељено је 117 украјинских породица. Поред тога, Украјинаца је било и у срезovima Вршац и Сремска Митровица.

После 1945. код једног мањег броја припадника украјинске мањине појавила се тежња за иселјењем у СССР. Покретач ове активности био је Семак Василиј, посланик ЗАВНОБиХ-а, који је 1948. ухапшен као информбировац. Он је организовао неколико делегација за одлазак у Амбасаду СССР-а, али у својој активности за иселјење није имао успеха.³³

Од 1949. године све већи број Украјинаца се обраћа Амбасади САД са молбом да им се омогући иселјење у Америку. У почетку су то били појединачни случајеви, али од 1951/2. године, како су оствариване бројније везе са украјинском емиграцијом на Западу, више стотина Украјинаца тражило је иселјавање, чак и читава села, а нарочито у бившем босанскоградском и прњаворском срезу. Тада се око 300 породица одлучило за иселјење. Тражење иселјења потекло је од Украјинаца који су долазили из Војводине у Босну и агитовали за одлазак у Америку. Мере које су предузимане као и хапшење неких украјинских свештеника послужили су за тврдњу да у Југославији нема слободе за Украјинце. Државни органи су повели опсежну акцију ислеђивања и при том је око 200 лица саслушано, а преко 50 ухапшено и кажњено. Активности, међутим, нису престале већ су само попримиле илегални карактер.³⁴

Између 1953. и 1955. тражење иселјења сведено је на појединачне случајеве, али ни тада није сасвим престало. У том периоду један број Украјинаца из Војводине успео је да добије испис из југословенског држављанства и пребаци се у Трст, а затим даље на Запад. То је утицало да су многи Украјинци настојали да се преселе у Војводину, јер је завладало мишљење да је тамо критеријум за иселјење много блажи него у Босни.

Почетком 1955. године појава тражења иселјења се поново нагло проширила, подстакнута такође од стране Украјинаца из Војводине.³⁵

³³ АЈ, СИБ, 130-992-1502.

³⁴ АЈ, СИБ, 130-992-1502.

³⁵ Од укупно 117 породица из среза Нови Сад, иселјење је до јула 1956. тражило 76 породица, намеравало је да тражи 15 породица, а није намеравало или је било непознато шта намерава 14 породица. Током 1951. године иселјење је тражила 1 породица, две године касније 2 породице, 1955. већ 13 породица, а 1956. иселјење је тражило 60 породица. Сва ова лица имала су у иностранству ближу или даљу родбину. Од укупног броја Украјинаца у срезу Нови Сад 100 лица су били пољопривредни радници, 87 земљорадници, 31 лице радници, 3 занатлије, 25 службеника итд., или укупно 264 лица, док су остало била деца. По имовном стању 104 породице биле су сиромашне, док је осталих 13 било средње имућно. Међу поме-

Према тврђењу органа унутрашњих послова НР БиХ, Украјинци из Војводине су доносили формуларе за исељење и делили их Украјинцима у Босни, док су у Војводини тврдили да се покрет за исељавање пренео са територије БиХ у Војводину. Јануара 1955. сви становници Горњег Детлака, малог украјинског села у близини Дервенте, тражили су од Амбасаде формуларе за усељење у САД. Од тада је све више Украјинаца из дервентског и бањалучког среза тражило исељење. Број се попео на више стотина породица. У марту 1955. повећано је нагло интересовање за исељење, а у првој половини априла преко 340 лица тражило је од Амбасаде САД да их заједно са ужом породицом уврсти у списак усељеника у САД. У Бањалуку је 26. маја стигло 190 формулара за исељење на тражење сељака из околних села. Појава је почела да се шири и на друге становнике босанских села који нису били украјинског порекла.

Током 1956. за исељење се само у марту и априлу пријавило Амбасади САД преко 1.000 породица. Ова појава се нарочито проширила после обавештења које је објављено у "Борби" од 26. 2. 1956. да је Међународна комисија за исељенике одлучила да у прекоморске земље колонизира неколико стотина хиљада лица из Европе и да је за то одобрен кредит од 3 милиона долара. Захтеве за исељење почели су да подносе и Украјинци из Војводине, који су се после рата тамо доселили из Босне. До средине 1956. око 1.500 Украјинаца из БиХ обратило се Амбасади САД молбом за усељење у САД, највише из општина Прњавор и Хрвањани. Према америчким имиграционим прописима, било је довољно да подносилац молбе у формулару за регистрацију наведе и чланове своје породице до 21 године старости, а она лица која су прешла ту старосну доб попуњавала су сама формуларе. Југословенски државни органи претпостављали су да се око 1.200 украјинских домаћинстава јавило за исељење. Поред Украјинаца, за исељење се обратило Амбасади и око 600 српских и 100 хрватских домаћинстава. Само у бањалучком срезу исељење је тражило 499 Срба и 61 Хрват, већином из хрвањанске и лакташке општине, али и из села Желнице, Ивањска, босанскоградишке општине и которварошке општине. У дервентском и добојском срезу се такође пријавио за исељење велики број лица која нису била Украјинци. До краја 1956. пријавило се за исељење око 3.000 породица, од којих 2.500 из БиХ.

Покрет за исељење у САД међу Украјинцима у Војводини појавио се масовније први пут у срезу Нови Сад, а потом и у срезу Сремска Митровица, почетком 1956. године. Одатле се проширио на све Украјинце насељене у Војводини. Пренео се, међутим, и на становништво српске националности, па је у селу Будисави, околина Новог Сада, исељење тражило 20 лица, међу којима највећи број учесници НОП-а. Слично се десило и у селу Шашинци. Током 1956. покренута је идеја о

нутим Украјинцима, 244 лица била су политички незаинтересована, позитивних и донекле активних лица у политичком смислу било је 11, непријатељски расположених 5, а сарадника УДБ-е 4. Када је покренута активност за исељавање, органи унутрашњих послова обавили су разговоре са 29 лица, али без већег успеха. АЈ, СИБ, 130-992-1502.

стварању Комитета Украјинаца у Југославији, који је требало да преузме улогу посредника за исељење. Ова активност обухватила је око 95% свих Украјинаца који су живели на територији Србије. Државни органи у НР Србији су, да би сузбили покрет за исељавање, изузимали писма упућена Амбасади САД (што није имало никаквог ефекта, јер се контакт са Амбасадом САД одвијао преко представника делегираних из појединих украјинских села), регистровали лица заинтересована за исељење, кривично гонили носиоце покрета, преко састанака ССРНЈ, СК и општинских комитета "разбијали заблуде о исељењу", али сем неколико повучених молби није било већег успеха. Сматрало се да је и то за почетак довољно да се покрет за исељење не прошири међу осталим становницима.³⁶

Међу Украјинцима у Југославији био је врло распрострањен антикомунизам још пре Другог светског рата, а током рата била је формирана Украјинска легија која се борила на страни Немаца против НОП-а. Кроз ову легију прошла је већина за војску способних Украјинаца. Украјински комитети у САД и Европи (Филаделфија, Њујорк, Салцбург, Минхен и Париз) подржавали су своје сународнике у Југославији у настојању да се из ње иселе. Они су отворено позивали Украјинце да се организују и илегално беже из земље. Организатори повезивања са украјинским комитетима на Западу били су грко-католички свештеници у БиХ. Амбасада САД у Београду обећавала је свим лицима заинтересованим за исељење да ће бити примљени у САД, не одређујући јасан рок. Вицеконзул Амбасаде САД у разговору са сарадником УДБ-е, који је био делегиран као представник групе Украјинаца из околине Руме, изјавио је и препоручио да би било корисно формирати Украјински комитет у Југославији, који би преузео бригу око исељења и одржавао везу с Амбасадом САД. Он је то образложио чињеницом да у Амбасади постоји 13.000 молби Украјинаца, од којих су многе непотпуне, те да би цео посао требао да буде поверен једном таквом Комитету.

Југословенски државни органи сматрали су да је главни узрок оваквом интересовању за исељавање била делатност западне пропаганде, која је вршена путем преписке са украјинском емиграцијом на Западу, одржавањем везе са комитетима, слањем пакета и помоћи, растурањем украјинске емигрантске штампе и сл. Као најактивнији у ширењу пропаганде били су означени грко-католички свештеници: Биелински Феликс из Лишње-Прњавор, Јуриста Михајло из Козарца, Храмиш Симеон из Бањалуке и др. Према истим подацима, са Биелинскијем је био повезан и Стриљчек Васиљ, свештеник из Козарца, бивши представник белоемигрантске рускоправославне духовне мисије у Босни, који је током рата као четник активно учествовао у борбама против НОП-а. Са њима је сарађивао и Шлапак Петар из Београда, који је био под надзором Службе безбедности.³⁷

³⁶ Исто.

³⁷ АЈ, СИВ, Реферат УДБ-е за БиХ по питању исељења Украјинаца у САД, 130-992-1502.

Велику улогу у ширењу пропаганде имали су и неки Украјинци, амерички држављани, који су као туристи боравили у БиХ. Један од њих, Удић Јакоб, боравио је у приједорском срезу и, упркос интервенцијама УДБ-е БиХ, њему је три пута продужавана виза у Загребу.

Већина Украјинаца који су тражили исељење, било у БиХ или у Војводини, наводили су у својим молбама, као разлоге за исељење, тежак економски положај, неравноправност са осталим народима, неоправдано високе порезе, неправилан однос власти према њима, непостојање верских слобода и низак животни стандард. Највећи број кандидата за исељење придобијан је управо аргументима као што је висок порез који је наметнут сељацима. То је имало великог успеха и код српског и хрватског становништва неких села у бањалучком и дервентском срезу, а и у неким селима јајачког среза. Међу сељацима српске националности проносили су се гласови да ће доћи до промене режима у земљи и да је "Тито обећао Американцима исељење 6 милиона сељака који у земљи тешко живе".³⁸

ДСУП НР БиХ сматрао је да треба установити јединствене критеријуме по питању давања одобрења за исељење Украјинцима. У принципу су се залагали да се исељење одобрава свима, али уз решавање сваког случаја понаособ. Сматрали су да дотадашњи однос, по коме су категорично одбијане дозволе за исељење, уз примену извесних репресивних мера, није дао никакве резултате, већ је - напротив - изазвао супротне ефекте. Украјинци су почели да избегавају југословенске државне органе и да се масовно обраћају Амбасади САД, очекујући њену интервенцију.

Питање исељавања Украјинаца било је на дневном реду седнице Одбора за унутрашњу политику СИВ-а 26. 11. 1956. године. Том приликом Угљеша Даниловић, представник НР БиХ, рекао је да су узроци за исељавање Украјинаца у првом реду економски, али да је то и последица одређених пропуста државних и партијских органа. Даниловић је истакао да су Украјинци били занемарени, да нису третирани као национална група, да нису имали своје школе, учитеље и уџбенике. Он је поставио питање: да ли треба заузети потпуно негативан став према захтевима Украјинаца за исељавање, и рекао да што су више одбијани "то је била већа могућност противника да се акција шири".³⁹ Даниловић је уз то додао: "Предузимали смо и неке мере да се акција ублажи, па смо омогућили школовање деци и настојали смо да се и неке друге ствари среде. И даље ћемо предузимати мере за побољшање њиховог стања, али без обзира на то, сигурно је да ће се овај проблем и даље постављати. На челу ове акције стоје свештеници, који су успоставили везу и са комитетом Украјинаца у иностранству. Ово се становништво ни за време рата није добро држало, међу њима је и пре рата била врло јака антикомунистичка пропаганда. Ја мислим да ми не би много изгубили ако би се

³⁸ Исто.

³⁹ АЈ, СИВ, Стенографске белешке са седнице Одбора за унутрашњу политику СИВ-а, 26. 11. 1956, 130-992-1502.

један део тог становништва иселио, а с друге стране не би се могло рећи да смо ми они који исељење не дамо".

Оно што је стварно плашило државне органе било је ширење акције за исељење међу осталим становништвом. Угљеша Даниловић је, износећи податке о томе, рекао: "Око 1500 породица са око 6000 лица постављају захтеве за исељење. Код ових су разлози економски. Та је појава углавном у бањалучком, дервентском, добојском и јајачком срезу, док на осталим срезовима за сада тих појава нема. Из америчке амбасаде ишло се за тим да се ова акција води у политичком смислу. Чак се причало да је склопљен споразум за исељење неколико милиона Југословена у Америку и да ради тога треба пожурити са пријављивањем, јер ко се пре пријави, пре ће доћи на ред. Ми смо разговарали преко Социјалистичког савеза и слали смо комисије на терен прњаворског и бањалучког среза да испитају каквих све проблема има у вези са катастром и са запослењем. Треба напоменути да се ради о таквим крајевима у Босни где ми нисмо ништа могли направити, изградити, а и ови су крајеви оштећени ратом". Према Светиславу Стефановићу, државне органе је "мало збуњивао захтев наших грађана". Већину међу њима чинили су Срби, више него Хрвати, међу којима је било четничких породица али и оних који су учествовали у НОБ-у. Александар Ранковић је сматрао да нема никаквих разлога да се спречава исељавање Украјинаца, али да је питање како ће се то одразити на остало становништво. "Код нас се у последње време дискутује чак и о томе да допустимо иначе економску емиграцију. Зато мислим, да ако се већ дискутује о томе, а то ћемо питање такође морати размотрити и на седници овог Одбора, утолико пре немамо разлога да кочимо Украјинце у њиховим захтевима за исељавање. Ако ми и допустимо исељење Украјинаца, велико је питање колики ће број од њих бити примљен у односне земље. Према неким подацима, данас ни Америка, а камоли друге земље, не примају тако лако економску емиграцију. Али, ако начелно станемо на становиште да им допустимо одлазак, онда ми са себе скидамо сваку одговорност и утолико више имамо моралног права да ударамо по свим неправилностима које се дешавају око захтева за исељавање, као што је трчкарање по амбасадама, продаја формулара и развијање непријатељске делатности по тој линији". На крају састанка је закључено да би требало приступити регулисању прописа у вези са исељавањем.⁴⁰

Нема коначних података о томе колико се заиста Украјинаца иселило из Југославије у овом раздобљу. Према резултатима пописа становништва Југославије из 1981. године, Украјинаца је било 12.813. Ако се узме у обзир природни прираштај у размаку од двадесет и више година, ипак се може закључити да је неколико хиљада Украјинаца напустило земљу до краја педесетих година.

Обећања о срећној будућности која је југословенско политичко

⁴⁰ Исто.

руководство непрестано понављало, средином педесетих година још нису почела да се остварују. Добром делу становништва та обећања изгледала су као нешто јако далеко, неки у њих никада нису веровали, а неки нису имали ни воље ни времена да на ту будућност чекају. Покушавали су на разне начине да је се домогну на своју руку и што пре. Процес исељавања становништва са југословенског простора никада није сасвим престао и може се пратити у континуитету готово цео век. Тај процес је био посебно изражен у поједним деловима земље, на пример у Хрватској и Македонији, док је у осталим крајевима варирао. Настојања политичког врха Југославије да питање економске и политичке емиграције прво сасвим елиминише, а потом законским и казним мерама ограничи, нису дала никакве резултате. Средином педесетих година, делом због отварања Југославије према Западу, а делом и због економских тешкоћа, исељавање постаје све озбиљнији проблем који приморава државни врх да размишља о либерализацији законских прописа у погледу путовања и боравака ван земље. Тада се први пут јављају и идеје о могућностима запошљавања југословенских радника на привременом раду у иностранству. Наредних деценија Југославија ће бити једина међу земљама тзв. социјалистичког лагера чији ће грађани моћи слободно да бораве и раде ван њених граница.

Radmila RADIĆ

*EMIGRATION FROM YUGOSLAV LANDS
IN THE MID FIFTIES OF THE XX CENTURY*

The Summary

Emigration from the territories of the former Yugoslav state began in the second half of the nineteenth century and continues to the present day. It is possible to distinguish different stages of migration, each with its own characteristics, but one constant through the decade of the 1950s has been that the majority of emigrants came from Croatia, Macedonia, Bosnia and Hercegovina, and Montenegro – and to a lesser degree from Slovenia and Serbia. During and after the Second World War, emigration was primarily “political” in nature. In the middle of the 1950s some Turkish, Albanian, and Ukrainian emigration began to take place as well – also primarily for political reasons. Efforts by Yugoslav state and party organs after 1945 to contain emigration, especially for economic reasons, were not successful. By the mid-1950s, faced with an array of problems relating to internal economic development, authorities seriously began to consider the possibility of legalization of economic emigration and even realizing a profit from the “export” of workers. This would lead at the start of the 1960s to a liberalization of passport regulations and a marked increase in the “temporary” out-migration of labor from the country.

ПРИЛОЗИ

Проф. др Жарко БУЛАЈИЋ*

ОПШТИ ОСВРТ НА САМОУПРАВНИ СОЦИЈАЛИСТИЧКИ ПРИВРЕДНИ СИСТЕМ У БИВШОЈ СФРЈ**

I

Корени радничког самоуправљања су, почевши још од покрета радничких већа у Немачкој од 1917. године, засађени у формирању фабричко-заводских радничких комитета, и широке мреже радничке контроле у Русији, током Октобарске револуције, тако да у идејном погледу наш бивши самоуправни систем не представља неку новину.

Међутим, тај покрет у Немачкој и Русији није даље отишао од борбе за освајање власти. Од идеје до њеног практичног реализовања требало је поћи даље. Од идеје до стварности било је далеко. Економика је у том процесу одиграла одлучујућу улогу.

Та улога припала је нашој бившој држави. Извршена је трансформација привреде и целог друштва на основу радничког самоуправљања. Цео процес је настао под притиском познате резолуције Информбироа. Требало је наћи неки други пут у социјализам од онога којим је пошао Совјетски Савез.

Чим се пошло новим путем, почео је распад старог система, који је био истоветан са привредним системом СССР-а. Искрели су многобројни проблеми, врло тешки и изузетно компликовани. Најпре су у центру пажње настали проблеми аутономије предузећа, тржишта, планирања и односа плана и тржишта. Није било лако ускладити све односе који су настајали из тих проблема. Брзо се увидело да се не ради само о међусобним односима и узајамним разграничењима, већ и о *парадоксу међусобног искључења*.

Целом процесу се стално испречавала снажна бирократија. Би-

* Аутор је редовни професор Београдског универзитета и Универзитета Црне Горе, Београд.

** Излагање на Међународном скупу "Педесет година победе над фашизмом", Београд 15. маја 1995. године.

рократизам је превагнуо и ушао у све поре друштва са свим пропратним појавама које он, природном логиком ствари, сам са собом доноси.

Од радничких савета и радничког самоуправљања у фабрикама постепено се прешло на изградњу целовитог друштвено-економског система на самоуправној основи у свим деловима друштва. Дакле, од самоуправљања у привреди пошло се и на самоуправљање у свим друштвеним делатностима и чак у органима саме државе. Изграђивао се не само привредни него и политички систем. Они су се допуњавали и узајамно условљавали. Убрзо је изградња политичког система постало одлучујуће питање у даљој изградњи целовитог самоуправног друштва. Управо, на овом плану почињена је главна грешка, јер се *ајсолутизисовано национални њринциј*, што ће касније бити један од главних узрока распада СФРЈ и грађанског рата.

Поближе анализирајући наведене проблеме долазимо до закључка да је, осим бахатог бирократизма, и *идеолошки догматизам био главни чинилац*, што су проигране озбиљне шансе које су се пружале увођењем самоуправе и враћању на тржиште. Тражећи неко средње решење и лавирајући између плана и тржишта, између самоуправе и бирократске воље, између демократије и квази демократије, место оригинала процес је родио бастарда.

Проблем својине у самоуправном друштву добио је посебно место. Лугања око такозване договорне економије, око облика и карактера својине, што је практично истискивало тржиште, вишепартијски систем и парламентарну демократију, дошло се до порицања сваког облика својине. Тако је *својина њрејворена у несвојину*. Тиме је својина практично деградирана као битна институција друштва, а поготово као економски фактор. Избрисана је из економске анализе. Па, пошто је приватна својина, с једне стране, претворена у догму, и пошто је, с друге стране, њену функцију заменила недефинисана друштвена својина, својина је претворена само у *ојшићи услов рада и њпроизводње*.

Све то смо добили у наслеђе од југословенског самоуправног социјализма са чиме се сада боримо и настојимо да те слабости превазиђемо.

II

Проблем транзиције, који је сада на дневном реду, постављен је као прворазредни задатак како прећи са једног социјалистичког система у нови систем друштвено-економске парламентарне демократије, вишепартијског система и приватне својине.

У сваком случају, неке позитивне елементе политичке и економске праксе бивше Југославије, у покушају да измакне замкама капитализма и државног социјализма, не би могли нити смели запоставити. Нарочито треба истаћи незаобилазну велику потребу да се у овом процесу транзиције иде својим путем, у складу са свим специфичностима, историјским околностима и посебностима које су својствене свакој земљи и сваком облику друштва. Не смемо се одушевљавати универзализ-

мом и општеважећим принципима, које нуди такозвани Нови светски поредак са Америком на челу. Неоспорно, важност и потреба коришћења туђих искустава и достигнућа је, не само неопходно него и драгоцено. Али, при том морамо акцентирати посебне менталне, историјске, економске, политичке, социјалне и географске структуре које одређују, условљавају и институционализују околности којима се, и поред свега, у транзицији мора прилагођавати. Наравно, ако се жели избећи привредни колапс и друштвени хаос. Прост, брзоплет и непромишљен пренос система високо развијених капиталистичких земаља на *нећлодно ћло*, у сваком случају не може уродити плодом, на исти начин као што је случај и са биолошким светом. Тржиште се мора узети не као циљ, него као средство за постизање циља.

Достигнућа у материјалном, културном и духовном развоју, ма колико била подложна поразној критици, морају бити, како она у позитивном, тако и она у негативном смислу, *ћолозна основа*, на којој треба зидати будућност засновану на новим сазнањима и новој визији.

III

После 50 година победе над фашизмом, данашњи свет потресају злослутни расколи и тензије које не обећавају ништа добро. Будућност је угрожена. Охрабрујућих перспектива за мир и напредак је све мање.

Тако, национализам који хара светом, сеје мржњу међу народима, изазива самоубилачке сукобе и не преза од освајачких ратова, није и не може, ни под каквим условима, бити перспектива будућности.

Исто то се може рећи и за доларско-лобистичку демократију, која нам се представља и препоручује као врхунско достигнуће правне државе и као најсигурнији гарант индивидуалних слобода и људских права. Суштински, данашња држава је заглибила до колена у корупцију и насиље. Данас се у тој хваљеној демократској држави за новац може купити све без изузетка, почевши од материјалних добара па све до највиших моралних и духовних вредности. Новцем се купују плаћене убице, финансирају терористи и наручују терористички ратови. Фетишизација новца је дошла до краја, постала апсолутна без остатка.

Блаже речено, то не заслужује ни Нови светски поредак, којим диригује преостала суперсила као победник из хладног рата. Циљ његов је универзализација света, по својој слици и прилици. У таквом пројектованом поретку нема разумевања за специфичности, разлике у економском развоју, посебности историјски насталих политичких система, традицију и регионалне геополитичке карактеристике. Не поштују се цивилизацијски нивои разних земаља и народа. Цео свет се мери метром најразвијенијих и најбогатијих земаља Запада и достигнућима њихове цивилизације. Ако тако ствари стоје, онда није ни мало чудо што протагонисти Новог светског поретка не презају ни од чега само да би постигли свој циљ. Завести санкције, блокирати границе, стрпати у карантин земљу, која им не иде на руку у остварењу Новог светског поретка, не презајући чак од угинућа целих народа, за нове господаре света не пред-

ставља никакво гушење људских права. Једино су они позвани и овлашћени да дефинишу људска права и кажу када су она повређена.

У контексту универзализације света и стварања Новог светског поретка нема места равноправности држава и народа, без обзира на њихову величину, бројност, степен развоја, моћ и богатство. Тврдња да је данашњи свет уређен на равноправности свих и утемељен на једнаким правима је лицемерство и цинизам. Мали и економски неразвијени народи се кувају у котлу замки и у паклу политике светских моћника, без права да владају сами собом и да, према сопственим условима и могућностима, кроје сопствену судбину. Сведени су на обичне пионе који се морају покоравати својим "заштитницима".

Колонијализам није савладан, он се само преобукао у ново рухо, у неоколонијализам.

Не, ни у ком случају будућност света није у мафијашком капитализму, по свој прилици Новом моделу друштва у коме се сједињују моћ капитала и власт мафије. Па, шта очекивати, од друштва у коме се губе како право и морал, тако и економски резони и продуховљени политички принципи? Друштво у коме капитал економски цементира чврстину система, а мафија изнуђује Одлуке владе и истерује правду, истину и поштење са економске и политичке сцене, не обећава ништа вредно и ништа добро.

А чему се надати од друштва у коме медији испоручују јавности информације наручене и плаћене од лобиста? Колективна свест се формира, под утицајем медија, који суверено владају јавним мњењем, истину замењују лажима и манипулишу народом.

Ако лобисти, плаћајући богато новцем, одлучно утичу на избор државних часника од највиших до најмањих, какво је то онда слободно демократско друштво, то јест друштво парламентарне и вишепартијске демократије, чије темеље поставља ефикасна тржишна економија?

Дакле, све док ове бесперспективе владају светом, човечанство неће бити ослобођено, од опасности рађања новог још разорнијег и још криминалнијег друштва, од оног које је пре 50 година побеђено. А, ако се послужимо Ничеовом мишљу да кад се "угаси основни појам живота, појам будућности", шта очекивати од живота? Нема се чему ни надати ни у шта веровати. Бесмисао постаје алфа и омега целог живота.

Петар РУДИЋ*

НЕШТО О ПРЕЗИМЕНУ ТОРОМАН

Око половине XV вијека у Његуше се доселио неки Ерак из Бањана. Његови потомци носе име Ераковићи, а тако се зове и село у Његушима у коме углавном живе. Од Ерака воде лозу Петровићи и Поповићи из његушког села Ераковића, Кашћелани из његушког села Мирца, Вујовићи из Спужа, а вјероватно и нека друга братства.

Петровићи су добили презиме по Петру Ераковићу, који је живио у другој половини XVI вијека. Овај Петар је имао неколико синова, а сада се само зна име његовог сина Стијепе. Стијепе Петров је такође имао неколико синова. Познато је име само његовог сина Радула (калуђера Петра), који је имао само сина Шћепца. Шћепец Калуђеров је имао синове: владикау Данила (1697-1735), кнеза Рада, Дамјана и Петра.

Поповићи немају једног родоначелника него је то заједничко презиме свих Ераковића који живе у истоименом његушком селу (осим потомака Шћепца Калуђерова, који се и сада презивају Петровићи). Велики дио Поповића потиче и од самог Петра Ераковића, родоначелника братства Петровића.

Главна грана Поповића је добила презиме по попу Ивану Петровићу, блиском рођаку и савременику владике Данила. Петар Петровић Његош је овог Ивана опјевао у "Горском вијенцу", гдје му је дао и звање сердара. Поп Иван је, колико нам је познато, имао четири сина: владикау Саву (1735-1781), сердара Савића, Пера и попу Вучету. Поповићи-Ераковићи се дијеле на мале огранке који такође имају посебна имена: Сердаревићи, Перићевићи, Грујовићи, Бијеловићи, Спасојевићи, Шутовићи, Радановићи, Јашаровићи и Вујовићи.

У његушком селу Ераковићима одавно живи и братство Торомани, који такође казују да воде лозу од Ерака. Међутим, Петровићи и Поповићи не његују никакву успомену о заједничком поријеклу са овим братством. Према казивању доктора Ђорђа Лукина Поповића (1912-1972) и неких других Ераковића, Торомани су старосједиоци овог села,

* Аутор је музеолошки радник у пензији, Бијело Поље.

потомци старих Побрежана, али ни ово мишљење није сигурно. (Када се Ерак доселио у Његуше, затекао је Побрежане и Вељокрајане.) Торомани су ово презиме носили све до почетка XX вијека, а тада су званично узели презиме својих сусједа Поповића. Трудећи се да што боље упознам генеалогiju Ераковића, утврдио сам да Торомани нијесу огранак Поповића него посебно братство. Пишући о убиству кнеза Николе Васојевића, др Љубомир Дурковић каже: "Његош је позвао Васојевића да дође на Цетиње, и одлучно се решио да припреми да се убије. На путу за Цетиње, у селу Доњи Загарач, 30. маја 1844, убили су Васојевића перјаници Вуко и Тодор Торомани и њихов рођак Мића Тороман, сви из Његуша". (Љубомир Дурковић - Јакшић: *Србијанско-црногорска сарадња 1830-1851*, Београд 1957, 56) О Вуку и Мићи се сада у Његушима слабо шта зна. Можда су се негдје одселили. А о Тодору Тороману је остала успомена као о угледном човјеку и познатом Његошевом перјанику. Наводим и неколико детаља и старих матичних књига, чији се остаји чувају у Цетињском манастиру. Дана 15. децембра 1889. године родила се у Ераковићима, а дана 28. децембра исте године крстила се Јоке Станкова Тороман. Јокин је отац Станко (Лабуд) Вуков Тороман, а мајка Анђа Стеванова Ратковић из Ораховца. Крштење је обавио свештеник Перо Божовић, а кум је био Мило Савов Поповић из Ераковића. Дана 3. децембра 1891. године родио се у Ераковићима Нико Ивов Тороман, који се крстио 6. децембра исте године. Крштење је обавио свештеник Ђуро Пејовић, а кум је био Саво Андрић из Ераковића. Колико је мени познато, Торомани се посљедњи пут под овим презименом помињу 31. августа 1903. године по старом календару. Тога дана је крштена новорођена дјевојчица Златана Петровић, кћерка Ива Гаврилова Петровића и Маке Вукове Тороман.

Вуко Марков Тороман, који је живио у другој половини XIX вијека, први је почео да казује да његов род води лозу од Ерака, па се у неким купопродајним уговорима из 1863. и 1865. године помиње као Петровић. А његов син Станко (Лабуд) се у једном купопродајном уговору од 3. априла 1882. године помиње под презименом Поповић. Међутим, видјели смо да је његова кћерка Јоке приликом крштења 28. децембра 1889. године уписана у матичну књигу рођених под презименом Тороман. Торомани се под презименом Поповић прво јављају у својим тестаментима и неким сеоским уговорима, а од почетка XX вијека и у матичним књигама. Иако су узели презиме ераковићког братства Поповића, Петровићи и Поповићи се и даље према њима односе само као према старим комшијама од којих су се и женили (а не као према рођацима). Петровићи и Поповићи од давнина славе Ђурђевдан, па су то крсно име од њих узели и Торомани, као и остала братства која живе у Ераковићима а не воде поријекло од Ерака.

Вуко Марков Тороман је имао синове Станка (Лабуда) и Илију и кћерке Маку, удату за Ива (Лабуда) Петровића из Ераковића, и Горду, удату за Бела Божовића из истог села. Врло је важно поменути да је Илија Вуков, поред остале дјеце, имао синове Андрију, који је био познати адвокат, и Петра, који је био познати историчар и академик. Они су

добили ново презиме - Поповићи.

Пошто су старе матичне књиге села Ераковића доста пропале, име Петра Поповића сам нашао само у једном њиховом доцнијем препису. Ту стоји да је Перо Илијин Поповић рођен 30. априла 1899. године. (Црна Гора је у то вријеме употребљавала стари календар, па не знам да ли је наведени датум по старом или по новом календару.) Перо (Петар) је завршио гимназију 1919. године, након чега је студирао историју на Београдском универзитету. Дипломирао је 1923. године. Послије тога је радио у београдским средњим школама. Године 1932. је одбранио докторску дисертацију која је објављена слиједеће године под насловом "Француско-српски односи за време првог српског устанка, Наполеон и Карађорђе". Поповић је 1949. године изабран за ванредног професора Филозофског факултета у Скопљу, а 1954. године за редовног професора Филозофског факултета у Новом Саду. Дуже вријеме је био шеф Катедре за историју тога Факултета, а од 1957. до 1960. и његов декан. Године 1958. је изабран за дописног, а 1972. за редовног члана САНУ. Мјесеца јануара 1969. је изабран за првог директора Института за изучавање историје Војводине, а био је и члан-сарадник Матице српске у Новом Саду. Он је 6. марта 1973. изабран и за члана Црногорске академије наука и умјетности. Објавио је више радова од којих ради ограниченог простора помињем само његову познату књигу "Црна Гора у доба Петра I и Петра II", коју је објавила Српска књижевна задруга 1951. год. Академик Петар Поповић је умро у Београду 5. октобра 1987. године.

Његушки трговац Илија Поповић - Тороман је са својим (у то доба младим) синовима Андријом (правником) и Петром (професором) давао податке познатом етнологу др Јовану Ердељановићу о Поповићима-Ераковићима и Поповићима-Троманима за књигу "Стара Црна Гора", која је први пут објављена 1926. године. Поглавље о Поповићима је врло лоше написано тако да правилно нијесу набројани ни огранци овог великог ераковићког братства. Један од главних огранака братства Поповића се зове Сердаревићи, чији је родоначелник сердар Јово Перов Петровић, синовац владике Саве. Међутим у "Старој Црној Гори" није наведено право име овог огранка (Сердаревићи) него његов надимак (Бјелине). Затим, др Јован Ердељановић је у огранке Поповића-Ераковића убројао и Торомане, који су посебно његушко братство непознатог поријекла.

Наводим један одломак из те Ердељановићеве књиге гдје се говори о Тороманима. "Тако је на пример надимак Торомани према једном казивању постао по томе, што је предак тога рода градио торове, а по другом поузданијем објашњењу, које сам сазнао од г. Петра Поповића, назив Торомани је постао овако. Средином и кроз целу другу половину 19. века водила се преко Црне Горе жива трговина са стоком између наших крајева у негдашњем санцаку и Котора (односно Италије). На том путу Његуши су били нека врста станице. Један од наших предака, каже г. П. Поповић, радио је с једним од познатијих трговаца, који се звао Тороман (врло вероватно из Полимља). Трговина, која је тада од којих

земљака сматрана као занимање ниже врсте (случај са занатима, специјално ковачким), друштво са "Турцима", како су они звали све оне које долазе са турске територије, па били они и Срби, није било симпатично. Поред тога, име Тороман, које је њима могло изгледати смешно, погрдно. Све је то допринело да околина (људи из других братстава) у извесној иронији пренесе име, што уосталом није редак случај, с трговца на тог члана породице, а затим на целу породицу (братство)" (Др Јован Ердељановић: *Стара Црна Гора*, Београд 1978, друго издање, 435).

Поводом стогодишњице рођења академика Петра Поповића пошао сам из бјелопољског села Равне Ријеке у Пљевља, а одатле у прибојски крај и потражио Торомане који се помињу у Ердељановићевој књизи "Стара Црна Гора". У петак, 30. априла 1999. године сам стигао у село Плашче (код Крајчиновића) гдје сам нашао двије куће Торомана. Кратко сам разговарао са Ранком Тороманом и његовом сином Татјаном Мирковом. Дознао сам да је неки њихов даљи предак дошао у село Борак, које се налази близу познатог села Забрњице. Торомани су се због турског насиља из Борка преселили у Дубраве, заселак села Калуђеровића. Затим се Арсо Тороман са својом најближом родбином из Дубрава одселио у Ступове, који су такође заселак села Калуђеровића, а једна породица у село Плашче. Првог маја сам посјетио Момира Савова Торомана и његову родбину у Ступовима, а послије подне истога дана и Јанка Живкова у Дубравама. Рекли су ми да не знају одакле су њихови преци дошли у Борак, али су чули да у околини Цетиња постоји братство Торомани, па сматрају да могу од њих водити лозу, иако то није сигурно. Они не знају по чему су то презиме добили, али га са поносом носе јер су га наслиједили од својих предака, па воле да чувају и поштују породичну традицију. "За њих се прича да су обновили цркву у Поблаћу - Оцркавље, на старим рушевинама, нашавши читав казан дуката црквенога новца" (Танасије Пејатовић: *Средње Полимље и Пошарје*, Пљевља 1986, друго издање, 127). Ови Торомани, који сада живе у прибојским селима Калуђеровићима и Плашчу славе Ђурђевдан, исту славу коју и његушки Торомани. Нашавши полимске Торомане и боравећи код њих 30. априла и 1. маја 1999. године, обиљежио сам стогодишњицу рођења познатог историчара и академика Петра Поповића (1899-1987), који је био родом из Његуша.

Дознао сам да Торомана има и у другим нашим крајевима (у Горњој Горевници код Чачка и негдје у Босни). Пошто је то врло оригинално и специфично презиме стиче се утисак да се ради о једном братству, поготову што припадници тога презимена из Његуша и Доњег Полимља славе исту славу. Али пошто живе у различитим крајевима тешко је вјеровати да сви чине исти род. (Можда се ради о два-три братства која имају исто презиме?) Када о Тороманима раније није стручно и објективно писано, сада је о њима врло тешко донијети било какав ваљан закључак. Неки ваљан закључак је тешко донијети и због тога што се они према овом свом необичном презимену различито односе, неки га избјегавају (мијењајући и свој идентитет), а други га традиционално чувају и његују.

ИСТРАЖИВАЊА И ИЗВОРИ

Мр Саво МАРКОВИЋ*

ИЗВЈЕШТАЈ ПОТЕСТАТА АНДРИЈЕ КАПЕЛА О ГРАЂАНСКИМ НЕМИРИМА У БАРУ 1512. ГОДИНЕ

Наведени Извјештај је у млетачком дијалекту објављен у Књизи VI "Arkiva za povjestnicu jugoslavensku" - *Oдношaji skupnovlade mletačke prema južnim Slavenom priobčeni u izvadkih iz rukopisnih ljetopisah Marina Sanuda od godine 1496. do 1533*; uredio Ivan Kukuljević Sakcinski, izd. u Mletciah 1863. (str. 389, 393-97: *Rapporti della Repubblica Veneta coi Slavi meridionali, brani tratti dei diari manoscritti di Marino Sanudo¹ 1496-1533*).²

И поред непрестаних сукобљавања, кулминација нетрпељивости између патриција и пучана у јадранским комунама наступиће тек с почетком XVI вијека. То је последица заоштравања класних односа у доба јаке економске кризе, ратова које Република води на мору и италијанском копну и, у вези са тим, слабљења млетачке власти и њене спремности на уступке, али и одјек, а у извјесној мјери у склопу општих покрета грађанства у средњој и сјеверној Европи, гдје се јављају као отпор многобројним злоупотребама локалних власти.

Извјештај о немирима усљед грађанске неслоге - "*inconvenienti tumulti, scandali et turbolentie*" - у Бару стижу у Венецију почетком 1513. године; шаље их градски потестат (подеста, начелник) Andrea Capello 18. јула, а наставља 27. јула, 30. августа, 11. и 22. октобра 1512. године. О потреби интервенисања у Бару због буне пучана јављено је Себастијану Јустинијану (*Sebastian Zustignan Provedador in Dalmatia*) што је он одбио

* Аутор је превни историчар, Бар.

¹ Млетачки хроничар Марино Санудо (1446-1536). Уредник Иван Кукуљевић Сакцински у предговору књ. V наводи: "... od svih inostranih spisatelja 15. i 16. vijeka, koji su pisali štogod o zgodah južnih Slavenah, nijedan ne zaslužuje toliko viere, koliko uprav nepristrani Marin Sanudo...", Л. Данчевић, *Покрећии пучана на нашем приморју йочешком 16. стољећа (по млейчаким извјештајима)*, "Поморски зборник" Ријека, књига 12/1974, 119.

² Млетачки текст припремио је 1974. године кап. Лука Данчевић, савјетник Института за саобраћај и поморство у Загребу, и прослиједио проф. Гојку Вукмановићу из Бара, који ми је љубазно исти уступио на превод и обраду.

("non voria etiam haver cargo di andar a Antivari per non haver fanti et esser senza galia").³ Немири су 28. новембра 1512. прерасли у оружану побуну против патриција.

Као вође пучана наведени су Франо Алатовић и Марко Медин. У устанку учествују сељаци Спича који проваљују кроз градски зид и под њиховом пријетњом витез потестата Capella морао им је отворити градска врата. Барски племићи су се наоружани окупили у својем вијећу, а изгледа да је међу њима нарочито био непомирљив Nicolo de Comis, чијег је сина пучанин Андрија Турковић раније убио у барци. У борби која се приметно пучани су превладали и племићи су се дали у бијег и склонили неки у катедралу св. Ђура уз сјеверне стране градских зидина, а неки у околним кућама и тако су избјегли бијесу пучана. Осим смрти племића Antonija de Pasque не наводи се број погинулих у борби. Которски ректор и провидур Anzolo Malipiero налазио се тада у Бару да помогне Capelli. Међутим, он је са својим војницима и коњицом (страдиотима) ради сигурности остао у градском каштелу. Потестат Capello видио је у побуни опасност да Турска, с којом се граничило подручје Бара, претоме од Венеције то подручје, те се врло активно ангажовао да племићи прихвате услове пучана. У томе му је помогао један од врло одмјерених пучана Никола Широко.

Формирано је Вијеће од 24 старца, по 12 са сваке завађене стране, да ријешу дугогодишње спорове, а кривцима и прогнанима да буде опроштено. Задовољни Capello у посљедњем извјештају у Венецију 5. децембра 1512. каже да се Бар може сада сматрати добивеним градом, зашто је он више пута изложио опасности властита живот.⁴

О томе говори Санудова интерпретација:

Децембар 1512.

Што се Бара тиче, према писмима г-дина Anzola Malipiera, ректора и провидура у Котору и г-дина Andrije Capello,⁵ потестата Бара, од 20. овог мјесеца, има се разумјети како је ректор Котора ишао по наредби Вијећа Десеторице у Улцињ и тамо у Бар да умири онај народ због неслоге пучана са племићима. По доласку у Бар изгледа да су се ондашњи пучани онога 20. посвађали са племићима, убили и ранили неке од њих, тако да су се провидур и потестат морали из страха склонити у каштел.

Година 1513.

Јануар 1513.

³ Л. Данчевић, *op. cit.*, 148, 149.

⁴ *Ibid.*, 151-52.

⁵ Andea (Andreas) Capello, потестат Бара 1512-13. године. Наредне, 1514, помиње се као "кнез", Ђ. Бошковић, *Стари Бар*, Београд 1962, 269 - прије ће бити ријеч о слободнијој интерпретацији његове функције - С. М.). Године 1513. провидур јадранске флоте био је Vincenzo Capello, вјероватно његов рођак.

Извјештај Andriје Capella из Бара од 5. децембра 1512. упућен
млетачком дужду

Дужде Прејасне, најодличнији и најпоштованији Господине!⁶ Извјештавајући о протеклом са свим дужним поштовањем 18. и 27. јула и 30. августа прошлог Вашој Племенитости и 11. октобра најодличнијој господи Старјешинама, те казавши о томе у посљедњем извјештају од 22. сјајном провидуру Котора - ради се о написима усмјереним нарочито на приказивање неприкладних, скандалозних метежа и турбуленција које су се данима дешавале усљед грађанске неслоге овога мјеста; увијек изнова утврђујући поспјешујуће одредбе да би се тиме спријечиле непосредне пријетеће опасности, у чему се огледала Ваша ведрина - са уобичајеном умјешношћу својом овдје их је проводио сјајни г-дин Anzolo Malipiero, ректор и најдостојанственији провидур Котора, који је прошлог 17. новембра дошао у ово мјесто у жељи да га умири и то ми представи; а дужном искреношћу и свим нам могућим средствима, упознавањем и марљивошћу трудили смо се увести мир у овај град више дана узастопно, најприкладнијим ријечима и у том смислу опомињали племиће колико и пучане, примајући и слушајући и једну и другу страну у најбољој намјери, јавно и приватно, настојећи да их приволимо на јединство, без метежа и опасности.

Тешкоћа је била у томе што су племићи жељели да се прво казне преступници, а да се затим разговара о миру и прогнају главни Алорковић (Alortovichij) и Турковић (Turcovichij), који су се барком превезли до оне у којој је био син г-дина Nicola de Comisa,⁷ патрициј којег је убио неки Andrea Turcovich,⁸ рођак наведених, из своје барке, дана 27. јула, по мојем извјештају: Ваша Ведрина јасно и часно означила нам је како да искуством учинимо задовољним и једну и другу страну и једнодушно доведемо до мира; узевши у обзир да, како је уобичајено, желе протјерати наведене са територије - 28. новембра покренуо се пук, велик број пучана у пратњи био је наоружан, и прво им је у наше име пред свима на окупу стављено на знање дужно увјеравање да није пожељно да се врате у свој крај (уколико би се хтјели вратити потребна је дозвола): отишли су до тврђаве са обласном посадом, а затим почели да се свађају говорећи да желе да иду за Скадар да се побрину о властитим пословима; опет истим ријечима и уочавајући ту опасност, напријед наведени сјајни провидур и ја посласмо неколико пучана и Николу Широка (Nicolo Sirocho, Syrachovich), врло умјереног и доказано вјерног човјека Држави Ваше

⁶ Леонардо Лоредан (Lunardo Lauredan), владао је у периоду 1501-1521, наслиједивши дужда Антонија Барбарига. Рођен је 1438. године, а за дужда је изабран 2. октобра 1501. године, и ту је функцију обављао до смрти, 22. јуна 1521. Врло значајна личност у историји Венеције. Л. Данчевић, *op. cit.*, 123.

⁷ Цомис, Chomis, de Come су угледна барска патрицијска фамилија XV и XVI вијека. Ђ. Бошковић, *op. cit.*, 265, С. С. Марковић, *Барски патирицијал*, Бар 1995, 28.

⁸ Вјероватно потиче из рода Turçin, Turcho, који се помиње у документима из XV и XVI вијека, од којег је могуће да потиче назив локалитета Турчини, којег је овај род могао бити посједник. Ђ. Бошковић, *op. cit.*, 178, 268, 269.

Небесности, да их одврати добрим ријечима; вративши се рекли су да племићи нису одмах прихватили мир, да су их намјеравали наредног дана исјећи на комаде; ипак сам их придобио обећавши им да ћу лично ујутро отићи код патриција, надајући се у нашег Господа Бога да ће сви прихватити мир, тако је те вечери остала ствар.

Али се ујутро сав пук подигао на оружје, од којих ми неколицина дошавши у палату ставише на знање да је читав пук намјеран приводити ствари крају или одмах с праведним миром, или до коначног уништења племића. Стога одмах са двојицом најумјеренијих пучана отиђох до патриција који су такође били сви наоружани и сакупивши њихове главаре на уобичајеном мјесту њиховог Вијећа представих им најотворенију опасност у свој погибелби и потпуном уништењу по њих уколико не пригрле мир - сви су одговорили да га желе осим г-дин *Nicolo de Comis*, који је рекао да прво жели да разговара са једним одсутним сином и неким својим рођацима из Паштровића - заклињући се да и он жели мир и да би за овај садашњи напустио град. С обзиром да није хтио промијенити мишљење вратио сам се у палату и преко споменутих неутралних пучана саопштио ствар народу, а затим и лично пред јавношћу, непосредно их увјеравајући и молећи да се сав пук за љубав Божју и као добри синови Ваше Прејасне требају измирити са свим патрицијима, не обазирјући се што је речени г-дин *Nicolo Comis* требао мало времена да боље утврди мир и да га без сумње остали не слиједе у таквом заклињању. Неки из народа су одговорили да је он на овај начин тражио времена да их превари, као што је прије радио, и да жели да их опет изигра. Те уз грају и узбуну сав разјарени наоружани пук потрча према патрицијима, не слушајући моје наредбе и ријечи убјеђивања: и тако се убрзо заметну туча уз одапињање стријела и уз друго оружје, а будући се напријед наведени сјајни провидур из разлога безбједности повукао у каштел са својим војницима и страдиотима (коњицом) да га сачува у сваком случају у име Ваше Узвишености - јер је у њему било врло мало људи - само ја остадох у "земљи" (граду), у мојој палати, да уређујем ствари колико се боље могло, јер је све било наоружано, а пук надмашиваше патриције, не могавши их се раставити ни на који начин.

Како граја није попуштала, на околним странама покренуше се неки под оружјем из села Спича које је под јурисдикцијом овога мјеста, појавивши се на вратима "земље" (града); ја им нисам желио отворити док под заклетвом не потврде да су неутрални и да желе ући да би раздвојили стране - дио пука који је био оштрији долазио је пријетњама до мене тражећи кључеве, иначе ће их извући преко зидина и разбити капије, а ако уђу на тај начин учиниће свако зло, а да ћу томе ја бити узрок итд. Чувши то мој "*Cavalier*" (витез) сматрајући да је тако боље, рече да иде лично до капија да убиједи наведене лијепим ријечим да остану изван зидина док се ствари не смире, а не могавши пак да задржи оне који улажаху из неког процјепца у зидинама, док су други хтјели разбити капије, видећи тако да постоји опасност да попусте и да наведени силом уђу, те да би дошло до потпуног уништења "земље", како због њиховог разјареног уласка, тако и због разбијања зидова и капија, што би дало отворен

пролаз... највише узимајући у обзир оне са мора, са турским поданицима (Мркојевићима) који су стигли до планина које леже поред "Земље" (дистрикта), који узвикују "Марко, Марко"⁹ да би преваром ушли у град; који су највише непријатељски расположени према патрицијима - којима су раније били потчињени - чини се да је то витез узимао у обзир како би утврдио све могућности, имајући у виду земљу у турском ждријелу и спремно обећање под заклетвом наведених Спичана који су увијек били највјернији Вашој Узвишености заклињући се да желе раздвојити борце, те да отвори - и тако отвори врата и уђе их око 25, а других око 15 кроз наведени пројеп и преко зидина већ бијаху ушли - док су пролазили поред палате заклињали су се да ће увести мир: тако отишавши у наведени ратни конфликт и борбу узвикиваху "мир, мир".

Зато сам сматрао обавезним да и ја лично одем са нешто обезбјеђења до наведених на речено мјесто борбе молећи за милост речене учеснике у тучи, да се помире - ништа нисам могао постићи. Пучани су били бројнији у односу на племиће: дијелом су прекинули док сам ишао пред песницама и испред племића наговарајући их на мир, кад сам се из тог опомињања враћао у палату, почели су одапињати стријеле и потезати осталим оружјем - вични томе, пучани су били побједници готово у потпуности: због тога сам се избјегавајући личну опасност, праћен наведеним сељацима вратио у палату; са истима сам по други пут покушао да умирим ствари отишавши реченим учесницима у тучи, и слично се без плода вратио у палату.

Затим, чувши да Тијеловску процесују предводи поп племић,¹⁰ покушавши умирити пук, трећи пут дођох до мјеста борбе... гдје ми упркос многим наговарањима и молбама ништа није вриједило, јер се због велике граје и крикова нико није обазирао, због чега сам се коначно вратио у моју палату. Пучани превладавајући над патрицијима - поразеше их - а ови пристизаху на простор (трг) св. Ђура. У оном бијесу би убијен покојни г-дин Antonio de Pasquo,¹¹ племенита особа, добра и одмјерена,

⁹ Светац заштитник Млетачке Републике - "Pax tibi Marce Evangelista meus".

¹⁰ И. Марковић у "Дукљанско-барској Метрополији", Загреб 1902, 126, говори о Дон Луки Алатовићу којем је Св. Столица 1512. намијенила опатију Св. Марије Ратачке, "за којег је и Млетачки Сенат 21. XI 1512. издао одлуку, док је млетачки провидур Винценц Зане и племићко вијеће одредило једном свећенику из племићке обитељи. Поради тога настаде у граду велика побуна. Исте године, уочи св. Андрије, племићи и пучани латише се оружја, и учини се страшно крвопролиће и погибоше 62 човјека с обије стране; а изгинуло би их много више да се племићи не буду збјегли у првостолну цркву св. Јурја, и ондје се спасили докле которски провидур Анзоло Малипиеро не долетје у Бар са 200 војника и не утиша олују; али већ бијаху опљачкане многе племићке куће" (на основу итинерара млетачког синдика за Далмацију Giovanni Battista Giustinianiја из 1553. године).

¹¹ Ser Antonio de Pasqui, Paze, de Paskvaligo, Sier Antonio de Pasquo, пок. Марка - већ 8. маја 1494. био је опуномоћеник Ђурђа Црнојевића у ствари пред которским провидуром Јеронимом Аурјем. (Р. Ковијанић, *Помени црногорских њлемена у кошорским сјоменицима /XIV-XVI вијек/*, књига I - Историјски институт Црне Горе, Цетиње 1963, 144). По повратку Ђурђа Црнојевића из Италије 1500. Млечани су покушали да преко Антонија де Пасквалига утичу на Ђурђа и привуку га на своју страну. (*Историја Црне Горе 3*, том I, група аутора, Титоград 1975, 19).

која никад не занијека мир, чак га и онда од пучана на кољенима заиска. Остали патрицији побјегоше ко у речену цркву св. Ђура, ко у оближње куће, умакавши пучкој фурији; пучани су застали и повратили се на горе речени терен; будући да сам о томе обавијештен послах за Франческа Алатовића (Francesco Allatovich)¹². Марка (Marco) Медина,¹³ главне старјешине пучана, и за Николу Широка (Syracovich), које замолих да сада већ учине да се ствар прекине и да се опрости патрицијима, те да ће од Ваше Прејасне бити награђени ако то ураде; они то стварно учинише и спасавајући их одведоше у моју палату.

Истина је да неки подли и зли пучани и неки од речених сељака који су до тада остали да виде исход ситуације - видјевши побједу пучана почеше пљачкати имовину патриција за које се говорило да су онемогућавали мир. Ипак им цијели пук даде на знање да то никако није његов наум и тако са војском и потребним залихама, уз помоћ народа, повратило се готово све, а надам се да ће зацијело тако бити и са остатком.

На овај начин жестоки побједнички бијес пучана уз моћ Божијег чуда коју има по нашу умјешност и људски дух би заустављен у тишини бонаце и мира.

Сљедећег јутра изиђосмо пред обије стране бираним ријечима и сви врло расположени славише мису св. Духа, те се, начинивши споразум преко 24 старија лица, изабрана по 12 са обије супротне стране, према обичајима¹⁴ који су утврђени у њиховом мјесту, заклеше сви над мисалом да ће га се придржавати. Тиме су изабрани у ова три дана донијели одговарајућу пресуду (уредбу) удесивши сав ред и разлике страна и то не само у односу на недавне неслоге, већ и на оне од прије много година, те колико сада могу претпоставити "земља" (град) је прилично умирена и уређена преко споменуте одлуке иста 24 састављача.

Зато што смо на захтјев цијеле земље напријед наведени сјајни провидур и ја заложили властити ауторитет да би се такав учинак наставио и у најбољем се наведеном циљу извео, на заслугу читаве земље, како патриција тако и пучана, а највише речене двадесетчетворице изабраних састављача и оних који су одлучивали о миру - спровели смо неколицину овдашњих бандита, који су се измирили са повријеђенима, тако да по одобрењу Ваше Узвишености могу остати овдје: по том смо одобрењу такође супституисали нешто залиха на мјесто онога што недостаје.

То што смо за садашње потребе времена учинили, за сада нисмо

Године 1504. пуномоћник Јелисавете Црнојевић из Котора опуномоћује 5. јула Антонија Пасквалига да наплати непосредно или преко суда од Тодора Ђураковића из Бара сва дуговања Ђурђу Црнојевићу. (Р. Ковијанић, *Помени...*, 145). Осим везе de Pasqua са владарском кућом Црнојевића, евидентна је родбинска веза Ђураковића (заправо Syracovicha - С.М.) са Nikolom Sirocho.

¹² Потиче из познате барске пучке породице. Алатовићи су касније живјели и у Дубровнику, гдје су се преселили вјероватно око 1531, након побуне и изгона од стране млетачких власти. Важили су за изузетно пословне и сналажљиве људе, који су успјели обновити своје послове у Бару.

¹³ Опат Св. Марије Ратачке, по Ђ. Бошковићу (Мади), *op. cit.*, 270, протјеран 1531. г. (или 1513.? - С.М.)

¹⁴ Позивање на одредбе градског статута.

могли другачије учинити у жељи да се слиједи речено уређење и мир: Ваша Ведрина ће у томе наредити и располагати како је најбоље и најкорисније, да би се ми њеном премудром мишљењу подредили; с поштовањем Вашој Узвишености закључујем да су ствари напријед речене још тако напете, да вјерујем да није било овако урађено, не знам кад би се град умирио. У уредби¹⁵ је утврђено јединство какво је сада, али будући да је постављено у турском ждријелу, преко наведених злостављајућих неслога, није у малој опасности: тако да ако не буде послушности нити слоге, уређење Вашом Небесношћу овдје постављено могло би се сматрати узалудним; а за ово сада се може сматрати да је земљу освојило:

да је за све свевишњем Богу бескрајна хвала.

Још се напријед наведени сјајни Провидур око тога срчано потрудио за што код Ваше Узвишености завређује препоручивање, а и ја сам више пута изложио властити живот опасним околностима, здушно се бринући о миру који такав није ништа без помоћи нашег Господа Бога, који је задивљујуће надахнуо ове ствари. Посредством којег ће се, заиста се надам, град и даље сматрати добивеним.

¹⁵ Године 1512. су коначно, услед наведених догађаја, успостављена два вијећа: патрицијско и пучко (грађанско), што је и оправоснажено 1514. године одговарајућим актом у Венецији. Њихов састав изгледао је овако:

Вијеће патриција

Вијеће је имало најмање 30 а највише 45 чланова (године 1512. одн. 1514. дошло је до измјена професионалног састава у односу на раније стање) и засједало је сваке године 25. априла, на дан св. Марка (*Palazo di commin*). Функција у вијећу трајала је годину дана.

Одлуке су се доносиле гласањем. Вијеће је вршило изборе и именовања и додјеливало привилегије.

Састав Вијећа патриција:

Тајно вијеће,
службеници Вијећа,
благајник,

домаћа властела и племићи из Венеције који се нађу у Бару.

Вијеће пучана

Вијеће пучана одн. одговарајући облици организовања грађанства постојали су и раније (пук га 1512. године образује - "some sempre hanno facto". Ђ. Бошковић, *op. cit.*, 286), међутим, више пута су укидани, чак и од стране млетачких власти. Уредбом из 1512. оно је функционисало на сљедећи начин:

Састајало се сјутрадан по празнику св. Марка; представници у Вијећу бирали су гласовима оних званичника који су једну годину радили заједно са племићима ("che stanno in officio un anno insieme con i nobili"); одлуке је доносило и именовања вршило извикивањем.

Чинили су га:

десет посланика, тзв. Вијеће десеторице,
три заступника са једнаким овлашћењима које бира Вијеће десеторице (присуствују сједницама Тајног вијећа),
благајник,
венецијански племићи у Бару и
ректор (града).

Овако постављен систем градског и друштвеног уређења, са незнатним модификацијама, функционисао је и 1553. године.

Уколико се пак догоди другачије, узећу слободу да с поштовањем извијестим Вашу Узвишеност: чијој се милости увијек понизно препоручујем.

Data Antibari die 5 decembris 1512.
Ex Celsitudine Vestra Servitor divotissimus
Andreas Capello, Potestas Antibari¹⁶

¹⁶ XV. р. 414, 462-467. Римски број означава број књиге оригиналног дневника Марина Сануда у Венецији (од укупно 59), а бројеви који слиједе односе странице истог. Стр. 389, 393-397 су у наведеној књизи коју је уредио И. К. Сакцински.

Др Душко М. КОВАЧЕВИЋ*

ЈАКОВ ИГЊАТОВИЋ О СРБИМА И ИСТОЧНОМ ПИТАЊУ

Сенима мог уваженог професора Лазара Ракића (1929-1992)

Како сам у два наврата до сада писао о погледима Јакова Игњатовића на Источно питање,¹ сматрам да нема потребе да у овом раду понављам већ речено. Стога је моја намера да се у овој расправи задржим само на два важна питања; у првом желим да разрешим проблем ауторства расправе *Срби и Источно питање*, а у другом да проговорим о њеном садржају.

Расправа *Срби и Источно питање* штампана је 1865. у Бауцену, годину дана пре аустро-пруског рата. Отуда се може претпоставити да је њен аутор, потписан као "један Србин", унеколико желео да пре него што отпочне отворена борба између Аустрије и Пруске, око уједињења Немачке, подсети Европу и на нерешени проблем српског уједињења, као нераскидиви део укупног Источног питања. Један од оних Срба који је о Источном питању размишљао и писао на такав начин био је и Јаков Игњатовић. Али, да не би било поново забуне и спорења око тога ко је заправо аутор расправе *Срби и Источно питање*, коју је изазвао академик Василије Крестић својим закључком да ауторство припада Владимиру Јовановићу,² настојаћу да ову своју тврдњу и докажем упоређивањем текста саме расправе са Игњатовићевим ранијим радовима о Источном питању, те да укажем на нека карактеристична места у самој расправи, која се тичу његовог живота и јавног рада, и која недвосмислено говоре да иза тих исказа стоји он сам.

У поглављу *Срби у Угарској* писац расправе *Срби и Источно питање* говори о блискости Срба и Мађара, и наводи реченицу изгово-

* Аутор је доцент на Филозофском факултету у Новом Саду.

¹ Душко М. Ковачевић, *Јаков Игњатовић о Источном питању*. Зборник Матице српске за историју, св. 36, Нови Сад 1987, 177-190; Душко М. Ковачевић, *Јаков Игњатовић - историјска биографија*, Сремски Карловци 1994, 160.

² Владимир Јовановић, *Успомене* (приредио и предговор написао проф. др Василије Крестић), Београд 1988, 247.

рену на Угарском сабору 1861: "Овде ће међу вама бити мало њих у чијим жилама не тече српске крви". Ту реченицу упућену Мађарима изговорио је Јаков Игњатовић, као посланик на Сабору, и она гласи: "И у жилама Мађарске аристократије, доста српске крви тече".³ Настојећи да ближе одреди шта је то Источно питање, писац расправе у поглављу *Источно питање и његово решење* каже: "Источно питање није ништа друго него узвратни ударац у борби запада против полумесеца, одлаганој вековима под рушевинама времена". У чланку *Турска и њен индустријски*, објављеном у *Србском дневнику* 21. марта 1863, Игњатовић је заступао исту мисао о потреби да Европа силом ослободи још увек поробљене хришћанске народе у Турској, па је писао: "Европске владе могле би још за време са мањим жртвама радикално Турску излечити, и то својом силом и речи, којој би сви хришћански народи одзива дали; а са тим би извршили најславније дело човечанства, хришћанства и цивилизације".⁴ Потом, у следећем пасусу поглавља *Источно питање и његово решење*, писац расправе каже: "А управо ти хришћански народи који вену у несрећи, тиме што су се борили и падали спасли су запад од кужног даха мухамеданства и омогућили му да се слободно развија и стиче сопствену културу, да би се тиме - детињасто могао разметати". Девет година раније Игњатовић је у расправи *Хришћанска реч о решењу Источног питања* писао: "Раје (народи - Д. М. К) не политизирају, оне не познају будуће конјунктуре у којима се често и велики духови често варају. (...) Оне хоће да живе као срећни људи и хришћани, а да другима не штете. Оне сачињавају милионе у турској држави, (...) Оставити их још дуже да се злопате била би срамота за Европу. Оне заслужују симпатије Европе. У најлепшим земљама Европе пре много столећа пале су оне као жртва ужасних освајања муслимана и дуго су задавале посла турском елементу и његовом старом бесу, да би се Север и Запад за то време посвећивали уметностима и наукама. Њихова еманципација је обавеза Европе".⁵

Писац расправе *Срби и Источно питање* заступао је мисао да Источно питање "може наћи своје најприродније и за мир Европе једино решење, ако народи којих се оно тиче дођу до самосталности коју чежњиво очекују. Исту мисао изнео је и Јаков Игњатовић у револуцији 1848. у чланку *Изгледу Тракије народа*, где је писао: "Народ Тракије (Балкана - Д. М. К) до данашњег дана није се освешћавао, силу дакле своју није примерити могао, која је стостручно већа нег' његових угњетатеља. Овај народ освешћавати ваља: треба му казати како му је душа од слабијег угњетена: какову силу против општег душмана развити може; и каква га будућност очекује".⁶ Према томе, и у једном и у другом

³ Јаков Игњатовић, *Беседа на Угарском сабору*, Публицистички списи (1), Одабрана дела Јакова Игњатовића, књ. XII, Нови Сад - Приштина 1989, 193.

⁴ Јаков Игњатовић, *Турска и њен индустријски*, Публицистички списи (2), Одабрана дела Јакова Игњатовића, књ. XIV, Нови Сад - Приштина 1989, 162.

⁵ *Хришћанска реч о решењу Источног питања* од Ј(акова) И(гњатовића), Зборник Магице српске за историју, св. 36, Нови Сад 1987, 173.

⁶ Јаков Игњатовић, *Изгледу Тракије народа*, Публицистички списи (2), Одабрана дела Јакова Игњатовића, књ. XIV, Нови Сад - Приштина 1989, 121.

тексту Игњатовићева порука је била: коначан циљ хришћанских народа у Турској је њихово ослобођење и стварање независних националних држава. Писац расправе *Срби и Источно питање*, у истом поглављу, тражи од западних држава "одрицање од силе према истоку", и одбацује мисао о даљем опстанку Турске на штету њених хришћанских поданика. Затим наставља: "Неинтервенција нека буде парола моћног запада! - нека нас пусте да сами извојујемо своју ствар.- Само, учините још то да, с друге стране, нико не омета наш нормални крвави развој". Године 1860. у чланку *Једна брошура о Источном питању*, објављеном у *Србском дневнику*, Игњатовић је тражио "... да Европа хришћанским народима руке не веже, да их пусти оно чинити што им њи'ова нужда налаже, то јест да се бране и одбране онако како им само силе њи'ове допуштају. (...) За хришћане у Турској најпречи и најбољи је лек да се уважи начело права и слобода народа и да ускрснућу и развојку ти' права нико на пут не стане. То је начело 'неинтервенције'. Нека се Европа не меша у Турску и њене народе, ...".⁷

У расправи *Срби и Источно питање* и однос према Угарској се намеће као типично Игњатовићев. Писац расправе препоручује хришћанским народима Турске, који још нису дошли "до свог пуног права" државног: "Да Угарској препусте првенство које она готовом, одавно провереном конституцијум и својим унутрашњим политичким устројством од свих нас заслужује". Ту мисао је Игњатовић поновио већ следеће 1866. године у чланку *Нов положеј*, у коме је, поводом питања о преуређењу Монархије на дуалистичком принципу, предлагао да у угарском делу монархије - "Ако су праведни Маџари, што желимо, а оно нек у овој половини међу нама и предњаче..."⁸ Међутим, у расправи о Источном питању он је то изнео прво на спољнополитичком плану. Разлог за то је страх од великог утицаја царске Русије на Балкану, којем би се, по његовом мишљењу, могле супротставити удружене Србија и Угарска. Свему реченом треба додати и његову велику личну одбојност и нетрпељивост према царској Русији.

У примедбама⁹ писца расправе *Срби и Источно питање* налазе се и друге важне чињенице које иду у прилог тврдњи да је Јаков Игњатовић доиста аутор те расправе. Писац расправе у примедби (10) говори о сусрету са једним Србином на путу за Темишвар у јесен 1849, који је са Мађаром разговарао на мађарском. Када га је упитао како је то сада могуће после међусобне "ужасне борбе" у револуцији 1848-1849, Србин му је одговорио: "Та шта има у томе! Ми имамо своје и они своје чворуге на глави, и сад је то прошло". Путник који је све то видео и чуо био је доиста Јаков Игњатовић. Јер, крајем октобра 1849. Игњатовић се преселио из Београда у Панчево, али како није имао средстава за живот, он је средином новембра 1849, да би поправио своје финансије, предузео, са

⁷ Јаков Игњатовић, *Једна брошура о Источном питању*, Публицистички списи (2), Одабрана дела Јакова Игњатовића, књ. XIV, Нови Сад - Приштина 1989, 156.

⁸ Јаков Игњатовић, *Нов положеј*, *Напредак*, 1866, бр. 63 и 64.

⁹ Примедбе су у оригиналном тексту, штампаном на немачком језику, обележене звездицама, а у преводу су означене арапским бројевима ради лакшег праћења.

Ђорђе Поповићем и мајором Јованом Стефановићем Виловским, путовање у Марчу на спахилук Петра Чарнојевића.¹⁰ Тај сусрет, о коме он пише, десио се тада. Прва реченица у примедби (11), гласи: "Ја сам се већ 1848. године и касније још више бавио мишљу како би се Мађари и Срби на обострану корист могли ујединити;...". Да је то доиста било Игњатовићево трајно опредељење доказ су странице његових *Мемоара*. На почетку револуције 1848. он је јавно иступао против идеје о стварању Српске Војводине, јер није желео рат против Мађара: "Оставимо то на миру, сложимо се са Мађарима да нам иду на руку...".¹¹ Затим, о томе сведочи и његова готово целокупна публицистичка делатност, почев од чланака из 1848, у *Србским народним новинама* Теодора Павловића, па до оних штампаних у листу *Наше доба* Стевана Павловића, у другој половини осамдесетих година.¹²

На крају да закључимо, јер тих општих места која потврђују Игњатовићево ауторство расправе *Срби и Источно питање* има доиста много, да и стил којим је писана расправа, као и начин излагања у њој (тј. њена концепција), иду у прилог изреченој тврдњи.¹³

Расправа Јакова Игњатовића *Срби и Источно питање* подељена је, ако се изузме *Увод*, на седам поглавља, и то: *Срби; Срби у Угарској; Срби у Турској и Црној Гори; Двосируки развој државе у Европи; Остали ситуација у Европи; Срби и Угари и Источно питање и његово решење*.

Сматрајући да ће се питање опстанка Отоманске Империје и ослобођења хришћана који су се налазили у њеном саставу ускоро поново поставити пред лице Европе, Игњатовић је писао "да се множе знаци блиског решења источног питања са свом величином његових последица".¹⁴ Стога је истицао, као и у својим ранијим расправама, да су га општечовечанске побуде подстакле на писање расправе: "Мислимо, према томе, да служимо човечанству ако овде покушамо да о овој европској ствари проговоримо са своје тачке гледишта". Мада ти његови погледи неће бити пријатни, сматрао је да је нужно "образованим људима Европе" указати на ствари везане за источно питање од стране неког "ко живи усред позорнице предстојећих великих догађаја", и који је до тих сазнања дошао "непосредним посматрањем".¹⁵ Игњатовић је желео да поручи Европи да се мир на њеном истоку не може још дуго одржати, и

¹⁰ Тодор Стефановић Виловски, *Моје усјомене (1867-1881)*, Београд 1988, 238-244; Живојин Бошков, *Из животова Јакова Игњатовића (1848-1853)*, Зборник Матице српске за славистику, св. 29, Нови Сад 1985, 111-112.

¹¹ Јаков Игњатовић, *Мемоари* (1), Одабрана дела Јакова Игњатовића, књ. XI, Нови Сад - Приштина 1989, 143.

¹² Видети његове новинске чланке и брошуре у књизи: Јаков Игњатовић, *Публицистички списи* (1), Одабрана дела Јакова Игњатовића, књ. XIII, Нови Сад - Приштина 1989.

¹³ Упоредити: Ј(аков) И(гњатовић), *Хришћанска реч о решењу источног питања*, Зборник Матице српске за историју, св. 36, Нови Сад 1987, 161-175. (превео др Страхиња К. Костић - за штампу приредио Душко М. Ковачевић).

¹⁴ Von einem Serben, Die Serben und die orientalische Frage, Bautzen 1865, 3.

¹⁵ Исто, 3.

да ће Срби настојати да до краја доведу започету борбу за национално ослобођење и уједињење. Тиме је деценију раније прорекао долазак Велике источне кризе 1875-1878.

Упозоравао је да ће ти предстојећи догађаји произаћи из животних интереса српског народа, па је подсећао да "што су јаче снаге једнога народа, утолико пре и утолико сигурније следи то што хоће моћни дух народа". Према томе, ток догађаја се не може зауставити, јер би се у том случају изазвале само веће жртве: "Таква идеја која саму себе рађа у области источног питања већ је зачета у мајчином крилу и њено рођење ће у потоцима крви постати почетак новог поретка у европском животу".¹⁶

Већ на првим страницама расправе Игњатовић је желео да подсети на судбину српског народа, који "својом високом духовном обдареношћу и својим јунаштвом и мучеништвом у великој мери заслужује интересовање и симпатије свих образованих људи". То је народ "неуништите снаге, непрестано продуженог отпора", који није остао "драговољно оруђе у рукама освајача". Међутим, оно што је у Игњатовићевој интерпретацији представљало новину, био је став да се источно питање може решити само у споразуму Срба и Мађара, односно Србије и Угарске. Срби треба да потраже савезника у Мађарима, јер, тврдио је, "... Угарска и Србија, ..., у источном питању стоје на прагу своје одлучујуће судбине".¹⁷ Те две државе су у прошлости издржале сва искушења, зато што су се "Угри ... чврсто ухватили за своју конституцију, а Срби за своју веру, а ове обе спасле су тамо мађарску, а овде српску народност".¹⁸ Иако је у прошлости између Срба и Мађара било неспоразума, па чак и сукоба, Игњатовић је сматрао да ће њихово зближавање у будућности "при развоју источног питања" довести до "уједињавања обе ове оригиналне нације", те да ће то утицати да се између истока и запада створи "једна нова држава чији темељ ће постати хиљадугодишњи свети угарски устав".¹⁹ Стварање српско-мађарске државне заједнице је нужност, јер "ни једна од ове две нације у садашњем времену не може за себе да оснује државу". Игњатовић је сматрао да ће та нова државна творевина бити "језгро око кога се окупља група слободних народа у велики савез народа".²⁰

Након што је указао на идеју коју треба следити да би се створила нова јака државна творевина на Балкану и у Средњој Европи, Игњатовић је изложио своје погледе на решење источног питања које чини срж расправе. Шта је источно питање? Игњатовић на њега лаконски одговара: "Источно питање није ништа друго него узвратни ударац у борби запада против полумесеца, одлаганој вековима..."²¹ О тој борби између хришћанства и полумесеца "сведоци су ... за људско око нове

¹⁶ Исто.

¹⁷ Исто, 17.

¹⁸ Исто, 19.

¹⁹ Исто, 19-20.

²⁰ Исто.

²¹ Исто, 20.

државне творевине - Србија, Грчка и Румунија - а за Господње око безбројни мученици који су у дугом ... периоду ... своје више људско достојанство запечатали мученичком смрћу ...", и који још увек страдају тако страшном и срамном смрћу "пред лицем ... запада".²² Осуђујући држање западне Европе у источном питању он каже: "Туга и сета обузимају човекољупца када слуша западноевропејце како се размећу својом високом културом, својим финим осећањем, и силом стеченом том културом, и при томе је пун убеђења да управо та политика која има корен у тој култури, хоће да се жалосни положај источних хришћана продужава.

А управо ти хришћански народи који вену у несрећи, тиме што су се борили и падали, спасли су запад од кужног даха мухамеданства и омогућили му да се слободно развија и стиче сопствену културу, да би се тиме детињасто могао разметати".²³

Како решити источно питање? Игњатовићев одговор је већ деценију и по био исти, и он га и овде понавља: "Ово питање може наћи своје најприродније и за мир Европе једино решење, ако народи којих се оно тиче дођу до самосталности коју чежњиво очекују".²⁴ Оно што овде представља новину, у односу на његове раније погледе, јесте то што Игњатовић тражи слободу не само за народе Османске империје већ и за народе и земље које су се налазиле у саставу Хабсбуршке Монархије, чиме се отворено сврстао на страну оних који су се залагали за преуређење Монархије на дуалистичком принципу, а у крајњем случају и на њеном рушењу. У тој борби против Турске и Аустрије, као водеће нације Игњатовић је видео Србе и Мађаре: "Доћи ће тада време да два празна поља, Угарска и Србија, постану свесне свог задатка, да на челу других народа који живе око њих склопе нов савез народа и изборе уз све жртве своју сјајнију будућност".²⁵

У решењу источног питања Игњатовић је, као и раније, тражио од запада "одрицање од силе према истоку". "Неинтервенција нека буде парола моћног запада! - нека нас пусти да сами извојујемо своју ствар. - Само, учините још да, с друге стране, нико не омета наш нормални крвави развој", јер "Ми не водимо овде политику кабинета, него политику народа, отворено и искрено". Због тога је тражио за Србе слободу акције, без мешања запада: "немојте дозволити да под тим тешким страхом од ових утицаја започнемо своје свето дело".²⁶

Игњатовић је питање решења положаја Угарске у Монархији доводио у везу са "почетком источне кризе", па је писао: и "пре него што се ово заврши, настаће српска криза и уздрмаће целу Европу". Угарска и Србија морају да у "новом савезу народа ... изборе уз све жртве своју сјајну будућност", и да на тај начин спрече доминацију Русије над хришћанским народима на Балкану. Да би се то могло остварити, Игњатовић

²² Исто.

²³ Исто, 20-21.

²⁴ Исто, 21. И ово је једна од карактеристичних реченица, коју Игњатовић исписује у својим расправама о источном питању.

²⁵ Исто.

²⁶ Исто, 23.

је предлагао да се Угарској препусти водећа улога, јер она "одавно провереном конституцијом и својим унутрашњим политичким устројством од свих нас (то - Д. М. К.) заслужује".²⁷ Игњатовић је стога, у име Срба, изражавао подршку и симпатије за Мађаре у борби за преуређење Хабсбуршке Монархије на дуалистичком принципу. Да би се на крају одлучно супротставио духу "продирања на исток", стога што такве намере никада нису пролазиле без изазивања већих несрећа.²⁸

²⁷ Исто.

²⁸ Исто.

СРБИ
И
ИСТОЧНО ПИТАЊЕ

од једног Србина

Будишин
Шмалер и Пех
1865.

Наслов оригинала:

DIE SERBEN
und die orientalische Frage.

Von einem Serben

Bautzen
Schmaler & Pech
1865.

С немачког превео:
Др Страхиња К. Костић

За штампу приредио:
др Душко М. Ковачевић

УВОД*

Очигледно се множе знаци блиског решења источног питања са свом величином његових последица.

Мислимо, према томе, да служимо човечанству ако овде покушамо да о овој европској ствари проговоримо са своје тачке гледишта.

Можда образованим људима Европе неће бити наодмет да се упознају са, мада не и пријатним, погледима које је непосредним посматрањем стекао неко ко живи усред позорнице предстојећих великих догађаја.

Не израстају ови догађаји из државноправних, дипломатских, још мање из софистичких принципа, него једино из живота тих народа, а што су јаче снаге једнога народа, утолико пре и утолико сигурније следи то што хоће моћни дух народа. Ту се губе сви материјални интереси и личне жеље, с друге стране; - а ако долази од супротног правца, могу само да изазивају веће, крвавије жртве, - а никако не могу да зауставе догађаје.

Таква идеја која саму себе рађа у области источног питања већ је зачета у мајчином крилу и њено рођење ће у потоцима крви постати почетак новог поретка у европском животу.

Али пре него што пређемо на излагање свог стеченог уверења, морамо претходно да прикажемо један још мало познат или чак сасвим непознат главни фактор источне кризе, јер се надамо да ћемо тада лакше бити схваћени.

СРБИ

На југоистоку Европе живи један народ од преко пет милиона који својом оригиналношћу, својом ексклузивношћу, својим генеричним поносом, својом чврстином у достојанственој вери својих предака, својом високом духовном обдареношћу и својим јунаштвом и мучеништвом у великој мери заслужује интересовање и симпатије свих образованих људи.

Тај народ, познат по прасловенском имену Срби, од кога око два милиона живи дуж турске границе у Угарској, Хрватској и Далмацији, и око три милиона с ону страну ове границе у кнежевини Србији, Црној Гори и у Турској.

Особености овог народа показује се и у томе што је он, мада живећи у повезаној непрекидној групи, подељен у многе одвојене парцеле

* У току друге половине осамдесетих година, трагајући за расправама о Источном питању, које су потекле из пера наших јавних и културних прегалаца у XIX веку, а у намери да их објединим и објавим у књизи под насловом *Срби и Источно питање*, нашао сам у библиотеци Српске академије наука и уметности и расправу *Die Serben und die orientalische Frage*. Како сам у то време проучавао публицистичку и политичку делатност нашег великог писца Јакова Игњатовића, упоређивањем његових раније написаних чланака и расправа о Источном питању, установио сам да тај рад, потписан са *Von einem Serben*, потиче управо из његовог пера.

које подлежу разним законодавствима. Они се зову: кнежевина Србија, Црна Гора, Босна, Метохија (Стара Србија), Далмација, аустријска Војна граница, Хрватска и Угарска.

Као посебан предзнак његовог мучеништва је целина пресечена знаком крста: политичка граница од истока ка западу (Аустрија и Турска), и религиозна граница од севера ка југу (источна и западна црква).

Интересовање за Србе побуђују првенствено још њихова дивна народна песма; многе борбе које је овај народ после уништења своје независности, не више у целини него увек само појединачно славно водио против турске велике силе, - а посебно важним положајем земље на којој живи овај храбри народ.

Првобитно су Срби, као и сви Словени, живели у својим слободним жупанијама, док их *рашки жујан* Стефан *Немања*^I није ујединио у једну државу.

Његови наследници, изложени утицајима од две најмоћније европске државе, Цариграда и Рима, првенствено у религиозном смислу, ослободили су се ове спољне зависности оснивањем сопствене хијерархије, на чије чело је ступио један принц њиховог дома, *Рацко*, под калуђерским именом *Сава*^{II}.

Под деветим *Немањићем* царем Стефаном *Душаном Силним*^{III}, проширило се српско царство до близу Цариграда. Душан је већ тежио за царском круном истока, а на походу против Цариграда изненадила га је смрт. Његово царство било је тада једно од три најмоћнија у Европи (заједно са Мађарском и Чешком).

Његов син *Урош*^{IV}, десети *Немањић*, био је слаб за владање тако активним и честољубивим народом, и тако је могао његов кум *Вукашин*^V са титулом краља да преузме владарску власт.

Упаду Турака Срби су се најпре одупрли, а у бици на Марици^{VI} победили су Турци својом вештином наученом у хиљаду борби охоле и неопрезне Србе, при чему је смрт нашао и њихов краљ Вукашин.

Овај пораз приморао је поносне Србе да Турцима плаћају данак.

Избор новог владара (пошто је последњи Немањић, Урош, већ раније подмукло био убијен), пао је на кнеза Срема и Мачве, *Лазара Хребељановића*^{VII}, који је у народним песмама познат под именом цар Лазар.

^I Стефан Немања (око 1132 Рибница - 13. фебруар 1200 Хиландар), велики жупан (1166-1196) и родоначелник династије Немањић.

^{II} Растко Немањић, Свети Сава (1175 - 12. јануар 1236), први архиепископ српски (1219).

^{III} Стефан Душан (1308 - 20. децембар 1355), краљ (1331-1345) и цар (1345-1355).

^{IV} Стефан Урош (1. септембар 1336 - 31. август 1337 - 2. или 4. децембар 1371), цар (1355-1371). Урош је умро природном смрћу, а не као жртва завере како то наводи Јаков Игњатовић.

^V Вукашин Мрњавчевић, жупан, деспот, а од 1365. краљ и савладар цару Урошу.

^{VI} Вукашин и Угљеша Мрњавчевић кренули су на турску територију у намери да истерају Османлије са Балкана; до битке је дошло 26. септембра 1371. на Марици. Њен исход је био "изненадан потпуни слом смелог подухвата серског деспота и српског краља, погибија и једног и другог, две најјаче личности на тадашњем Балкану, пропаст њихове војске".

^{VII} Лазар Хребељановић (око 1329. у Прилепцу - 28. јун 1389. на Косову пољу), кнез (1372-1389).

Овај је одбио да даје данак и у бици до које је потом дошло на Косову пољу^{viii} Срби су поново били потучени. У тој бици Лазар је добровољну смрт претпоставио срамном бекству, али је био жив ухваћен и отсечена му је глава. - Народ га и данас оплакује као мученика за веру и националну самосталност.

Пометња која је кратко пре тога настала приликом избора новог династе, и већ битно утицала на губитак битке, онемогућила је наставак рата. Узде власти, због малолетства принца Стефана^{ix}, дошле су у руке царице-мајке Милице^x, и ова је склопила мир под неповољнијим условима, међу којима је најбитнији било давање помоћних трупа. Принцеза Милева морала је бити дана султану Бајазиту^{xi} за супругу.¹⁾

Од тада настаје доба уплитања Угарске, а касније и немачког царства, или чак: обновљена је стара борба Запада против полумесеца.

Следећа последица пропадања српског царства и турског освајања Цариграда^{xii} које је уследило шездест година после косовске битке била је:

1. Масовна сеоба Срба у Угарску^{xiii} (под борбом с оружјем у руци, а не као прости колонисти), и
2. Пренос угарске краљевске круне на царева римско-немачког царства^{xiv}.

Тако је хришћанска оружана сила из Србије, Угарске и Чешке сконцентрисала јачи отпор, а земље Срба и Мађара су током векова постале позорница фанатичног уништавајућег рата.

Власт немачке царске круне донела је ауторитет, римокатоличку пропаганду и само малу помоћ у овој борби која је пустошила земље.

После косовске битке српски народ је све више тонуо и са мохачком битком (Угарска) смрћу Стефана Штиљановића^{xv} угасио се последњи зрачак сувереног врховног националног господара.

Син последњег цара Лазара, Стефан, када је сазрео до мужевне

^{viii} До битке је дошло 15/28. јуна 1389. на Косову пољу, на дан Светог мученика Вида.

^{ix} Стефан (Високи) Лазаревић (око 1377 - 19. јул 1427), кнез (1389-1402), деспот (1402-1427).

^x Милица (? - 11. новембар 1405), жена кнеза Лазара.

^{xi} Није у питању Милева, како наводи Игњатовић, већ Оливера (Деспина), најмлађа ћерка кнеза Лазара, коју је кнегиња Милица (по савету патријарха и сабора" дала за жену турском султану Бајазиту I (1390-1403). "Турски хроничари из каснијих времена приписивали су Оливери велики утицај на Бајазита".

1) Ова принцеза је држала свог хришћанског исповедника, и пратила је Бајазита у рат, са Бајазитом је код Ангоре доспела у заробљеништво и с њим је ослобођена. Кажу да је она навела Бајазита да пије вино.

^{xii} Цариград, а са њим и Византијско Царство, пао је 29. маја 1453.

^{xiii} Масовније сеобе српског народа у Угарску започете су после пропасти српске деспотовине 1459, да би свој највећи обим досегле у време Велике сеобе 1690. под патријархом Арсенијем III Чарнојевићем.

^{xiv} После пораза на Мохачу 29. августа 1526. Мађарска је изгубила државну самосталност. Аустријски Хабсбурговци су од 1527. и угарско-хрватски краљеви.

^{xv} Стеван Штиљановић (? - после 1540), пореклом је вероватно из Паштровића, око 1498. прешао је у Срем и борио се на страни Фердинанда Хабсбуршког. Био је управник Валпова. "Због својих добротина касније проглашен за свеца" и сахрањен у манастиру Шишатовац.

снаге, носио је титулу деспота. Он се, веран датој речи, држао свог зета, султана Бајазита.

Касније је као истински државник сијао несрећни деспот Ђурађ Бранковић^{xvi} који је, притиснут између турске и римокатоличке војне силе, настојао да одржи независним своју цркву и свој народ.

Римокатолички приповедачи онога времена представљали су га као непоузданог савезника, али ако се насилно наметање мухамеданске и дволочно наметање римокатоличке вере онога доба узме у обзир, онда се он јавља у сасвим другачијој светлости.

Као карактеристика онога времена најбоље служи случај који се догодио одмах после смрти деспота Ђурђа Бранковића. Његова снаха, владајућа деспотица Јелена^{xvii}, предала је своју земљу и народ папи. Народ, расрђен због тога, изабрао је рођеног брата тадашњег великог везира (који се потурчио), Михајла Абоговића^{xviii}, за свог вођу.

У мохачкој бици и после ње борили су се Срби још извесно време под сопственим националним, од угарских краљева потврђеним војсковођама који су се звали деспотима, потом војводама - у последњем рату против Турака то већ није био случај. - Они су својом многим проливеном крвљу највише допринели томе, да крвљу натопљени алкоран^{xix} није могао преко Беча да буде преношен даље, и када је завршен последње рат против Турака, нашао се овај народ подељен између две стране државе: Аустрије и Турске^{xx}.

СРБИ У УГАРСКОЈ

Угарску су пре доласка Мађара делимице већ насељавали Срби, а пошто су први дошли, однос Угарске и српске државе био је увек пријатељски у високом степену.^{xxi} Династичке женидбе и удадбе, угарски палатини српског порекла нису били ништа необично. - Стварна граница између ове две државе не може се данас сасвим сигурно одредити. - Источна црква била је у Угарској претежна.

Тако је један зет цара Лазара најпре био кнез Срема и касније палатин Угарске^{xxii}. - Угарска краљица Јелена (супруга краља Беле IV),

^{xvi} Ђурађ Бранковић (око 1375 - 24. децембар 1456), кнез, деспот (1427-1456).

^{xvii} Јелена, ћерка морејског деспота Томе Палеолога, жена деспота Лазара Бранковића (1456 - 20 јануар 1458), за кога се удала 18. децембра 1446.

^{xviii} Реч је о Михајлу Анђеловићу и његовом брату Махмуд-паши Анђеловићу, који је руководио освајањем Деспотовине. Поменути догађај о коме говори Игњатовић, везан је за Михаила Анђеловића а не за деспотицу Јелену. Наиме, пошто у браку са Јеленом деспот Лазар није имао мушке деце, после његове смрти, почетком фебруара 1458. образовано је намесништво које су сачињавали Михаило Анђеловић, Лазарева удовица Јелена Палеолог и њен девер Стефан. Анђеловић је био главна личност намесништва. Када је Михаило Анђеловић, кога су грађани Смедерева признали за деспота, марта 1458. у град пустио један одред Турака, био је заробљен и збачен, а "начелство српско" примио је слепи Стефан Бранковић, који је признат за деспота.

^{xix} Алкоран - куран.

^{xx} Аустро-турски рат 1788-1791.

^{xxi} Срби се досељавају у VI и VII веку, а Мађари 896. насељавају Панонску низију.

позната од знаменитог сабора у Араду, била је српска принцеза^{xxii}. -

У дугом периоду самосталности обе ове суседне државе дошло је само једном до борбе, која се састојала од једног упада у Срем и Мачву, и у повлачењу које је потом уследило^{xxiv}.

Хуњади Јован, српски Сибињанин Јанко^{xxv}, био је као дечак васпитан на двору српског деспота Стефана, сина цара Лазара, и тако је, највероватније, био друг каснијег деспота Ђурђа *Бранковића*.

Односи између ова два народа били су уопште такве врсте, да је на сабору 1861. један депутирац, Србин, могао да каже Мађарима: "Овде ће међу вама бити мало њих у чијим жилама не тече српска крв"^{xxvi}.

Тек касније, када је римокатоличка пропаганда са хабзбуршком краљевском лозом дошла у Угарску и тамо дала превагу римском католицизму, дошло је до отуђења између Срба који су остали верни источној цркви, и других житеља Угарске, (крунидбене инсигније св. Иштвана потичу од источне цркве), и у дугом времену које је потом уследило догађало се зачудо увек, да је, кад год је Угарској била потребна српска помоћ, од краља долазило добро - а кад она више није била потребна, од сталешке скупштине у којој је римокатоличка хијерархија била јако заступљена, долазило је увек зло^{xxvii}.

Ради осветљавања овог несрећног односа нека послужи следеће:

Када деспот Ђурађ *Бранковић* сопственом снагом више није могао да се одржава у својој земљи, склопио је *међународни уговор* са Угарском, по коме је тврђаве Смедерево, Београд и Шабац уступио Угарској, а своју војску, или - што је значило исто - ујединио свој народ са мађарским. - Као штету за то и за помоћ у рату добили су Срби властелинства Токај, Дебрецин, Вилагош, Чонград, Арад, Јегру и Даљ. - А сада се само још ово последње налази у поседу српских митрополита^{xxviii}.

Када се услед многих ратова становништво Угарске знатно смањило, угарска круна је ступила у везу са српским патријархом Арсенијем

xxii Никола II Горјански, од 1401. био је угарски палатин, за њега је била удата Теодора, ћерка кнеза Лазара.

xxiii Јелена, ћерка српског великог жупана Уроша I, била је удата за Белу II (1131-1141), а не Белу IV (1235-1270).

xxiv Тих сукоба је било више, и овде је очигледна намера Игњатовићева да идеализује односе између средњовековне Србије и Мађарске.

xxv Јанош Хуњади (у наредним песмама Јанко Сибињанин, 1387-1456), ердељски војвода, угарски краљевски намесник, отац угарског краља Матије Корвина.

xxvi Игњатовићеве речи које је он, као српски посланик, изрекао на Угарском сабору, који је заседао у Пешти од 2. априла до 22. августа 1861. (Видети: *Бесџа Јакова Игњатовића на угарском сабору*, додаток *Србском дневнику*, 1861, бр. 41).

xxvii Игњатовић мисли на бројне ратове које је, у току свог постојања, водила Хабзбуршка монархија, када су владари из куће Хабсбурговаца Србима, за учешће у њима, давали привилегије и повластице, а које су у миру, потом, сужаване и ускраћиване.

xxviii Уговор који су у мају 1426. у бањи Тати у коморанској жупанији потписали деспот Стефан и угарски краљ Жигмунд, признао је и деспот Ђурађ Бранковић 1427. -

У времену од 1863. до 1865. Игњатовић се налазио на дужности "првозаступника Патријаршијских добара, Даљског спахилука".

Чарнојевићем који је тада резидирао у *Пећи*, у Метхоји (Старој Србији) и подстакла га да са масом српског народа дође у Угарску^{xxx}. - Овај други *међународни уговор* са Угарском осигурао је Србима сопствену територију и самосталну црквену и политичку управу под патријархом и војводом које сами бирају^{xxx}. - Касније се догађало да су православни Срби били присиљавани да римском свештенству дају десетак и да су становници који су раније живели у слободним општинама стављани у ропство спахијама.

Изузетан положај и самосталне територије су дуго већ раније постојали у Угарској, и сматрало се да само према православним полујеретицима није потребно одржати реч.

Тако се онда стално морало догађати да су се Срби у сукобима Мађара са њиховим краљевима држали ових других.

Године 1848. није могло бити друкчије него што је управо било. Угарски Срби радосно су поздравили нову слободу и послали су у Пешту једну депутацију влади. Пријем који им је тамо приређен освестио је мудре људе да се овде ради о томе да се на рачун сопствене крви промени господар^{xxxI}.

Понос нарастао до охолости мађарских господара (сталешког сабора) централизовао је државу и уништио оно најсветије и најодличније (жупанијску аутономију) хиљадугодишње свете угарске конституције - и ову велеиздају починили су само због тога да би немађаре утолико брже и сигурније могли помађарити. - Тиме су опипљиво показали да су националност ставили изнад конституције.

У борби која је потом уследила, напротив, опет је то значајно да су овде искључиво словенска, и то сва племена ове велике породице народа, пролила своју крв за то да једина преостала прасловенска конституција буде уништена^{xxxII}. ---

СРБИ У ТУРСКОЈ И ЦРНОЈ ГОРИ

Срби у Турској су за пет векова свог ропства и у целини као нација и као појединци увек доказивали велико поштовање према најве-

xxix Велика сеоба Срба 1690.

xxx До Велике сеобе Срба дошло је после неуспеха трупа цара Леополда I у рату против Турака на Балкану. Не ради се о "међународном уговору са Угарском", како то жели да представи Игњатовић, већ о позивном манифесту тзв. *Инвитаџијорији* (Litterae invitoriae) цара Леополда I, од 6. априла 1690, којим је он позвао српски народ "да остане на својим огњиштима и у свему помогне његову војску, а он ће му обезбедити слободу и повластице, међу којима су најважније: слобода вероисповести, право на избор војводе, ослобођење од свих јавних терета и дажбина, осим оних које су плаћали и пре турских освајања". После Велике сеобе, патријарх је од Бечког двора, позивајући се на Инвитаџијорију, тражио и за Србе који су се преселили у Угарску обећане привилегије.

xxxI Покушај делегације новосадских Срба, коју су предводили адвокат Александар Костић и Ђорђе Стратимировић, да се 8. априла 1848. у Сабору у Пожуну споразуме са вођством мађарског покрета није донео никакве резултате. Отуда и Игњатовићева опаска "да се на рачун сопствене крви промени господар".

xxxII Мисли се на уништавање жупанијске организације у револуцији 1848-1849.

ћим светињама човечанства, самостални и постојани карактер као нација и као људи. Они су међу свим новим нацијама једини, неуништиве жилаве снаге, непрестано продужаваног отпора.

Друге нације су се бориле за светињу људских права, и ако је нису избориле, падале су и остајале као драговољна оруђа у рукама освајача. Чак и велика француска нација која претходи римско-германској култури има само тренутке одушевљења који врло брзо испаравају. Али ова стално понављана уздицања и порази за којима су стално следили ужасно гушење, невоља и безгранична беда - тога у људској историји још није било и она је слави српског имена остала још дужна. Још се *Srb-ska slava neugasi, desnica je i brani i glasi!*²⁾

Овај дуг историје света српској нацији објашњава се околношћу што су борбе против полумесеца, које су потресале свет, посматране кроз призму римокатоличке вере и преношене у историју. У очима римокатоличких бораца Срби већ унапред нису стајали у праву као једнаки са једнаким. Њихова дела и њихове жртве по мишљењу ових приповедача били су одређени само да служе спасавању једино спасавајућег запада.

Није томе мало допринело ни то што Србин има једну за западне Европљане несхватљиву особину, личну ексклузивност, поред толеранције, исто тако несхватљиве овима. - Ово можда постаје схватљиво ако споменемо да Србин само у цркви и пред судом из истинске скрушености скида капу с главе.³⁾ Исто изражавање страхопоштовања у другим случајевима за њега је нешто наметнуто. - Од свих Европејаца само он са источњацима има заједничко то да је у својој личности затворио политичку или државну идеју, и политичко-социјалну везу поштује само још као светињу добровољно задате речи; иначе његово биће сваку политичку силу одређену на неки други начин осећа као *pamet*.⁴⁾ Нешто слично овом духу налази се код раскољника Русије^{xxxiii}. Отуда се догађа да му звучи туђе ако га чак и поглавар државе ослови друкчије, а не са брата, синовче, јуначе и сл.

У духу српскога народа је дубоко уверење да нико нема право да човеку одузме живот (изузев у нужној одбрани), или да га осуди на смрт. У тим случајевима има он фразу: "ОН је њега - убијеног или осуђеног -

2) Ова реченица је у оригиналу наведена на нашем језику, латиницом (Прим. прев.).

3) Он клечи само једном годишње, првог дана Духова (Дова) када се чита молитва на духовском вечерњу (света педесетица - прим. прев.), а готово никада се не баца на земљу, као што то чешће чине Грци, Руси и Румуни; упркос томе, гаји он према својој вери и својој цркви дубоко поштовање. - Српска црква не проклиње невернике и непријатеље него се за њих моли. Чак и на појединим светковинама, на којим је увек присутан и црквени акт, и при здравицама изричито се спомиње: здравље и добро свих пријатеља и непријатеља, и додаје жеља да Бог непријатеље изведе на добар и прави пут.

4) Реч *pamet* је у оригиналу наведена на нашем језику, латиницом (Прим. прев.).
xxxiii Руски патријарх Никон (1652-1658) "реформисао је обред Руске цркве у складу са литургијским правилима која су владала у источним патријаршијама, али је он те реформе аутократски наметнуо цркви. То је удалило велики број верника и свештеника и изазвало раскол са староверцима".

узео на своју савест, на своју душу" - тј. сви греси истога прелазе на њега, јер насилно убијени своје грехе не може више да окаје на овом свету. -

Тако нпр. ако тужилац пред судом каже да је окривљенога навео да мора да призна власт законитог реда, - а он сам полаже право да, после осуде окривљенога, може да замоли суд за милост.

Његова толеранција каква се у Европи не може још нигде лако наћи, може се закључити из његовог осећања сопствене ексклузивности. Што би код њега могло личити на неку нетолеранцију није ништа друго него неповерење, засновано на вековном искуству, према страним народима и верама. Отуда његова страсна љубав према независном животу. Мужевни снажни духови радо се одвајају из веза наметнутог социјалног реда (*odmetnu se*)⁵⁾, уживљавају се у безграничну несрећу сопственог народа, и врше као хајдуци (*ne razbojnik, Räuber*) ситна велика дела, која из истог осећања слабији дух, гуслар или *Sljeras*,⁶⁾ у лепим песмама уноси у масу народа и подстиче на слична дела.

У тој колотечини одржава се идеја и пажња српства у највећим потиштеностима и временом је тако очеличила национални дух да га у неком општем устанку никаква сила неће моћи покорити^{xxxiv}.

Овај народ постаје у источној кризи одједном слободан и он ће свој напон, доведен до највеће мере, изнети на сцену борбе која потреса свет⁷⁾. Његову животну свежину радосно поздрављају братски народи који већ поболевају од превелике културе, а уважавање које му је дуго ускраћивано, сада ће му се у пуној мери указати.

ДВОСТРУКИ РАЗВОЈ ДРЖАВЕ У ЕВРОПИ

Сваки народ који живи по страни од цивилизације у осећању заједништва сачињава целину, а у његовом унутрашњем животу делују већ клице двојства: принцип *позитивне* (политичко-социјалне) и *негативне* (религиозне) животне делатности.

Где се ексклузивност оба ова фактора у *једној* индивидуи слободно и равномерно може развијати и узајамно неометано загревати, тамо је стварање трећег, *културе*, лако и величанствено.

Ни у једном народу света није овај развој природније и правилније текао него код Срба. Њихови прадедови живели су у равним, пространим и плодним земљама које су биле слабо насељене. Уз своје готово искључиво бављење сточарством били су издељени у племена (*племена*),⁸⁾ од којих је свако за религиозне и политичке култове имало свој центар или место окупљања. Том центру име је давало племе, или обр-

5) У оригиналу наведено на нашем језику, латиницом (Прим. прев.).

6) *Sljeras* је просјак у обичном смислу, он се бави слободном професијом.

XXXIV Од времена револуције 1848. Јаков Игњатовић је заступао мисао о општем устанку српског и других балканских хришћана против Османске империје.

7) Још никада се, као данас, код Срба није чуло толико спевава и песама које певају о ножу, пушци и топу.

8) У оригиналу уз немачку реч *Stämme* стоји и на нашем језику, латиницом *племена* (Прим. прев.).

нито. У Мађарској употребљавана реч *vármegye* - тј. градска област - поклапа се са оним што је у Црној Гори име главног места, области и чак је уобичајено да оно буде презиме свих људи племена.

Тако се још и сада у Хрватској и Словачкој налазе имена која целом месту и њиховим индивидуама припадају као презимена, нпр. Махројевићи, Храбова (Храбовски). -

У овим племенима било је две врсте ауторитета: позитивних, *župan* који је у рату био вођа, и *пазио* да се у друштву не догоди никакво зло; - и негативни, религиозни: *knez* који је обављао верски обред и бринуо се да се оно што је учињено зло или лоше у друштву што је могуће боље исправи и врати у првобитно стање.⁹⁾

Из међусобно независних жупанија држава се природно могла развити само на два начина. - Или је споља наишла каква велика невоља, и један од жупана добио врховну власт над свим другима; - или се друштво изнутра изопачило и један од најмудријих кнезова добио власт да буде господар над свима.

Код Срба се рашки жупан, Стефан Немања^{xxxv}, прогласио краљем читаве нације и тиме се изгубила титула жупана, па су његове функције прешле на *кнежеве*, пошто се и иначе примањем хришћанства створило свештенство.

Право својство српске државности најбоље карактерише околност да су код њих прошли векови а да суседни народи нису запазили ниједно име неког истакнутог човека; појединци се нису могли уздићи над масе, јер се о државним пословима разговарало и одлучивало на саборима.

Државе настале у Словенству на тај начин, када су већ почеле да дају прве цветове сопствене културе, упадима страних народа биле су савладане и уништене. Слабост ових државних организација састојала се у томе што су оне биле отворене у првом реду ради унутрашњег друштвеног развоја; - снага страних појединих народа, напротив, потицала је од њихове организације створене за напад.

Тако се догађало да су Словени долазили под страну власт, а сами страни завојевачи под притисак сопствених *сајлеменика*.

Овај словенски државни облик одржао се провидентно *само још* у *Угарској*.

Другу државну форму (сем Угарске и Турске), *романско-германску*, налазимо развијену у целој Европи.

Источноримска државна форма, већ окоштаним оквиром свог бирократизма, није била погодна да буде преношена на друге нације, док је окцидентална заснована на феудализму који је ипак био сродан живо-

⁹⁾ Ове две функције негативног принципа - свештеник и судија - биле су тада спојене у једној личности и тако је код нас могло да настане мишљење да пагански Словени нису имали свештенике. Још и данас реч *knez* означава кнеза и свештеника код Чеха и Пољака, само што је вокал добио малу измену. Треба упоредити само још реч *župan* и *chef. Schöppe* (данас немачки *Schöffe* = поротник - прим. прев.) и онда *knez* и *König* - краљ, прим прев).

^{xxxv} Стефан Првовенчани, велики жупан (1196-1217), краљ (1217-1228).

ту народа, донесен путем хришћанства народима запада који су постали зрели и развио се у романо-германско државно биће које је носилац садашње европске културе.

Ред, ма какав био, доноси младалачки свежим народима на поклон културу, богатство и моћ.

Док је ово на западу текло неометано од страних мешања, младе државе европског истока биле су упадом мухамеданских Турака и Татара заустављене, и тако се догодило да је римско-германска државна форма у свом неометаном развоју уништила и саме остатке словенских. - О томе сведоче садашња географска и лична имена на германском североистоку Немачке; затим, искључиво владајући дух римског католицизма у земљама у којима је постојала источна црква: и нада све још опште искључиво уверење о ненадмашивости римско-германске културе наћи ће се још у Чешкој, Пољској, Русији, па чак и у Угарској.

ОПШТА СИТУАЦИЈА У ЕВРОПИ

Рекли смо да се римско-германска државна форма проширила по целој Европи (и Русији) са јединим изузетком Угарске и Турске.

При томе се у овој великој групи држава налазе неке значајне разлике. - Ми по свом схватању раздвајамо *рајх* од *државе*, *народ од нације*. Као такве признајемо само западноевропске државе које припадају романским и германским народима, јер су оне своју сопствену *културу*, крајњи циљ сваке државне везе, већ развиле из свог унутрашњег живота. У Европи тако само на западу постоје нације и државе.

Русија је ненормална државна сила. Руси су словенски народ, а Русија је романо-германски рајх.

Угарска је у сличној ситуацији; она има својствену државну форму којој предстоји велика будућност; - али, пошто још нема никакву сопствену културу она је исто тако само још рајх (није држава). -

Русија и Угарска добијају од западне културе више него што јој дају, и зато је посебно Угарска изложена опасности да сасвим изгуби своју оригиналност.

Турска је у потпуности рајх.

Западне нације су, дакле, на два темеља, држави и цркви, на двојству, већ развиле треће, *културу*: у Русији и у Угарској то се примећује тек под различитим предусловима.

Даље, постоји опет разлика између руског рајха и западних држава још и у томе што је на западу негативни принцип, црква, негда освојио врховну власт над политичком, државном, док је у Русији држава потчинила цркву.

Овај лош однос на западу је (само у римокатоличким земљама) налазио одушка у чешћим револуцијама, чиме је не баш сасвим здрава култура могла да даје болешљиве цветове, а ипак да доноси плодове.

Природно, из сличних узрока могу се и у Русији запажати велике револуције, само што се оне морају догађати не полако и уз конспирације него више изненада, отворено и ванредно.

Између ове две тако формиране, сличне а ипак различите силе, запада и Русије, леже Угарска и Србија, - земље које, ето, у источном питању стоје на прагу своје одлучујуће судбине.^{xxxvi}

СРБИ И УГАРИ

Некадашња два исконска душманина, романо-германски свет и полумесец, на крају својих дугих и уништавајућих борби још два поља нису сасвим освојила и амалгамисала, - они на Сави не ударају свом сиљном један на другог. - Тамо се додирују и прожимају још две друге - не физичке силе - него две отелотворене идеје: политичка и верска, држава и црква, Угарска и Србија. *У својој највећој невољи Уџри су се чврстио ухватили за своју конститиуцију, а Срби за своју веру, а ове обе силе су ишамо мађарску, а овде српску народност.*

Ова два народа сиљно су се трла под утицајем страних сила и увек су се поново лако мирила.¹⁰⁾

У Угарској је на диван начин очувана најбоља државна форма произишла из словенског света и заслугу за то деле Срби са Угарима; - они својом борбом против Турака вођеном готово до исцрпљивања, а ови својим сталним отпором против сваког покушаја свог уклањања.

При томе су се ова два народа, несвесна својих поступака, управо у оним принципима које су репрезентовали, узајамно вређала. - Угри су римокатоличкој пропаганди у Угарској стално чинили уступке - а Срби су се већ три пута борили за укидање угарске конституције.

Најзад је морала доћи 1848-49. година, да обома народима пружи најбољу прилику да најзад истинито сагледају своје сопствене лудости.

Мађари се плаше за своју националност. Па они имају најлепши пример у Србима који су уз избегавање свег прозелитизма и све пропаганде (упркос националног и религиозног сродства) у својој ексклузивности очували своју сасвим здраву националну оригиналност; - Срби, међутим, имају од Мађара много да науче, друштвени дух у приватном, - колегијалност у званичном животу угарске земље.

При развоју источног питања тећи ће уједињавање обе ове оригиналне нације,¹¹⁾ а између међусобно неповерљиве силе, запада и Русије,

^{xxxvi} Игњатовић је и пре и после појаве ове расправе био заговорник идеје о потреби блиске сарадње између Срба и Мађара, односно, српске и мађарске државе.

¹⁰⁾ Убрзо после окончања крвавог рата у јесен 1849. срео сам низ кола која су ишла у Темишвар и слушао сам како људи разговарају српски и мађарски. Застао сам код једног Србина, започео разговор и запитао зачуђено што они после тако ужасне борбе сада већ тако мирно заједно путују. Запитани је одговорио: "Па шта има у томе! Ми имамо своје и они своје чворуге на глави, и сад је то прошло".

¹¹⁾ Ја сам се већ 1848. године и касније још више бавио мишљу како би се Мађари и Срби на обострану корист могли ујединити; али ово сам сматрао само још лепим сном. - Неко време после нашег болног рата случајно сам чуо на Сави како се пева: *Složi Bože Srblje i Madžare, da tjeraju švabske gospodare!* - И сам народ је већ мислио на то! - Касније сам ту идеју слушао још од неких самих Мађара.

основаће једну нову државу чији темељи ће постати хиљадугодишњи свети угарски устав.

Ни једна од ове две нације у садашње време не може за себе да оснује државу, тј. државу која би била довољно велика и снажна да одоли спољној сили и упркос страним утицајима несметано да развија сопствену културу. - Па и сувише снажно изражена једностраност њихових темперамената, сангвинистичких^{xxxvii} Мађара и колеричних^{xxxviii} Срба, чине нужним да се као комплементарни допуњују. Управо оба та темперамента и одговарају потпуно оним двама принципима сваког истинског здравог стварања државе.

Имамо дубоко религиозно уверење да Угари и Срби из познавања самог себе и из познавања свог положаја нужно морају доћи на идеју: да иду руку под руку и створе језгро око кога се окупља група слободних народа у велики савез народа. - Националности и религије имају у солидарности самог савеза држава и у снази сопствене велике државе према споља најбољи ослонац за свој мирни опстанак.

Пошто националност није ништа друго него тло из кога по божием опредељењу као највиши израз човечанства, култура, као дрвеће нараста, онда мора та култура у многоврским додирима многих националности наћи већу и сигурнију подлогу, мора дати разноврсније изданке и мора моћи да постигне вишу кулминациону тачку.

ИСТОЧНО ПИТАЊЕ И ЊЕГОВО РЕШЕЊЕ

Источно питање није ништа друго него узвратни ударац у борби запада против полумесеца, одлаганој вековима под рушевинама времена.

Ова борба датира, дакле, из доба пре крсташких ратова, а са настанком садашње аустријске царевине долазило је до дуготрајног, али само привидног примирја.

Она ипак траје у унутрашњости турскога царства до у наше дане. Сведоци тога су за људско око нове државне творевине - Србија, Грчка и Румунија - а за Господње око безбројни мученици који су у дугом, дугом периоду од пет векова своје више људско достојанство запечатали мученичком смрћу и пред лицем моћне културе запада још и данас запечаћују.¹²⁾

Туга и сета обузимају човекољупца када слуша Западноевро-

xxxvii Сангвиничан - богат крвљу, лако узбудљив, лако подложен за пријатно и непријатно расположење, плаховит, веома жив.

xxxviii Колеричан - плах, жучан, жесток, ватрен, код кога је енергија здружена са жучношћу и плаховитошћу.

12) Четврт сата од места на коме су стотине људи живи набијани на ражањ довикивале су страже на немачком језику: Ко иде? - Зар западњаци ништа не знају о вештини како се жив човек може набити на колац тако да он тек после три мученичка дана издахне?! О, знали су и не знају, иначе би свом својом силом били продрли не до Лајте (Лајта - Leitha = притока Дунава у источној Аустрији. Прим. прев.), него до Босфора. - Нису знали. - Још увек верујемо да они у грудима још увек носе топло људско срце.

пејце како се размеђу својом високом културом, својим финим осећањем, и силом стеченом том културом, и при томе је пун убеђења да управо та политика која има корен у тој култури, хоће да се жалосни положај источних хришћана продужава.

А управо ти хришћански народи који вену у несрећи, тиме што су се борили и падали спасли су запад од кужног даха мухамеданства и омогућили му да се слободно развија и стиче сопствену културу, да би се тиме - детињасто могао разметати.

Зар римско-германска култура није способна за неку велику идеју, на којој би огледала своју снагу, да историји остави једно *велико дело* као завештање?

Са болним осећањем у грудима и са сузама у оку прилазимо решавању источног питања. -

Ово питање може наћи своје најприродније и за мир Европе једино решење, ако народи којих се оно тиче дођу до самосталности коју чежњиво очекују. -

У те наредне не убрајамо само Србе, Бугаре, Румуне и Грке у Турској, него и Угаре, Ердељце, Чехе, Словенце, Хрвате, Србе и друге у Аустрији. -

Садашња угарска криза^{xxxix} у Аустрији није ништа ни више ни мање него тихи почетак само источне кризе. Пре него што се ово заврши, настаће српска криза и уздрмаће целу Европу.¹³⁾

Доћи ће тада време да два празна поља, Угарска и Србија, постану свесне свога задатка, да на челу других народа који живе око њих склопе нов савез народа и изборе уз све жртве своју сјајнију будућност.

Али тад ће доћи и време, када ће западна култура са својим европским либерализмом наћи прилику да се најзад одликује једним истинским великим делом.

Не прозивамо овде државе него истински израз моћне културе, саме западне нације.¹⁴⁾

Од ових културних нација не тражимо велике потезе без великих идеја - него само племенитију моралну борбу са собом, *одрицање од силе према истоку*.

Неинијервенција нека буде парола моћног запада! - нека нас пусти да сами извојујемо своју ствар. - Само, учините још да, с друге стране, нико не омета наш нормални крвави развој.

Ми не водимо овде политику кабинета, него политику народа, отворено и искрено. - Ми се плашимо утицаја и наговарања запада у Угарској, и из Русије у Турској. Немојте дозволити да под тим тешким страхом од ових утицаја започнемо своје свето дело! -

^{xxxix}Време које је претходило Аустро-Угарској нагодби из 1867.

¹³⁾ Признајемо да садашња вештина крпљења коју знају наши мали државници може да постигне неку сврху, али из њихових слабих руку може да потекне само некакав папирнат резултат.

¹⁴⁾ Нека је дозвољено да се овде укратко напомене да мање култивисани народи могу да поведу у борбу двоструко већи број бораца и да код њих идеални, а код култивисаних материјални живот претеже.

Узмимо да би западна култура пошла за својим несрећним продором на исток; онда је велик општи сукоб, сличан оном код Севастопоља^{XL}, неизбежан.

У том случају ће народи Тракијског полуострва^{XLI} ићи или са Русијом или са западом. Ако се држе Русије, превага је на руској страни, - ако се држе запада, превага ће прећи на запад, али ће кроз кратко време имати такве последице да ће се брзо разбуктати нова борба у којој ће народи Тракијског полуострва, па и сама Угарска сигурно ступити на страну Русије.

Охолост победом опијене западне културе¹⁵⁾ би после неког времена сасвим сигурно те народе са њиховим симпатијама басила у наручје Русије и тиме изазвала оно чега се дотле највише плашила: панрусизма, који она погрешно означава као панславизам. -

Западњаци морају овде увек мислити да су ини нејединствени Грци, а Русија јединствена Македонија.^{XLII}

Оно што нама, члановима народа који још нису дошли до свог пуног права, ваља чинити, јесте:

1) Да Угарској препустимо првенство које она готовом, одавно провереном конституцијом и својим унутрашњим политичким устројством од свих нас заслужује.

2) Да ово наше непогрешиво уверење пренесемо у западне култивисане нације, да би тамо ослабили несрећни продор на исток, и да тамо узнастојимо да добијемо помоћ против могућег мешања Русије.

3) Да образовани Срби, Бугари и Грци усмено и писмено поуче западне суседне народе колико мало симпатија Руси као државна сила уживају код нас. Само у том случају ако би западњаци у овчијој кожи своје културе покушавали своју вучју глад да утоле нама, могло би да изазове жалосну нужност, општи преокрет расположења и сасвим други поступак.

Ми Срби са утешним осећањем посматрамо како Угри воде тиху али тешку борбу против натурања једне стране државне форме, а ове симпатије се код нас могу наћи првенствено у најнижем слоју народа који носи српски дух и српску делотворну снагу.

Дух "продирања на исток" код нас се већ чешће читовао и при томе никада није прошао без неке штете. Да га још мало окарактерисамо.

Један Србин, професор лицеја у Београду случајно се нашао на истом пароброду којим је за Беч путовала једна Немица која већ више година живи у Београду. - Као познаници дошли су у разговор на то да му је она рекла своје мишљење: "Ове земље ће временом, када немачки језик и култура буду ухватили дубљи корен, постати врло лепе и процветаће". На примедбу Србина да тако нешто не треба да каже Србину у

^{XL} Кримски рат (1853-1856) и опсада руске луке Севастопол (1854-1855).

^{XLI} Игњатовић ову географску одредницу користи уместо уобичајене Балканско полуострво.

¹⁵⁾ Па не треба се заваравати: свако хоће у својој кући сам да буде господар. -

^{XLII} Алузија на античку Грчку и Македонију.

лице одговорила је: "Ах, Боже, Ви сте један од нас, образован човек - па Ви говорите сасвим добро немачки!" За неког полуварварина ваистину велико ласкање! -

Што је ова добра жена нехотице о "духу продирања на исток" истргљала, то је дуги низ Француза и Енглеза после Крима изложио на своју не малу штету. - Они су Русији дали најбољу прилику да запази своје недостатке и да их још на време поправи; при томе су Русију у очима целог оријента само још више уздигли. На обичном језику ових народа то значи: "Многи су пошли против једнога, и сви су се вратили кући разбијене главе." - Сопствени омен имају велики потези ових културних нација, - велики потези, мале идеје. -

ПОЛЕМИКЕ

Академик Драгутин ЛЕКОВИЋ*

ИЗГУБЉЕНА МЈЕРИЛА ОСПОРЕНОГ ГРАНДОМАНА

Књига Павла С. Радусиновића "Путевима времена" изазвала је у црногорској јавности двоструко изненађење - прво, зато што је он ријешио да о себи напише двије дебеле књиге и, друго, што је већ у првој књизи исполио не само грандоманске амбиције него и недопустиве бруталне нападе на личности и институције. Негативно мишљење о његовој књизи оформило се и прије неголи сам ја одлучио да се на њу критички осврнем. А да то урадим нијесу ме навели ни зла воља, ни пакост, ни љубомора, како то Радусиновић у свом одговору тврди, него начелни ставови и реалне околности, на које сам у својој критици у *Историјским записима*, 1-2/1998, указао.

Послије Радусиновићевог увредљивог одговора на моју критику ("Лековићеве клевете" - *ИЗ*, 3-4/1998), још једном сам пажљиво прочитао то његово "социјално" - да себе провјерим и да ми савјест буде сасвим чиста, и увјерио сам се да поменута књига не само што заиста заслужује да буде критикована него и да има мјеста за још много шире и оштрије оцјене приговора од оних које сам ја формулисао.

Из историје научног и политичког стваралаштва, бројни су примјери који показују да грандоманија наводи ствараоце да губе критеријуме и да чине недопустиве промашаје, као и да због хвалисавости доживљавају тешке падове. И примјер Павла Радусиновића то обилато потврђује. Губљење мјерила у избору битног и давања значаја небитном, у његовој књизи "Путевима времена", учинили су да она, у ствари, представља заправо примјер еклектичког сваштарства.

Радусиновићево потпуно губљење критеријума у академском разговору, полемици, још је више дошло до изражаја у његовом одговору на моју критику његове књиге сваштаре.

Свој одговор на моју критику Радусиновић почиње изношењем наводних коментара како је моје иступање на Скупштини ЦАНУ, у коме

* Аутор је редовни члан Црногорске академије наука и умјетности, Подгорица.

сам оспорио његов примитивни и неистинити напад на Академију и њене поједине чланове, у чланству Друштва црногорско-руског пријатељства оцијењено "као подлост" (стр. 199). Дубоко сам увјерен да Радусиновић напросто то измишља, као што измишља много шта друго, јер не могу вјеровати да би часне личности, које нијесу упознате са текстом моје ријечи изговорене на сједници Скупштине ЦАНУ (без присуства јавности), могле дати такву грубу и нечасну квалификацију. Сви који су посредно могли да сазнају што сам о Радусиновићевој књизи изговорио на Скупштини Академије, далеко су више били изненађени његовим грубим нападом на ЦАНУ и њене чланове, него мојом о његовом "(не) дјелу". Моја ријеч на Скупштини Академије узрокована је и чињеницом што сам се баш ја највише залагао за избор Радусиновића у Академију, па сам био морално обавезан да Академију заштитим од Радусиновићеве клевете и лажног приказивања односа према њему, последице трећег пропадања на изборима, и да се од њега јавно дистанцирам. Стога моја критика његовог недоступног понашања није "подлост", него, напротив, *морални став и доказ достојанства академика*.

Многи угледни црногорски интелектуалци, последице моје критике Радусиновићеве књиге, говорили су ми да је "било крајње вријеме да неко тога уображеника и галамцију, најзад, спусти на земљу". Истина, било је и оних који су ми рекли да цјелокупно његово понашање, које је он напосљетку преточио у својеврсну сваштарску књигу, можда, и не заслужује никаквог помена и да би његове похвале могле бити много непријатније појединим члановима Академије од било каквог напада који долази од њега. Али је, ипак, било неопходно да се управо према његовом клеветасту истакнутих научних стваралаца и Академије као цјелине јавно огласим управо ја који сам га подржавао као кандидата за избор у ову највишу црногорску научну установу. И, ето, сав Радусиновићев бјесомучни напад на мене и недостојна терминологија којом се у одговору на моју критику послужио долазе управо од тога што сам га аргументовано оспорио.

Радусиновић је и својом књигом и одговором на моју критику на њу, обилато посвједочио да је не само грандоман, него и да је и *клеветник*, псовач и фалситикатор чињеница. Убједљиво свједочанство бијеса и изгубљених мјерила овог оспореног мегаломана је и недостојна терминологија коју је он у полемици са мном употребио. Ево неколико његових "бисера" те терминологије: "негаторски клевете" (200), "циничан наслов", "осветољубиво-фарисејски начин", "не презајући од подметања, клевета, провокација, интрига и напада" (202), "заслијељен злом", "лицемјерно конструисану обланду" (203), "подле, провокаторске импутације" (204), "попут сеоске торокуше" (206), "олако и дрско напада" (208), "фарисејско-кортешки ставио у одбрану" (211) и "карактер личног реванша" (212). Друге "бисере" његове терминологије нећемо наводити, јер је и ово сасвим довољно да потврди низак ниво културе једног доктора наука и универзитетског професора. Ова термилошка салата појмова, чије тежине, можда, и није свјестан, довољно јасно одсликава поменутог аутора као личност.

Недостојна је не само Радусиновићева терминологија, и квалификативи које мени упућује, него и сам метод његове полемике. Умјесто да *конкретно* одговори на низ мојих указивања на велике слабости његове књиге, Радусиновић је изабрао опробани метод *замјене тезе и предмета полемике*. Тако то раде интелектуално немоћни и оспорени. За моје суштинске критичке приговоре пресудио је да су то "подле и провокативне импутације" (204). Квалификавањем моје, на аргументима, засноване критике фразом "подле провокативне импликације", он, у ствари, фактички доказује да се не може одбранити од грубих неистина које је саопштио у својој књизи.

Пошто се од мојих суштинских приговора његовој књизи није могао одбранити, Радусиновић спор пребацује на терен који *пошћуно* излази из оквира моје критике и нашег разилажења и раскида у сарадњи - на питање мога учешћа у нашем времену, ангажовања у комунистичком и опозиционом покрету, односу према лијевим снагама у савременом свијету, моје образованости, мог избјегавања сарадње са групацијама "илегале" информбировске оријентације у Црној Гори и слично. Овакво одређење изабрао је, по свој прилици, да би ме дискредитовао у јавности.

Одбацујући моју оцјену да његова књига представља свједочанство не само грандоманије већ и да је примјер како не треба писати књиге, Радусиновић настоји да је представи као *скромни* документ о себи и свом раду, па каже да му је "намјера била да исприча, аргументује и релативно разуђено представи своје животне и творачке путеве у времену у коме је живио... и ништа више" (303). Међутим, он у књизи уздиже себе на ниво вертикале, сврстава себе међу величине "човјечне и достојанствене вертикале" (430). Вертикала је исувише крупна ријеч и ствараоци од мјере и укуса никако се не усуђују да је употребље када говоре о себи - они то остављају да за њих други кажу.

Радусиновић даље за себе каже и "да је у овом најдраматичнијем вијеку", "надахнуто летио орбитом, симболично започетом Спартакком и незавршеном Фиделом Кастром" (204). Каква самохвална оцјена и надобудна терминологија! Признајем да за анализу ове "величине" нијесам довољно стручан, иако је Радусиновић заиста дао повода да би се о њему као личности могла написати занимљива студија са аспекта психологије, па и једне друге њој сродне научне дисциплине...

Мегаломанска опсесија навела је Радусиновића да у одговору на моју критику устврди да је он "са мном раскинуо сваку сарадњу" (199), а не ја са њим, јер, забога, све мора да почиње од мегаломана као "праве величине", па и кидане односа и прекид сарадње. Међутим, било је сасвим супротно - ја сам фактички са њим раскинуо и то ћу и документовати.

Када је Радусиновић чуо за мој раскид са њим и за моју припрему критике његове књиге, покушао је да наговори неке наше заједничке пријатеље, а посебно уваженог академика Влада Стругара, да утичу на мене да своју критику не објављујем, јер сада има "много важнијих ствари". То посредовање нијесам прихватио.

Са Радусиновићем сам најприје раскинуо сарадњу у "Словенском гласнику", мојом оставком на функцију главног уредника. Он то покушава да објасни искључиво мојом увријеђеношћу што није објавио текст моје ријечи изговорене на промоцији првог броја поменутог "Гласника", 12. јула 1997. године у Београду (стр. 201-202). А, у ствари, то је био само непосредни повод. Општи и посебни разлози, које сам у оставци навео, много су битнији, одлучујући, а некоректно одбијање штампања моје поменуте ријечи било је само садејствујуће. То потврђује садржај саме оставке, која гласи:

РЕДАКЦИЈИ "СЛОВЕНСКОГ ГЛАСНИКА"

ПОДГОРИЦА

Овим дајем неопозиву оставку на функцију главног уредника "Словенског гласника" јер његов одговорни уредник Павле С. Радусиновић није достојан да са њим даље сарађујем.

Прво. Тешкоће сарадње са одговорним уредником "Гласника", које су се често јављале, долазиле су од његових накарадних информбировско-сталинистичких назора и његове искључивости који су сужавали тематику "Гласника" и ограничавали домете сарадње са њим.

Друго. Одговорни уредник је схватио "Словенски гласник" као искључиво лично предузеће и сво вријеме је дјеловао без сталних консултација и сагласности са осталим члановима Редакције. Иностране чланове Редакције и прилоге за "Гласник" бирао је и елиминисао по свом ћефу и личној заинтересованости.

Треће. Одговорни уредник је себи чак дозволио да, без консултације са осталим члановима Редакције и без заједничке расправе којој бих и ја присуствовао, не објави мој прилог - ријеч изговорену на промоцији првог броја "Гласника". Чудовишно је да се одговорни уредник ставља изнад главног уредника и да суверено арбитра и још више да је сасвим индиферентно прешао преко упозорења које сам му изразио 16. јануара ове (1997) године у Дому Војске Југославије, да ћу дати оставку ако он тај мој прилог не објави. Овакав његов став наводи на то да му мој углед смета и да је интимно желио да се ја повучем и да он задовољи амбицију да буде главни и одговорни уредник "Гласника". Желим да истакнем да је тај мој прилог објављен на више мјеста - на српском, енглеском, бјелоруском и украјинском, што је и суштинска потврда да је он требао бити објављен и у нашем "Гласнику".

Када сам се послје изласка другог броја "Гласника" освједочио да мој прилог није објављен, носио сам се мишљу да одмах дам оставку на звање главног уредника, али сам од тога одустао, јер смо се налазили пред одржавањем Конгреса словенских народа у Прагу, што је захтијевало да се мир у кући како тако одржи.

Сматрам да је Радусиновићево држање недостојно не само као одговорног уредника "Словенског гласника", него и у случају црногорске делегације одређене да присуствује Словенском конгресу у Прагу. Кад је црногорска Влада одбила да финансира учешће назначене деле-

гације на Конгресу у Прагу, ја сам, у знак протеста, Влади упутио преко-рно писмо у коме сам одбио финансијска средства намијењена за моје учешће. Радусиновић је себи дозволио да пређе преко чињенице да је угледни члан "Словенског друштва Црне Горе" и драгоцен члан "Словенског гласника" Јагош Батрићевић искључен из списка финансираних делегата и уз то, политички дисквалификован. Достојанство је налагало да се не само одлучно протестује против те дисквалификације него и да се одбије одобрени новац за учешће на Конгресу.

Као авангардиста словенске идеје и свесловенске солидарности желим "Словенском гласнику" да преброди слабости везане за његовог одговорног уредника и да још више и плодније обавља своју племениту мисију. Повлачећи се из његове Редакције желим да нагласим да му заувјек ускраћујем објављивање било којег мог текста.

У Подгорици, 27. септембра 1998.

Драгутин-Драго Лековић"

Дакле, разлози због којих сам одбио даљу сарадњу са њим су сасвим јасни.

Радусиновић ми оштро замјера и што нијесам присуствовао Сабору Свесловенског друштва, одржаном новембра 1998. године у Подгорици, коме су, како он констатује, присуствовали многи чланови Друштва црногорско-руског пријатељства. Прикривајући, уз то, стварне разлоге мога одсуства са Сабора, он даје потпуно произвољно објашњење мога одсуствовања. Тада сам се налазио у Подгорици и Радусиновић ме је посјетио у хотелу "Црна Гора" и позвао да присуствујем сабору. Том приликом сам му нешто гласније, више због његовог слабог слуха, саопштио да сам већ донио одлуку да са њим прекидам сваку сарадњу и, додао: "Када би Ти, евентуално, водио и свјетску револуцију с изгледом на побједу, ја у њој не бих учествовао!" Да ово кажем разлог је био што је он потпуно приватизовао и Свесловенско друштво, као и његов "Гласник".

Радусиновић ми оштро пребацује што нијесам подржао његов приједлог да у Редакцију "Словенског гласника", као инострани чланови, уђу филозоф и професор Московског универзитета др Станоје Брајовић и пјесник Јоле Станишић, јер би они најбоље могли да ангажују сараднике из Русије (201). На његово инсистирање да они уђу у Редакцију рекао сам да су то истакнута имена, која би нашем часопису била од користи, али сам и примјетио да су они познати информбировци - голооточани, који су емигрирали у Совјетски Савез, постали држављани СССР-а, и тамо се врло запажено ангажовали у антијугословенској кампањи, па би зато њихов улазак у Редакцију "Словенског гласника" могао да баци сјенку на овај часопис. Нагласио сам да је много боље да у Редакцију часописа уђу нека угледна руска имена. Моје гледиште је било прихваћено, јер је, за статус часописа, мој приједлог био умјеснији и кориснији. Ето, то је разлог Радусиновићевог коментара да ја "нијесам био свјестан колико сам мојим ставом изазвао његово подозрење! И те

какво подозрење"! (201). Мој одговор је да је ово његово "подозрење" равно сумраку логице.

Радусиновић се опширно и врло разјарено осврће и на питање његовог плагирања рада Илије - Пека Пеличића и моје помињање тога спорног питања у вези с Радусиновићевим неизбором у ЦАНУ. У тој својој разјарености Радусиновић удара на мене као главног кривца за покретање тога питања у јавности, па каже: "Лековић лимитира путеве да се о питању плагирања дође до истине" (212). Морам рећи да и једно и друго представља грубо подметање, јер ја са тим случајем нијесам ни на који начин директно повезан - он се отворио и независно од мене, јавно се о њему говорило и писало. А да сам и ја имао право да на то подсјетим, показује чињеница да се то питање помиње и у предговору Пеличићеве књиге издате 1997. године, што значи да се већ дуго вуче у јавности. (О томе је вођена и јавна полемика у недјељнику "Монитор".)

Дакле, једина моја улога у цијелом случају око питања плагирања састојала се у томе што сам у вези с Радусиновићевим неизбором у ЦАНУ на њега као проблем указао. Према томе, ја нијесам ни личност која фаворизује оптужбе о плагијату, нити личност која "лимитира путеве" који воде да се "дође до истине". Ја сам у цијелој ствари *човјек са сиране*, и то у *двосируком* смислу: у смислу да нијесам стручњак, за то питање, и у смислу да у то питање никада нијесам директно улазио. Ријечју, за откривање пуне истине о томе питању Радусиновић треба да се разјасни не са мном, већ са онима који су га за плагијат оптужили и још увијек му за то приговарају, и да се ослони на најкомпетентније научне установе за та питања, чији експерти су квалификовани да дају мериторан закључак. Умјесто "лимитирања путева" који воде до истине, ја свесрдно желим да се та истина коначно и утврди. То је најприје у интересу Радусиновића!

Желим још да нагласим да никада нијесам чуо да је неко у Академији јавно и одлучно тврдио да је Радусиновић плагијатор - говорило се само да се он од критика у том смислу није ваљано одбранио и да зато треба сачекати детаљнију и поузданију провјеру.

Приговори упућени предсједнику наше Академије уваженом колеги Вукотићу и мени лично у вези с разговором нас тројице, који сам ја добронамјерно организовао у Академији, о његовом научном опусу и кандидатури за Академију (207), сасвим су неосновани. У том разговору нијесмо му могли обећати сигуран избор, јер ако се од појединих чланова Академије може очекивати да истакну научне квалитете кандидата и да *ишме* подрже његову кандидатуру, то се не може, и не смије, ни од њих тражити да агитују за избор. Такав начин рада, за тако високо звање, апсолутно је недопустив. А Радусиновић је и на поменутом састанку и касније, очигледно, очекивао моје ватрено навијање и директно агитовање за његов избор, као и Вукотићево децидирано подржавање таквог мог става. Природно, то је са наше стране морало изостати, па је зато он на тај састанак тако грубо реаговао. Додаћу још и то да састанак нас двојице са предсједником ЦАНУ убједљиво говори да са стране Академије према Радусиновићу није било никакве одбојности, а још мање анимо-

зности.

Свој неизбор у ЦАНУ Радусиновић искључиво правда *идеолошким* разлозима (206), наводно због његове информбировске прошлости и текуће антититовске активности. И ова његова изјава не стоји. Јер, у Академији идеолошка одређивања и идеолошки разлози нијесу критеријум за избор. Једино мјерило су научни и умјетнички резултати, а води се рачуна и о моралном угледу кандидата. Истина, има академика различитих идеолошко-политичких одређивања, па је могуће да према идеолошкој оријентацији кандидата имају и различита гледишта и зависно од тога могу и да практично различито поступају. И то је право сваког појединца.

Пошто сам о том Радусиновићевом неизбору све битно рекао и раније, у говору на Скупштини Академије, као и у приказу његове књиге, на то се даље нећу освртати. Једино сада морам рећи да Радусиновићево реаговање на тај неизбор, изражено у књизи "Путевима времена", и начин његове полемике са мном, неоспорно дају за право оним члановима Академије који су сматрали да га и због његових личних слабости и агресивности не треба бирати у Академију. Он је својом поменутом књигом и одговором на моју критику потврдио незрелост једног универзитетског професора.

Радусиновић ми приговара што ништа нијесам учинио на оснивању Свесловенског друштва Црне Горе. Међутим, он прећуткује праву истину, која је много битнија од његове голе тврдње. Наиме, на том послу сам се хтио *врло радо* ангажовати да је Радусиновић то од мене затражио. Али он то од мене никако није тражио вјероватно зато да не бих ушао у управу тога Друштва, био његов евентуални конкурент и ограничавао његове амбиције. Када је већ ријеч о томе, морам истаћи да сам ја, приликом конституисања управе Друштва црногорско-руског пријатељства, инсистирао да Радусиновић буде први његов потпредседник. Полазећи од тога, куртоазно би било да ме је Радусиновић ангажовао на стварању Свесловенског друштва, па чак и предложио да ја уђем и у његову управу.

Радусиновић ме оштро и неистинито осуђује за недовољну активност Друштва црногорско-руског пријатељства, па и о томе треба да се чује мој глас свједочења.

Када сам предложен за председника Друштва, колебао сам се да ли да ову функцију прихватим, јер живим изван Црне Горе, и на то сам указао. Међутим, чланови управе су сматрали да ми та функција припада због освједочене љубави према Русији и због мог научног и друштвеног угледа. Оцијевено је да ће носећи фактори дјелатности бити они који су у Подгорици (Титограду) - Радусиновић као потпредседник и секретар књижевник Петар Ђурановић. Под тим условима сам примио дужност председника Друштва.

У почетку све је изгледало да ће ићи нормално. Међутим, убрзо је дошло до оштрог сукоба, а затим и до потпуног раскида између Радусиновића и Ђурановића. Одмах сам схватио да је поменути сукоб тежак ударац за Друштво и да ће чак парализовати његов рад. Зато сам нас-

тојао да се сукоб превлада и да се они измире. Упркос мојим напорима, у томе нијесам успио, јер је Ђурановић говорио како се Радусиновић према њему односи гордо, да има накарадна схватања у погледу рада Друштва и да га је грубо vriјеђао, а Радусиновић да је Ђурановић титоист и да скреће ка црногорском национализму. Много жалим што је књижевник Ђурановић тешко болестан па се не може осврнути на то вријеме, на свој рад у Друштву и на Радусиновићев сукоб са њим, јер би то свакако расвијетлило многе ствари.

Моје предвиђање да ће се поменути сукоб лоше одразити на активност Друштва убрзо се и потврдило. Послије раскида са Ђурановићем, Радусиновић је основао Свесловенско друштво, које је Радусиновићевом политиком бацило у засјенак Друштво црногорско-руског пријатељства. То су главни разлози због којих Друштво црногорско-руског пријатељства није нормално радило. Стога је неистина то што за недовољну активност Друштва Радусиновић *сву* кривицу баца на мене као предсједника. Моја одговорност је у првом реду у томе што сам прихватајући се предсједничке дужности повјеровао у конструктивност сарадње са Радусиновићем. Као потпредсједник Друштва Радусиновић је, у моје име или сасвим сам, могао са члановима управе да разматра све проблеме и да предузима мјере да се активност Друштва не смањује. Али, он то није урадио, јер је процијенио да му Свесловенско друштво пружа више прилике за спољну афирмацију, за разна путовања, него рад у Друштву црногорско-руског пријатељства. У управи Друштва црногорско-руског пријатељства Радусиновићево недовољно ангажовање у њему је објашњавано управо овим наведеним разлогом и да му је то отворено и речено. Зашто он избјегава да то призна?

Да би негирао у цјелости рад Друштва црногорско-руског пријатељства и моје ангажовање у томе Друштву, Радусиновић сасвим прећуткује неке заједничке манифестације овога Друштва и Свесловенског друштва Црне Горе: обиљежавање 50.годишњице побједице над фашизмом, подршка Савезу Русије и Бјелорусије, као и подршка идеји приступања Југославије том Савезу, освјетљавање црногорско-руских веза из области медицине и литературе и др.

Ако се, због становања у Београду, нијесам могао много ангажовати у раду Друштва у Црној Гори, у Београду на томе плану сам доста учинио. На примјер, у току 1999. године Друштво црногорско-руског пријатељства је са *Руским домом* у Београду организовало и извело низ врло значајних манифестација - 6. маја 1999. године организовало је научну трибину "Актуелност и значај Савеза Русије, Бјелорусије и Југославије", на којој су учествовали најугледнији стручњаци за ово питање и протагонисти овог Савеза; 3. новембра 1999. заједно са *Руским домом*, наше Друштво организовало је научну трибину "Нови светски поредак - НАТО и међународни тероризам", на коме је учествовао велики број најистакнутијих наших стручњака за та питања; затим организовано је, заједно са Руским домом, вече посвећено 200. годишњици рођења Пушкина и утицај његовог стваралаштва у културном животу Црне Горе. Било је још и других врло запажених активности овог Друштва у Београду.

Радусиновић ме врло оштро прекоријева и што се наводно током низа деценија нијесам ангажовао у политичком и јавном животу земље. Тај његов негаторски и неистинити однос према мени и том раду не би заслуживао пажњу, да Радусиновић не сматра да су једино његови истомишљеници - информбировци и голооточани ти који су били ангажовани на линији друштвеног прогреса у нас. Ријечју, изгледа, Радусиновић ми не може опростити што нијесам био на страни Информбироа и Стаљина. Стога ми је дао повод да кажем и зашто нијесам пошао тим његовим путем.

У великом идеолошком сукобу Стаљина и Тита 1948. године за Стаљина се нијесам изјаснио, јер ми се чинило - никако не смијем рећи да сам увиђао, пошто сам био млад и недовољно образован у то вријеме - да Стаљин једнострано интерпретира Лењина и да није сасвим у праву у критици југословенског руководства и југословенског социјализма. Тита тада и током тога сукоба нијесам јавно и теоријски подржавао, дјелимично и због мог већег уважавања Стаљина, као историјске личности и још више због Титовог пренаглашавања како значаја НОБ-а тако и идеализације југословенског пута у социјализам.

У вези са 1948. годином и временом које је слиједило, Радусиновић говори о некаквој илегалности истакнутих личности - опозиционара у Црној Гори, чији су челни људи били Нико С. Мартиновић, Ђоко Пејовић, Ђоко Миращевић, Василије Лукић, у којој је наводно и он дјеловао, и - у циљу дискредитовања моје личности - истиче "да Лековића у тој нашој "илегали" нико ниједном длаком на глави није помислио да га у њу укључи" (205).

Личности које Радусиновић помиње веома сам цијенио. А са Пејовићем и Лукићем био сам и у врло блиским односима. Није ми само познато да су они чинили неку организовану "илегалу" и да је и Радусиновић њој припадао (на жалост, сви које помиње нијесу међу живима да би могли да ову његову изјаву потврде).

Мени није падало на памет да улазим у било какве "илегале", или да са њеним члановима политички сарађујем, јер - иако сам жалио њихова голооточка страдања - никако не бих могао прихватити њихове информбировске политичке назоре и бити заједно са њима "у илегалу". Стога замјерка којом Радусиновић хоће да ме идејно-политички дискредитује, деградира, за мене далеко више представља *комплимент*, него деградирање. Деградирање би стварно било да се заиста радило о прогресивној и авангардној политичкој "илегали", а она то у суштини није била. Није се као авангардна ни временом потврдила. Напротив, може се рећи, да је прије била задња гарда, него авангарда. Но, како се овдје ради о комплексном проблему и од принципијелног значаја, принуђен сам да још нешто о томе најсажетије кажем о себи и мојем друштвеном ангажману.

У политичком животу СКЈ нијесам видно учествовао, јер је партијски врх имао изражене резерве према мојим теоријским схватањима, па ме није хтио ни као партијског руководиоца, нити као савезника у политичком раду. Пасивизирање је дошло и због мојих одређених рез-

ерви према идеологији и пракси СКЈ.

Разлог мога неангажовања у покрету нове левеце, или опозиционе левеце, није ни страх, ни додворавање режиму, нити пак каријеризам, већ *идеолошке* разлике које су ме од ње дијелиле. Разлика, разумије се, није била у томе да ли Стаљина треба критиковати или не, јер је било очигледно да га треба критиковати, него *како* га треба критиковати. Разлика није била ни у томе шта је стаљинизам, јер смо у томе били сагласни, него да ли су Стаљин и стаљинизам једно те исто.

Карактер, платформу и методологију нове левеце најбоље је одредио истакнути марксистички филозоф Херберт Маркузе, који је био и њен идеолог, када је рекао да је "нова левеца лијево од комунизма". Лијево од комунизма сам сматрао лијевим *преијеривањем*, како у интерпретирању марксизма, тако и у критици постојећег социјализма, као и у алтернативама које та левеца даје. Лијево од комунизма сам сматрао такође *нарушавањем мјере* не само у питању модела комунизма, него и као једностраност и једнострану критику постојећег социјализма. У ствари, нова левеца је реални социјализам узимала *само* са његове негативне стране - са становишта његових слабости и промашаја, којих је заиста било, а *сасвим* је прелазила преко његових добрих страна, којих је такође било. Поред тога, нова левеца је не само сатанизовала Стаљина, него и директно идентификовала Стаљина и стаљинизам.

Насупрот новој левеци, ја сам сматрао да узимање социјализма само са његове лоше стране, више користи непријатељима социјализма, него самом социјализму. У вези са Стаљином, сматрао сам да се Стаљин и стаљинизам никако не могу идентификовати, прво - јер Стаљин има великих историјских заслуга, а друго - да све што је Стаљин писао и радио никако није стаљинизам. Идентификовање Стаљина и стаљинизма значи не само деградирање, него и потпуно негирање Стаљина као крупне историјске личности, и, уз то, великог актера међународне борбе за социјализам.

Моје дистанцирање од нове левеце, а и од СКЈ, објашњавано је у тим круговима конзервативизмом и третирано је као конзервативизам. Познато је да су ме, и једни и други, третирали као партијског конзервативца. Ја то никада нијесам прихватио. Ту моју позицију у односу на марксизам и на емпиријски социјализам, изразио сам и у писму које сам 21. децембра 1989. године упутио, мом садашњем опоненту, Павлу С. Радусиновићу, следећим ставом: "желио сам да у дедогматизацији и модернизацији марксизма и социјализма одем до границе која не значи напуштање марксизма. Да је то врло тешко, осјетићеш и сам ако се у тај проблем ваљано удубиш."¹ Дакле, *дедогматизација* марксизма и социјализма, а *не одбрана statusa quo*, како су ми појединци приговарали. Оправдано сам указивао и на тешкоће остваривања таквог подухвата, које у том погледу нису биле мале.

Друга тешкоћа, као што ћемо то видјети, долазила је од *хладног рата*, који је директно угрожавао опстанак социјализма и који је био у

¹ Павле С. Радусиновић, *Пућевима времена*, Подгорица, 1998, стр. 410.

пуном жеку. Тешкоћа се састојала у томе како доктрину и праксу дедогматизовати до граница да се не изађе из оквира марксизма, када је, у условима хладног рата, *примарни* задатак био да их браните. Биле су то заиста велике тешкоће за предане марксисте и социјалисте, које либерални марксисти нијесу осјећали, нити могли осјећати.

Послије више година проведених на школовању и специјализацији у Паризу, и у другим центрима Западне Европе, ја сам се оформио у морао бити *слободар*. Али, у условима хладног рата, када је много важније било доктрину *брани* него дедогматизовати, ја сам морао бити ограничени слободар. Ипак, ни у једном ни у другом случају нијесам могао бити конзервативац.

Да не дужим, моју тадашњу, а и садашњу позицију као марксистичког филозофа, и мој однос према југословенском и реалном социјализму у цјелини, дефинисао сам, прије пет година, овим ријечима:

"Као високи стручњак за марксизам и социјалистичке теорије, био сам довољно оспособљен да увидим бројне деформације југословенског социјализма, као и емпиријског социјализма у цјелини. Упркос бројним слабостима, које су у нашем и емпиријском социјализму у цјелини постојале, ја сам тај систем претежно узимао са боље и љепше стране. То сам, најприје, чинио из историјско-класних разлога, то јест из чињенице да се радило о хладном рату и о немилосрдној конфронтацији два друштвено-политичка система, која је налагала збијање социјалистичких снага, и из увјерења да би свако слабљење социјалистичког фронта у тим условима, више користило капиталистичком антагонисти, него социјализму. То сам чинио и из очекивања да ће се социјализам кориговати и реформисати, јер је партијско руководство то јавно прокламовало и стално обећавало. Постојећи социјализам сам узимао са боље и љепше стране, јер сам увиђао да ће рушење тог социјализма довести до рушења свега осталог - државе, заједништва и др. Другачије речено, бранио сам цио емпиријски социјализам, иако сам увиђао да он није на нивоу доктрине, јер сам јасно схватио да ће оно, што ће послје њега доћи, бити много горе."²

Надам се да је објашњење довољно јасно и убједљиво сваком добронамјерном интелектуалцу.

Мој тадашњи а и садашњи став према нашој и уопште љевичарској критици стаљинизма изложио сам касније на следећи начин:

"Нисам се истицао у критици стаљинизма у време када је она код нас била у моди и када су се од ње правиле уносне партијске и државне каријере, а ни касније када је то сматрано знаком прогресивности одређења за социјализам, не зато што сам био стаљинист, или близак стаљинизму, него зато што сам страховао да ће критику стаљинизма и стаљинистичког социјализма, у условима хладног рата, искористити оне снаге које желе да се - под видом борбе против стаљинизма - обрачунавају и са самим социјализмом. Другачије речено, и деформисани соци-

² Драгутин Лековић, *Узроци пројаси и историјске персекутивне социјализма*, Интер Ју Прес, Београд, 1995, стр. 4.

јализам сматрао сам за мање зло од антисоцијализма.

Потврду да сам био у праву налазим, поред осталог, и у чињеници³ да најистакнутији совјетски дисиденти данас јавно изјављују да жале што су сатанизовали стаљинизам и совјетски комунизам, јер су - како сада сами кажу - "рушећи тај социјализам, у ствари, срушили и уништили саму Русију."³

Као што се види, идеолошки разлози и политичке процјене били су главни разлог што се годинама, које Радусиновић помиње, ни на којој страни нијесам активно дневно-политички ангажовао. Каснија историјска збивања и судбина сва три политичка покрета - Стаљиновог, Титовог и нове левнице, показали су да за тим не треба да жалим.

Иако се Радусиновић навелико хвали да је дјеловао у кругу опозиције званичној политици и да је његова дјелатност била прогресивна, он ипак нема право да се тиме дичи, јер његова идеолошка платформа и практична политичка активност нијесу биле усмјерене на хватање корака са историјом, него повратку на старо - на совјетски модел из 50-тих година, који је у то вријеме већ био превазиђен.

Злоба и необузdana жеља да ме дискредитује навели су Радусиновића да чак напише ноторну неистину - да је "мало филозофа срео са толико оскудним знањем из свјетске историје и посебно из свјетске књижевности као што је његово" (203). Прије свега, морам нагласити да ми у сусретима нијесмо разговарали ни о свјетској историји, ни о свјетској књижевности - наши разговори били су превасходно посвећени идеологији, политици, Словенству и савременим збивањима код нас и у свијету, тако да он није ни имао прилике да установи моје "незнање" у тим областима. Друго, као стручњак за историју марксизма, међународног радничког покрета и социјализма морао сам се бавити и свјетском историјом. А да је то заиста тако, свједоче радови из струке које сам објавио. О мом познавању савремене свјетске историје, поред осталог, говори мој рад "Други светски рат и историјска наука",⁴ као и недавни предговор о хладном рату⁵ који сам написао за књигу "Предсказање", објављену у јесен 1999. године у Београду. А шта је написао из свјетске историје и свјетске књижевности Радусиновић? Откуда њему таква претенциозност да као нестручњак, оцјењује оне који су по вокацији знатно упућенији у свјетске историјске процесе од њега чија се стручност исцрпљује на истраживању уског географског простора и демографских појава на њему. А и за то му се приговара да је плагирано.

О мојој учености у круговима колега и широј интелектуалној средини мисли се супротно Радусиновићу - да нијесам био плодан колико ми је то омогућивало солидно образовање, чак више и од мојих колега, јер сам за то имао много повољније услове за стицање универзалних знања него они. Мој колега, академик Владо Стругар, на промоцији моје

³ Ibid.

⁴ Драгутин Лековић, *Друџи свейски рай и историјска наука*, Зборник радова са Међународног научног скупа посвећеног 50-годишњици победе над фашизмом, Београд, 1996.

⁵ Драгутин Лековић, *Предговор књизи "Предсказање"*, Прометј, Београд, 1999.

књиге у ЦАНУ чак рекао је, да Д. Лековић по образовању превазилази и остале филозофе - марксисте: "и повјерујмо, да је он данас најобразованији марксист у човјечанству... Он је више од иједног филозофа прочитао марксистичког штива, и потпуније од иједног тумача доктрине упознао њено револуционарно остварење..."⁶ Нећу се хвалити шта су и други људи од пера писали о мојим радовима.

Дакле, оно што је Радусиновић написао је не само злобно и жалосно, него и стидно. Оно понајвише свједочи о изгубљеним мјерилима оспореног грандомана, говори и о ниском нивоу културе једног универзитетског наставника.

Губљење мјерила, и то у двоструком смислу, Радусиновић показује и када у полемику са мном укључује безначајне и непотребне ствари, то јест када говори о сеоској и градској дјечи, стављајући градску дјецу изнад сеоске у погледу образовања, и као аргумент за то наводи познавање Хомерове "Илијаде". Каква "научна" аргументација. Најсмјешније и најжалосније у цијелој ствари је то што је Радусиновић, као градско дијете, хтио да потцијени мене и сву дјецу са села. Чудно је да ово уздизање градске над сеоском дјецом долази од човјека који за себе каже да је хуманист и револуционар. Мој коментар овог његовог начина мишљења јесте: *ελϋιοςί σα ι̇ρεδυμισι̇λ̋α̇ι̇εμ*.

На моју критику да у својој књизи "Путевима времена" ништа битно није рекао о самом времену у којем је живио, Радусиновић реплицира - зашто ја нијесам написао књигу о борбама, успонима и падовима овога вијека, када ме у институционализованим условима нико није ометао, прогањао или, не дај боже, конфинирао и затварао (203).

Ријечју, он би да од мене изнуди књигу сваштарау и да му се придружим у грандоманији, у клеветању установа и угледних појединаца. У таквом "интелектуалном" послу ја не желим ићи Радусиновићевим стопама.

Међутим, ја сам, за разлику од Радусиновића, објавио током пола стољећа мање-више радова који се односе на наше вријеме и кључна збивања која су се у њему одиграла. И као доказ, бићу слободан да наведем неке од њих:

- Особености и историјски значај Октобарске револуције. Поводом 50-тогодишњице, Београд, 1967.

- Поводом 50-тогодишњице Октобарске револуције објавио сам и обиман рад "Лењинизам - идеолошка основа Октобра", Београд, 1967.

- Коминтерна у свом и нашем времену, Београд, 1979.

- Идеолошка перестројка - битан услов реформисања социјализма, Београд, 1989.

- Словенски народи на историјској прекретници, Београд, 1993.

- Уједињене нације на историјској прекретници, Београд, 1994.

- Сукоб Стаљина и Тита 1948. године, Подгорица, 1998.

⁶ Вlado Стругар, *Драгуйин Лековић: "Узроци ι̇ροιαισι̇ι и ι̇στιορι̇јске ι̇ερσει̇κ̋ι̇σι̇βε σο̇ци̇јализма"*, ЦАНУ, Гласник Одјељења друштвених наука, књ. X, Подгорица, 1996, стр. 118.

- Нови светски поредак - поредак победника, Београд, 1994.
- Крах политике на размеђу епоха, Подгорица, 1999.
- Фашизам, идеологија, политички систем и ратна освајања, Београд, 1995.

Напоменућу да сам се проблемом *новог свјетског поретка* међу првима, ако не и први, код нас позабавио. Од многих предавања која сам на ту тему одржао, поменућу предавање на Трибини Удружења универзитетских професора и научника Србије, одржано 9. новембра 1993. године. Изводи из тог мог предавања објављени су у "Веснику" Удружења.⁷

Као географ, што значи удаљен од филозофске и филозофско-историјске проблематике, Радусиновић је могао да не зна за те моје радове, али није смио да пориче да се нијесам бавио нашим временом. Академска одговорност га је обавезивала или да ћути, или, пак, да се подробно информише.

Радусиновић много наглашава да је био прогањан и да је због тога патио, што је дјелимично тачно, али он у свему томе неће да види колико је сам својим неумјесним чињењем томе допринио. Њега много оптерећује то што мене, као њега, нико није ни прогањао, а камоли конфинирао или затварао. У вези с овим његовим приговором, ипак, сматрам за потребно да дам један мали коментар.

Ако нијесам био прогањан или затваран, ипак сам, због мојих резерви према југословенској идеолошкој платформи и политичкој пракси од стране руководства био не само недовољно уважаван него и грубо запостављан. Те своје резерве, које су се састојале у томе што сам сматрао да је југословенско руководство од марксистичког скренуло на прудонистичко самоуправљање, платио сам и партијском и државном каријером. Навешћу само један примјер, који желим да остане забиљежен, јер је врло карактеристичан.

Моја дугогодишња школска другарица и блиска пријатељица Стана Томашевић једнога дана ми је рекла да моје високе квалификације, високо образовање, знање страних језика и везе са свијетом, "нијесу од друштва добро искоришћене". Предложила је да разговара са нашим Црмничанином Владом Поповићем, који ме добро познаје, а који је тада био генерални секретар Предсједника Републике Јосипа Броза Тита, "да он са Титом среди да "будем именован за амбасадора у УНЕСКО-у". Изненађен, ја сам рекао да се слажем, али сам додао да она у тој својој акцији неће успјети. Прво, јер се црногорско руководство са тиме неће сложити, а друго због идеолошких резерви које руководство СКЈ има према мени. Стана ми је на то одговорила да нијесам у праву и да не треба да бринем, јер "ако се Владо са Титом договори, црногорско руководство се неће усудити да ставља приговоре". И додала: "А што се тиче идеолошких резерви, то су твоје измишљотине".

Поповић је идеју Стане Томашевић не само прихватио, него је

⁷ Академик Драгутин Лековић, *Поредак победника*, Весник Удружења универзитетских професора и научника Србије, бр. 3, јануар 1994, стр. 1 и 3.

рекао да је и одлична. Послије извјесног времена, Поповић је искористио разговор са Титом о црногорским кадровима, па је, у контексту тога разговора, поменуо мене и идеју да будем именован за амбасадора, јер имам све квалитете за ту дужност и да би то појачало црногорску дипломатску листу и било јако добро рјешење. Послије тог Поповићевог образложења Тито је кратко рекао: "Не, не, Владо, не може." Изненађен, Поповић је запитао: "А зашто, Стари, не може, кад има све услове за то?" Тито је на то одговорио: "Иако има све услове, не може, јер гдје год би га послали за амбасадора, он би више радио за Москву, него за Београд, јер нас није јавно подржао у борби против Стаљина, нити је стао иза несврстаности."

Поповић је ово испричао Стани Томашевић, а она мени са коментаром: "жао ми је што је испало онако како си предвидио".

Ја заиста не жалим што нијесам био амбасадор, али много жалим што се политичка елита према мени секташки односила и што ме друштво није боље искористило. А понајвише жалим, што сам у овом нашем данашњем *бофл-друшћиву* прошао много горе, него у периоду титоизма. Али томе се не треба ни чудити, кад је друштво *дибидус* бофл-друштво.

Најтежа оптужба коју ми Радусиновић упућује свакако је да се "извјесно његово суздржано неповјерење према мени, коријенило у томе што су поред мене", "као филозофа марксисте, што ће рећи и социјалног револуционара, за посљедњих пет деценија, углавном, практично протутњале све изузетне реперкутивне године (1948, 1968, 1989), као и ревизионистичке, деформативне и антисоцијалистичке појаве, које су слабиле и ослабиле свјетски социјализам до данашњег степена" (204).

Ова оптужба била би заиста трагична када би била истинита. А пошто је за мене, као научног ствараоца и револуционара, врло битно да је сасвим демантујем, приморан сам Радусиновићевом безочном неистином да мало зађем и у своју стваралачку биографију и укратко изнесем најзначајније пунктове мојих филозофских и идеолошко-политичких дјелатности.

Према великим дилемама и сукобима и претходног нашег времена ја сам се јавно, одлучно и јасно одредио најприје у својим докторским дисертацијама, брањеним на Сорбони 1965. године. У опширном Уводу допунске тезе "Марксизам и филозофија", дао сам критички преглед историје марксизма и борбе социјализма не само током XIX, него и током XX вијека (до његових 60-тих година), и истовремено афирмисао хуманистичке вриједности социјалистичког друштва, и сврстао се уз покрете који се боре за реализацију социјалистичких идеала.⁸ А у главној тези "Марксистичка теорија отуђења" систематски сам размотрио проблем отуђења у буржоаском друштву, побијао грађанску критику марксистичке филозофије историје, као и ревизионистичка скретања у борби за социјализам и пледирао за еманципаторски тип социјализма -

⁸ Упореди: Драгутин Лековић, *Марксизам и филозофија*, Институт за међународни раднички покрет, Београд, 1995.

социјализам идентичан људској еманципацији.

Отуђење је у то вријеме била велика филозофска и друштвено-историјска тема и на њој су тада радили најистакнутији филозофи марксизма - Макс Херкхајмер, Теодор Адорно и Херберт Маркузе у САД, и Анри Лефевр у Француској. Поносан сам да сам својим радом допринио разради те сложене, значајне и актуелне проблематике.

По повратку из Париза, радио сам у Институту за међународни раднички покрет у Београду. Ту сам руководио *Центром марксистичких студија*, који је организовао како рад на писању студија из те области, тако и издавање литературе из области марксизма. Истовремено сам руководио трибином "*Маркс и савременост*", на којој се расправљало како о великим догађајима из историје марксизма и међународног радничког покрета, тако и о актуелним питањима марксизма и борбе за социјализам. За вријеме мога рада у Институту одржано је шест трибина на којима су учествовали најистакнутији наши и инострани стручњаци за питања нашега времена, марксизма и борбе за социјализам, и објављено је шест обимних томова материјала са тих скупова.

Кад се приступило издавању цјелокупних дјела Карла Маркса и Енгелса, изабран сам у *Савезну* редакцију, у којој су били наши најугледнији политички људи и најпознатији стручњаци за историју и друштвене теорије.

Није на мени да о овим мојим активностима у Институту судим, али могу тврдити да она није била мала. Напротив.

Да је моја научна активност била врло жапажена и да сам њом стекао заслужен углед, потврђује чињеница да сам био позиван и активни учесник најугледнијих међународних дискусија о великим историјским догађајима из XIX вијека и најкрупнијим проблемима нашега времена, које су се водиле на најпрестижнијим свјетским скуповима. Поминућу неке од њих, а затим укратко и моје ставове које сам на њима изложио.

Међународни свјетски конгрес, организован поводом 2.500 година од рођења славног античког филозофа Демокрита, одржан у његовом родном мјесту Ксантију октобра 1983. године.

Међународни научни скупови посвећени 100-годишњици оснивања I интернационале, одржани 1964. године у Паризу и Источном Берлину.

Међународни научни скупови посвећени 100-годишњици објављивања Марксовог "Капитала" одржани 1967. године у Москви, Варни (Бугарска) и Београду.

Међународни научни скупови посвећени 150-годишњици рођења Карла Маркса, одржани у Источном Берлину и Марксовом родном мјесту Тријеру (Западна Њемачка) 1968. године.

Међународни научни скуп посвећен Лењиновој етапи у развоју марксистичке филозофије, одржан у Москви фебруара 1967. године.

Међународни научни скуп у Перуђи (Италија) посвећен научно-техничкој револуцији и еволуцији моралне свијести људи, одржан октобра 1969. године.

Међународни научни скуп, организован од стране Римског универзитета, на тему "човек и природа у перспективи савремене науке", одржан у Перуђи средином октобра 1970. године.

Међународни научни скуп, организован од стране француске Заједнице факултета и историјских института Француске поводом обиљежавања 100-годишњице Париске комуне, одржан у Паризу маја 1971. године.

Међународни филозофско-научни скуп "Француска револуција, филозофија и друштво", организован од стране Међународног Хегеловог друштва и одржан на Париском универзитету - X у Нантеру 1978. године.

Међународни научни скуп поводом стогодишњице Марксове смрти, организован од стране УНЕСКО-а и научних институција Француске, одржан у Паризу 24 - 28. маја 1983. године.

Међународни колоквијум посвећен хладном рату, кризи социјализма и глобалним проблемима савременог свијета, одржан у Париској вјећници јануара 1991. године, а међу организаторима и учесницима био је тадашњи градоначелник Париза, а садашњи предсједник Француске Републике, Жак Ширак. На скупу је, поред филозофа и политиколога из разних земаља, учествовала и дипломатска елита западног свијета, међу којима и Хенри Кисинџер. На колоквијуму сам иступио са темом "Улога идеологије у настанку хладног рата". О том мом учешћу извјестила је и београдска "Политика" од сриједи 20. фебруара 1991. године, стр. 17, под насловом "Личности у вестима".

Међународни колоквијум, организован од стране Европске уније, одржан у Европском парламенту у Стразбуру 20 - 21. октобра 1994. године.

Пошто се из контекста Радусиновићевог одговора на моју критику осјећа алузија да се нијесам ангажовао у великим борбама и дијалозима нашега времена, већ да сам наводно био на конзервативној страни, морам рећи да је то неистина.

У дискусији на скупу о Париској комуни, гдје је највише било ријечи о томе шта Комуна представља ново у односу на државу и хваљено њено разбијање старог државног апарата, ја сам заступао становиште да се Комуна није толико бавила државом колико слободом, да је највећи историјски допринос Комуне у томе што је слободу учинила првом и највишом категоријом друштвене организације и што је скицирала и била на путу да организује друштво слободе.⁹

На међународном скупу "Француска револуција - филозофија и друштво", у свом реферату "Револуција слободе и конституисање науке слободе", изложио сам битне компоненте науке слободе и истовремено назначио архитектонику друштва слободе.

На Међународном научном скупу посвећеном 150-годишњици рођења Карла Маркса поднио сам реферат о актуелности Марксове

⁹ *La Commune de 1871, Colloque de Paris, tenu a Paris les 21, 22 et 23 mai 1971, Les Editions Ouvrieres, Paris, 1971, стр. 185-186.*

мисли у савременим условима. Са истим рефератом учествовао сам и на Међународном научном скупу који је убрзо затим организован у Марксовом родном граду Триру у Западној Њемачкој, на коме је такође била присутна бројна интелектуална елита из источних и западноевропских земаља.

У излагањима на поменутиим скуповима актуелност Марксове мисли видио сам најприје у критичности, јер сва Марксова битна дјела зову се критике, према теоријским ставовима и практичном раду, у наслањању на Марксов *метод*, а не на његов теоријски систем, у отворености према времену и ходу са временом.

На Међународном научном скупу, одржаном поводом 100-годишњице Марксове смрти у Паризу, у реферату "шта данас значи бити марксиста", говорио сам *континуитетом* и *дисконтинуитетом* са Марксом, о континуитету са његовом методом, затим о идеји људске еманципације, то јест еманципаторске суштине социјализма у хуманистичком смислу, и о дисконтинуитету, то јест о дистанцирању од компоненти Марковог учења које историја није потврдила и које више не одговара нашем времену.

На колоквијуму у Стразбуру поднио сам реферат "Уједињене нације на историјској прекретници", у којем сам указао на убрзање историје и велике друштвено-историјске промјене које су се одиграле крајем 80-тих година, стављају Уједињених нација у нову ситуацију и потреби да се реформишу и модернизују, и да се одлучније и шире ангажују на разрјешавању општечовјечанских проблема - проблема мира и међународне сарадње, превладавања јаза развијених и неразвијених, борбе против нових зала - међународног тероризма, и против нових невоља са којима се човјечанство данас суочава - загађеност човјекове околине, сиде, наркоманије, глади, смртности дјеце и др. Нарочито сам нагласио да Уједињене нације, у просуђивању и практичном ангажовању, морају *избјежавати пристираност* и *афирмисаити принцип објективности* у разрјешавању насталих сукоба, као и у практичном ангажовању уопште. Указао сам и на прекретнички карактер времена, а и самих Уједињених нација, слједећим ставом:

"У ствари, човјечанство се данас налази на последњој раскрсници. Та раскрсница је: или да настави по старом, што га неминовно води у општу катастрофу, или да своју судбину повјери актерима новог свјетског поретка, који ће своје стратешке циљеве и интересе и даље остваривати на штету већине човјечанства, или да - уз помоћ Уједињених нација - пође путем самоспасавања и регенерације. Објективно узевши на историјској раскрсници су и саме Уједињене нације... која се састоји у томе да, или мање-више наставе по старом, или да се *модернизују и енергичније* ангажују на спасавању човјечанства од пропасти.

Ако Уједињене нације свега тога нијесу свјесне, онда је то *њихов крај* - разуме се - не у емпиријском и егзистенцијалном, него у *историјском* смислу те речи."¹⁰

¹⁰ "Политика", среда 18. јануар 1995, стр. 4.

У вријеме када је у марксистичким филозофским круговима настала тенденција да се пориче универзалност материјалистичке дијалектике и да се она своди само на *метод*, редакција угледног совјетског часописа "Филозофске науке" позвала ме је да напишем чланак у вези са тим проблемом. Мој чланак "Дијалектика - систем и метод", је од стране Редакције часописа врло позитивно оцијењен и објављен у помешаном часопису.¹¹

Приликом разматрања борбе југословенских филозофа-марксиста са фалсификовањем марксистичко-лењинистичке филозофије, совјетски филозофи су моје радове стављали испред свих осталих. "Овде пре свега треба издвојити монографију Драгутина Лековића 'Марксизам и филозофија', која представља видну појаву у филозофском животу земље."¹²

Када је средином 80-тих година појачана синхронизована кампања против Стаљина, с циљем да се преко Стаљина деградира и оспори Лењин, Институт марксизма-лењинизма у Москви, најугледнија совјетска институција за научна и идеолошка питања, затражио је од мене да одржим предавање "Лењин и стаљинизам". Нема потребе да истичем да су челници Института у совјетској средини имали и могли изабрати многе врло угледне стручњаке за тај проблем и да су, упркос томе, мене ангажовали. Моје предавање високо је вредновано, што потврђује и чињеница да је, у нешто краћој верзији, објављен у најпознатијем совјетском часопису "Вопроси историји КП СС".¹³

Институт филозофије Академије наука СССР-а издао је 1984. године обимну књигу "Савремена марксистичко-лењинистичка филозофија у иностраним земљама". У одјелку "Послератни развитак филозофије у Југославији" указано је на моје филозофске радове, који су високо оцијењени.¹⁴

Успут ћу поменути да сам у четири наврата на Сорбони држао предавања из историје филозофије и марксистичке филозофије, али посебно је запажено моје предавање које сам одржао на Париском универзитету - Х у Нантеру (са њега је кренуо познати студентски револт 1968). Поред поменутог Универзитета, ово предавање су организовали и Институт међународне и европске политике и Центар политичке, економске и социјалне филозофије, под насловом "Узроци пропасти реалног социјализма" (25. марта 1994). Ако су тако угледне француске институције организовале предавања, и од бројних, како француских тако и других иностраних, стручњака за ово питање изабрали баш мене, то није ни случајно, нити безначајно.

¹¹ Драгутин Лекович, *К вопросу о единстве метода и системы в диалектике*, "Философские науки", № 1, Москва, 1980, стр. 117-122.

¹² В. Ю Попов, *Борба југославских филозофов-марксистов с фалсификацией марксистско-ленинской философии*, "Вестник Московского университета", № 4, Москва, 1981, стр. 29.

¹³ "Вопросы истории КП СС", № 3, Москва, 1991, стр. 64-75.

¹⁴ *Современая марксистско-ленинская философия в зарубежных странах*, Академия наук СССР, Институт философии, Из-тво "Наука", Москва, 1984, стр. 276-277.

Основне ставове изнете у предавању опширно сам разрадио у раду "Узроци пропасти и историјске перспективе социјализма".

Послије пропасти европског социјализма објавио сам рад посвећен врло неповољном друштвеном и историјском статусу Словена. У раду "Словени на историјској раскрсници",¹⁵ указао сам на антисловенску стратегију Запада, пледирао за обједињавање словенских народа - обједињавање њихове економије, модернизовање и демократизовање друштва, као и друге мјере које би обезбиједиле да се словенски народи опет уздигну на ниво савремене историје. Истовремено сам указао на потребу одржавања *свесловенских конгреса* и назначио битне садржаје њиховог рада, као и њихове стратешке правце.¹⁶ Радусиновићеве оптужбе ме присиљавају да истакнем да је то био први такав демарш у cjелокупном интелектуалном и политичком словенском свијету послије краха реалног социјализма и распада Совјетског Савеза. Поменути рад је објављен као фелџон у "Вечерњим новостима" од 26. фебруара до 9. марта 1993. године.¹⁷

У вези с мојом сорбонском тезом посвећеној систематском разматрању отуђења у савременом капиталистичком друштву истаћи ћу да је та теза резимирана на руском језику и поднијета као *сйецијализована информација* за потребе опште-академијског програма "човек-наука-друштво-комплексна истраживања"¹⁸, Академије наука СССР-а, Института научне информације за друштвене науке и Свесавезног међународног центра науке о човјеку при Президијуму Академије наука СССР-а. Издање је припремљено у Одјељењу социјалистичких земаља у Москви 1990. године.

Са задовољством, а зашто не и са поносом, поменућу и два моја рада у којима сам директно разматрао кризу совјетског и европског социјализма.

Када је совјетски социјализам запао у кризу, написао сам брошуру "Идеолошка перестројка - битни услов препорода социјализма", у којој сам размотрио идеолошке слабости које су социјализам довеле у кризу и освијетлио суштину проблема, а излаз видио у демократизацији и хуманизацији социјализма. Слободу сам истакао као највишу категорију социјализма, ставом: "Идеолошка перестројка односа поретка и слободе треба да слободи врати њена права, да је одреди као највишу категорију социјалистичког друштва, да поредак учини гипкијим ради отварања простора за слободе, и да сам поредак стави у службу слободе. Она треба да буде идеолошко-политичко утемељење поретка слободе."¹⁹

У овом раду сам такође нагласио да идеолошка перестројка треба да буде и у функцији *модернизације* социјализма - његовог *усклађи-*

¹⁵ Драгутин Лековић, *Словени на историјској йрекрейници*, "Вечерње новости", Београд, 5. III 1993, стр. 26.

¹⁶ Ibid.

¹⁷ Д. Лекович, *Марксистичкая теория отуждения*, Москва, 1990.

¹⁸ Д. Лековић, *Идеолошка перестројка - основни услов модернизације социјализма*, Ауторско издање, Београд, 1989, стр. 37.

¹⁹ Ibid.

вања са историјом: "Идеолошка перестројка, не само да обезбјеђује социјализам током изласка из кризе, него га чини и модерним друштвом. А социјализам мора бити модерно друштво, то јест друштво које је на нивоу захтева времена, јер ће га, без тога, само време потиснути на маргине историје".²⁰ Вријеме је, на жалост, показало да социјализам није успио да се модернизује у духу захтјева историје, па га је сама историја не само потиснула на маргине него и осудила на пропаст.

Када је југословенски социјализам запао у тешку кризу и настојао да из те кризе изађе, схватио сам да треба да се и према њој одредим. У том циљу написао сам опширан рад "Идеолошки проблеми уставних реформи", у коме сам кризу система и уставну кризу третирао на *сасвим* нов начин - скретањем југословенског руководства од марксистичке концепције самоуправљања на прудонистичку концепцију самоуправљања, која је идејно утемељила дезинтеграцију државе и сецесионизам, и којом су се актери сецесионистичких република послужили да се потпуно осамостале. Поред тога, истакао сам да југословенски прудонизам великим дијелом сноси одговорност не само за изрођавање самоуправног социјализма, него и за пропаст саме Југославије као државе. Поменута студија оцијењена је као значајни допринос рашчишћавању идеолошких и политичких сукоба у југословенском државно-партијском врху и интегрално је објављена у часопису "Марксистичка мисао".

Упркос правовременим опоменама и добронамјерним сигнаlima у вези с изласком социјализма из кризе, наши партијски и државни актери више су се руководили каријеризмом, национализмом и либерализмом, него револуционарном марксистичком идеологијом, па се зато ни југословенски социјализам није могао спасти.

Насупрот злобној, увредљивој и негаторској Радусиновићевој тврдњи да сам за читавих пет деценија био по страни великих идеолошко-теоријских расправа и борбе против ревизионистичких и антисоцијалистичких појава, моје студије, јавна иступања и друге чињенице говоре да сам био не само у сталној корелацији са својим временом, него и са врховима времена у струци. Слободно могу рећи, да сам иступао на најугледнијим и најзначајнијим трибинама великих међународних и југословенских скупова и дискусија о нашем времену и његовим проблема, кризама, невољама и падовима. Да ово кажем, овдје, принудио ме Радусиновић својим неистинитим тврдњама како сам свој радни вијек провео по страни и изван великих идејно-теоријских расправа вођених у другој половини XX вијека, а и када бих, као што је Радусиновић, био опседнут мағаломанијом, могао бих рећи да нема не само у нашој земљи, па и у међународним размјерама, личности таквог формата и интелектуалне биографије као што је ја имам. Једино што се мојој интелектуалној стваралачкој биографији може "замјерити", и истаћи као "недостатак", јесте то што нијесам држао разне пригодне говоре, посјећивао разне провинцијалне скупове, сеоске и друге конференције и на њима непозван

²⁰ Д. Лековић, *Идеолошки проблеми уставних реформи*, Марксистичка мисао, Београд, 1989, бр.2, стр. 129-146.

држао политичке придике и фразеолошке говоре и накнадно их писао да би објавио што дебљу књигу, као што је то учинио Павле С. Радусиновић. Али таква књига самохвалисања и истовремено клеветања људи и институција ни мени ни било ком другом озбиљном интелектуалном посленику није потребна.

И најзад да кажем и слѣдеће о недостојном подметању овог нашег "надареног летача орбитом" и ово:

На моју критику, Радусиновић је реаговао крајње грубо, увредљиво и сасвим неакадемски, што, морам рећи, никако нијесам очекивао, не само зато што је моја критика његове књиге била смирена, аргументована и строго академска, него и зато што је упућена научном ствараоцу и професору универзитета.

Но, ипак, боље што је тако поступио, јер се тиме аутентично представио и насликао у правој боји. Ми смо заиста два свијета, два интелектуална нивоа и двије политичке културе и то ће се, поред осталог, јасно видјети из ове наше полемике.

Пошто је Радусиновић полемички ниво снизио испод сваке мјере и уз то се служио неистинама и дифамијама, ја са њим више нећу полемисати. Умјесто тога, настојаћу да стигнем да о њему, његовим путевима времена, раду на обједињавању словенских народа, као и нашим односима у цјелини, напишем обимнији рад.

ИСТОРИОГРАФИЈА

Проф. др Михаило ВОЈВОДИЋ*

ПОВОДОМ ПОЈАВЉИВАЊА СРПСКОГ ИЗДАЊА КЊИГЕ "ФРАНЦ ЈОЗЕФ" АУТОРА ЖАН ПОЛ БЛЕДА

(Ж. П. БЛЕД, "ФРАНЦ ЈОЗЕФ", Београд-Бањалука 1998)

Жан Пол Блед је истакнути француски научник, професор на Сорбони и на Универзитету у Стразбуру, историчар, германиста који се углавном бави историјом новијег времена. У својој плодној каријери истраживања и писања о темама из прошлости посветио се највише средњој Европи, немачкој историји, или још прецизније, појединим питањима из историје Аустрије, пре свега њеног друштва, и то горњих слојева, појединих истакнутих личности, идеја последица политичких збивања итд. Чини се, међутим, да је он захваљујући таквом студиозном приступу био доста рано спреман да уђе у један много значајнији подухват, а то је да изнесе пред читаоце целину историје Хабзбуршке монархије новијег времена. И то је храбро учинио посредством личности аустријског владара Франца Јозефа, односно његове биографије од рођења па до смрти, што му је дало прилику да се креће у једном дугом временском простору а да се по ширини ухвати у коштац са бескрајно много разноврсних тема.

Књига "Франц Јозеф" која се први пут појавила у француском издању 1987. године, према томе, није обична биографија. Ж. П. Блед није само строги и прецизни биограф последњег великог хабзбуршког владара, није творац есеја о њему нити романсиране биографије, него писац историје Аустрије, односно Аустро-Угарске XIX и почетка XX века све до њене пропасти, тумач њене сложене проблематике, унутрашње и спољне политике, друштвених односа, цивилизацијских промена, улоге појединих личности. Он је аутор који је пред читаоце изнео све оно што је значајно у тадашњој историји Хабзбуршке монархије и са мноштвом појединости али које не само да нису угушиле односно прекриле главне токове збивања, него су дале такву аутентичност слици о тој прошлости да ће понекад и сам читалац бити збуњен, изненађен, што се нашао у

* Аутор је редовни професор на Филозофском факултету у Београду.

улози да може да завири и у интимну драму појединаца, посебно оних на двору и око њега. Дакле Франц Јозеф је везивно ткиво за читав низ догађаја, збивања, промена које су задесиле Хабзбуршку монархију новијег времена а која је Ж. П. Блед вешто склопио у једну целину.

Феномен Хабзбуршке монархије био је, међутим, тесно повезан са нашом новијом историјом. И о томе се доста зна. Судови о њој одавно су изречени и у нашој науци и публицистици. У читавом процесу ослобађања и уједињења српског народа суседна Хабзбуршка монархија била је онај чинилац који је негативно оцењиван у нашим историографским тумачењима балканске политичке историје. Уосталом, разни видови сукоба, укључујући и онај који је довео до крвавог расплета 1914. године, о томе речито сведоче и довољно инспиришу. Овом књигом Ж. П. Бледа наш читалац ће се, међутим, сусрести и са неким тумачењима која о новијој историји, пре свега Србије, отварају места и за другачије представе, различите од оних које смо ми створили. То и није велика новост бар за наше стручњаке који се баве новијом историјом, јер у европској историографији има доста критичких оцена о држању Србије, њеној улози у, како се говорило, ремећењу односа који би се, да су ишли природним током ствари, можда другачије разрешили а не ратом. С тим у вези је и једна од оцена да је Аустро-Угарска својим унутрашњим променама, па и својим држањем на спољном плану, нарочито последњих деценија, могла боље гарантовати складан развој односа међу народима и државама него што би се то учинило њеним нестанком. Без обзира на то да ли су такве оцене тенденциозне, да ли су субјективне, настале из предубеђења, да ли су резултат истинског веровања, да ли су злонамерне или су плод добро и пажљиво простудираних извора, чињеница је да се могу срести у озбиљним научним радовима. Неке од оваквих оцена, алузија и мишљења срешће се и у овој књизи. И то је добро. Наша читалачка публика, поготову стручна, али и онај њен широки део, треба да се суочи са таквим тумачењима која нису баш у малом броју страних историографских дела присутна, која могу да натерају на размишљање, али и да подстакну да се појаве и нова мишљења у домаћој историографији, не у циљу ревизије досадашњих оцена него да се можда још убедљивије оповргавају поједине негативне представе о месту и улози Србије на Балкану у предвечерје Првог светског рата. Према томе, несумњиво је корисно да се што више сазна о неким мишљењима другачијим од оних која су махом заступљена у домаћој историографији, и о аргументима за то, на шта се може наићи и у овој књизи. На нека од тих мишљења ја ћу овде само скренути пажњу без изрицања вредносних судова, а што је и разумљиво јер је реч о првим утисцима о једном новом делу.

Дакле, у овој надасве богатој књизи, пре свега по разноврсним подацима, лепо распоређеним, дискретно објашњаваним и тумаченим, језички лепо уобличеним, стилски дотераним, што текст чини лаганим и пријатним за читање, у центру пажње је Франц Јозеф, аустријски цар. Аутор га је складно довео у везу и са многим збивањима у којима су на сцени и друге личности, политичари и војници, и са друштвеним променама, и са ратним поприштима, тако да читалац неосетно пролази кроз

историју земље као да није у питању биографија њене прве личности. Посебно се то односи на две области за које аутор тврди да су биле од почетка па до краја под контролом владара: спољна политика и одбрана земље. Из тога произлази следеће: говорити о спољној политици Хабзбуршке монархије, пре свега од 1848. године па скоро до краја Првог светског рата, значи наћи се управо у средишту теме која је у наслову ове књиге: *Франц Јозеф*.

Полазећи од те оцене разумљиво је, стога, што је Ж. П. Блед веома значајно место дао спољној политици. Било да се ради о личним сусретима или односима Франца Јозефа, или личностима његових саветника, члановима фамилије, угледним представницима земље, председницима владе или официрима, или пак да је у питању статус државе у оквиру немачке конфедерације, или нешто треће, свуда је присутна спољно-политичка компонента. Пада, међутим, у очи да је балкански правац те политике у књизи добио несразмерно мање простора него што би се то очекивало, с обзиром на то да се ради о земљи која се тада простирала и на делу Балкана. Међународни положај те државе у оквиру немачког простора, затим њени односи са Западом, многа разна питања али и она далеко од Балакан, која су представљала опасност за избијање кризе, затим њена ратовања у вези са поседима у Италији и контакти владара у вези са тим - као да су испунили највећи део простора везаног за спољнополитичке теме. Чини се да су балканска политика и Источно питање а које је као што знамо најуже везано за балкански простор дошли у други план. У суштини, право аутора је, у овом случају Ж. П. Бледа, који је иначе располагао огромним материјалом, да има своје виђење целине политике једне земље и њених одговорних људи или да прави избор појединих њених аспеката.

Аустријску балканску политику у годинама пре ступања на престо Франца Јозефа, значи у годинама и деценијама пре бурне 1848. године, Ж. П. Блед је оценио једном реченицом која не оставља много дилеме: Монархија је била заинтересована за неизмењено стање на Балкану. С обзиром на то да од тридесетих година XIX века на Балкану и није било већих потреса, па ни у бурној 1848. години, могло се с правом узети да је тежиште аустријске политике било наглашеније ка другим правцима. Време Франца Јозефа почело је, међутим, у новој атмосфери која је створена у Европи, а у којој је било мање места за успешно спровођење начела Бечког конгреса о очувању мира и *statusa quo* у Европи. Ратови западних сила са Русијом и ратови за италијанско и немачко уједињење испунили су практично највећи део двадесетак првих година владавине Франца Јозефа. Из тог периода пажњу привлаче две оцене које је изнео Ж. П. Блед у књизи, а из којих би се могло закључити да је балкански простор добио прворазредни значај код Франца Јозефа и његових државника. На првом месту је оцена да су од времена Кримског рата 1853-1856. године Аустрија и Русија ушле у раздобље супарништва, које ће трајати све док оно није прерасло у оружану непријатељство 1914. године. Иако се, логично, може претпоставити да ће се то супарништво пре свега испољити на балканском правцу, Ж. П. Блед га више смешта у

оквиру тумачења руско-немачких односа. Друга оцена је, такође сасвим разумљива, да је после битке код Садове 1866. године у рату са Пруском Аустрија избачена из немачког савеза и да је главни правац њене политике постао балкански, где је требало да нађе компензацију за неуспехе на другим правцима. Међутим, Ж. П. Блед ће се у књизи балканском проблематиком аустријске политике односно њеног владара Франца Јозефа озбиљније позабавити тек у вези са источном кризом 1875-1878. године. Штавише, скоро овлаш ће прелетети и преко једног од стратега те политике Андрашија, министра спољних послова, више се занимајући његовим односима са царицом Елизабетом. Али, да не будем неправедан према аутору, споменуо је он, и, разуме се, био сасвим у праву, да се Андраши залагао за то да се земља припреми и за евентуално отварање Источног питања, распад турског царства и за формулисање својих спољнополитичких циљева.

Сложио бих се са Ж. П. Бледом да је криза 1875-1878. на Балкану представљала велики тријумф Франца Јозефа. Без иједног испалееног метка Аустро-Угарска је добила тада Босну и Херцеговину (право окупације). Занимљива је и његова индиректна оцена да је Франц Јозеф својом посетом Далмацији 1875. године можда подстакао становништво Босне и Херцеговине на устанак којим је криза, као што знамо, била и отворена. Такве оцене могу се срести и код неких наших историчара. На жалост, Ж. П. Блед је оставио без коментара речи Франца Јозефа да неће дозволити стварање независне државе од Босне и Херцеговине. С тим у вези кратко бих рекао следеће: пре се можда радило о аутономији која би Босни и Херцеговини дала издвојени статус у оквиру отоманског царства. На то је управо мислио Франц Јозеф. Неких идеја у том смислу било је почетком седамдесетих година међу аустријским политичарима. Такав предлог, то знамо, нудила је и Русија у оквиру Санстефанског уговора. Да је до остварења тог документа тада дошло, чини ми се да би то посве сигурно највише ишло у прилог Србије и српског народа у Босни и Херцеговини. Можда би и српско питање било другачије решено а историја народа на Балкану пошла сасвим другим током. Српско питање решило би се можда у оквиру Србије, а не у оквиру Југославије. Због тога има, покаткад, у нашој историографији, претераних осуда Санстефанског мировног уговора који је, као што знамо, поништен за рачун берлинског.

Време после Берлинског конгреса, и то у наредних десет година, Ж. П. Блед назива зенитом владавине Франца Јозефа, и то пре свега имајући у виду спољну политику. У то је посебно урачунао велики успех који је Аустро-Угарска тада забележила у својој балканској политици. То је време када је Аустро-Угарска била водећа сила на Балкану. Међу најважнијим разлозима за давање такве оцене је и тај што је и Србија у односу на Аустро-Угарску доспела у положај протектората и била онемогућена да игра улогу пијемонта Јужних Словена, као и то што су улога и утицај Русије били са Балкана скоро истиснути. Поставља се, међутим, питање: да ли је краљ Милан абдицирао у марту 1889. године само због тога што није закључио са Франц Јозефом "договор какав је желео" -

како то тврди аутор - а што се поклапа и са почетком слабљења утицаја Аустро-Угарске на Балкану, или је то учинио због нечег другог. Наша историографија сматра да је у питању нешто друго.

Балканској политици Аустро-Угарске Ж. П. Блед се поново више посвећује тек онда када пише о периоду после 1903. године. То је време када, по њему, јачају спољне опасности по Хабзбуршку монархију, и он их пре свега види у онима које долазе са Балкана. То му је управо и послужило да објасни и почетак краја Аустро-Угарске који је најављен пуцњевима у Сарајеву 1914. године. У том делу књиге он се нешто више бавио и улогом Србије, па је изнео и неке занимљиве оцене о њој и њеној политици, од којих бих неке сада и споменуо. По мишљењу Ж. П. Бледа, Србија је после 1903. године, када је дошло до промене династије, имала веће прохтеве на Балкану него што је била у стању да их сама оствари. С обзиром на то да је - како он каже - Србија после Мирцштега била од стране Русије препуштена у зону Аустро-Угарске зарад неутралности Беча у руско-јапанском спору (ово је иначе једна врло занимљива ауторова констатација), српски врх се окреће својој пијемонтској улози међу Јужним Словенима која, међутим, не налази подршку међу Словенцима, а само код дела Хрвата. Будући да, тада, јача напетост између Беча и Београда, Аустро-Угарска је, тврди Ж. П. Блед, управо због тога била принуђена да анексијом јаче веже за себе Босну и Херцеговину. Како из његовог тумачења произлази, Хабзбуршка монархија је ишла ка томе да окупи око себе Јужне Словене, реши целину њихових проблема и тако онемогући Србију да игра улогу за њих привлачног центра. То испада и као природни пут решавања проблема на Балкану, значи у оквиру заједнице народа Хабзбуршке монархије, а што истовремено представља залогом јачања њене одбране пред - како се изразио - експанзионистичким плановима Србије. Тако је Ж. П. Блед извео на чистину два супротстављена фактора на Балкану Хабзбуршку монархију и Србију. То је управо водило, по њему, објашњењу атентата у Сарајеву 1914. год.

Иницијатора тога сукоба, између две земље Ж. П. Блед је недвосмислено видео у Србији. Чинилац који је две земље томе веома примакао био је, може се закључити, балкански рат 1912. године. Ж. П. Блед чврсто стоји на становишту да је савез балканских држава био истовремено уперен и против Аустро-Угарске и против Турске. Као доказ највише му је послужио члан 3. Српско-бугарског споразума о савезу из марта 1912. године на који се позвао. Наше анализе, међутим, показују другачије. Занемарујући чињеницу да је Ж. П. Блед погрешно узео члан 3, јер се ради о члану 2, него узимајући у обзир пут како се до такве садржине уговора дошло, као и смисао саме садржине, види се да се радило о одбрамбеном савезу од Аустро-Угарске уколико би евентуално Србија била од ње нападнута у току рата са Турском. Зато је Србија и инсистирала да тај члан уђе у Споразум - истина, нешто другачије садржине, што Бугарска није лако прихватила па је зато био и нешто измењен. С обзиром на то да је Ж. П. Блед у Русији нашао инспиратора стварања балканског савеза и отварања балканског фронта, он је самим тим у српско-

руској коалицији видео и највећу опасност за Аустро-Угарску. То савезништво, по његовој оцени, дало је крила Србији и она почиње да организује подривачки рад на балканској територији Аустро-Угарске и ојачава сепаратистичке покрете Јужних Словена. Главног креатора сарајевске драме Ж. П. Блед види у Црној руци и у њеној посредној спрези са владајућим круговима Србије. На жалост, у књизи није дата анализа стања у Босни и Херцеговини у којој је бројно најјача популација српска, па зато није ни споменут Калајев режим па ни његове последице. Вероватно би се, да је то учињено, показало да тамошњи бунтовнички српски народ, који је од педесетих па све до седамдесетих година XIX века водио оружани покрет против Турске, није хтео да свој спас нађе у аустријској владавини. Због тога у књизи нема ни речи о младобосанској организацији, чија се аутохтоност и аутентичност не могу спорити, па ни њена иницијативност у извршењу атентата на аустријског престолонаследника. А до које мере је постојала спрега младобосанаца са Београдом и какве су биле све нијансе у њиховим односима - чини се да ни наша историографија још није рекла своју последњу реч.

Ако озбиљно узмемо у обзир речи Ж. П. Бледа да је после укидања турске власти на Балкану 1912-1913. године Аустро-Угарска постала следећа мета балканског национализма, онда је из тога логично закључити да се она морала бранити. С обзиром на то да је носилац антиаустријских планова била Србија, онда се - тако испада - та иста Србија морала сузбити и требало јој је одузети снагу. У томе је и била природа аустроугарског ултиматума из јула 1914. године. Тако се бар из књиге може закључити. Ово је истовремено и суштина тезе Ж. П. Бледа о томе како и зашто је отпочео велики рат 1914. године из кога ће проистећи једна нова Аустрија, и то не више она Аустрија Франца Јозефа. Разуме се, свако има право на своју интерпретацију или избор оних на основу којих ће судити. У овом случају, уколико би се хтело полемисати са судовима изнесеним у књизи, полемисало би се не само са мишљењем Ж. П. Бледа него и са немачким изворима и литературом које је он користио.

Биљана ВУЧЕТИЋ*

НАСИЉЕ НАД ИСТОРИЈОМ

Поводом књиге Ноела Малколма, *Косово. Крајња историја*, Лондон 1998, 492 стране

У широј европској и светској јавности слика о прошлости Косова и Метохије данас је умногоме обликована на основу дела о Косову Ноела Малколма. Ноел Малколм је студирао енглески језик и докторирао историју, а радио је као уредник недељника *Spectator* и *Daily Telegraph*. Он није албаноолог нити се до сада уопште бавио том облашћу. Његов опус обухвата крајње шаролика дела о историји јереси 1560-1624, о смислу суверенитета, о животу и музици Георга Енескуа, те о пореклу енглеског бесмисла. У нашој јавности се прочуо као писац књиге *Босна. Крајња историја*, написане 1994. године (приказ те књиге дао је М. Екмечић у Историјском часопису XL-XLI, а у нешто поправљеном виду у XX часопису *Dialogue* (5, Paris 1995)). Сами наслови дела о “Босни” и “Косову” откривају намеру аутора да територије које он подразумева под овим именима, знатно проширене изван својих изворних назива, представи као миленијумске геополитичке и културне ентитете. Своју очигледну политичку намеру, недвосмислену тежњу да прошлост Косова и Метохије прикаже у светлу данашњих политичких потреба, Ноел Малколм је покушао да прикрије навођењем широког круга извора и литературе. Дело је написано на 492 стране, са библиографијом на 36 страна. Његови стручни консултанци потичу, како сам у предговору наводи, из Албаније, Републике Хрватске и Муслиманско-Хрватске Федерације. Неизоставно морамо истаћи да уопште није користио југословенске архиве. Грађа потиче углавном из архива Ватикана, Беча и Париза.

Велики публицитет овог дела у Западној Европи почива на више пута поновљеном становишту да је то “прва целовита историја Косова”, од раног средњег века до 1997. године. Узмимо, на пример, појам “Косово”, којем писац приписује значење које је далеко изван изворног имена Косово. Косово је, пре свега, географски појам и односи се на равницу

* Аутор је асистент у Историјском институту САНУ, Београд.

између Ситнице и Лаба и то значење има вековима. Тек оснивањем Косовског вилаета 1877. године, као турске административне области, овај назив се шири изван свог првобитног географског одређења. У свим западним изворима до XIX века област Косова и Метохије улази у општепознато име Србија, а у XIX веку ова област је средишњи део Старе Србије. У току II светског рата, 1943. године, дошло је до покушаја да се из назива избаци старо српско име Метохија (потиче од речи метох - црквено имање) и назове Дукађин, по суседној албанској области. После II светског рата увођењем територијалне аутономије име Косово се користи за проширено географско значење, да би 1968. било избачено име Метохија и наметнуто албанизовано име "Косова".

На овом месту се не можемо бавити сложеним питањима етногенезе балканског становништва. У Малколмовом делу стално је присутно настојање да се покаже континуитет постојања албанског становништва на Косову и Метохији, иако је у савременој науци познато да су матичне области Арбанаса у данашњој средњој Албанији. Појединачне помене Арбанаса у повељама српских средњовековних владара Малколм генерализује и на основу тих примера изводи крупне закључке. С друге стране, он је потпуно занемарио масе словенског становништва на просторима Албаније и до данашњег времена сачувану словенску топонимију. Није се запитао како на Косову и Метохији, све до нај-новијих насилних промена, нема албанске топонимије, нити било каквих трагова албанских споменика културе. До које мере је писац прихватио ставове албанске стране говори податак да Арбанасе на Косову зове "Косоварима". Занимљиво је и његово тумачење велике сеобе Срба 1690. године. У питању је хит-тврдња албанске историографије да сеобе Срба није ни било и да су Арбанаси учествовали у борби на страни Аустрије (С. Ризај, С. Пулаха). Значи, ако сеобе Срба није било, није остало широких појаса слабо насељене земље на коју су се Арбанаси доселили. То све Малколм наводи на закључак да масовног досељавања Арбанаса није било, већ да су они аутохтоно становништво Косова и Метохије. Морамо нагласити да Арбанаса као компактних етничких целина на Косову и Метохији до XVIII века нема. О томе сведоче многобројни турски пописи као и западни извори. Арбанаса староседелаца на Косову скоро да и нема (треба погледати турски попис области Бранковића из 1455. године). Они се досељавају из Малесије током XVIII и XIX века, али у великом броју и после II светског рата до најновијег времена.

Малколм негира албанску колонизацију за време турске владавине, а пише о србизацији Арбанаса у средњем веку као да је то била масовна појава. Међутим, општепозната је чињеница да су турске власти помагале колонизацију Арбанаса, па и муслимана уопште, на осетљивим тачкама османске државе, па и на Косову, Метохији и у Македонији. Насељавање је праћено исламизацијом, а потом и поарнаућивањем Срба. Главни узрок исељавања (бољи израз био би "истеривања") српског становништва управо су насиља и злочини као последица насилне албанске колонизације.

Будући да Малколм све догађаје посматра са албанског станови-

шта, Србија је 1912. године заправо “освојила” Косово и на освојеној територији применила модел “колонијалне власти”. Да ли би се могло рећи да су снаге хришћанске алијансе “освојиле” данашњу Мађарску крајем XVII века, када су је ослободиле од османске власти. Малколм сматра да су српска и црногорска влада створиле мржњу која никада пре није постојала на Косову и Метохији. Узроци који су довели до рата са Турском 1912. године и десетлећа страдања и протеривања српског народа из Старе Србије, посебно после 1878. године, једноставно су изостављени. Турска власт је, по Малколмовом виђењу, угњетавала подједнако и Албанце и Србе, који су међусобно живели у слози. Русија је, са својим конзулима у Приштини и Митровици, “помогла да се створи нова атмосфера сумње и непријатељства”. Малколм сматра да и српска идеологија XIX века, која је оживела мит о Косову као светој српској земљи, сноси кривицу за данашње догађаје на Косову и Метохији. Иако наводи дела српске критичке историографије, која је разрешила многе српске митове, он веома пажљиво и вешто извучи чињенице из контекста. Он чини исто и када цитира аустроугарске обавештајне изворе о броју становништва на Косову и Метохији крајем XIX века (1899). За Малколма су сви Срби православни, а Албанаца има католика, муслимана, па и православних. О Србима муслиманима, који су чинили знатан број популације, нема ни речи.

Аутор негира масовна страдања Срба у оба рата. Нема ни говора о фашистичкој Великој Албанији. Када су дошли фашисти, Албанци су се само осветили за угњетавање у периоду између два рата. Злогласна СС “Скендербег” дивизија формирана је само зато да би се “борила против комунизма”. За период 1945-97. године Малколм поклања поверење само албанским изворима. Можемо претпоставити да се више ослонио на тумачења албанских сарадника, него на своје познавање албанског језика. Малколм се уопште није запитао како албанско становништво на Косову, наводно столећима угњетавано, у данашње време предњачи и у економском и културном погледу у односу на државу Албанију.

Ноел Малколм нас је натерао да посумњамо у његове мотиве за бављење историјом Балкана. Без имало устручавања он оповргава значај Косовске битке за српски народ, преувеличавајући број странаца у српској војсци и проглашавајући Милоша Обилића Мађаром. Он има право када каже да су Босанци учествовали у бици, али нас то доводи до питања: ко су они били у етничком погледу тј. да ли су уопште били странци или етнички Срби. Ништа мање апсурдна није ни теза да је Ње-гош, у позиву на очишћење земље од неверника, отпочео употребу термина “етничко чишћење”. У делу су пажљиво уткане многе грубе грешке, попут подсећања да је Срем “хрватски регион западно од Београда” или да је на источном Косову у XVII веку говорни језик био “српско-хрватски”. Незадржив демографски бум Албанаца на Косову објашњава тиме да су, због традиционалних и верских погледа, албанске жене против абортуса, док је код Срба број абортуса међу највећим у Европи, те Срби могу “само себе да криве”, што је “Србија већ изгубила Косово у демографском погледу”. Аутор је врло упоран у напорима да покаже да

је Косово сасвим посебна и самостална *јединица*, независна од Србије у друштвено-демографском развоју. Малколм тврди да "није сврха ове књиге да стане на страну за или против било ког посебног решења косовске кризе". Упркос томе он каже: "истина коју су искусили Албанци може се описати као важнија од две истине", само зато што чине већину становништва Косова.

Обимно дело Ноела Малколма заузело је своје место на полицама многих светских библиотека. Књига није преведена на српски језик, али је пажљиво пропраћена од стране југословенских историчара. У Историском институту САНУ је почетком октобра 1999. одржана научна расправа поводом књиге Ноела Малколма. Радови ће ускоро бити објављени на српском и на енглеском језику. Малколмова књига је изазвала контроверзне коментаре и у иностраној критици (видети: др Миле Бјелајац, "За и против - Виђења Малколмове књиге на Западу").

Noel Malcolm, *Kosovo: A Short History*,
Macmillan, London 1998, 492

In the wide European and World's public, contemporary picture of the Kosovo and Metohija's past is in the great deal based on the book on Kosovo, by Noel Malcolm. Noel Malcolm had studied English literature and has Ph.D. in history, and he worked as editor of the *Spectator* and political columnist of *Daily Telegraph*. He is neither albanologist and has never done any research in that area. In his opus one can find extremely variegated works on history of heresy 1560-1624, on sense of sovereignty, on George Enescu's life and music, and on the history of English nonsense. In our public he has become known as a writer of the book *Bosnia. A Short History*, written in 1994. (Academician Milorad Ekmečić in the *Historical Revue XL-XLI* has published an account of that book, and also an improved version of the account in the XXth revue *Dialogue* (5, Paris 1995)). The title: *Kosovo. A Short History* itself provokes dilemma. The names of books on "Bosnia" and "Kosovo" reveal author's intention to represent territories, which he alludes under these names, considerably aggrandized out of their primary terms, as millennium geopolitical and cultural entities. Noel Malcolm has tried to mask his obvious political intention and unequivocal tendency to represent the past of Kosovo and Metohija in the light of the current political demands, by quoting a great number of historical sources and literature. In the book of 492 pages, we find literature on 36 pages. Author's competent consultants are from Albania, Croatia and Muslim-Croat Federation. We simply mustn't omit the fact that he hasn't been using any Yugoslav archives. The list of manuscripts quoted or referred to in this book is confined mostly to archives of Vatican, Vienna and Paris.

The great publicity of this book in the Western Europe relies on the frequently repeated attitude that this is "the first complete history of Kosovo", from the early Middle Ages till 1997. But let us look at the term "Kosovo", which had

been, by the author, given meaning that is far out of the primary name Kosovo. Principally, Kosovo is a geographic term, that refers to the plain between rivers Sitnica and Lab, and it has had that specific meaning for centuries, practically till the end of the XIX century. Only after the founding of Kosovo Vilayet in 1877, as Turkish administrative region, this term began to spread outside its primary geographic location. In all of the western sources till XIXth century Kosovo and Metohija area is known under the name of Serbia, and in the XIX century, this area is central part of the Old Serbia. During the World War II, in 1943, there had been an attempt to throw out the old Serbian name Metohija (it derives from word metoh-church estate), and change it to Dukadjin, with the name of neighbour Albanian area. Since the World War II, with inauguration of territorial autonomy, the name Kosovo has been used for expanded geographic meaning, so that in 1968 there could have been expelled name Metohija and imposed albanized name "Kosova".

In this article we cannot solve complex questions of ethnogenesis of the Balkans population. In Malcolm's book there is a constant endeavour to show continuity of existence of the Albanian population in Kosovo and Metohija, although it is known in modern science that basic Albanian areas are in the present middle Albania. Particular mention of Albanians in the charters of Serbian medieval rulers, Malcolm generalizes inducing far-reaching conclusions. On the other hand, he has absolutely neglected masses of Slav population in Albanian regions, and Slav topography preserved until present-day. He has not ask himself why in Kosovo and Metohija, until the latest violent changes, there never existed either Albanian topography, or any traces of Albanian cultural heritage. We can see that Malcolm has accepted attitudes of Albanian side by calling them with artificial name "Kosovars". His interpretation of the Great Migration of Serbs, that occurred in 1690, is also very interesting. It is actually a hit-claim of Albanian historians (S.Rizay, S.Pullaha), that the Great Migration never happened and that Albanians took part in the war on the Austrian side. So, if there wasn't any migration of Serbs from Kosovo, there were no vacant and poorly populated zones for settlement by Albanians. From all these Malcolm concludes that mass migration of Albanians to Kosovo never occurred, so that they must be authentic population in Kosovo and Metohija. We have to emphasize that there had been no Albanians as compact ethnic entities in Kosovo and Metohija until the end of XVIII century. Many Turkish censuses can verify that, and also the Western sources. There are almost no aboriginal Albanian in Kosovo (One should look into the Turkish census of family Branković area from 1455). They were moving into Kosovo from Malesija during XVIIIth and XIXth century, and in the great number after the World War II until today.

Malcolm denies Albanian colonization during the Ottoman reign, but he writes about serbization of Albanians in the Middle Ages, as if that was an accustomed phenomenon. Nevertheless, it is a well-known fact that Turkish authorities helped the Albanian colonization, as well as the colonization of Muslims in general, on the vulnerable points in Ottoman state, like in Kosovo, Metohija and Macedonia. Settling was followed by islamization and after that by albanization of the Serbs. The main reasons of Serbian emigration (better description would be "expulsion") from Kosovo were just outrage and crimes as a result of a violent Albanian colonization.

Since Malcolm has completely accepted the Albanian point of view, he sees that Serbia had 1912 actually “conquered” Kosovo, and imposed a model of “colonial rule”. But can we say that the forces of Christian alliance “conquered” Hungary at the end of XVIIth century, when they had it liberated from Ottoman rule? According to the author Serbian and Montenegrin governments created the hatred which had never before existed in Kosovo and Metohija. The roots that brought to the war between Serbia and Turkey in 1912 and dozens of years with suffering and expulsion of Serbs are simply omitted. Turkish rule had, as Malcolm sees it, oppressed equally Albanians as well as Serbs who lived in concordance among themselves. Russia, with consuls in Priština and Mitrovica “helped to create a new atmosphere of suspicion and hostility”. Malcolm thinks that the nineteenth-century Serbian ideology is also to be blamed for the recent events in Kosovo and Metohija, because it brought back to life the myth of Kosovo as a holy Serbian land. Although the author cites the works from Serbian historiography, which had already solved many Serbian myths, he very carefully and thoroughly derives facts out of their context. Yet, he does it also when he quotes Austro-Hungarian intelligence records on the population figures in Kosovo and Metohija at the end of XIXth century (1899). Malcolm considers all Serbs as Orthodox Christians, but Albanians are Catholics, Muslims, and also Orthodox. He has never written about Serb Muslims, who had made a great deal of Serb population.

The author denies numerous Serbian victims in both World Wars. He hasn't even mentioned the fascist state of Great Albania. When fascists came, Albanians had only revenged themselves for Serbian oppression in the years between the World Wars. According to him the notorious SS “Skenderbeg” division was formed only to “fight against communism”. To describe the period 1945 – 1997, Malcolm trusts only the sources of Albanian origin. We can assume that he relied more upon his Albanian associates' interpretations, than on his own knowledge of Albanian language. He had also never wondered why Albanian population in Kosovo, allegedly oppressed by Serbs for centuries, leads in economic and cultural sense in regard to Albania in present day.

Noel Malcolm has forced us to suspect his motives for researching the history of the Balkan. With no scruple he disallows the significance of the Kosovo battle for Serbian people, by magnifying the number of strangers in the Serbian army, and proclaiming Miloš Obilić, the great Serbian Medieval hero, to be a Hungarian. He has the right to say that Bosnians took part in the Kosovo battle - but that brings us to the questions who were they in ethnic sense, i.e. were they actually strangers, namely Serbs? No less ridiculous is Malcolm's thesis that Njegoš invented the term “ethnic cleansing”, in his invitation to purify the land from the infidels. There are many very carefully hidden errors in this book, like the claim that Srem is “Croatian region west of Belgrade”, or that the language in Eastern Kosovo at XVIIIth century was “Serbo-Croat”. Malcolm explains slashing Albanian demographic growth in Kosovo by the fact that Albanian women are, because of traditional and religious reasons, against the abortions, while Serbs have the number of abortions among the greatest in Europe, therefore Serbs “had only themselves to blame” because “Serbia had already lost Kosovo - lost it, that is, in the most basic human and demographic terms”. The author is very persistent in efforts to show that Kosovo is quite particular and autonomous *unit*, independent from Serbia in the social-demographic

development. Malcolm claims that “it is not the purpose of this book to present a case for or against any particular solution to the Kosovo crisis”. Nevertheless he says “the truth experienced by the Albanians could be described as the more important of the two truths”, just because they make the majority of the population in Kosovo.

Noel Malcolm’s comprehensive book has found its way to the shelves of many libraries in the World. This book hasn’t been translated into Serbian language, but it has been thoroughly commented by Yugoslav historians. The Historical Institute of Serbian Academy of Sciences and Arts organized the scientific dialogue about the Malcolm’s book on Kosovo, on October 8th 1999. The papers from this conference should be published soon in Serbian as well in English. Noel Malcolm’s book also provoked a controversy among the foreign critics. (see M.Bjelajac, “Pro et contra - Seeing of Malcolm’s book in the West”)

Др Душан Ј. МАРТИНОВИЋ*

ДОПРИНОС ИГЊАТИЈА ЗЛОКОВИЋА (1897-1997) ИСТОРИОГРАФИЈИ О ЦРНОЈ ГОРИ**

Игњатије - Игњо Злоковић је веома запажени и заслужни просвјетни, културни и научни радник Боке, професор и директор Средње поморске школе и Поморског музеја у Котору - покретач и реализатор многих културних и просвјетних акција прије Другог свјетског рата; један је од уредника недјељника *Глас Боке*, један од иницијатора организатора Поморског музеја, Историјског архива у Котору, Завичајног музеја, Архива и Научне библиотеке у Херцег-Новом, Градског музеја у Перасту. Он је оснивач и вишедеценијски одговорни уредник *Годишњака Поморског музеја у Котору*, један је од суорганизатора Завода за биологију мора, Више поморске школе у Котору, Историјског друштва Црне Горе на Цетињу и Которске секције Друштва историчара Црне Горе у Котору.

И. Злоковић је рођен 27. децембра 1897. године од оца Сава и мајке Крунославе Мијајловић, који су живјели на породичном имању у Бијелој,¹ у Боки Которској, и изродили бројну породицу. Прије Игња неколико дјеце је умрло. Стога након његовог рођења, једног дана га је у колијевци бабица оставила на раскрсници, близу куће - да би прва особа која би на њега наишла била понуђена за кума. Тако је било по древним обичајима, да би новорођенче имало дуг живот (по народном вјерованју!). И, одиста, Игњатије Злоковић је имао дуг и веома плодан живот. Умро је у 100-тој години живота, само петнаест дана прије стотог рођендана (9. децембра 1997). Имао је три брата (Максима, Тома и Петра) и

* Аутор је научни савјетник, Централна народна библиотека Бурђе Црнојевић, Цетиње.

** Рад је написан поводом стогодишњице рођења и годишњице смрти И. Злоковића.

¹ Братство Злоковића из Бијеле чинило је двадесетак породица, чији су преци дошли из Кута око 1695. године (по подацима Саве Накићеновића: *Бока Антропогеографска сџудија*, Београд 1913, 507). Од ове лозе потичу: Никола Злоковић, начелник топаљске 1729, а Божо Злоковић 1780; горњокарловачки епископ Симеон Злоковић; сликар Милан и архитекта Бурђе Злоковић; Максим Злоковић, истакнути просвјетни радник и запажени научни радник, из Тивта (брат Игњов).

једну сестру (Петрославу). Овоземаљски живот је напустио потоњи од њих!

Игњатије Злоковић је основну шесторазредну школу завршио у родној Бијелој. Поред солидних знања из историје, земљописа, природописа, физике и математике, тадашње основне школе давале су темељна знања и писменост из српскохрватског и италијанског језика. Уз солидна знања и умијећа, која је радознали дјечак Злоковић добијао у школи, од најранијих стицања писмености читао је све што му је долазило до руку. Његов образовни видик ширио се читањем корисних књига из библиотеке родитељског дома. На породичном огњишту је с одушевљењем слушао и из породичне библиотеке најрађе је читао разне епске пјесме. Његошево *Огледало српско* и *Горски вијенац*, *Балканску царицу* Николе I; затим, илустроване годишње календаре са одабраним садржајима: *Орао* (Нови Сад), *Србобран* (Загреб), а од 1909. и *Боку* (Котор). Једном свом биографу Злоковић је причао, да му је отац био претплаћен на седмични лист *Бока* који је излазио у Котору 1908. и 1909. године и на петнаестодневни лист *Српска зора*, који је излазио у Дубровнику. Оба ова листа заступала су привредни и просвјетно-културни интерес народа и борила се против аустријског националног и социјалног поробљавања.² Поред овакве литературе, у трговачким и капетанским породицама Злоковићевог родног мјеста читала се радо црногорска штампа - *Глас Црногорца* и *Цетињски вјесник*; затим *Дубровник*, *Наше јединство* из Сплита и *Riccolo* из Трста. Млади Злоковић је и сам био претплаћен на *Сјоменак*, дјечји лист који је излазио у Панчеву, под уредништвом учитеља Ивана Мартиновића.

Читање и пјевање народних јуначких пјесамa свакодневно се понављало, нарочито у зимским вечерима, а о празницима и већим сијелима пјевало се уз гусле. То је допринијело да је Злоковић као дјечак научио напамет знатан број стихова из народне епике.³

Злоковићев биограф је забиљежио, на основу његових писаних аутобиографских казивања,⁴ да су на формирање његове личности утицале приче учесника и помагача Првог и Другог бокелског (Кривошијског) устанка (1869. и 1882), као и учесника у црногорским ослободилачким ратовима (1876-1878), које је слушао од очевих пословних пријатеља из Црне Горе. Иначе Бокели су везе са Црном Гором континуирано одржавали. Групе ходочасника сваке године су обилазиле манастире у Острогу и на Цетињу, поготову за вријеме петровданских и тројичинданских свечаности. Злоковићев стриц Данило посјећивао је Острог сваке године; одлично је познавао пјешачке и коњаничке стазе, и његове ходочасничке групе су, по правилу, биле најбројније. По повратку причао је утиске и доживљаје, што је млади Игњо упијао "као сунђером". Од оца је слушао о љетовању црногорског књаза и господара Николе I

² Војислав Бољевић - Вулековић: *Шездесет година културно-просвјетног и научног рада професора Игњатија Злоковића*. - Годишњак Поморског музеја у Котору, XXXI-XXXII/1983/84, 12.

³ Ibidem.

⁴ Ibid., 21.

и породице му у Бијелој - у палаци капетана Богдана и Јована Злоковића (данас основна школа), као и о свом дједу Тодору Злоковићу, истакнутом народном главару, у то доба кнезу Бијеле, који је одржавао сталне контакте са црногорским првацима...⁵

Слушајући у родитељском дому о црногорском суверену, "а на улици и основној школи о аустријском цару", мали Злоковић доживљава своје прво политичко "крштење" када је сазнао да цар Фрањо Јосиф, кога су многи славили, није наше крви и језика. Али, то му је омогућило да лакше схвати зашто многи момци које је Аустрија регрутовала "бјеже у Црну Гору".

Тако се од рана - у дјетињству и раној младости - Игњо Злоковић напајао народном и Његошевом поезијом, слободарским духом црногорских ратника и бокелско-херцеговачких устаника, традицијом завичајних помораца. Након основне школе, имао је амбиције да настави школовање, у чему га је мајка подржавала. На његово даље школовање, према писању Риста Ковијанића, пресудни утицај су имала три угледна госта његовог родитељског дома "познатог са гостопримства и подрума доброг старог вина". Према Ковијанићевом казивању:

"Једног љетњег дана 1909. очев сродник и пријатељ Михаило Бјеладиновић, посланик Боке на Царевинском вијећу у Бечу, довео је у њихову кућу Павла Поповића, професора Београдског универзитета, познатог његошолога, и Михаила Аврамовића, познатог организатора задругарства у Србији, који се интересовао за угледно земљорадничко имање у приморју. Мали основац, високог чела, свјетло-плаве косе, бистрих зелених очију и зајапурених јагодица, гутао је разговоре добродошлих гости. Дивио се знању и понашању учених људи. Почела га је морити жеђ за науком и жудња за Београдом."⁶

Родитељи су Игњу омогућили да похађа Которску гимназију школске 1911/12. и 1912/13. године.⁷ Школовао се у Котору код тетке. Которски средњошколци имали су тада илегалну литерарну дружину "Војислав" која се солидарисала са средњошколцима у Далмацији и 16. марта 1912. организовала штрајк против мађаранског режима хрватског бана Цуваја.⁸ И Злоковић је учествовао у том штрајку.

Трећи и четврти разред гимназије Игњатије Злоковић учио је у Задру. Из његових "Успомена..." о школовању и школским данима у Задарској гимназији сазнајемо под каквим се околностима тамо школовао. Била је то школ. 1913/14. и 1914/15. година - вријеме које коинцидира са Балканским и Првим свјетским ратом. Прелазак из класичне Которске гимназије у истог профила Хрватску гимназију у Задру, омогућило му је добијање стипендије и потпуно издржавање од стране Православног завода (сјеменишта) у Арбанасима.⁹ Као што је на његову ђачку душу у

⁵ Ibid., 12.

⁶ Ристо Ковијанић: *Игњатије (Игњо) Злоковић*. - Бока, 10, Херцег-Нови, 341.

⁷ Ibidem.

⁸ Ibid., 342.

⁹ Игњатије Злоковић: *Успомене из мој школовања у Задру*. - Задарска ревија 1974, 5-6, 537.

Котору снажан утисак посебно оставио професор Вицко Трипковић, аутор историјских чланака и приповиједака из бокелског живота, угледни педагог, човјек и писац, тако су у његовој пријатној успомени, и касније у зрелим годинама, остали многи задарски професори (др Марин Стојковић, Јосип Сасо, Иво Јурас), а нарочито Илија Синдик, Бокел, познати историчар и доцније члан САНУ, с којим ће до поткрај његовог живота одржавати пријатељске и сарадничке везе. Родољубиви Злоковић се веома рано - још тада, у вријеме задарског школовања - "одушевљавао идејом братства и јединства југословенских народа, под утицајем универзитетске омладине Београда, Загреба, Беча и Прага",¹⁰ и тој идеји остаће привржен до краја свог дугог живота. Злоковић је у Задру учествовао у антиаустријским демонстрацијама. "Главни организациони центар - сјећа се Злоковић - био је Хрватски академски клуб, чији су чланови били Хрвати и Срби, јер је рад овог клуба био усмјерен напредном слободарском линијом".

Када се десио сарајевски атентат, 28. јуна 1914, на аустријског престолонаследника Фрања Фердинанда, и ускоро након тога - избијање Првог свјетског рата, Игњо Злоковић се затекао у родној Бијелој. Очекивао је позив да иде у школу, будући да је био почетак школске 1914/1915. године, али умјесто тога једног дана, крајем септембра 1915, извршена је "темељита преметачина" његове родне куће у Бијелој - пише он у својим сјећањима, и додаје да "ништа сумњива нијесу нашли".¹¹ Тада је био оптужен да је у "Сјеменишту" у Задру, са друговима, пјевао неку непожељну пјесму:

*"Авај Босно, сиротице клеџа,
по њвом небу Сунце већ не шетја,
Твоја ћеца некад соколони,
пошадонице Швабини робови!
А шешко је служиџији горега,
када нема срца пошџенога."*

Преметачином су, како биљежи Злоковић, хтјели да нађу стихове ове "инкриминисане" пјесме, или нешто с њом у вези. Ипак, почетком октобра те године, стигла му је порука Управе "Сјеменишта" да може доћи у Задар, јер почиње настава у школ. 1915/16. години. Стигао је у Задар трећи дан. Ускоро га је, почетком децембра, чекало ново изненађење. Заједно са Војином Вуковићем, својим школским другом из Никшића (касније познатим просвјетним радником), саслушаван је у Суду задарском. Доцније је вођен судски процес. Пошто је поменута пјесма била негдје у Аустрији одштампана и снимљена на грамофонској плочи, улиједила је ослобађајућа пресуда за младе "револуционаре". Тако је Злоковићу и Вуковићу послије четири мјесеца била "коначно отклоњена напаст".

¹⁰ Р. Ковијанић: *op. cit.*, 342.

¹¹ И. Злоковић: *op. cit.*, 541.

Крајем марта 1915. десила се једна занимљива епизода. Збило се на једном часу да један ученик његовог разреда - пошто је примијетио на фотографији цара Фрања Јосифа тамну мрљу између ока и носа, скренувши пажњу професору, који му је допустио да је избрише. И када је овај "почео прстима да брише мрљу", пробио је слику и од мрље направио рупу.¹² Овај несташлук је имао за посљедицу да су школу "блокирали жандарми и полицајци" и - како пише Злоковић - четрнаестогодишњег ученика Вељка Пелицарића одвели у затвор, гдје је подлегао батинама. Спроведена је истрага у одјељењу. Ученици су били солидарни "да оно с царевом сликом није била завјера, ни припрема" завјере. Злоковић и Вуковић су искључени као ученици IVб разреда из Задарске гимназије и свих средњих школа у Аустрији "због политичке кривице".¹³

Тако је, дакле, млади Злоковић у вријеме аустријске страховладе морао напустити Задар, који је, како вели, био заволио јер је у њему боравио "цвијет народне интелигенције" с представницима Далмације и Боке у Далматинском сабору...

Злоковић је одмах по истјеривању из школе мобилисан у аустро-угарску војску. Био је у разним мјестима Аустро-Угарске, на војној дужности у 37. домобранском далматинском пуку. Захваљујући пријатељима није послат на фронт, већ је у јуну 1915. распоређен у радну јединицу, с тим што је радио тешке физичке послове; у јулу 1917. радио је као "рибар" у ћесарско-краљевској чети, која је била у родном му мјесту.

Младом "регруту" Злоковићу пошло је, међутим, за руком да положи разред приватно у Котору, а да VI раз. заврши редовно. По завршетку Првог свјетског рата и стварању Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца Злоковић је школ. 1919/20. год. свршио VI и VII разред као осамнаестогодишњи течајац и положио матуру у Другој београдској гимназији.¹⁴

Потом је уписао студије историје и географије на Филозофском факултету Београдског универзитета - са безмало 23 године. Предавали су му истакнути педагози и научници: Никола Вулић, Јован Радонић, Јован Цвијић, Станоје Станојевић, Василиј Поповић, Боривоје Ж. Милојевић и др. Код ових врских професора, И. Злоковић се постарао да надокнади ратом изгубљено вријеме - да стекне богато знање и широку културу...

По завршетку студија љубав према родном крају - питомој Боки и њеној сјајној поморској традицији, која се тек по окончању Првог свјетског рата и последице распада Двојне монархије нашла трајно у саставу своје матице Црне Горе - довела га је за вазда и никада се није показао! Посветио јој је свој раскошни таленат расног историчара прерасходно поморске повјеснице, изванредног просвјетника и културног посленика. Готово тридесет година, од 1923. до 1950, био је суплент, па професор (год. 1925. положио је професорски стручни испит у Београду)

¹² Ibid., 542.

¹³ Ibid., 543.

¹⁴ *Сто година Друге београдске гимназије 1870-1970*, Београд 1970, 662 (у списку под бр. 70).

и директор Средње поморске школе (Наутике), а затим двије деценије директор Поморског музеја у Котору (1950-1969). Према свједочењу његовог колеге и дугогодишњег сарадника професора и историчара Риста Ковијанића, Злоковић је као професор

"својим предавањима и заузимањем, својим понашањем и поступцима човјек и педагог, својим здравим схватањима и погледима на живот и свијет, стекао љубав и поштовање својих многобројних ученика; не мање и поштовање њихових родитеља (...). Будио је у њима интересовање за сазнањем и свијетом, стварао радну навик, развијао љубав према позиву и домовини".¹⁵

Сем савјесног просвјетног рада, којему се ревносно предао, Игњо Злоковић је активно судјеловао у културно-просвјетном животу изван школе, у древном граду подловћенском. Било је више институција и асоцијација у којима се ангажовао - у читаоницама, у културно-умјетничком друштву "Бокељ" које је његовало сценску умјетност; затим, у которском "Соколу", Јадранској стражи, Народном универзитету Боке Которске, основаном 1931. године, који је издавао свој *Гласник*. Од 1932. године, када је покренут седмични лист *Глас Боке*, Игњатије Злоковић интензивно сарађује у овом гласилу, и све до априлског рата 1941. године у њему објављује знатан број чланака и прилога из просвјете, школства, културе, историје, привреде и других дисциплина, а више година је био и у Редакцијском одбору.

У међуратном периоду Злоковић се кратко вријеме бавио и политиком. Био је члан Радикалне странке. На Народном универзитету у Котору био је члан студентског радикалног клуба. Али, убрзо се разишао са радикалима, увиђајући да је њихова концепција о народном јединству дијаметрално супротна његовој. За владе Петра Живковића, на изборима 1931. године Злоковић је помагао кандидатуру за посланика др Филипа Лазаревића, па је по том основу двије године био вијећник (одборник) Которске општине. Међутим, када је увидио да општинску политику воде трговци и кућевласници, поднио је оставку на положај вијећника и скоро потпуно напустио политички живот. Истина, остао је досљедан противник проосовинске и профашистичке политике Милана Стојадиновића и његових сљедбеника, што је дошло до изражаја под италијанском окупацијом, када се међу првим ухапшеницима Боке нашао и професор Злоковић.¹⁶

Као истакнутог родољуба, у вријеме Другог свјетског рата, када је Бока била фактички анектирана од стране фашистичке Италије, италијанске окупационе власти су га новембра 1941. лишиле слободe и депортовале у Италију, гдје је до марта 1944. године био по разним концентрационим логорима. Прво је био у концентрационом логору на Липарима, главном граду Липарских острва код Сицилије, гдје је исљеђиван пуна три мјесеца, и одатле крајем јуна 1942. пребачен у злогласни римски казамат "Regina coeli" ("Краљица неба"), у којему је тада било

¹⁵ Р. Ковијанић: *op. cit.*, 342.

¹⁶ В. Бољевић - Вулековић: *op. cit.*, 17-18.

око 5.000 заточеника, највише Југословена. Ту га је Специјални фашистички трибунал за одбрану државе осудио на пет година робије - због судјеловања у једном "превратничком удружењу, које је тежило да насилно успостави диктатуру једне класе над другом", и што је "пропагирао насилно успостављање црвене диктатуре"¹⁷. Након тога је преведен у затвор у Сан Ђемињано, недалеко од Падове, између Сијене и Фиренце.¹⁸

Као политички затвореник остао је у Италији и после њене капитулације (8. септембра 1943) до 30. јануара 1944, када се преко Трста вратио у домовину, путујући возом на правцу Ријека - Љубљана - Загреб - Славонски Брод - Сарајево - Мостар - Дубровник. Ово "путешествије" је трајало 15 дана, с тим што је у Загребу био дочекан усташким "гостопримством" - три дана је био у полицијском затвору!¹⁹

По повратку у ослобођени завичај, после завршетка Другог свјетског рата, Игњатије Злоковић је са новим еланом постао иницијатор и организатор многих научних и културних подухвата и манифестација - не само у Боки Которској него и у Црној Гори. Споменућемо само најзначајније.

Одлуком ЦАСНО-а од 15. марта 1945. почела је рад Поморско-трговачка академија у Котору, која ће убрзо промијенити име у Средњу поморску школу. За њеног првог директора наименован је Игњатије Злоковић, који ће ту дужност обављати до октобра 1946. и у току 1949/50. године, јер је већ 31. августа 1950. изабран за директора новооснованог Поморског музеја у Котору, на којој ће функцији остати све до пензионисања 1969. године. Избор Злоковића на ову дужност мотивисан је био ваљаним разлозима: да је у школи предавао поморску историју, којом се стручно и научно бавио (повремено објављиво из ове тематике); затим, да је школским бродом "Вила Велебита" путовао, у три наврата по мјесец дана, и обишао све главније луке Средоземља од Барселоне до Цариграда и Александрије, са ученицима поморске школе на чијем је челу био, те да је имао прилике да види и проучи богато културно-историјско наслеђе посјећених медитеранских градова.²⁰

Злоковићу је, дакле, повјерено оснивање Поморског музеја у Котору, што је он веома успјешно учинио и водио га крајње савјесно без-

¹⁷ Иако Злоковић никада није био комуниста; као антифашиста је био лојалан грађанин и симпатизер НОБ-а. У римској тамници је осуђен стога, како је касније објашњавао, што је на Липарима "директор логора" био уједно и предсједник града, неки млади правник "жутокљунац", како каже Злоковић, који интернирцима није неколико мјесеци дијелио уобичајене "порције" новца (по 100 лира мјесечно), које су им слали укућани, па су се због тог разлога затвореници побунили. Италијани су били склони да сваку побуну оквалификују као комунистичку, што се десило и овом приликом. Заправо, тридесеторици пребачених у римски затвор суђено је као комунистима... (Уп.: Игњатије Злоковић, *Бокељи у логору на острву Липари (1942-1943)*.- Бока, 17, Херцег-Нови 1985, 259-274).

¹⁸ Р. Ковијанић: *op. cit.*, 343.

¹⁹ Уп.: И. Злоковић: *Једна оштружница специјалног фашистичког суда у Риму против групе југословенских интернираца на Липарима 1942. године*.- Историјски записи, 1976, бр. 2, 311-317.

²⁰ В. Бољевић - Вулековић: *op. cit.*, 19.

мало двадесет година (1950-1969). Његово богато знање и солидно организационо искуство коришћено је за конституисање и других културних и научних институција и асоцијација у Боки Которској и диљем Црне Горе. Међу оснивачима је Историјског архива у Котору, завичајних музеја у Перасту и Херцег-Новом, Архива и Научне библиотеке у Херцег Новом, Завода за биологију мора и Више поморске школе у Котору, Научног и Историјског друштва Црне Горе, Државног архива Црне Горе и Републичког завода за заштиту споменика културе на Цетињу. Био је оснивач и вишегодишњи предсједник Которске секције Друштва историчара Црне Горе - пуних осамнаест година (1948-1965), и Которске подружнице Друштва за проучавање поморства Југославије (са сједиштем у Задру) и био њен руководилац (1962-1973).

Игњатије Злоковић је био сјајан организатор. Знао је да окупи сараднике, да их мобилише на реализацији културних и научних пројеката. Није био национално оптерећен; дјеловао је благотворно и креативно.²¹ Одмах по повратку из заробљеништва, наставио је своју сарадњу са дон Ником Луковићем, најбољим познаваоцем културне баштине Боке Которске, истакнутим проповједником јужнословенског братства и јединства, познатим оратором и писцем. По ријечима врсног сарадника и доброг зналца Злоковићевог, одличног историчара и изванредног човјека Риста Ковијанића, Злоковићева и Луковићева сарадња трајала је готово педесет година. Ковијанић мериторно закључује:

"У културној историји Боке нико није узорао тако дубоку заједничку бразду засијану благодетима братске слоге, повјерења и сарадње, као ова два заслужна родољуба широких и јасних погледа у будућност, широких груди и културе, чија је парола у неким кризним годинама између два рата била: 'Здрво вјеро сваком своја, здрав' братимство вјеро моја'. Тако су стварали топлу атмосферу братства, човјечности и вјерске толеранције и разумијевања. Њихова сарадња остаће као узор. Луковић је био човјек завидне опште културе, добар познавалац умјетности, класичне и савремене, сјајан бесједник замашног елана и загријаног темперамента и заноса; добар политичар и вјешт дипломата; *Злоковић је међу њим, човјек мирне крви и нарави, одмјерен и шактичан, добар говорник и привлачан козер, добар организатор и испирајан реализатор, обдарен извјесном снагом окуљвања за сарадњу*"²².

Карактеристичне су и ове Ковијанићеве ријечи о личности, људској и стваралачкој, Игњатија-Игња Злоковића:

²¹ Моје познанство са Игњом Злоковићем датира од јуна 1957. год. Тада ми је била прва година професуре у Цетињској гимназији. На завршном - матурском испиту, у којему сам и ја био члан испитне комисије, Злоковић је био републички изасланик. Послије сваког одговора одређеног кандидата из одређеног предмета, изасланик Злоковић би мене прво именовоао да предложим оцјену. Била је то за мене, као младог професора, истовремено и одговорност и почаст - и задовољство, јер би, по правилу, моји предлози били одмјерени, и оцјена би се углавном усвајала. Касније смо се много пута сријетали, присно разговарали и пријатељевали. Готово увијек бих га, приликом боравка у Котору, посјећивао, позивао на сарадњу у публикацијама које сам уређивао...

²² Р. Ковијанић: *op. cit.*, 343.

"Злоковић је више популаризатор науке него њен предани и пожртвовани поклоник и заточеник. Савјесно вршење дужности у школи и музеју, многобројне обавезе према родном крају у погледу просвјетно-културних проблема и подухвата нијесу му дозвољавале да се претежно посвети науци, која човјека одвлачи од дневног живота и актуелних друштвених потреба. Завичај је рачунао са њим. *Скроман по својој природи, реалан и смишљен он се није високо умишљао, ни високо замахивао својом снагом; али, сваки његов удар био је осјећан и корисан; практичар је мирно изводио и сређивао преузете послове. Проницљив, радан и испражан, он би науци дао више да се као народни човјек могао ослушати зову народних потреба и пренебрегнути многе оштре обавезе грађанина-интелектуалца*". Цио свој радни вијек посветио је општем народном добру. Као ни Луковић, он није могао постати поштеђени кабинетски радник.²³

Злоковић је Поморски музеј у Котору подигао на степен савремене и угледне установе. Обогатио му је збирке драгоценим експонатима познатих бокелских помораца (путем откупа или донаторства). Организационо је дефинисао и функционално усмјерио његову дјелатност. Музеј је, под његовим руковођењем, постао познат не само у Југославији него и ван ње. Афирмацији Поморског музеја и поморске прошлости Црне Горе увелико је допринио *Годишњак Поморског музеја у Котору*, који је он иницирао 1952. године и који је читаву једну деценију био јединствен часопис ове врсте и намјене. *Годишњак* се појавио на свјетлост дана 10. септембра 1952. године - на Дан морнарице Југославије. Од покретања ове периодичне публикације и њене постављене концептуалне стручне и научне заснованости, кроз наредна 32 броја - за тридесет двије године (1952-1984) - И. Злоковић је зналачки и са разумијевањем водио ову едицију завидног реномеа, која садржи драгоцене материјале за проучавање поморске прошлости Црногорског приморја. У тој серијској публикацији објелодањено је више стотина научних радова из етнографије, пиратерије, миграција, историје бродарства и пловидбе, бродоградње, приморских урбаних и руралних агломерација, културно-историјског блага; поморског права и статутарних односа приморских градова, поморског школства; из револуционарног гибања на Црногорском приморју...

Редакторски рад, сложен и мукотрпан, веома одговоран и недовољно друштвено признат, Игњо Злоковић је обављао не само у случају *Годишњака*, него је бивао од велике помоћи као савјесни и сарадник: *Историјских записи Црне Горе*, илустроване монографије "Котор" и других которских вриједних публикација иза Другог свјетског рата; да-како, и оних између два свјетска рата у којима је започео своју плодотворну стручну и научну сарадњу - у *Гласу Боке*, *Гласнику НУ*, затим, у разним периодичним публикацијама, зборницима и споменицима, у којима је радо приман а он свесрдно сарађивао. Може се слободно рећи да је Игњатије-Игњо Злоковић био један од најактивнијих и најзапаженијих

²³ Ibidem, 344.

културно-просвјетних и научних посленика Боке Которске читавих шест деценија.

Сем у поменутим серијским и монографским публикацијама, Злоковић је сарађивао у *Боки* (Херцег-Нови), *Зборнику Више њоморске школе* (Котор), *Нашет тору* (Дубровник), *Pomorstvu* (Сплит), *Pomorskom zborniku* (Ријека), *Јуџославија* (Београд), *Јуџословенском морнару* (Београд), *Mornaričkom glasniku* (Сплит-Београд), часопису *Muzeji* (Загреб), *Просвјетни* (Загреб), *Словенском брајтсјиву* (Београд), *Сјаринама Црне Горе* (Цетиње), *Вјеснику Војног музеја* (Београд), *Зборнику радова V конгреса географа Јуџославије* (Цетиње), *Побједи* (Титоград), *Просвјетном раду* (Титоград), *Библиографском вјеснику* (Цетиње), *Боки* (Котор), *Борби* (Београд), *Полицици* (Београд), *Вјеснику* (Загреб), *Књижевним новинама* (Београд) и др.

У назначеним и другим периодично-споменичким публикацијама Игњатије Злоковић је објавио преко 290 библиографских јединица, што је импозантан број. Треба, међутим, рећи да је међу тим бројем више од двадесетак већих историјских студија и расправа од знатне научне вриједности. Иако није објавио ниједну књигу, он је, несумњиво, плодан писац. Чини се да би од његових студија било научно сврсисходно и друштвено оправдано - дабогме и као дуг према овом заслужнику - објавити као монографске публикације. Убијеђени смо, да би се од његових расутих расправа и чланака по разним научним часописима и публикацијама зборничког и споменичког карактера, могле саставити добре књиге, првенствено о поморству и поморском школству Црне Горе, о личностима из наше поморске прошлости... Јер, Злоковићеве студије и чланци доносе нове податке и непознате чињенице - нову чињеничку фактуру до које је дошао захваљујући својим дугогодишњим архивским истраживањима у Историјском архиву у Котору, тој богатој ризници аутентичне грађе из прошлости Боке, Црне Горе и Далмације. И Злоковићеви портрети заслужних личности Боке Которске у првом реду.

Треба истаћи да је И. Злоковић био активни судионик и учесник низа научних скупова, симпозијума и конгреса, као и члан многих стручних и научних асоцијација. Био је ванредни члан Научног друштва Црне Горе (Одјељења друштвених наука) - Цетиње, од оснивања 1950. до укидања 1956. године.²⁴ Био је члан Историјског института Црне Горе (1954-1962),²⁵ редовни члан у *Одјелу за поморство, историју и археологију Друштва за проучавање и упоређење поморства Југославије* од његовог оснивања 1962. године; руководилац Подручног тајништва овог Друштва за Црногорско приморје (1962-1973); почасни члан Удружења Бокелска морнарице у Котору (и због његове стручне вокације ова древна бокелска асоцијација му је била блиска); од њене обнове 1946. био је у најужем кругу челних људи Морнарице; више година члан управе Музејског друштва Црне Горе и члан Предсједништва Савеза музејских друштава Југославије (1952-1962).

²⁴ Др Душан Ј. Мартиновић: *Туѓа феникса. Мирнодојска деградација Цетиња*. - Цетиње 1997, 53.

²⁵ Такво је звање постојало од 1954. до 1962. године.

Злоковић је био плодни сарадник низа лексикографских и енциклопедијских издања у Југославији: *Enciklopedije Jugoslavije, Vojne i Pomorske enciklopedije, Pomorskog leksikona* (Загреб), у којима је написао преко 60 натукница (одредница). Био је члан редакције Енциклопедије Југославије за Црну Гору (1952-1955). Уз то је члан разних редакцијских колегија за "Сјоменицу" *Трија Кокоље* (1661-1713), Котор-Пераст, 1962; *800 godina katedrale sv. Tripuna u Kotoru* (1166-1966), Котор, 1966; *12 vijekova Bokeljske mornarice*, Београд, 1972, итд.

Злоковић је за свој свестрани рад и допринос науци и култури Црне Горе, и шире, поступно стицао научна звања, одликовања и награде. Као што је истакнуто, био је ванредни члан Научног друштва Црне Горе - Цетиње (1950-1956), научни сарадник од 1957; виши научни сарадник од 1962. Добитник је Тринаестојулске награде Црне Горе (1967), Ордена заслуга за народ са сребрним зрацима (1966), Орденом рада са златним вијенцем (1982); Новембарске награде града Котора (1969); носилац је разних других друштвених признања (позлаћене повеље са плакетом "Бокељске морнарице" (1981)).²⁶

И по одласку у пензију (1969), са 46 година активне просвјетне и културно-научне дјелатности, Злоковић је наставио бављење научно-истраживачким радом. Иако у поодмаклим годинама, није се предавао. Главна брига му је била - историја поморства Боке Которске, поморско школство у Боки, Народни препород на Црногорском приморју, Покрет за привредну обнову Боке 1906-1914, значај Трста за развитак бокељског бродарства у XVIII и XIX вијеку. Овим темама је био преокупиран више од двије посљедње деценије. Ипак, године су учиниле своје: његова енергија је из године у годину сплашњавала. Није успио да доврши пројецтиране теме, које би захтијевале читав вијек рада на њиховом аналитичко-синтетичком уобличавању.

Као што је раније истакнуто, животни круг Игњатија-Игња Злоковића се затворио у стотој години. Сахрањен је 10. децембра у родној Бијелој. Од њега су се опростили надахнутим некролозима професор Војислав Вулековић-Бољевић и научни савјетник др Милош Милошевић. И регионалне новине *Бока* (Котор) и *Приморске новине* (Будва), као и републички лист *Побједа* (Подгорица) - коректно су обиљежили његову смрт, доносећи пристојне *In memoriam* о овом заслужном грађанину Боке и Црне Горе.

На крају неколико закључака:

1. Више од шест деценија активно је дјеловао Игњатије-Игњо Злоковић на просвјетном, културном и научном пољу у Боки Которској и Црној Гори, доказујући се као врстан педагог, покретач, организатор и истакнути научни истраживач;

²⁶ В. Бољевић-Вулековић: *op. cit.*, 20-21; Томо Радуловић: *Библиографија радова Игњатија Злоковића*. - Зборник Которске секције Друштва историчара Црне Горе, Котор 1973, I, 251-252.

2. Круну Злоковићевог родољубивог, интелектуалног и професионалног ангажмана представља Поморски музеј у Котору, на чијем је кормилу био готово двије деценије;

3. Посебне су његове заслуге за публикување *Годишњака Поморског музеја у Коштору*, који је излазио више од три деценије - под његовим уредниковањем - постајући незаобилазна стручно-научна публикација за изучавање прошлости црногорског поморства;

4. Велике су Злоковићеве заслуге и у покретању тако рећи свих периодичних публикација у Котору, и шире у Боки, од Првог свјетског рата; давао је, уз то, пуни удио припремању монографских публикација родне му Боке.

II БИБЛИОГРАФИЈА

Објављени радови Игњатија-Игња Злоковића су као библиографија објављени још 1973. године у *Годишњаку Поморског музеја у Коштору* из пера Тома Радуловића. Тада је Радуловић саставио и објавио попис Игњових радова у част педесетогодишњице његовог просвјетног и научног дјеловања, под називом "Библиографија радова Игњатија Злоковића". Овом приликом - наслањајући се на веома исцрпну и солидну Радуловићеву библиографију, дајемо му постхумно попис и осталих радова, тако, претпостављамо, да је ова библиографија сада цјеловита.

Злоковић је почео да пише и објављује далеке 1932. године. Од тада до поткрај живота, током више од шездесет година, објавио је преко 290 библиографских јединица, које су у овом библиографском попису обрађене са свим елементима записа (описа), и дате хронолошким слиједом, по годинама.

На крају је дата и глобална литература - "Библиографија о Игњатију Злоковићу", свакако непотпуна.

1932.

1. *Сиварајмо пољопривреду*.- Глас Боке, Котор, I/1932, бр. 4, стр. 3.

1933.

2. *Бокелска морнарица*.- Глас Боке, Котор, II/1933, бр. 14, стр. 1.
3. *Једна заборављена педесетогодишњица (Трећи бокелски усџанак - 1882. год.)*.- Глас Боке, Котор, II/1933, бр. 20, стр. 1.
4. *Из бокелског усџанка 1869. год.*- Глас Боке, Котор, II/1933, бр. 21, стр. 1.
5. *Наши учииљели на раду*.- Глас Боке, Котор, II/1933, бр. 24, стр. 1.
6. *Прежрујаија оишџина (у Боки Кошторској)*.- Глас Боке, Котор, II/1933, бр. 32, стр. 1; бр. 35, стр. 1-2.
7. *Елекџрификаија Боке*.- Глас Боке, Котор, II/1933, бр. 43, стр. 1.
8. *Говор одржан на забави Академије 10. XII 1932*.- Извјештај Државне поморско-трговачке академије у Котору за школску 1932/1933. годину, Котор, 1933, стр. 2-4.

1934.

9. *Будућносћ у пољопривреди припада само школованим пољопривредницима.*- Глас Боке, Котор, III/1934, бр. 55, стр. 1.
10. *Поморсџво Боке некад и сада.*- Глас Боке, Котор, III/1934, бр. 75, стр. 2.
11. *Прије двадесетџ година.*- Глас Боке, Котор, III/1934, бр. 87, стр. 1.
12. *Чувајмо Југославију.*- Глас Боке, Котор, III/1934, бр. 99, стр. 1.
13. *Први децембар 1934.*- Глас Боке, Котор, III/1934, бр. 104, стр. 1.

1935.

14. *Пред џурисџичком сезоном у Боки.*- Глас Боке, Котор, IV/1935, бр. 122, стр. 2-3.
15. *Ајсолвенџи наших џоморско-џрџовачких академија.*- Глас Боке, Котор, IV/1935, бр. 131, стр.1.
16. *Дом пензионисаних официра и војних чиновника у Бијелој.*- Глас Боке, Котор, IV/1935, бр. 131, стр. 2.
17. *Дом Беоџрадскоџ обласноџ одбора Јадранске сџпраже у Бијелој.*- Глас Боке, Котор, IV/1935, бр. 134, стр. 2-3.
18. *Једна савремена књиџа ("Наша џолиџика" од Николе Сџојановића).*- Глас Боке, Котор, IV/1935, бр. 136, стр. 2.
19. *Бокељске оџиџине.*- Глас Боке, Котор, IV/1935, бр. 138, стр. 1.
20. *Девџи окџобар.*- Глас Боке, Котор, IV/1935, бр. 146, стр. 1.
21. *1. децембар.*- Глас Боке, Котор, IV/1935, бр. 154, стр. 1-2.
22. *Туризам у Боки Коџорској.*- Гласник Народног универзитета, Котор, II/1935, бр. 4-6, стр. 15-16.

1936.

23. *Екскурзија на Ловћен.*- Извјештај Државне поморско-трговачке академије у Котору за школску 1935/1936. годину, Котор 136, стр. 39-40.
24. *Кай. Паво Дабиновић.*- Глас Боке, Котор, V/1936, бр. 168, стр. 3.
25. *Ускрс.*- Глас Боке, Котор, V/1936, бр. 171, стр. 1.
26. *Рефлексије. Краџак осврџ на друшџвени живоџ Боке.*- Глас Боке, Котор, V/1936, бр. 187, стр. 1.
27. *Наша средња школа.*- Глас Боке, Котор, V/1936, бр. 196, стр. 1.
28. *Годишња скуџиџина Народноџ универзџиџе.*- Глас Боке, Котор, V/1936, бр. 199, стр. 2.

1937.

29. *Први бокељски омнибус.*- Глас Народног универзитета, Котор, IV/1937, бр. 1-3, стр. 31-32.
30. *Светџи Сава.*- Глас Боке, Котор, VI/1937, бр. 210, стр. 1.
31. *Инџелекџуалци и село.*- Глас Боке, Котор, VI/1937, бр. 238, стр. 1.
32. *Јадрански дан.*- Глас Боке, Котор, VI/1937, бр. 421, стр. 2.
33. *Двадесетџетџодинишња косовске освџе.*- Глас Боке, Котор, VI/1937, бр. 250, стр. 1.

1938.

34. *Бока и први разред скупоће.*- Глас Боке, Котор, VII/1938, бр. 258, стр. 3.
35. *Обрад Р. Кокојовић.*- Глас Боке, Котор, VII/1938, бр. 262, стр. 3.
36. *Љубиша Јовановић. (Поводом 10. годишњице смрти).*- Глас Боке, Котор, VII/1938, бр. 263, стр. 1.
37. *Уз именоване новоџ сенајора (др Филип Лазаревић).*- Глас Боке, Котор, VII/1938, бр. 271, стр. 2.
38. *Христос Воскресе!.*- Глас Боке, Котор, VII/1938, бр. 272, стр. 1.
39. *"Народни свијет".*- Глас Боке, Котор, VII/1938, бр. 277, стр. 2.
40. *Шта је са заједницом бокељских ојштина?.*- Глас Боке, Котор, VII/1938, бр. 280, стр. 1.
41. *Туризам и снабдијевање.*- Глас Боке, Котор, VII/1938, бр. 283, стр. 1.
42. *Боки је јојребна јољојривредна школа.*- Глас Боке, Котор, VII/1938, бр. 286, стр. 3.
43. *Којор и први разред скупоће.*- Глас Боке, Котор, VII/1938, бр. 287, стр. 2.
44. *Туризам и сиручно особље.*- Глас Боке, Котор, VII/1938, бр. 294, стр. 2.
45. *Јадрански дан.*- Глас Боке, Котор, VII/1938, бр. 299, стр. 1.
46. *1918-1938.*- Глас Боке, Котор, VII/1938, бр. 303, стр. 1-2.
47. *Кай. Милош Вукасовић. (Поводом 30-годишњице смрти).*- Глас Боке, Котор, VII/1938, бр. 303, стр. 3.
48. *Св. Никола - слава јомораца.*- Глас Боке, Котор, VII/1938, бр. 304, стр. 3.

1939.

49. *Смрт нашеџ исељеника (Илије Бијелића из Крушевица).*- Глас Боке, Котор, VIII/1939, бр. 318, стр. 3.
50. *Др Јосип Корлаеџ.*- Глас Боке, Котор, VIII/1939, бр. 325, стр. 3.
51. *Завршеџак теоријскоџ течаја за мајџоре и јомоћнике у Којору.*- Глас Боке, Котор, VIII/1939, бр. 326, стр. 1.
52. *Крсто Поробић.*- Глас Боке, Котор, VIII/1939, бр. 329, стр. 3.
53. *Биланс нашеџ јавноџ живоџа.*- Глас Боке, Котор, VIII/1939, бр. 330, стр. 1.
54. *1839-1939. Видовдан.*- Глас Боке, Котор, VIII/1939, бр. 332, стр. 1.

1940.

55. *Поморска школа у Којору. (Поводом њене деведесеџогодишњице).*- Глас Боке, Котор, IX/1940, бр. 377, стр. 3-4.
56. *Милуџин Томановић.*- Глас Боке, Котор, IX/1940, бр. 378, стр. 3.
57. *Бокељ први докџор вејерин. факултеџа у Београду.*- Глас Боке, Котор, IX/1940, бр. 378, стр. 3.
58. *Поморска академија и Зеџска јловидба.*- Глас Боке, Котор, IX/1940, бр. 379, стр. 3.
59. *Бокељски ушџрџци.*- Глас Боке, Котор, IX/1940, бр. 379, стр. 3.
60. *Бискуџ Франо Ућелин (јоводом теџогодишњице смрти).*- Глас Боке, Котор, IX/1940, бр. 380, стр. 2.
61. *Александар Замуровић.*- Глас Боке, Котор, IX/1940, бр. 382, стр. 1.

62. *Пуџбник, џланинарско-џуриџичка ревија, бр. 1, јуни 1940. Издање Фрушка Гора у Новом Саду.*- Глас Боке, Котор, IX/1940, бр. 382, стр. 3-4.
63. *Дом Јадранске сџраже у Беоџраду.*- Глас Боке, Котор, IX/1940, бр. 385, стр. 2.
64. *Сџас Оџаџбине - највиши закон.*- Глас Боке, Котор, IX/1940, бр. 386, стр. 1.
65. *Бокељско занайџсџво некад и сад.*- Глас Боке, Котор, IX/1940, бр. 391, стр. 1-2.
66. *"Хрвајџска сџража" и Бока.*- Глас Боке, Котор, IX/1940, бр. 392, стр. 1.
67. *Дон Нико Луковић (џоводом џридесеџџоџодиниџице сљужбе).*- Глас Боке, Котор, IX/1940, бр. 399, стр. 2-3.
68. *Средња џехничка школа у Херцеџ-Новоме.*- Глас Боке, Котор, IX/1940, бр. 394, стр. 1.
69. *Високо одликовање џ. Р. Ђуниа.*- Глас Боке, Котор, IX/1940, бр. 400, стр. 1.
70. *"Здраво вјеро сваком своја, здрав брајџинсџво вјеро моја".*- Глас Боке, Котор, IX/1940, бр. 401, стр. 1.
71. *Никољданска забава.*- Глас Боке, Котор, IX/1940, бр. 401, стр. 2.
72. *Одликовање џ. џројџа Самарџића.*- Глас Боке, Котор, IX/1940, бр. 403, стр. 2.

1941.

73. *Проф. Вилим Грос.*- Глас Боке, Котор, X/1941, бр. 410, стр. 2.
74. *Чиновничке невоље.*- Глас Боке, Котор, X/1941, бр. 413, стр. 1.

1948.

75. *Поморске школе у Боки Којџорској.*- Историјски записи, Цетиње, I/1948, књ. I, св. 1-2, стр. 48-53.
76. *Зачеџи рускоџ џоморсџва у Боки Којџорској.*- Словенско братство, 1948, стр. 132-136.

1949.

77. *Сџџо џодина Поморскоџ џехникума у Којџору.*- Просвјетни рад, Титоград, 1949, бр. 8-9, 12. X, стр. 7.

1950.

78. *Pomorske škole u Boki Kotorskoj.*- Pomorstvo, Split, V/1950, br. 1, str. 80-82.
79. *Црноџорски џароброд "Јарослав".*- Историјски записи, Цетиње, I/1948, књ. III, св. 4-6, стр. 245-248.

1951.

80. *Др Илија Синдик: Комунално уређење Којџора од друџе џоловине XII до џочейџка XV сџџољећа.*- Историјски записи, Цетиње, IV/1951, књ. VII, св. 7-9, стр. 420-422. Приказ

1952.

81. *Из џрејџиске адмирала Мајџије Змајевића.*- Годишњак Поморског

музеја, Котор I/1952, стр. 53-58.

82. *Српска поморска закладна школа у Србини.*- Историјски записи, Цетиње, V/1952, књ. VIII, св. 1-3, стр. 129-133.
83. *Споменници славе бокељског поморства.*- Југословенски морнар, јуб. број август-септембар 1952, стр. 253.
84. *"Јарослав" први црногорски трговачки пароброд.*- Побједа, Титоград IX/1952, бр. 10. X стр. 6.

1953.

85. *Из морнарске побуне у Боки Кофторској (1-3. фебруара 1918. године).* - Годишњак Поморског музеја, Котор II/1953, стр. 5-7.
86. *Капетан Владо Ивелић.*- Годишњак Поморског музеја, Котор II/1953, стр. 107-111.
87. *Адмирал Марко Војновић.*- Годишњак Поморског музеја, Котор II/1953 - Споменица, стр. 15.
88. *Петар Замбелић.*- Годишњак Поморског музеја, Котор II/1953 - Споменица, стр. 20-21.
89. *Петар Желић.*- Годишњак Поморског музеја, Котор II/1953 - Споменица, стр. 21-23.
90. *Адмирал Мајко Змајевић.*- Годишњак Поморског музеја, Котор II/1953 - Споменица, стр. 26-27.
91. *Милош Вукасовић.*- Годишњак Поморског музеја, Котор II/1953 - Споменица, стр. 27-29.
92. *Капетан Иво Визин.*- Годишњак Поморског музеја, Котор II/1953 - Споменица, стр. 29-30.
93. *Из морнарске побуне у Боки Кофторској.*- Историјски записи, Цетиње, VI/1953, књ. IX, св. 1, стр. 153-160.
94. *Црногорски пароброд "Јарослав" (извод из дневника).*- Историјски записи, Цетиње, VI/1953, књ. IX, св. 2, стр. 512-518.
95. *Поморски музеј у Кофтору.*- Борба, Београд 1953, бр. 15, I.
96. *Pomorski muzej u Kotoru.*- Muzeji, Zagreb, 1953, knj. 8. str. 77-81.
97. *Поморска привреда Црне Горе и њен развој.*- Побједа, Титоград X/1953, бр. 99, 10. XII, стр. 2-3.

1954.

98. *Kotor kao pomorsko središte.*- Pomorstvo, Rijeka, IX/1954, br. 6, str. 357.
99. *Kroz Pomorski muzej u Kotoru.*- Pomorstvo, Rijeka, IX/1954, br. 7-8, str. 417-418.
100. *Jedna četrdesetogodišnjica (smrt pom. kap. Filipa Hadžije i Milana Srzentića).*- Pomorstvo, Rijeka, IX/1954, br. 10, str. 547.
101. *Dnevnik kapetana Iva Vizina.*- Pomorstvo, Rijeka, IX/1954, br. 11, str. 620.
102. *Херцег-Нови и његов музеј.*- Просвјетни рад, Титоград, 1954, бр. 7, 1. VI.
103. *Усјеси Историјске секције у Кофтору.*- Просвјетни рад, Титоград, 1954, бр. 7, 1. XII, стр. 5. Потпис: И. З.
104. *Бокељи у првом српском усјанку.*- Побједа, Титоград, XI/1954, бр. 31, 11. IV, стр. 4.

105. *Бокељски морнари.*- Југославија, Београд, 1954, св. VIII, стр. 44-45.

1955.

106. *О ѓубицима йераишких бродова у борби са ѓусарима.*- Годишњак Поморског музеја, Котор III/1955, стр. 69-76. Summary.

107. *Бродолом койорскоѓ брода на обали Айулије.*- Годишњак Поморског музеја, Котор III/1955, стр. 79-80. Summary.

108. *Pomorski muzej u Kotoru u minuloj godini.*- Pomorstvo, Rijeka, X/1955, br. 1, str. 51-52.

109. *Ivan Grego.*- Pomorstvo, Rijeka, X/1955, br. 1, str. 53.

110. *Petar Zambelić, pomorac i istraživač.*- Pomorstvo, Rijeka, X/1955, br. 10, str. 373.

111. *Поклајање аусйријске райне крсйарице "Зенйа".*- Историјски записи, Цетиње, VIII/1955, књ. XI, св. 1-2, стр. 390-396. Од стране француске флоте пред Кастрел-Лаством 16. VII 1914.

112. *Годишњак Поморскоѓ музеја у Койору.*- Просвјетни рад, Титоград, 1955, бр. 4. 1. VI, стр. 11.

113. *Пројагадне вечери Музејско-конзервайорске и архивисйичке недјеље.*- Просвјетни рад, Титоград 1955, бр. 7, 1. IX, стр. 6.

114. *Адмирал Марко Војновић.*- Годишњак Поморског музеја, Котор IV/1955, стр. 81-93. Summary.

115. *Бокељско йоморсйиво у вријеме француске окуйације Боке (1807-1813).*- Годишњак Поморског музеја, Котор IV/1955, стр. 95-110. Summary.

116. *Поморсйиво Бијеле (исйоријски йрикази).*- Годишњак Поморског музеја, Котор IV/1955, стр. 111-122. Summary.

1956.

117. *Поморсйиво Боке за вријеме руске уйраве (1806-1807).*- Годишњак Поморског музеја у Котору, V/1956, стр. 111-123. Summary.

118. *"Вјенчање Црне Горе с морем".*- Годишњак Поморског музеја у Котору, V/1956, стр. 229-234. Summary.

119. *Кар. Душан Радоњић.*- Pomorstvo, Rijeka, X/1956, br. 5, str. 212.

120. *Годишњак Поморскоѓ музеја.*- Просвјетни рад, Титоград, 1956, бр. 7. 1. IX, стр. 7. Потпис: Спект.

121. *Др Васиљ Појовић, йрофесор Универзйиетйа.*- Просвјетни рад, Титоград, 1956, бр. 9, 1. XI, стр. 5. Некролог.

122. *Svijetli primjeri pomorskih kapetana u Drugom bokeljskom ustanku.*- Naše more, Dubrovnik, III/1956, br. 2, str. 141-142.

1957.

123. *Прилози за исйорију улцињскоѓ ѓусарсйива и барбарсйива (18. вијек).*- Годишњак Поморског музеја, Котор, VI/1957, стр. 67-76. Summary.

124. *Пријава йоморске незѓоде.*- Годишњак Поморског музеја, Котор, VI/1957, стр. 199-200. Summary.

125. *Из Трећеѓ бокељскоѓ усйанка 1882. (Поводом седамдесетйиетйоѓо-*

- дишњице).- Годишњак Поморског музеја, Котор, VI/1957, стр. 229-233. Summary.
126. *Četrdesetogodišnjica Medovskih žrtava*.- Pomorstvo, Rijeka, XII/1957, br. 11, str. 505.
127. *Kap. Vlado Ivelić. (Povodom 15-godišnjice smrti)*.- Pomorstvo, Rijeka, XII/1957, br. 12, str. 542-543.
128. *Kap. Eugen Sbutega*.- Pomorstvo, Rijeka, XII/1957, br. 12, str. 543.
129. *Из Другог кривошијског усџанка*.- Историјски записи, Цетиње, XI/1957, књ. VIII, св. 1-2, стр. 315-320.
130. *Косџа Грујић: Дневник из херцеговачког усџанка б. VIII до 16. X 1875. године. Предговор и коменџар Пеџко Луковић, Београд 1956*.- Историјски записи, Цетиње, XI/1957, књ. VIII, св. 1-2, стр. 375-377. Приказ.
131. *Годишња скуџишџина Савеза музејско-конзерваторских друшџава ФНРЈ*.- Просвјетни рад, Титоград, 1957, бр. 6, 1. VI, стр. 13.

1958.

132. *Срџска џоморска закладна школа у Србини (џоводом сџогодишњице њеног оснивања)*.- Годишњак Поморског музеја, Котор, VII/1958, стр. 231-248. Summary.
133. *Трагом сликара Иванковића*.- Годишњак Поморског музеја, Котор, VII/1958, стр. 297-302. Summary.
134. *Јуначко дјело наших помораса на Оцеани 1926*.- Pomorstvo, Rijeka, XIII/1958, br. 1, str. 44.
135. *Робина морнара и Вок*.- Pomorstvo, Rijeka, XIII/1958, br. 2, str. 66-68.
136. *Prvi novosagrađeni brod Jugoslavenske oceanske plovidbe u matičnoj luci*.- Pomorstvo, Rijeka, XIII/1958, br. 6-7, str. 181-182.
137. *Др Илија Синдик*.- Историјски записи, Цетиње, XI/1958, књ. XIV, св. 1-2, стр. 442-445. Некролог.
138. *Како је Аусџрија намеџнула Бокељима војну обавезу*.- Весник Војног музеја, Београд, 1958, књ. 5, св. II, стр. 205-218.
139. *Скуџишџина џоморских музелаца у Дубровнику*.- Просвјетни рад, Титоград, 1958, бр. 1, I. I, стр. 7.
140. *Изложба у Поморском музеју у Коџору. (О џобуни бокељских морнара 1918. године)*.- Просвјетни рад, Титоград, 1958, бр. 3, I. III, стр. 8.

1959.

141. *Поморсџво и џрговина Паџџровића (XVII-XVIII в.)*.- Годишњак Поморског музеја, Котор, VIII/1959, стр. 87-97. Summary.
142. *Kotor*.- Pomorstvo, Rijeka, XIV/1959, br. 9, str. 317-318.
143. *Gotov je i predan prometu prvi dio luke Bar*.- Pomorstvo, Rijeka, XIV/1959, br. 12, str. 469-470.
144. *Rudi Đunio admiral bratovštine "Bokeljska mornarica"*.- Pomorstvo, Rijeka, XIV/1959, br. 12, str. 510.
145. *Tragom pomorskog kulturno-istorijskog nasljeđa Voke Kotorske*.- Naše more, Dubrovnik, V/1959, br. 2, str. 150-152.
146. *Поморски музеј у Коџору*.- Бока, билтен, Херцег-Нови, I/1959, бр. 11-12, стр. 18-19.

147. *Бокељски њоморци у сѡраним морнарицама*. - Бока, билтен, Херцег-Нови, I/1959, бр. 11-12, стр. 22.
148. *Развиѡаќ њоморсѡва на Црноѡорском ѡриморју*. - Зборник радова V конгреса географа ФНР Југославије, Цетиње, 1959, стр. 171-180.

1960.

149. *Поморсѡво и ѡрѡвина Паѡѡровића (XVIII-XIX в.)*. - Годишњаќ Поморског музеја, Котор, IX/1960, стр. 152-168. Summary.
150. *Rad Pomorskog muzeja u Kotoru u prošloj godini*. - Pomorstvo, Rijeka, XV/1960, br. 3, str. 146.
151. *Antun Milošević*. - Pomorstvo, Rijeka, XV/1960, br. 6, str. 207.
152. *Jedan prilog povijesti naših pomorskih muzeja*. - Pomorstvo, Rijeka, XV/1960, br. 6, str. 243.
153. *Bokeljski pomorci u Narodnom preporodu*. - Pomorstvo, Rijeka, XV/1960, br. 8-9, str. 260-261.
154. *Don Niko Luković. (Povodom pedesetogodišnjice rada)*. - Pomorstvo, Rijeka, XV/1960, br. 10, str. 416.
155. *Сѡасић и Маѡера*. - Бока, билтен, Херцег-Нови, II/1960, бр. 7-8, стр. 8.
156. *Ињ. Винко Ђуровић*. - Бока, билтен, Херцег-Нови, II/1960, бр. 7-8, стр. 12.

1961.

157. *Simo Sekulić*. - Pomorstvo, Rijeka, XV/1961, br. 1, str. 51.
158. *Ulcinj (povodom 80-godišnjice oslobođenja - 1880-1960)*. - Pomorstvo, Rijeka, XV/1960, br. 1, str. 52-53.
159. *Приредба младих музичара у Коѡору*. - Просвјетни рад, Титоград, 1961, бр. 11, 1. VI, стр. 5.
160. *Dinko Franetović: Istorija pomorstva i ribarstva Crne Gore do 1918*. - Бока, билтен, Херцег-Нови, III/1961, бр. 12, стр. 5.
161. *Музички живоѡ Коѡора*. - Бока, билтен, Херцег-Нови, III/1961, бр. 16, стр. 5.

1962.

162. *Бока и Народни ѡреѡрод на ѡриморју*. - Годишњаќ Поморског музеја, Котор, X/1962, стр. 183-207. Summary.
163. *Поморски музеј у Коѡору (1902-1962)*. - Годишњаќ Поморског музеја, Котор, X/1962, стр. 367-372. Summary.
164. *Povodom proslave 300-godišnjice peraškog slikara Tripa Kokolje*. - Pomorstvo, Rijeka, XVII/1962, br. 4-5, str. 142.
165. *Brod Perast spušten u more u Malom Lošinj*. - Pomorstvo, Rijeka, XVII/1962, br. 4-5, str. 118-119.
166. *Pomorstvo Crnogorskog primorja kroz školstvo, kulturu i nauku*. - Pomorstvo, Rijeka, XVII/1962, br. 7-8, str. 260.
167. *Прослављена је шездесѡѡгодишњица Поморскоѡ музеја у Коѡору*. - Просвјетни рад, Титоград, 1962, бр. 18, 15. IX, стр. 5.
168. *Bokeljsko pomorstvo u Napoleonskom dobu*. - Pomorski zbornik, Zagreb, 1962, jubilarni broj, str. 1819-1832.

1963.

169. *Посјећа Франа Јосифа Боки Коџорској и њене пољопривредне посљедице.*- Годишњак Поморског музеја, Котор, XI/1963, стр. 187-203. Summary.
170. *Inž. Milan Trifunović.*- Pomorstvo, Rijeka, XVIII/1962, br. 1, str. 48.
171. *Dragocjeni prinos uspomeni našeg pomorskog velikana (admirala Matije Zmajevića).*- Pomorstvo, Rijeka, XVII/1963, br. 12, str. 402.
172. "Бесана шумска ноћ". (*Приредба Музичке школе у Коџору*).- Просвјетни рад, Титоград, 1963, бр. 12, стр. 15.

1964.

173. *Прилози за историју поморства и трговине Будве.*- Годишњак Поморског музеја, Котор, XII/1964, стр. 167-186. Summary.
174. *Поморски зборник, књига I за 1963. год.*- Годишњак Поморског музеја, Котор, XII/1964, стр. 289-291. Summary.
175. *Udruženje Bokeljska tornarica.*- Pomorstvo, Rijeka, XIX/1964, br. 11-12, str. 380.
176. *Filip Hadžija i Milan Srzentić. Pedesetogodišnjica njihove mučeničke smrti.*- Pomorstvo, Rijeka, XIX/1964, br. 11-12, str. 380.
177. *Povodom restauracije slike "Kapetan Marko Martinović uči bokeljske bojarje".*- Pomorski zbornik, Zadar, 1964, knj. 2, str. 633-640.
178. *Значајан скуп музичких предавања Југославије.*- Просвјетни рад, XI/1964, бр. 13-14, 1-15. XI, стр. 6.
179. *Једна Њеџошева слика израђена у Кини.*- Старине Црне Горе, Цетиње, II, 1964, стр. 99-101. Резюме.

1965.

180. *Поморство Ораховца.*- Годишњак Поморског музеја, Котор, XIII/1965, стр. 99-117. Summary.
181. *Поморски зборник, бр. 2.*- Годишњак Поморског музеја, Котор, XIII/1965, стр. 203-204. Summary.
182. *U povodu porinuća m. b. "Admiral Zmajević".*- Pomorstvo, Rijeka, XX/1965, br. 1, str. 32.
183. *Čestitka za 20-godišnjicu časopisa ("Pomorstvo").*- Pomorstvo, Rijeka, XX/1965, br. 10, str. 336.
184. *Kap. Josip Kosović.*- Pomorstvo, Rijeka, XX/1965, br. 10, str. 345.
185. *Rad Pomorskog muzeja u prošloj godini.*- Pomorstvo, Rijeka, XX/1965, br. 11-12, str. 412.
186. *Прва пресуда пријекоја суда у Боки 1914. године Филију Хаџију и Милану Срзентићу.*- Историјски записи, Титоград, XVIII/1965, књ. XXII, св. 3, стр. 508-521.
187. *Капетан Динко Франејковић.*- Историјски записи, Титоград, XVIII/1965, књ. XXII, св. 4, стр. 710-712. Био-библиографија (умро 17. X 1964. на Хвару).
188. *Народи Југославије, изд. САНУ, Београд 1965, књ. CCCLXXXV,* Етнографски институт, књ. 13. И. Злоковић је један од 49 сарадника.

1966.

189. *Прилози за историју поморсџва и трговине Рисна*.- Годишњак Поморског музеја, Котор, XIV/1966, стр. 5-33. Summary.
190. *Admiral Marko Vojnović*.- Mornarički glasnik, Beograd, 1966, br. 1, str. 63-73.
191. *Kapetan Marko Martinović*.- Mornarički glasnik, Beograd, 1966, br. 1, str. 84-87.
192. *Peraštanin Matija Zmajević*, ruski admiral.- Mornarički glasnik, Beograd, 1966, br. 5, str. 788-793.
193. *Kontraadmiral Marko Florio*.- Pomorski zbornik, Zadar, 1966, knj. 4, str. 565-570.

1967.

194. *Сџиридон Гојчевић*.- Годишњак Поморског музеја, Котор, XV/1967, стр. 147-165. Summary.
195. *Dr Marko Gorčević*.- Pomorstvo, Rijeka, XXII/1967, br. 1, str. 44.
196. *Osamdesetogodišnjica don Nika Lukovića*.- Pomorstvo, Rijeka, XXII/1967, br. 4-5, str. 169.
197. *Antonije Đurović, brodski radiotelegrafista I kl.*- Pomorstvo, Rijeka, XXII/1967, br. 6, str. 212.
198. *Осам деценија дон Ника Луковића*.- Политика, Београд, бр. 19207, 26. III, 1967, стр. 212.
199. *Франо Ућелини један из џлејаде народних трибуна*.- Политика, Београд, 1967, бр. 19469, 17. XII, стр. 20.

1968.

200. *Два џисма Сџиридона Гојчевића Илији Гарашанину*.- Годишњак Поморског музеја, Котор, XVI/1968, стр. 157-165. Summary.
201. *Драђиша Полужански*.- Годишњак Поморског музеја, Котор, XVI/1968, стр. 281-283. Summary.
202. *Kapetan Stevo Gorčević*.- Pomorstvo, Rijeka, XXIII/1968, br. 5-6, str. 166.
203. *Петар Шеровић*.- Историјски записи, Титоград, XXI/1968, књ. XXV, св. 2, стр. 327-330.
204. *Два џисма Сџиридона Гојчевића Илији Гарашанину*.- Историјски записи, Титоград, XXI/1968, књ. XXV, св. 4, стр. 649-655.
205. *Франо Ућелини-Тице, Поводом 30-годишњице смрти*.- Просвјета, Загреб, XXV/1968, бр. 576-577, стр. 17-18.
206. *Научно одликовање Ристиа Ковијанића*.- Просвјета, Загреб, XXV/1968, бр. 576-577, стр. 19.
207. *Петар Шеровић - ин мемориам*.- Старине Црне Горе, III-IV, Цетиње, 1968, стр. 257.

1969.

208. *Прилози за историју усџанка у Боки Коџорској 1869. године*.- Годишњак Поморског музеја, Котор, XVII/1969, стр. 101-122. Summary.
209. *Повијест џокока Брача*.- Годишњак Поморског музеја, Котор,

- XVII/1969, стр. 225-226. Summary.
210. *Андрија Томић-Арменко*.- Годишњак Поморског музеја, Котор, XVII/1969, стр. 247-248.
211. *Анђилица Дабиновић-Маџар*.- Годишњак Поморског музеја, Котор, XVII/1969, стр. 249-250.
212. *Наша најстарија поморска школа*.- Просвјета, Загреб, XXVI/1969, бр. 578-579, стр. 16.
213. *Први покушај увођења редовног колског саобраћаја на релацији Каменари - Херцег-Нови*.- Бока, Херцег-Нови, 1969, књ. 1, стр. 129-135.

1970.

214. *У спомен преминулог сарадника и члана редакције Годишњака дон Ника Луковића*.- Годишњак Поморског музеја, Котор, XVIII/1970, стр. 7-11. Summary.
215. *Поморско Сјолива*.- Годишњак Поморског музеја, Котор, XVIII/1970, стр. 63-80. Summary.
216. *Međunarodni kongres pomorskih istoričara*.- Pomorstvo, Rijeka, XXV/1970, br. 1-2, str. 52.
217. *Don Niko Luković*.- Pomorstvo, Rijeka, XXV/1970, br. 5-6, str. 186.
218. *Oktobarska nagrada kap. Štumbergera*.- Naše more, Dubrovnik, XVII/1970, br. 1, str. 34.
219. *Бокелска морнарица његује свијетле традиције нашег поморског*.- Морнарички гласник, Београд, 1970, бр. 1, стр. 59-63.
220. *Наши поморци: Пећар Желалић, Пећар Замбелић, кап. Филип Хаџија, кап. Милан Срзенић, Милан Сјасић, Серџије Машера*.- Просвјета, Загреб, XXVIII/1970, бр. 596-597, стр. 11-13.
221. *Проф. Вицко Тривковић*.- Бока, Херцег-Нови, 1970, књ. 2, стр. 235-240.
222. *Залив без бродова*.- Побједа, Титоград, XXVIII/1970, бр. 2933, 11. VI, стр. 5.
223. *Vokokotorski zaliv. Kolijevka pomorstva bez brodskih pruga*.- Vjesnik, Zagreb, br. 8559, 16. XII 1970.
224. *Испакнутије личности*.- У: Котор (монографија), Загреб, 1970, стр. 129-136.
225. *Два деценија рада Которске секције историчара*.- Которска секција Друштва историчара Црне Горе 1948-1968, Котор 1970, стр. 11-81. Коаутор: Војислав Бољевић-Вулековић.
226. *Библиографија радова дон Ника Луковића*.- Которска секција Друштва историчара Црне Горе 1948-1968, Котор, 1970, стр. 197-207. Коаутор: Томо Радуловић.
227. *Пећар Шеровић*.- Которска секција Друштва историчара Црне Горе 1948-1968, Котор, 1970, стр. 209-212.

1971.

228. *Бијка код Лейџана (поводом 400-годишњице)*.- Годишњак Поморског музеја, Котор, XIX/1971, стр. 51-58. Summary.
229. *Прва поморска засјава Кнежевине Србије*.- Годишњак Поморског

- музеја, Котор, XIX/1971, стр. 59-68. Summary.
230. *Dr Radojica F. Barbačić: Poškropljeni z morem.*- Годишњак Поморског музеја, Котор, XIX/1971, стр. 237-239. Summary.
231. *У сјомен кај. Винка Барџуловића (1892-1970).*- Годишњак Поморског музеја, Котор, XIX/1971, стр. 277-279.
In memoriam.
232. *Plovna izložba slika (slikara Mata Đuranovića).*- Pomorstvo, Rijeka, XXVI/1971, br. 2, str. 81.
233. *Један љилоџ историји.*- Бока (лист), Котор, I/1971, бр. 9, стр. 13.
234. *Кнезлашки мир и побједа Народне сјранке у Далмацији.*- Бока, Херцег-Нови, 1971, књ. 3, стр. 87-93.
235. *Галерија у Вериџама.*- Политика, Београд, 1971, бр. 21. VII.
236. *Усјанак у Боки Коџорској 1869. године.*- "Вјетром вијани" споменица СДК "Просвјета", Загреб, 1971, стр. 259-266.

1972.

237. *Годишњак Поморског музеја у Коџору 1952-1972.*- Годишњак Поморског музеја, Котор, XX/1972, стр.19-25. Summary.
238. *Један заборављени џоморски белеџрисџа.*- Годишњак Поморског музеја, Котор, XX/1972, стр. 271-279. Summary.
О кап. Божу Ђаји.
239. *"Усјанак у Боки Коџорској 1869. године".*- Бока (лист), Котор, II/1972, бр. 20, стр. 7.
240. *Осамдесет година Мирослава Шџумберџера.*- Бока (лист), Котор, II/1972, бр. 31, стр. 5.
241. *Pomorstvo manjih naselja Boke Kotorske.*- U: 12. vjekova Bokeljske mornarice, Zagreb, 1972, str. 104-112.

1973.

242. *Књига млеџачких докумената о џриџадницима џлемена Никишџи насељених у Рисну.*- Годишњак Поморског музеја, Котор, XXI/1973, стр. 35-57. Summary.
243. *Радџица Ф. Барбалић - И. Јурковић: Оџловиџи Кај Хорн.*- Годишњак Поморског музеја, Котор, XXI/1973, стр. 195-196. Summary.
244. *Кај. Божо Раџовац.*- Годишњак Поморског музеја, Котор, XXI/1973, стр. 217. In memoriam.
245. *Проф. Мирослав Монџани.*- Годишњак Поморског музеја, Котор, XXI/1973, стр. 218. In memoriam.
246. *Pomorski muzej u Kotoru. Povodom 20-godišnjice obnove 1952-1972.*- Naše more, Dubrovnik, XX/1973, br. 1-2, str. 54-55.
247. *Vožo Rapovac, kapetan duge plovidbe.*- Naše more, Dubrovnik, XX/1973, br. 1-2, str. 68. In memoriam.
248. *Marko Martinovich učeći principe i gospodu moskovsku na morski nauk.*- Vjesnik, Zagreb, 19. i 20. VIII 1973.
249. *Бокелска морнарица најсџарија на свиџеџу.*- Политика, Београд 1973, бр. 21623, 16. XII, стр. 10.
250. *Васиљ Поџовић (1887-1941).*- Зборник Которске секције Друштва

- историчара Црне Горе - 1, Котор, 1973, стр. 183-185.
251. *Мирјана Појовић (1920-1959)*. - Зборник Которске секције Друштва историчара Црне Горе - 1, Котор, 1973, стр. 187-188.
252. *Мајо Бурановић (1895-1973)*. - Зборник Которске секције Друштва историчара Црне Горе - 1, Котор, 1973, стр. 209-211.
253. *Сјећања на Ђура Субојића*. - Зборник Которске секције Друштва историчара Црне Горе - 1, Котор, 1973, стр. 213-217.
254. *Др Косја Милутиновић, Војводина и Далмација 1860-1914, Нови Сад 1973*. - Зборник Которске секције Друштва историчара Црне Горе-1, Котор 1973, стр. 253-254.
- 1974.
255. *"Morski nauk i vladanje Marka Martinovića (1698-1973, !1793)*. - Mornarički glasnik, XXIV/1974, br. 2, (mart-april), str. 213-221.
256. *Поморски њланови Сиридона Гојчевића - сина*. - Годишњак Поморског музеја, Котор, 1974 XXII, стр. 57-70. Summary.
257. *Кај. Тихомир Дабиновић*. - Годишњак Поморског музеја, Котор, 1974 XXII, стр. 279-280.
258. *Кајејан Александар (Лесо) Павковић*. - Бока, 6-7, Херцег-Нови, 1975, стр. 209-219. Résumé.
- 1975.
259. *Jedna rasprava prof. kap. Pava Radimiri iz geologije Boke Kotorske objavljena 1893. godine*. - Godišnjak Pomorskog muzeja, Kotor, 1975 XXIII, str. 49-60. Summary.
260. *Др Нико С. Марјиновић (1914-1975)*. - Годишњак Поморског музеја, Котор, 1975, XXIII, стр. 205-206. In memoriam.
261. *Инџ. ѡроф. Винко Ђуровић (1894-1975)*. - Годишњак Поморског музеја, Котор, 1975, XXIII, стр. (207)-208. Некролог.
- 1976.
262. *Рисјо Ковијанић*. - Годишњак Поморског музеја, Котор, 1976, XXIV, стр. 191-194.
Поводом осамдесетогодишњице живота.
- 1977.
263. *Предговор*. У: Ана Шпадијер, Библиографија Гласника Народног универзитета Боке Которске 1934-1940. године. - Библиографски вјесник, Цетиње, VI/1977, бр. 2/3, стр. 91-95.
264. *Годишњак Поморског музеја у Кошору (1952-1977)*. - Годишњак Поморског музеја, Котор, 1977, XXIV, стр. 17-24. Summary.
- 1978.
265. *Трајом радова Павла Мијовића*. - Бока, 10, Херцег-Нови, 1978, стр. 319-326. Summary.
266. *Каретан Богдан Дабиновић*. - Godišnjak Pomorskog muzeja, Kotor, 1978, XXVI, str. 109-115. Summary.

267. *Књиџа о древном б̄раду* - Которски медаљони од Риста Ковијанића (издање: Центар АРС, Београд, 1976).- Годишњак Поморског музеја, Котор, 1978, XXVI, стр. 187-188.
268. *Priručnik iz turističke navigacije*.- Naše more, Dubrovnik, XXV/1978, br. 2/3/4, str. 122-123. Приказ књиге Милоша Липовца.
- 1979.
269. *Кај. Марко В. Бурковић*.- Годишњак Поморског музеја, Котор, 1979-1980, XXVII-XXVIII, стр. 117-128. Summary.
270. Др Милош Дробњаковић 1883-1978.- Годишњак Поморског музеја, Котор, 1979-1980, XXVII-XXVIII, стр. 217-219. Некролог.
271. *Akademik dr Grga Novak*.- Godišnjak Pomorskog muzeja, Kotor, 1979-1980, XXVII-XXVIII, str. 221-224. Некролог.
- 1980.
272. *Vladislav - Vlado Brajković (povodom 75-godišnjice)*.- Вока, 12, Нерцег-Нови, 1980, str. 325-328.
273. *Кајетан Томо Радуловић (поводом 80-годишњице)*.- Зборник Которске секције Друштва историчара Црне Горе, 1980, 2, стр. 77-78.
274. *Иво Перић, Далмаћински сабор 1861-1912 (1918), Задар, 1978*.- Зборник Которске секције Друштва историчара Црне горе, 1980, 2, стр. 117-120. Приказ.
275. *Дон Нико Луковић*.- Зборник Которске секције Друштва историчара Црне Горе, 1980, 2, стр. 141-150.
- 1981.
276. *Поморски музеј Црне Горе - Коџор (1952-1982)*.- Годишњак Поморског музеја, Котор, 1981-1982, XXIX-XXX, стр. 23-30. Summary.
277. *Druga rasprava prof. kap. Pava Radimiri iz geologije Boke Kotorske 1890. godine*.- Godišnjak Pomorskog muzeja, Kotor, 1981-1982, XXIX-XXX, str. 73-83. Summary.
278. *Pomorstvo Lošinja i Cresa*.- Godišnjak Pomorskog muzeja, Kotor, 1981-1982, XXIX-XXX, str. 137-139. Summary.
279. *Илија Масловар*.- Годишњак Поморског музеја, Котор, 1981-1982, XXIX-XXX, стр. 141-142. In memoriam.
280. *Никола Вучковић*.- Годишњак Поморског музеја, Котор, 1981-1982, XXIX-XXX, стр. 143. Некролог.
281. *Кај. Грација Билафер*.- Годишњак Поморског музеја, Котор, 1981-1982, XXIX-XXX, стр. 145. Некролог.
- 1982.
282. *Мирко Комненовић*.- Бока, 13/14, Херцег-Нови, 1982, стр. 105-127. Са фотографијом. Summary.
- 1983/1984.
283. *Један прилоџ о њоморцима Цицовићима*.- Годишњак Поморског музеја, Котор, 1983-1984, XXXIII-XXXIV, стр. 141-149. Summary.

284. *Dr Rade Petrović: Nacionalno pitanje u Dalmaciji u XIX stoljeću.*- Godišnjak Pomorskog muzeja, Kotor, 1983-1984, XXXIII-XXXIV, str. 203-208. Приказ.
285. *Сјасоје-Пајо Велимировић.*- Годишњак Поморског музеја, Котор, 1983-1984, XXXIII-XXXIV, стр. 217-218.
- 1985/1986.
286. *Бокељи у лоџору на осјерву Лијари (1941-1943).*- Бока, 17, Херцег-Нови, 1985, стр. 259-275. Summary.
287. "Бока". *Зборник радова из науке, културе и умјетности, бр. 15-16, Херцег-Нови, 1984. године.*- Зборник Которске секције Друштва историчара Црне Горе, 1985, 3, стр. 93-94. Приказ.
288. *Проф. др Косија Милутиновић: Студије из српске и хрватске историографије.*- Годишњак Поморског музеја, Котор, 1985-1986, XXXIII-XXXIV, стр. 179-180. Приказ.
- 1987/1988.
289. *Др Мирослав Лукевић: Казивања прошлости.*- Годишњак Поморског музеја, Котор, 1987-1988, XXXV-XXXVI, стр. 181-183. Summary.
290. *Нико Никетић.*- Годишњак Поморског музеја, Котор, 1987-1988, XXXV-XXXVI, стр. 207-209. In memoriam.
291. *Дон Нико Луковић: Љетовалишта Прчањ - Бока Кошорска, Прај 1928.*- Бока, 19, Херцег-Нови, 1987, стр. 347-349. Приказ.
292. *Кошорски бискуп Франо Ућелини-Тице. (Поводом 50-годишњице смрти 1937-1987).*- Бока, 20, Херцег-Нови, 1988, стр. 273-275.
293. *Књига Шпира Милиновића. Прилој Вуковој години.*- Зборник Которске секције Друштва историчара Црне Горе, 1988, 4, стр. 53-57.
294. "Јарослав" - *први црногорски пароброд дуге иловидбе.*- Зборник Которске секције Друштва историчара Црне Горе, 1988, 4, стр. 167-172.
295. *Knezlaški mir i pobjeda Narodne stranke u Dalmaciji.*- Вока, 20/1. Izbor radova (fototipija), Herceg-Novi, 1988, str. 101-107. Résumé.
296. *Др Миленко Пасиновић: Кошор.*- Годишњак Поморског музеја, Котор, 1989-1990, XXXVII-XXXVIII, стр. 119-120. Summary.

III ЛИТЕРАТУРА О ИГЊУ ЗЛОКОВИЋУ

1. БОЉЕВИЋ-ВУЛЕКОВИЋ, Војислав: *Гимназија "Стефан Митров Љубиша" 1865-1965*, Котор, 1973, 120. стр.
2. БОЉЕВИЋ-ВУЛЕКОВИЋ, Војислав: *Развој поморског школства на Црногорском приморју.*- Зборник Више поморске школе, 1. Котор, 1974, стр. 77-106.
3. БОЉЕВИЋ-ВУЛЕКОВИЋ, Војислав: *Шездесет година културно-просвјетног и научног рада професора Игњатија Злоковића.*- Годишњак Поморског музеја у Котору, XXXI-XXXII/1983-1984, стр. 11-12. Summary.

4. БОЉЕВИЋ-ВУЛЕКОВИЋ, Војислав: *Игњатије Злоковић*.- Приморске новине, Будва, XXVI/1977, бр. 421, 26. XII, стр. 9.
In memoriam.
5. ДАВИДОВИЋ, Душан: *Игњатије Злоковић. Живої иосвећен Боки и йоморсїву*.- Бока (лист), Котор, XII/1992, бр. 479, 1. IV, стр. 5.
6. БУРАШКОВИЋ, Лидија: In memoriam. *Игњатије Злоковић: вијек иосвећен науци*.- Побједа, LIV/1997, бр. 1152, 30. XII, стр. 12.
7. ZLOKOVIC, Ignjatije: *Uspomene iz tog školovanja u Zadru*.- Zadarska revija, 5-6, Zadar, 1974, str. 537-543.
8. ЗЛОКОВИЋ, Игњатије: *Бокељи у лоџору на осїрву Лиїари (1941-1943)*.- Бока, 17, Херцег-Нови, 1985, стр. 259-276.
9. ЗЛОКОВИЋ, Игњатије: *Једна ойїужница сїецијалноџ фашистїичкоџ суда у Риму йроїїив зрује јуџословенских инїїернираца на Лиїарима 1942. ѓодине*.- Историјски записи, XXXIII/1976, бр. 2, стр. 309-321.
10. КОВИЈАНИЋ, Ристо: *Игњатије (Игњо) Злоковић. Поводом 80-ѓодишњице живоїа*.- Бока, 10, Херцег-Нови, 1978, стр. 341-346.
11. КОСТИЋ, Васко: *Игњатије-Игњо Злоковић*.- Бока (лист), Котор, XXVII/1998, бр. 529-530, децембар-јануар, стр. 14. Потпис: В. К.
In memoriam.
12. КОСТИЋ, Душан: *Проф. Игњатије Злоковић*.- Политика, LXVI/1969, бр. 19860, 19. I, стр. 22.
Наднаслов: Разговори ове недеље.
13. LEONETTI, Dal Pont, Zocchi, AULA IV, Processi del Tribunale Speciale fascista, Roma, 1962, стр. 504-558.
14. МИЛУТИНОВИЋ, Коста: *Шестї деценија рада Игњатија Злоковића*.- Зборник Которске секције Друштва историчара Црне Горе, Котор, 1985, стр. 47-48.
15. ПАСАРИЋ-Дубровчанин, Ратко: *Лик и дјело Игњатија Злоковића йрофесора. Уз 60. ѓодишњицу йлодноѓ рада*.- Весник, Нови Сад, 1984, бр. 735, стр. 6.
16. РАДУЛОВИЋ, Томо: *Библиоѓрафија радова Игњатија Злоковића (йоводом 50-ѓодишњице йросвјеїноѓ рада)*.- Зборник Которске секције Друштва историчара Црне Горе, 1, Котор, 1973, стр. 239-252.
17. Редакција: *Игњатија Злоковића (уз 60-ѓодишњицу рада)*.- Бока, 15-16, Херцег-Нови, 1984, стр. 5-6.
18. МИЛУТИНОВИЋ, Коста, *Зборник койорских књижевника и историчара*.- Књижевне новине, Београд, јануара 1975, бр. 492, 1. VII, стр. 2. Потпис: К. М.
19. PASINOVIĆ, Milenko: *80 godina života i 55 godina prosvjetno-kulturnog i naučnog rada profesora Ignjatija Zlokovića*.- Naše more, Dubrovnik, XXV/1978, br. 2/3/4, str. 123-124.
20. СТИПАНИЋ, Ернест: *80-ѓодишњица Игњатија Злоковића*.- Политика, LXXV/1978, бр. 23079, 7. I, стр. 14.

ПРИКАЗИ И БИЉЕШКЕ

КРАЉ НИКОЛА - ЛИЧНОСТ, ДЈЕЛО И ВРИЈЕМЕ Том I и II, Црногорска академија наука и умјетности, Подгорица, 1998, 1095 страна

Црногорска академија наука и умјетности организовала је Међународни научни скуп на тему: Краљ Никола - личност, дјело и вријеме, почетком октобра 1997. године у Подгорици. Радови поднесени на овом скупу, укупно 69, заједно са дискусијом, штампани су и објављени под истим насловом 1998. године.

Дугогодишња владавина, око 60 година, Николе I Петровића Његоша Црном Гором и његов дуг живот (80 година) били су научни изазов за историчаре, историчаре књижевности, правнике, економисте, етнологе, социологе и друге да приступе интердисциплинарној обради периода или епохе Николе I Петровића Његоша и његовог дјела.

Скоро 60 година живота једне државе и њеног народа свакако је период који у историјском значењу ваља респектовати. Још ако је то вријеме оличено владавином једне снажне личности какав је био Никола I у којем је Црна Гора закорачила да гради ново, савременије, демократскије и богатије друштво и државу, онда тај развој и та личност заслужују пажњу науке. Пошто епоха владавине Николе I није до краја научно истражена и обрађена, био је то разлог више за одржавање овог научног скупа. Осим тога, о Николи I Петровићу постоје контравер-

зна мишљења, како о његовој личности тако и о његовој улози у историји Црне Горе, што је такође утицало на одређивање за организовање и одржавање овог скупа.

Радови објављени у Зборнику, могло би се рећи, да свеобухватно приказују најзначајнији период историје Црне Горе на основу најновијих истраживачких резултата, мада има и понављања неких већ општих ставова и познатих чињеница. Сагледан је и оцијењен Никола I и као државник и као писац са свих историјских аспеката. Зборник радова садржи највише радова из историје, што је и разумљиво, затим из историје књижевности, права, етнологије, економије, културе, просвјете, етике и других научних и стручних дисциплина. Ради читаоца наводимо имена аутора и наслове њихових радова: Драгутин Вукотић, Осврт на личност и дјело Николе I Петровића Његоша; Миомир Дашић, О неким општим погледима на Црну Гору епохе краља Николе (1860-1918); Михаило Војводић, Политика према Црној Гори 1878-1903; Богумил Храбак, Посљедње године краља Николе; Радоман Јовановић, Краљ Никола у свјетлу црногорско-руских односа до 1910. године; Гојко Миљанић, Књаз Никола у рату 1876-1878; Митар Ђуришић, Краљ Никола у Првом балкан-

ском рату; Ратислав Терезиоски, Подсећање на значај руских архива за проучавање историје Црне Горе; Вера Весковић - Вангели, "Македонски глас" о односима Црне Горе према македонском питању (1913-1914); Славко Вукчевић, Никола Петровић - врховни командант црногорске војске; Александар Драшковић, Војни аспект делатности краља Николе Петровића од атентата у Сарајеву до слома црногорске државе јануара 1916; Здравко Антонић, Књаз Никола и Босанско-херцеговачки устанак; Славица Ратковић - Костић, Делатност Александра Девина у корист Црне Горе и краља Николе 1916-1923. године; Лука Вукчевић, Став књаза Николе према анексији Босне и Херцеговине 1908; Ранко Пејић, Краљ Никола на страницама "Сарајевског листа"; Милић Петровић, Посета књаза Николе Петровића Београду 1896. и краља Александра Обреновића Цетињу 1897; Иван Кустудија, Никола I Петровић и изванци; Борђе Борозан, Сјеверна Албанија и Албанци у политичким плановима краља Николе; Живко Андријашевић, Књаз Никола као личност - у политици Црне Горе (1860-1878); Радослав Распоповић, Дипломатија краља Николе I Петровића послје проглашења Црне Горе за краљевину; Валериј Иванович Јаровиј, Црногорци у Украјини у другој половини XIX и почетком XX вијека; Чедомир Лучић, Варијабилне сфере Николе Петровића у историјском процесу развоја Црне Горе; Јован Чађеновић, Лик краља Николе у мемоарима Симе Поповића; Зоран Лакић, Књаз и краљ Никола I Петровић у објављеним записима својих најближих сарадника; Перко Војиновић, Српство књаза (краља) Николе Петровића у политичким списима; Велимир Иветић, Књаз Никола I и Црна Гора у мемоарским записима Стеве Чуцурила; Саша Кнежевић, Књаз Никола и Гледстон; Бранко Момчиловић, Стилман о књазу Николи и Црној Гори; Милорад Мијушковић и Михаило

Љумовић, Мјере за унапређење пољопривреде у Црној Гори у вријеме краља Николе; Смиљана Ђуровић, Модернизација привредног живота у Црној Гори за време краља Николе; Драгиша Ђоковић, Краљ Никола и финансијски проблеми Црне Горе у периоду његове владавине; Милинко Шарановић и Радомир Миловић, Однос краља Николе према развоју енергетике и индустрије; Бранислав Маровић, Никола I и економски развој државе - планови и остварења; Шербо Растодер, Вјерска политика краља Николе 1878-1912 (односно према муслиманима); Мијат Шуковић, Дјело, вријеме и личност књаза Николе виђени кроз доношење и садржину Устава за Књажевину Црну Гору од 1905. и политичке борбе око њега; Владимир Јовићевић, Устав за Књажевину Црну Гору из 1905. године; Биљана Ђуричић, Улога краља Николе у законодавној дјелатности; Милош Луковић, Књаз Никола и Валтазар Богишић; Милисав Чизмовић, Значај ОИЗ-а у великом дјелу Николе I; Милан Крсмановић, Етика слободарске борбе краља Николе I Петровића; Зорка Мрваљевић, Неке особености социо-културног развоја Црне Горе након Берлинског конгреса; Милева Филиповић, Краљ Никола и "потштеност жена"; Драгана Радојичић, Положај жене у Црној Гори за вријеме краља Николе; Божо Вуковић, Етички однос краља Николе према противнику; Бранко Поповић, Краљ Никола као беседник; Чедо Вуковић, Мисаоно-етичка својства једног прогласа књаза Николе; Драго Ђупић, Језик прозних дјела Николе I Петровића; Димитрије Машановић, Кључне релације pjesниковог личног и колективног идентитета и континуитета, етноса и етоса; Крсто Пижурица, Краљ Никола и његов двор у прози Михаила Лалића; Живко Ђурковић, Умјетничко у мемоарима краља Николе; Весна Килибарда, Осврт на италијанске преводе књижевног дјела Николе I Петровића Његоша; Бојка Ђукановић,

Никола I Петровић и Александар Ди-вају; Богдан Косановић, Руска ратна периодика о Николи I Петровићу и Његошевој поезији; Петар Чабаркапа, Родољубље у лирици Николе I Петровића; Живомир Младеновић, Књаз Никола у очима Симе Матавуља; Душан Михаиловић, "Балканска царица" између романтичне и идејне драме; Душан Матиновић, Улога књаза-краља Николе I Петровића Његоша у настанку и раду културних институција, покретање (и сарадњи) периодичних публикација у Црној Гори; Милош Старовлах, Просвјетна политика Краља Николе; Сенка Бабовић - Распоповић, М. Ф. Рајевски и културно-просвјетно посредовање Русије у Црној Гори 1869; Марија Црнић-Пејовић, Бока Которска и њени ствараоци за владавине Николе I Петровића у периодици Црне Горе и њени ствараоци у периодици Боке; Здравко Делетић, Изградња школског система у Црној Гори од 1860. до 1916. године; Јован Пејин, Краљ Никола и цртице из његовог доба у кикиндским календарима до 1914. године; Гаврило Шћепановић, Ратни санитет у Црној Гори за време владавине Николе I Петровића; Бранислав Пешић и Божидар Распоповић, Улога књаза Николе у развоју санитета (здравствене службе) у Црној Гори; Бранислав Ковачевић, Организовани

облици спортског живота у Црној Гори као дио опште културе у доба Николе I Петровића; Јован Поповић, Архивска грађа у Архиву Југославије о личности краља Николе Петровића Његоша; Чедомир Пејовић, Писма Николе I Петровића Његоша.

Зборник радова је отворио и покренуо за даљу научну расправу и истраживање више проблема и питања на која наука треба да да своје одговоре као што су: црногорски двор и његова улога, улога чланова владајуће породице (престолонаследника Данила, принчева, кћерки) како на унутрашњој тако и у спољној политици Црне Горе, најважнија кретања друштвеног развоја Црне Горе после 1878. године, као што су територијална и друштвена интеграција, затим уставност, парламентаризам, улога и значај врховног команданта црногорске војске Николе I, морални и психолошки портрет Николе I којег је красила изузетна особина познавања психологије маса, инострани капитал и његова улога, странци-научници и њихова улога у друштвено-економском развоју Црне Горе и др. Обрадом и дубљим научним истраживањем ових и других тема доћи ће се до реалније историјске слике о нашој нововјековној прошлости и о историјској улози и мјесту последњег династа из куће Петровића.

Др Бранислав Маровић

СРЕДЊОВЈЕКОВНА ИСТОРИЈА ЦРНЕ ГОРЕ КАО ПОЉЕ
ИСТРАЖИВАЊА, Зборник радова са Округлог стола
Историјског института, књига 3, Историјски институт
Републике Црне Горе, Подгорица 1999, 464 страна

Учешће на научним скуповима не мора увек да буде професионална рутина, задовољавање форме. Зналачки одабрана тема обично изненади својом подстицајношћу. Склад добре организације и одзива пошао је за руком Историјском институту Републике Црне Горе, под чијим је покровитељством 26. и 27. маја 1997. одржан округли сто под називом *Средњовјековна историја Црне Горе као поље истраживања*. Уопштен наслов крио је иза себе широко заснован оквир рада у којем је кроз три равни (историјско-географске целине на територији данашње Црне Горе, историјске изворе и велике историографске теме) требало осликати садашње стање медијевистике о Црној Гори и пружити скицу задатка за будућност. Изазов довољно велик да привуче број учесника и реферата достојан "репрезентативног научног скупа". Поврх тога, заступљеност стручњака из разних области одражава увек пожељан интердисциплинарни приступ који, путем непосредног сучељавања на скуповима, добија свој активни, плодни вид, утолико кориснији када се саопштења и дискусија преточе у штампану реч.

Након две године, на радост медијевистике, пред нама је зборник радова са округлог стола под истим називом.

На преко 450 страна своје место нашли су ауторизовани реферати и дискусија учесника, као и накнадно достављени радови аутора који су, спречени да присуствују скупу, обезбедили тиме своје посредно учешће. Уза све радове штампани су резимеи на француском (већином), енглеском и немачком језику. С друге стране, на души појединих учесника лежи одговорност што је, и поред узалудног стрпљења редакције, читалац остао ускраћен за један број саопштених реферата (не зна се којих). И поред тога, обим и разноврсност штампаног материјала сведочи о величини обрађених или покренутих питања.

Структура Зборника следи већ устаљена начела. Одељак *Ошварење Округлог стола* сачињавају *Уводна ријеч* *председавајућег* др Радослава Распоповића и *Поздравна ријеч* *председника Научног вијећа Историјског института* академика Миомира Дашића. Реферат Симе Ђирковића *Особености историографије о средњовјековном периоду Црне Горе* с правом отвара одељак *Саопштења*, дајући сумарним прегледом историографског наслеђа о средњовјековној историји Црне Горе и разматрањем низа проблема, од институционалних до методолошких, својствених медијевистици о

Црној Гори, својеврстан увод страницама које следе.

Јасмина Грковић-Мејдор прилогом *О исцјивљању средњовековног њисаног наслеђа Црне Горе* указује на неопходне поступке приликом обраде и издавања ћирилице рукописне и штампане баштине. Реферат Душана Синдика *Значај коћорских извора за историју Црне Горе* делује охрабрујуће, опомињући на недовољно искоришћену грађу которског порекла, док Винко Малај подсећа на столећима драгоцену изворну ризницу *Ричејушијев, Фарлајшијев и Колејшијев "Ширцит Сасит"* као извор црквене историје балканских народа.

Петар Рокаи чланком *Балишићи и велика зајадна шизма* упозорава на недоследности у тумачењу верске припадности Балишића и њихове улоге у расцепу католичке цркве крајем XIV века. Милош Благојевић је у студији *Црне Горе и Црна Гора* још једном убедљиво потврдио владајуће мишљење о пореклу имена Црне Горе, претресавши све помене топонима *Црна Гора* широм Балкана, који се по правилу "везују за брдско и планинско земљиште ... покривено крупним и високим дрвећем". У реферату *Мартиновићка градина - Civita Dioclitiana* Бранислав Борозан доказује, детаљном упоредном анализом материјалних остатака и писаних извора, да је археолошки локалитет на Мартинићкој градини остатак раносредњовековне Диоклије (Порфирогенитове Лонтодокле). У генеалогској студији *Родослов Војислављевића и њорјекло Немањића њрема "Ѕећојису њоја Дукљанина"* Војислав Бољевић-Вулековић наново разматра податке "Барског родослова" о породичном стаблу кнеза Војислава, те изворне вести допуњене локалном традицијом о Немањиним сродству са дукљанском династијом.

Летимичним прегледом многоврних односа (и релевантне литературе) између зетских комуна и Дубровника,

Душанка Динић-Кнежевић у прилогу *Зејски њриморске градови у свејлу дубровачких извора* указује на значај, али и недовољну искоришћеност, дубровачке ахивске грађе за свестрано изучавање овог подручја. На сажет, готово енциклопедијски, начин Марица Маловић-Ђукић осликала је политичке, правне, привредне и културне особености *Комуна у зејском њриморју*. Својим рефератом *Трговици из зејских градова у Дубровнику и српским земљама у средњем веку* Ружа Ђук обухватила је, вешто осмишљеном скицом, само оне који су стекли дубровачко грађанство, наговестивши сву привлачност и сложеност проучавања њихове делатности. Богумил Храбак претежно на архивској грађи заснива свеобухватни увид у *Привреду Бара у XIV и XV веку*.

Да теме из политичке историје не губе привлачност показао је Бранислав Милутиновић рефератом *Борба Балишића са Млечанима за зејске њриморске градове*, водећи сигурном руком читаоца кроз драматична збивања на размеђи XIV и XV века. Исцрпна студија Ђурђице Петровић *Средњовековни Власи на њеријорији данашње Црне Горе - њример Риђани*, пратећи кроз изворне вести XV века распрострањеност, организацију, привреду и деловање ове пљачкашко-ратничке дружине са простора Кривошија и Грахова, приноси обиље свежих података познавању влашких скупина у средњем веку. Славко Бојанић, *Неки аспекти њрадиције Црнојевића у Црној Гори*, на исечку Црнојевића традиције XVIII и XIX века показује њену раширеност и утицај на идеолошку и државотворну свест тадашњег човека.

Реферат Милоша Милошевића *Сџајућ Брайовићине морнара из 1463. године у сисџему орђанизовања занајлија коћорске комуне*, прави весник, надамо се, скорог критичког издања овог важног споменика, осветљава га (и саму Братовштину, разуме се) са три стране: сумарним описом

структуре и прегледом садржине; утврђивањем разлога редиговања статута управо 1463; анализом квалитативно нових података накнадно дописаних аката. Прилог друштвеној историји приморских комуна, нарочито познавању положаја средњовековне жене, представља чланак Ленке Блехове-Челебић *Дојиле у латинским списима кошорских ношара (1331-1472. године)*. Ка истој проблематици окренут је Новак Никезић, који у реферату *Правни субјективитет жене у средњовјековном Кошору (XIV вијек)* разматра правну способност слободних жена, жена-посадника, робинја и слушкиња. Невенка Богојевић-Глушчевић је на основу статутарних одредаба и нотарских исправа сачинила осврт на *Средства обезбјеђења извршења уговорних облигација у Кошору у XIV вијеку*, јемство, уговорну казну и залогу. Низ реферата из правне историје свршава радњом Јелене Даниловић *О миразу у иаштровском обичајном праву*, која се ослања на објављене паштровске исправе.

Годином којом је Б. Милутиновић привео крају своје излагање почиње Момчило Спремић реферат *Српско-млетачко разграничење у Зетини 1435. године*, у којем је главна пажња обрађена узроцима и току преговора одржаних у Смедереву крајем лета 1435,

те споразуму из њих произашлом. Међу бројним посленицима историјских наука позив теоретичара књижевности Војислав Никчевић истакао је жанровски и тематски: есеј *Композиција Иловичке крмчије и њен настајак* показује на примеру Иловичке крмчије како се кроз канонске списе преламају савремена црквено-политичка стремљења. Својеврсну допуну опсежне радње Б. Борозана, са истоветним резултатом идентификовања локалитета Мартинићка градина са раносредњовековном Диоклијом, чини прилог Радослава Ротковића *Гдје се налазила Порфирозењининова Лонидоокла*.

Последње странице Зборника испунила је *Дискусија* вођена поглавито око питања Мартинићке градине, средњовековних влаха, мираза, традиције, као и излагања са освртима на стање медијевистике о Црној Гори и идејама за наредне неодложне кораке. Зборник завршава *Закључном ријечи* председавајућег Р. Распоповића.

Поврх свега треба нагласити да се зборник *Средњовјековна историја Црне Горе* намеће истраживачком акрибијом, тематском шароликошћу, мултидисциплинарним приступом и богатством саопштених резултата, као подсетник и путоказ. Он завређује статус незаобилазног штива у рукама сваког медијевисте.

Мр Ђорђе Бубало

Славољуб Цветковић: "ЈУГОСЛАВИЈА 1939-1941",
Институт за савремену историју, Београд, 1999, 318 страна

Књига *Југославија 1939-1941*, са поднасловом Совјетска присутност у југословенском политичком животу на почетку Другог светског рата, јесте скуп чланака, углавном објављених, из пера аутора историчара Славољуба Цветковића. То су научни прилози штампани у разним часописима и зборницима, као и реферати са научних симпозија широм Југославије последње две деценије овог века. Између Предговора и Резимеа на енглеском су 23 чланка који већим делом третирају извесне релације, одн. питања совјетско-југословенских односа. Један број прилога излази из ових оквира обрађујући такође интересантне детаље југословенске историје тих првих година Другог светског рата, када Краљевина још није била захваћена ратним вртлогом.

Аутор делом начиње историјско-теоретске теме о револуцији и модернизацији ("модеран" термин последњих година) или о светској револуцији у односу на Југославију. Присутни су и деликатни детаљи наше историје који последњих година побуђују појачано интересовање. Од Коминтерне па преко понашања југословенских комуниста према наступајућим крупним догађајима у свету, и земљи, до предвечерја југословенског ратног пролећа 1941. године. Те критичне тренутке око 27. марта и Априлског рата аутор

обрађује, користећи и совјетске изворе, у чланку Југословенско-совјетски преговори 1941. око закључивања уговора о пријатељству и ненападању. На основу извора др Цветковић подржава тезу о настојању совјетског врха да се одржи неутралност СССР по сваку цену. Остаје отворено питање о неутралности Совјета према народно-ослободилачком покрету у Југославији 1941. и улози и сврси постојања организације Равногорског покрета до 11. новембра те прве године рата.

Пажњу наше јавности поготово заслужује последњи прилог у књизи, који је први пут објављен у Војноисторијском гласнику 1996 - Покушај превредновања историјских оцена о Другом светском рату. Наводи се пример, карактеристичан за наше време, али и на широком простору, великих промена и свеопште транзиције (чест термин нашег времена). Неки "историчар" под псеудонимом Виктор па - Суворов написао је сензационалан чланак: "Ледоломац" објављен у Паризу 1985, у коме оптужује за рат Совјетски Савез, а не Хитлера и фашисте. Иза псеудонима је бивши контраобавештајни полицајац, који је добио политички азил у Енглеској. Није реткост да се и на другим меридијанима источне (и југоисточне) Европе управо полицајци појављују као велики критичари "кому-

нистичког" режима, коме су управо, врло прагматично, служили. Чланак је преведен и објављен у Енглеској, где га је средина дочекала незаинтересовано. Међутим, превод на пољском, сада већ као књига, изазвао је велико интересовање Пољака, чијим је националистичким осећањима поговарало сведочење совјетског контраобавештајног официра. После неколико година стиже реакција на неозбиљно писање квазиисторичара. Израелски историчар Городечки у књизи "Мит о Ледоломцу" је успео да обезвреди наводе фалсификатора историје који оправдавају стратегију и деловање фашистичких сила. Цветковић констатује: "Одговор Городечког на писање Суворова није полемика стручњака "књигом на књигу" већ историјска студија поводом памфлета који је у условима великих друштвених промена на истоку Европе утицао на ширење искривљене историјске свести нарочито у срединама где је иначе историјска свест о Другом светском рату због идеолош-

ких разлога била затамњена". И још рационално закључује: "Полемика научника са историчарем-аматером који не влада методологијом историјског истраживања већ се служи некритичким скупљањем података, полустинама, емотивним објашњењима и политичким мотивима - није могућа". Да би дошао до финалне компарације на југословенском тлу - "Антифашистичка и народноослободилачка борба се са националистичких и политичких опредељења представља као погибелна за биолошки опстанак народа". Тако се "рехабилитују квислинзи", а "Равногорски покрет генерала Драже Михаиловића уздиже на ниво паралелног антифашистичког покрета у Југославији". На тај начин се ствара "нова историографија" "која не перципира научне резултате" већ настоји да читаво јавно мњење гурне у сферу националне мистике. Толико погибелна за наше народе, констатовали бисмо ми на крају, резонујући о актуелним питањима која третира ова нова публикација.

Др Драгољуб С. Пејровић

Проф. др Млађен Шљиванчанин: БАНКА ФИНАНСИЈСКО
ПРЕДУЗЕЋЕ, Универзитет Црне Горе, Економски факултет,
Подгорица 1999, 350 страна

Почетком ове године изашла је из штампе књига "Банка финансијско предузеће" проф. др Млађена Шљиванчанина, у издању Универзитета у Подгорици, Економског факултета и Штамприје "Обод" ДД Цетиње. Појава књиге, поготово добре, увијек је својеврстан културни догађај за средину у којој се појавила, а несумњива корист за оне у чијим рукама ће се наћи, поготово ако је то књига, као што је ова, која се први пут под овим насловом појавила у Црној Гори и која свеобухватно третира банку од њених, временски далеких, прапочетних облика и вишевијеконих трансформација (од трапезара у Старој Грчкој, преко аргентара у Старом Риму, средњег вијека - до данас). Иако је намијењена студентима четврте године Економског факултета као уџбеник за предмет Банкарски менаџмент, ова књига ће, због свог квалитета, добро послужити свима онима који желе да освјеже или надопуне знања из ове области, као и онима који желе да успјешно обављају новчане и финансијске трансакције у свом пословању. Рецензенти су професори Драгиша Ђоковић и др Веселин Вукотић.

Књига "Банка финансијско предузеће" конституисана је од седам дјелова. У Првом дијелу говори се о финансијској структури и банкама (финанси-

јске: појаве, посредници, инструменти и финансијско тржиште); у Другом дијелу нагласак је дат на банку као финансијско предузеће (појаве и развој банака, појам банке и њена улога, банка финансијско предузеће, организациони облици банака и организација рада у банкама); у Трећем дијелу: схватање допунског кредита, настанак корпорације, појава менаџерства, регулативна улога државе, о финансијским иновацијама, информационој технологији и банкарском менаџменту); у Четвртом дијелу говори се о правним аспектима банке (право и банка, банка - акционарско друштво); у Петом: о начелима банкарског пословања (ренџабилност, о сигурности, ликвидности и координацији банкарских начела пословања); у Шестом се говори о врстама банкарског пословања (пасивни, активни, неутрални и сопствени банкарски послови) и у Седмом дијелу ријеч је о пословној успјешности банке (пословне књиге, књиговодство и извјештаји о пословању банке). У овом дијелу аутор упознаје читаоца са могућностима праћења пословне успјешности банке као предузећа и кроз метод коефицијената као индикатора успјешности банке, односно како апликативно доћи до спознаје економског положаја једне банке као предузећа и њеног упоређења са неком другом бан-

ком - у сектору банака.

Кроз овако конципиран садржај књиге, лијепим стилем и стручним језиком, написан на 350 страна, прегледно и концизно - интерпретирана су досадашња сазнања о банци. Уз то, проф. др Млађен Шљиванчанин спада у групу монетарних писаца који банку третирају као: финансијско предузеће у облику акционарског друштва; као дио привреде; да има доста сличности (сличних атрибута) са "обичним" предузећем привредне дјелатности; уз то, да је правни и економски субјект као и предузеће, али и да има и разлика у односу на предузеће. По томе се он разликује од доброг дијела домаћих аутора из ове области, јер кроз књигу афирмише предузетнички приступ банци. Такав приступ је данас важан, јер се тиме напушта, с правом, до сада доминантно мишљење о значају, функцијама и мјесту банке које је банку сматрало као сервис привреде, шалтер централне банке или као мјесто гдје се одобравају и дистрибуирају кредити - о којима је неко већ одлучио ван банке.

Напротив, проф. Шљиванчанин види банку као предузетнички подухват, чији је циљ, при оснивању и у току пословања, оплодња капитала и стварање зараде (профита) њених власника (акционара), као што је то случај и код оснивања привредног предузећа. По томе се, али и по другим особинама, ова књига истиче (садржајно обухвата савремена теоријска знања из банкарства, инструктивна је, и у пракси корисно употребљива). Треба истаћи, да је, до сада, и код нас и у свијету, написано много сличних књига од бројних аутора, али, и поред тога, још нема једне општеприхваћене дефиниције шта је банка. Ово због тога што нема сагласности око тога шта је за дефинисање банке примарно: њено задуживање (узимање) кредита или њено давање (одобравање) кредита, пасивна или активна страна њеног биланса, односно да ли је важније стицање профита или је важнија њена тзв. "опште-

друштвена функција".

Савремена банка, према проф. М. Шљиванчанину, нема никаквих посебних или изведених функција када је у питању циљ оснивања банке, од осталих привредних предузећа, а то је максимизација профита на уложени капитал. Истина, постоје и неке специфичности и разлике могућности по којима банка стиче профит у односу на "обично" предузеће: банка стиче профит по основу камате и провизије, али и по основу ренте; интереса дивиденди; есконта; ломбарда; емисионог и купопродајног курса, као и других облика капитализације. Разлика је у томе што банке привређују са туђим средствима (средствима својих акционара) и за њих стиче профит, док предузеће у материјалној сфери, углавном, остварује профит (зараду) директним улагањима. Банка је, прије свега, посредничко предузеће (мобилено и концентрично разбацана слободна финансијска средства у друштву, најчешће у виду депозита) и врши њихову алокацију (најчешће у виду кредита). Својим трансмисионим механизмима посредује између дефицитних и суфицилних сектора и тако обавља алокацију финансијских ресурса. Банка може ефикасније и ефектније, у односу на индивидуалног инвеститора, да диверзификује структуру имовине (портфолио).

И банка и предузеће се баве прометом роба, с тим што банка промене специфичну робу - новац (и кредит). И банка и предузеће прерађују и баве се производњом, с тим што банка, преко свог механизма "прерађује" краткорочну "сировину" у производ (кредит). Банка, као и предузеће, производи (креира) нова новчана средства, произвођач је новца. Ова средства банака чине их, више него иједна друга, предузећима посебне врсте, каже проф. М. Шљиванчанин. Међутим, банка је и јавно предузеће, па се преко њеног пословања остварују интереси, не само њених власника и депозитара већ и одређени шири, друштвени интереси

националне економије (помажу динамизирању привредне активности, врше неограничену рочну трансформацију банкарских депозита путем мултипликационог процеса, али, при томе, могу и да јако негативно утичу и изазову непожељне поремећаје у привреди). Због тога су и строжи услови за формирање банака него код "обичног" предузећа. И друштвени надзор је над банкама већи. Па и поред тога, банка је самостално финансијско предузеће. Банка се разликује и од других бројних финансијских посредника као што су: берзе, штедионице, осигуравајућа друштва, пензиони и инвестициони фондови, брокерске и дилерске фирме, клириншке куће, обрачунске организације за платни промет и др., јер се оне не могу бавити краткорочним кредитирањем и мултипликацијом депозита итд.

Не сматра се банком ни онај који, на примјер, као власник капитала исти пласира неком другом предузећу (свој капитал позајми другом предузећу). Само онај који пласира туђа средства другоме у виду кредита и тиме се бави као сталним занимањем - може се назвати банком. Имовина код банке има, и то сваки њен дио, свог власника, адресанта, а код предузећа - онај који њиме управља непосредно или посредно преко менаџера може бити власник

имовине. Друга предузећа могу имати разне организационе облике (ортачка и друга друштва), а код банке је то увијек - акционарско друштво, власника новца и капитала (акционара) према износу акција. Она припада власницима, а не оснивачима. Банка је важан извор информација и података. Она повезује домаћа и инострана финансијска тржишта. И банка (и предузеће) има обавезу да своје пословање усклађује са циљевима и задацима опште економске политике земље у којој послује.

Овом књигом проф. др Млађен Шљиванчанин се потврдио као врстан познавалац банке и банкарског пословања, као вриједан и систематичан писац из монетарне области.

Новац и банкарство су по својој природи широка и разнолика подручја. Њихове су природне подлоге економска теорија и политика, текуће банкарске и монетарне институције и политика. Банкарство и новац чине, данас, заједно - једну од најважнијих и најфасцинантнијих тема на подручју економије. Проф. др Млађен Шљиванчанин је ову разубуђену и стручну материју обрадио, примјењујући научни прилаз, на аналитичко-синтетичан начин. Ништа у овој књизи није сувишно, али ни изостављено. С њом се треба дружити.

Драгиша Ђоковић

М. Војводић, ПУТЕВИ СРПСКЕ ДИПЛОМАТИЈЕ,
Огледи о спољној политици Србије у XIX и XX веку,
Clio, Београд 1999, 264 стране

Библиотека "Полис" издавачке куће "Клио" успела је да за кратко време привуче пажњу и стручњака и шире читалачке публике. Објављени преводи најновијих дела западноевропске историографије, и радови наших историчара, у којима се национална прошлост тумачи као део ширих, европских и светских токова, показују јасну уредничку замисао и доследност у њеном спровођењу. Разумљиво је, стога, што су се међу издањима библиотеке "Полис" нашли и *Пуџеви српске дипломатије* професора др Михаила Војводића, збирка огледа посвећених улози Краљевине Србије у међународним збивањима, у времену од 1876. до 1914. године.

Доба о коме је у овој књизи реч омеђено је уласцима Србије и Црне Горе у велике ратове, чији је циљ било национално уједињење, према италијанским и немачким узорима. Ратови у које се ушло 1876, уместо уједињења донели су независност и територијална проширења; рат из 1914. године завршиће се коначним уједињењем, али у нову, вишенационалну државу. Између 1876. и 1914. године, у борби за преостале султанове европске поседе, од великих сила, остале су само две царевине, Хабсбуршко царство и царство Романова. После свог дипломатског тријумфа на Берлинском конгресу

1878, на Балкану се чак и Британија повукла у други план, док ће, у првој деценији XX века, Италија почети да показује све јаче интересовање за албанску обалу Јадранског мора. Уместо дотадашње сарадње, балкански народи улазе у доба међусобних сукоба, чији је главни узрок била Македонија. Захваљујући савезу из 1912. године, они ће, ипак, на крају оружјем наметнути своје решење Источног питања. За Србију, ово време започело је великим разочарењима, изазваним неуспешним ратовима 1876. и 1885. године, уласком Аустро-Угарске у Босну и Херцеговину 1878, настојањем Бугарске да се врати у своје санстефанске границе, непријатељством Запада показаним на Берлинском конгресу 1878, губљењем руске подршке и уласком у интересну сферу Аустро-Угарске. Тада је осмишљена и нова спољнополитичка стратегија Србије, која ће је, уз унутрашњу обнову, коначно довести до победа у три рата, од 1912. до 1918. године.

Пуџеви српске дипломатије резултат су вишедеценијских истраживања - најстарија од дванаест расправа, од којих је књига сачињена, први пут је штампана 1970, док је најмлађа објављена 1996. године. Поред дуготрајне усредсређености писца на проблеме међународних односа у југоисточној

Европи и места Србије у њима, од прве до последње расправе уочљива је уједначеност у истраживачком методу.

Методолошка доследност показује чврстину ауторових научних полазишта, од којих би, чини се, прво могло да буде схватање да архивска грађа чини темељ писања историје. Настала као успутни остатак прошлости, без намере да убеђује потомке, она историчару олакшава непристрасност суђења, а због своје количине и разноврсности увек омогућава новине у приступу и тумачењима. *Пушјеви српске дипломатије* почињу на обимној архивској грађи, допуњеној, тамо где је то нужно, стручном литературом. Чињеница да је пишчева пажња тако дуго била везана за дате проблеме указује, такође, да се до резултата није дошло ограниченим истраживањем суженог броја архивских докумената, већ постепеним, дуготрајним сазревањем закључака, насталих пажљивим ишчитавањем и стрпљивим слагањем података у целину.

Први циљ истраживања, при томе, није било вредновање догађаја и суђење њиховим учесницима, иако се, разумљиво, не бежи од давања вредносних судова; питања која је аутор постављао својим изворима пре су била усмерена ка утврђивању чињеница, и ка разумевању прошлости, односно објашњењу зашто су се процеси и збивања одвијали датим током. Управо је ово методолошко полазиште учинило резултате из 1970. или 1979. године још увек вредним, и омогућило настављање истраживања на њиховим темељима.

Иако ово методолошко опредељење може да се прати кроз целу књигу, као пример може да се издвоји расправа *Политика Србије према Црној Гори 1878-1903*, у којој је главна пажња поклоњена утврђивању узрока због којих су тадашњи односи између ове две државе били лоши - уз династичко супарништво и нерешено питање поделе интересних сфера у неослобођеним крајевима, писац упозорава и на

утицај великих сила, посебно Аустро-Угарске и Русије - док је одговор на питање ко је кривљи, Обреновићи или Петровићи, на основу изнесених података, препуштен љубопитљивијим читаоцима.

Да писац не бежи од давања вредносних судова, показује расправа *Међународни положај Србије у време ослободилачких ратова од 1876. до 1878. године*. Његов најважнији циљ и овде је објашњење узрока независног положаја у коме се Србија нашла по свршетку Велике источне кризе 1876-1878. и Берлинског конгреса 1878. године. Аутор се, ипак, одређује и према питању одговорности тадашњих српских државника, које је крајем прошлог века изазивало узбуђене полемике, да би и до данас покретало најбоља пера српске науке и публицистике. Иако је, по његовом мишљењу, главни разлог невоља које су тада задесиле Србију лежао у неповољним међународним околностима, он закључује да су, у одлучујућим збивањима од 1876. до 1878. године, српски државници полазили од неколико погрешних претпоставки, почевши од прецењивања сопствене војне снаге, па до непознавања стварних намера и интереса Русије.

Поред одговора на низ питања о односима Србије и Црне Горе (расправе: *Политика Србије према Црној Гори 1878-1903*; *Пројекат сјоразума између Србије и Црне Горе из маја 1897. године*; *Рад Србије на осиварењу пројекта јадранске железнице 1901. године*; *Политичка акција Србије и Црне Горе у Цариграду 1901. године*), још једно тумачење темељних проблема понуђено је огледом *О политичким и економским односима Србије и Француске од 1895. до 1914. године*. Насупрот популарним представама, Михаило Војводић тврди да француско-српски званични односи у ово доба "не само да нису били свестрани него нису били ни развијени, а још мање прожети узајамним поверењем, пријате-

љством и сарадњом" (стр. 229). Узроци томе били су, по његовом мишљењу, у француској релативној незаинтересованости за намере Србије, проистеклој из потреба француских банкара, који су захтевали очување Османског царства и, заједно са француским државницима, гледали на Србију као на потенцијалног савезника супарничког, германског блока; после 1903. Француска је наставила са пружањем подршке балканској политици своје савезнице Русије, али је и отпочела са постепеним финансијским продирањем у Србију, да би, до 1914. године, "Србија постала заробљеник француског капитала" (*Исџо*). Србија је тада водила русофилску политику, док је сарадња са француским финансијерима проистицала из економског и политичког притиска Аустро-Угарске. Тек је први светски рат помогао да се, првенствено међу Србима, устолочи мит о старом и несебичном француско-српском пријатељству.

Проблеми који су значајни за модерну историју читавог Балканског полуострва, какви су односи снага великих сила на југоистоку Европе или македонско питање, присутни су у свих дванаест расправа, да би посебно били истражени у огледима *Аусџиро-руски сџоразум 1897. године* и *Македонија у џолиџици балканских држава 1895. године*. Балкански и европски оквири националне историје можда се најбоље виде у расправама које се, на први поглед, баве ужим питањима из српске прошлости (*Међународне димензије џрославе џејџсџогодишњице Косовске биџке у Србији 1889. године*; *Финансије Србије и наоружавање војске - два значајна џиџања из џрођрама владе Сџојана Новаковића (1895-1896)*; *Рад Србије на осџварењу џројекџа јадранске железнице 1901. године*). Сваки озбиљнији политички или економски проблем Србије, уза све своје посебности, био је само део ширих, европских токова, и тицао се интереса суседних држава и амбиција великих сила.

У *Првој и друђој влади Николе Пашића (1891-1892)* размотрена су спољнополитичка схватања и деловања једне друштвене групе, радикалне странке, чији је Пашић био тек најистакнутији представник, у времену у коме се, после вишегодишњег сукоба са краљем Миланом, радикалима коначно указала прилика да преуреди Србију према својим замислима. Право промишљање значаја једне личности у свом времену проналазимо, међутим, у огледу *Сџојан Новаковић у сџољној џолиџици Србије*.

По мишљењу Михаила Војводића, у савладавању клонулости која је захватила српску јавност после Берлинског конгреса, Стојан Новаковић одиграо је једну од кључних улога. У важној деценији, која је почела његовим одласком на место српског посланика у Цариграду 1886, а окончала се оставком његове владе 1896. године, Стојан Новаковић је сасвим заокружио своја схватања о основним балканским питањима, и успео да покрене постепено преусмеравање српске спољне политике. Значај времена од 1886. до 1896. године подвучен је и чињеницом да управо оно чини хронолошко тежиште *Путџева срџске диџломатије* (вид. и оглед *Србија, срџско џиџање и Турска крајем 19. и џочетџком 20. века*). Утицај Стојана Новаковића на српску спољну политику није се, међутим, окончао 1896. годином; као посланик Србије у Цариграду, Паризу и Петрограду наставио је да делује, да би му, по повратку у Србију 1905, захваљујући ауторитету који је већ био стекао, у одлучујућим тренуцима по судбину земље, било предавано државно кормило (у јеку Анексионе кризе, 1909. године) и повераване најважније дипломатске мисије (1908. у Цариграду и 1912-1913. у Лондону).

Књига *Путџеви срџске диџломатије* омогућује стручњацима и лаицима шири увид у збивања и процесе националне историје од 1876. до 1914. године. Истраживачима нововековне

европске историје она ће донети низ нових података и тумачења о сукобима интереса и сложеним дипломат-

ским играма које су, све до наших дана, одредиле судбину становника Балканског полуострва.

Милош Ковић

Блаже Ристовски, ИСТОРИЈА НА МАКЕДОНСКА НАЦИЈА,
Македонска академија на науките и уметностите,
Скопје, 1999, 739 страна

Права је реткост презентирање јавности великих научних синтеза које су резултат истраживачког рада. Познати македонски научни ауторитет Блаже Ристовски се управо појавио новим својим делом "Историја македонске нације", које је на македонском језику објављено у Скопљу, у обиму од 740 страна лепо опремљене књиге.

Ваља имати увида у литературу, поготову свежу, суседних народа. Упознавање научних достигнућа на ширем - балканском, потом европском и светском простору значајно је и за развој наше националне историографије, те научне мисли уопште. Дело македонског академика Ристовског представља допринос историјској литератури ширег балканског подручја, мада је у првом плану појава формирања македонске националне свести у другој половини XIX и првој XX века.

Аутор указује да су прве македонске књиге у Новом веку штампане 60-тих година прошлог столећа. Оснивање бугарског Егзархата је поттикнувало еманципацију македонског националитета те доприносило бугаризацији словенског живља у европској Турској. Берлински конгрес није решавао питање Македоније које се потом манифестовало. Реформе у Отоманској империји су биле недовољне, а национални покрети све снажнији. У време

доношења акта названог Уставом 1880. у читавој Македонији је живело 705 Словеномакедонаца, 450.000 Помака (исламизираних Словена) Турака, 75.000 Албанаца, 65.000 Јевреја, 61.000 Грка, а Влаха и осталих 41.000 душа. Предвиђене су извесне институције македонске аутономије, које нису заживеле. Делатност за еманципацијом македонског субјекта се претежно одвијала изван, заслугом из центара слободних држава иза граница Турске. Највише из Софије, Петрограда, Београда где су формиран кружоци и покретана штампа. У Београду је излазио лист "Аутономна Македонија" и делао македонски клуб Балкански гласник. На прелому два века у једном листу се констатује: "Народ без интелигенције је филозофска нула, једно политичко ништа". Дакле, рационалније од марксистичке догме о месијанској улози радничке класе уз уважавање само "поштене интелигенције", што можемо да кажемо ево на прелому II и III миленијума.

Међутим, опет, критички да кажемо, македонска интелигенција је била веома малобројна, углавном у егзилу, и врло тешко су њене идеје продирале у масе. Из овог дела се то посредно сагледава. Међу македонским националним борцима су се нарочито истицали Крсте Мисирков и Димитрије Чуповски. Из

Петрограда, са македонском колонијом, деловало је Словено-македонско национално-просветно друштво, група од свега пет активиста. Деловало се и на ширем плану Словенскога југа. Словенофилски кругови су лавирали подржавајући бугарску или српску државну политику. Међутим, Македонија је била на мети официјелне бугарске и српске, као и грчке политике. Рационални услови су, пак, упозоравали да је Балкан премален за више малих држава, а стварност упућује на коезистенцију кроз балканску федерацију.

Аутор указује, позивајући се на поједине борце за македонску посебност, да је македонска традиција прилично стара кроз историју. Ђирило и Методије, македонски Словени, су 863. отишли у Моравску, а тек следеће године Борисова Бугарска захвата Македонију. У традицију македонске државности наводи се Самуилова царевина, затим краљевина Вукашина и Марка у XIV веку. А Охридска архиепископија се сматра македонском црквом.

Аутор објашњава карактер Македонске револуционарне организације и зашто се револуционарни комитети називају бугарским македонско-једренским. Не задржавајући се на Илинденском устанку 1903. изражава даљи развој македонске националне идеје. Заговара се недељивост Македоније и њено место у балканској федеративној демократској републици у коју би још ушле Србија, Бугарска, Хрватска, Словеначка, Грчка, Албанија, Босна са Херцеговином, Тракија и Црна Гора. Међутим, на Париској мировној конференцији није разматрано питање Македоније чија је подела између Бугарске, Грчке и Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца потврђена. То "ново распеће" Македоније је отежало борбу за њену индивидуалност. Прво званично признање, како се наводи, те индивидуалности изразила је Коминтер-

на Резолуцијом за македонску нацију и језик 11. јануара 1934.

Кроз народноослободилачку борбу 1941-1944. Македонија израста у посебну федералну државу у саставу федеративне Југославије. Пирински део остао је у интегралном оквиру Бугарске коју заплускују таласи избеглог живља, док егејски Македонци у Грчкој доживљавају прави егзодус и губе се у расејању.

Аутор на крају поставља питање: зашто су Македонци последњи на Балкану дошли до пуне националне афирмације. Међутим, изразили бисмо своју констатацију да је иначе веома комплексан процес сазревања условио позну афирмацију нација на Балкану уопште. Сазревање и афирмација македонског националног ентитета су претходили још млађим црногорском и муслиманскобошњачком, чије ће се конституисање продужити и након средине нашег века који је на измаку.

У Поговору се говори о збивањима последње деценије овог столећа, када Македонија постаје коначно независна и међународно призната држава. Распадом СФРЈ на тлу вардарског дела, што ће санкционисати међународна заједница. На крају бисмо закључили да је та, често критикована као државни концепт, Југославија посредно омогућила еманципацију и афирмацију више југословенских ентитета.

Ово дело представља пре свега велики изазов. Изазваће, посебно у недостатку потпуног класичног научног апарата, бројна реговања и опонирања. Уз сва неслагања и неусаглашености које имамо са аутором, можемо рећи да је ово дело од капиталног значаја у савременој историјској литератури. Маестрални захват једног големог проблема, дуго отвораног а недовољно обрађеног, импонуваће читаоцима не само у македонској већ и широкој научној јавности.

Др Драгољуб С. Пејровић

**Живко Ђурковић и Андрија Баћовић, ВОЈВОДЕ БАЋОВИЋИ,
АБЦ - Графика Београд, Никшић 1997, 229 страна**

"Доба политике" (1860-1903) карактеришу судбоносни процеси и збивања на балканском простору. Црна Гора се у то вријеме уобличила као централизована књажевина. Црногорско племенско друштво брже је почело да се интегрише у државно ткиво тек иза 1878. изласком Црне Горе на море и добијањем градова и нових обрадивих површина. Иако су се готово сви балкански национални покрети окупили око Србије, она у овоме времену није могла да их усмјери правцем "националне и државне интеграције". Гранична област Турског царства, Босна, потпадала је све више под економски и политички утицај Хабсбуршке монархије. Порта је кроз акцију Омер-паше Латаса покушала да спроведе реформе у својој тада најзападнијој провинцији. Неуспјех тих и каснијих покушаја реформи огледа се и у устанцима 1852, 1857/58, 1862, 1875-1878, 1882. У основи ових револуционарних покрета налазило се неријешено аграрно питање. Зависни сељаци већином су били православни Срби, па је разумљива концентрација устанака у Херцеговини, Босанској Крајини, Посавини и Подрињу. Велике силе су се побринуле да једна из њиховог састава, Русија, поставе другоразредни чинилац у балканској политици послје Кримског рата, од 1856. до 1877. Сузбијајући српски национални покрет, за одлучујући ути-

цај на том простору постепено се изборила Аустрија, посебно током Велике источне кризе (1875-1878). Одлукама Берлинског конгреса 1878. Босна и Херцеговина су дошле под управу Аустро-Угарске, Србија и Црна Гора су међународно признате и територијално проширене. Балкански простор је подијељен на интересне сфере великих сила.

Покрети у старој Херцеговини у другој половини XIX вијека, у којима су војводе Баћовићи, Јован, Максим и Симо, активно учествовали, дио су ових збивања и процеса.

Књига Ж. Ђурковића и А. Баћовића није, у формалном погледу, класична историјска студија, мада јој се са становишта историјске науке мало шта може додати: консултована је релевантна документација и историографска литература, али и народна традиција, памћење и фолклор.

Анализирајући личности војводе Баћовића и њихових жена (а жене су у Црној Гори некако мање историчне), аутори су дали њихове портрете, истакли индивидуалне особености и неке психокарактеролошке особине. Код кнеза Васиља Баћовића наглашене су храброст и умјешност хајдучког четобаше. Војвода Јован, први војвода у новијој историји Баћана, био је "средњег раста, оштра погледа и живих покрета, одувијек логичан и сасређен у

мислима". Војвода Максим, "осјетљиве душе,... израстао је у једног од најстаситијих и наprivлачнијих плавокосих младића у Бањанима". О лику војводе Сима историја је, неправедно, сачувала мање података, дијелом и због тога што је војводовао, а то звање је уживао безмало пола вијека, у нешто мирнијим околностима у односу на брата му и синовца.

Баћовићи су стасавали у атмосфери породичне стабилности кућне задруге, која је једно од обиљежја патријархалног друштва. Наведен је примјер да је по попису из 1879. у кући Сима Баћовића живјело 16 чланова различитих старосних и сродничких односа ("по три паса врте се у коло").

Строге норме патријархалног друштва захтијевале су од племенских првака храброст, способност управљања и преговарања, а истовремено и непопустљив и флексибилан став према турским властима. Овим особинама одликовале су се и војводе Баћовићи у немирним устаничким временима, још увијек епским, српске историје. Највећи дио књиге аутори су посветили анализи околности у којима су те особине дошле до израза.

Хајдучки четобаша Васиљ, "кога су уважавали и Турци и Црногорци", у небројено бојева исказао је храброст. У херцеговачким устанцима 1852-1862. истакао се и храброшћу и способношћу руковођења Јован Баћовић, који је од 1854. најистакнутији бањански првак. Предводио је акцију око заузимања Кинковића куле на Велимљу; активан је учесник битке на Граховцу 1858. године (1859. књаз Данило га је именовано за војводу Бањана), код Пилатоваца (1862), па у Дуги, до смрти у борби против војске Дервиш-паше 1862. Развој догађаја, нови устанак 1875, тражио је активно учешће од најмлађег херцеговачко-црногорског војводе, Максима Баћовића: код Дабра, Корићког Града, Невесиња, на путу Билећа - Требиње, у Поповом пољу, Главском долу, Муратовици, Трнови-

ци, Плани; као члан устаничког војног штаба погинуо је у борби на путу Требиње - Дубровник. На челу својих устаника ратовао је и стари војвода Симо Баћовић: током рата 1875-1878, на Муратовици, Пресеци, Вучјем долу, Милијином брду, у никшићкој операцији. Умјешним командовањем њихове јединице су из ових околности излизиле, углавном, као побједничке и често са мање губитака од других херцеговачких и црногорских.

Као прваци Бањана, војводе Баћовићи су показали умјешност и приликом честих преговора са представницима турских власти, страних великих сила, књазом Данилом и књазом Николом, током сарадње и координирања акција са другим војним командантима и племенским првацима. "Од свих устаничких вођа у првој деценији друге половине XIX вијека, Јован Баћовић је најбоље разумио односе на релацији: племе - званично Цетиње, Цетиње - Турска, Цетиње - Аустрија." Сарадњу му никада нијесу ускратили ни књаз Данило, ни турске војсковође, ни страни конзули, као ни племенски и иноплеменски сарадници. Поуздан преговарач са турским пашама у Мостару и Сарајеву био је и војвода Максим, који је одржавао интензивне контакте са званичним Цетињем и херцеговачким главарима; сличну улогу успјешно је обављао и војвода Симо. Њихов задатак је био утолико тежи што су на Бањане, као гранично племе, будно мотриле Турска, Аустрија, Црна Гора и Србија.

Војводе Баћовићи су били приврженици Црне Горе, а и Црна Гора је још од митрополита Петра II усмјеравала правац територијалног ширења пут Грахова и Бањана. Војвода Симо је учествовао у слављеничком чину - приликом припајања Бањана и дијела Опутне Рудине Црној Гори на основу одлука Берлинског конгреса.

Војводе Баћовићи стекли су и задржали углед међу другим племенским главарима, код књазана Данила и књазана

Николе, па и код турских власти. Тих година на површину историјских збивања "испливали" су и други прваци: Лука Вукаловић, Богдан Зимоњић, Анто Даковић, Новица Церовић, Пеко Павловић, Лазар Сочица, Мићо Љуби-братић, Вук Алексић и други, чију су сарадњу и заједничке акције често пратили суревњивост, завист и несугласице.

Основни текст књиге допуњавају родослов братства Баћовић, фотогра-

фије личности, објеката и предмета, углавном оружја, разни текстуални прилози и епске пјесме које имају карактер изворне историјске или фолклорне грађе. Читање и анализирање ових текстова и фотографија омогућава независном и слободном духу сопствено тумачење и поимање догађаја у којима су Баћовићи били активни учесници. Њихов допринос историји Црне Горе и Херцеговине није занемарљив. Напротив.

Жељко Вујадиновић

Краљица Наталија Обреновић, МОЈЕ УСПОМЕНЕ,
приредила и предговор написала Љубинка Трговчевић,
Српска књижевна задруга, Београд 1999, 218 страна

Српска мемоарска литература 19. века се не може похвалити великим бројем радова чији су аутори жене, а још је мање успомена, сећања и дневника који су сигурност архива и скривеност приватних збирки заменили местом на полицама кућних библиотека и књижара. Међу рукописима за које се данас зна, а нису доступни читаоцима су кратак дневник Анке Обреновић, успомене Савке Суботић, Делфе Иванић, Милице Бабовић-Бакић. Жене су увек, било да су мотиве за писање налазиле у истинском списатељском жару (као Милица Стојадиновић Српкиња), тренутној моди (млада Анка Обреновић је, по узору на девојке у Француској, записивала дневне догађаје) или у осећању супружничке и породичне солидарности (нпр. Милева Алимпих, Ана Луњевица, Љубица Љотић), писале из "другог плана". Према разноликог образовања, инвентивности и моћи запажања, ауторкама је ова позадинска позиција пружала и извесну предност: ослобађала их је од актуелних политичких, партијских, често и "херојских" захтева времена које су мушкарци-писци мемоара морали имати у виду. Посматрачко поље жена било је зато више усмерено на породицу, свакодневницу и друштво, што је са становишта данашњих истраживача прошлости подједнако важно

као и политичка и партијска борба и ратови.

Успомене краљице Наталије Обреновић само донекле стоје у опреци са овим што је речено. У њима се преплићу "мушка" самоувереност у исправност политичких опредељења и женствена емотивност када разлози за таква убеђења пресахну. Реч је о прворазредном мемоарском спису, краљевским мемоарима, који су реткост на нашем простору. Историја овог рукописа је веома занимљива. Један препис краљица Наталија је предала Јовану Жујовићу 1915. који га је, по свој прилици, превео са француског и предао Архиву Српске краљевске академије после Првог светског рата. Оригинал рукописа краљица је задржала и после њене смрти (1941) налазио се у поседу Косте Цукића, а кад је он умро, краљичину заоставштину је наследила Мира Траиловић, те је тако доспела у земљу. После њене смрти (1989) рукопис је похрањен у Архиву САНУ. Осим Успомена, краљица Наталија је саставила и збирку изрека, лепих мисли и поезије "Impressions". Написала је и један спис о београдском друштву који је, како је сама навела, уништила јер јој се учинио превише опор и злослутан.

Мемоари краљице Наталије откривају много више од оног што је она можда желела да саопшти о себи, свом

детинству и животу кнегиње, касније краљице у Србији до августа 1887. године, када се рукопис завршава. Рођена као Наталија Петровна Кешко 1859. у Фиренци, у румунско-руској племићкој породици која је одавала склад и љубав, имала је несрећу да веома рано остане без оца, а потом и без мајке. Тиме објашњава своју, и за ондашње прилике, веома рану удају (1876) за кнеза Милана Обреновића. Ступила је на престо у време када је Источна криза била на врхунцу, а Србија пред ратом и великим догађајима. Стицање независности 1878, територијално проширење, а потом заокрет у спољној политици ка суседној Аустро-Угарској, проглашење Краљевине и трагични Српско-бугарски рат 1885, уз сталне унутрашње политичке тензије, обележили су првих десет година њеног живота у Србији.

На личном плану, драма у односима са мужем као да се одвијала од самог почетка. Наталија је истакла велику обострану заљубљеност, којој је ишло у прилог и рођење престолонаследника краља Александра 1876, али и то да су се већ тада назирали корени сукоба владалачког пара. Непостојан и хировит, краљ Милан је супрузи замерао русофилство, непопустљивост и емотивну хладноћу, чак и превратничке намере. Она се за веома високо постављени праг достојанства грчевито држала, осећајући сваки његов "грех" као нешто што је њој намењено и као знак непоштовања. Њихов коначан разлаз и краљичино протеривање 1891. показали су и сву незрелост водећих политичких личности у Србији.

Трагичан след догађаја у Наталијином животу наставио се и наредних година. Настанивши се у Бијарицу, моденском летовалишту на југу Француске, одржавала је везе само са неколицином проверених пријатеља у Београду. Борећи се за сина, покушала је да га веже за себе помоћу дворске даме Драге Машин. Обоје их је дубоко

презрела када су се венчали 1900. године, јер је њен син погазио све идеје о владарским дужностима, али и њена аристократска начела до којих је много држала. Била је толико погођена да је 1902. напустила православну веру, којој је била искрено одана и прешла је у католичанство. После Првог светског рата, током кога је помагала Србију и српске избеглице и рањенике, прешла је у Париз. Живела је усамљено, у манастиру *Notre Dame d'Orléans* и помагала је сиромашне и болесне. Умрла је 5. маја 1941.

Централно место у "Успоменама" имају односи краљице Наталије са мужем, што је свакако разумљиво јер је текст написан непосредно после њиховог несрећног разлаза. Општи утисак који читалац стиче је да се краљ Милан у ствари прибојавао ове јаке и стабилне жене, чије је поштовање начела и схватање дужности било у супротности са његовом несрећеном природом. Јачина личности и самоувереност видљиви су и у језику и динамичном стилу писања, који је додатно обогатио превод Иванке Павловић. Искрена и отворена, Наталија није крила слабости: осетљивост на своју лепоту, велику амбицију и претерани понос, који ју је често спречавао да покаже емоције. Није крила ни велику љубав према Русији коју је у потпуности идеализовала. Велика наклоност коју је осећала према Де Тозију, италијанском посланику и касније према грофу Кевенхилеру, аустро-угарском посланику, приказује краљицу Наталију у нешто другачијем светлу од оног које су јој наменили савременици.

Премда се неке њене оцене о српским политичарима и Србији могу многим учинити претераним, сасвим је извесно да је Србију веома волела и да је осећала као своју домовину. То је и показала борећи се за њене интересе у најкритичнијим тренуцима Српско-бугарског рата, потом поклањајући своју имовину Београдском универзитету и помажући Србима током ра-

това у овом веку. Ценећи изнад свега правичност и оданост, она је са пуно тоpline писала о неким личностима са којима је остала велики пријатељ током својих изгнаничких година (Јован Жујовић, Милутин Гарашанин, Риста и Јелена Данић). Окупивши око себе виђеније жене, много енергије је уложила на претварању двора у Београду у владалачку кућу уређену према правилима европских дворова. Међутим, њена амбиција се није исцрпљивала на увођењу етикеције, него је предано ра-

дила на окупљању и ангажовању жена у оним областима јавног живота које су им биле доступне (покровитељство над "Београдским женским друштвом", часописом "Домаћица" и Вишом девојачком школом").

Лако је наслутити да се ради о не свакидашњој личности и богатом и вредном тексту, који са одличним предговором и ненаметљивим приређивачким интервенцијама Љубинке Трговчевић, свакако представља мали културни догађај за нас.

Ана Столић

Милош Благојевић, СРБИЈА НЕМАЊИЋА И ХИЛАНДАР,
Приручник за такмичење из историје за ученике средње школе
Београд, Нови Сад 1998, 124 стране

Одавно се зна да су уџбеници историје незаменљив извор за изучавање времена у коме су настали. Избор садржаја и начин њихове обраде не говоре само о суми и квалитету знања једне заједнице о сопственој прошлости, већ и о ономе у шта дата заједница, у одређеном тренутку, жели да убеди своје новопечене чланове. Теме ђачких такмичења у знању из историје, тако, показују на којим основним представама једно друштво жели да учврсти или изгради сопствени идентитет. Ако прихватимо још једну стару истину, да се колективни, као и појединачни, идентитети заснивају најпре на *сећању*, биће нам јасно и због чега се ове теме тако често поклапају са актуелним прославама годишњица историјских догађаја из националне историје.

Приручник за такмичење из историје за средње школе, под насловом *Србија Немањића и Хиландар*, аутора Милоша Благојевића, појавио се у време обележавања 800 година од оснивања, односно обнављања манастира Хиландара. Наслов приручника јасно показује да је реч о теми од темељног значаја за разумевање културног наслеђа земље у којој живимо. Зато чиница да се овде ради о издању које је, да би се уопште појавило, морало да буде искључиво резултат преданог залагања појединаца - поред писца, пре

свих, новосадског професора Душана Вујичића, као и људи из Друштва историчара Јужнобачког и Сремског округа - већ довољно говори сама за себе.

Писање историографских синтеза обично се, захваљујући савременој специјализацији, поверава тимовима стручњака. Тада се, најчешће, јављају проблеми неуједначене композиције и претераног обима дела. Писац овог приручника, обухвативши време од доласка Срба на Балкан у првим деценијама седмог века, па све до Маричке битке и смрти цара Уроша 1371. године, успео је, међутим, да сваком проблему, односно временском одсеку, да место и простор који му, према значају, и припада. Скоро осам векова српске историје испричано је на свега 124 стране, при чему су обухваћена сва битнија питања, али је и сачуван склад укупне композиције.

Разумевање значења и улоге манастира Хиландара овде је омогућено његовим стављањем у контекст српске средњовековне историје. Захваљујући перспективи од, како смо рекли, скоро осам векова, писац показује како се Хиландар постепено нашао у самом средишту предања нарочито о Светом Симеону и Светом Сави, као и о светости династије Немањића - око којих се формирао посебан идентитет Срба. Између Хиландара и Србије тада су

успостављене многоструке, сложене везе. Обезбедивши Србима место у монашкој космополитској заједници Свете Горе, Хиландар им је дао нов углед и достојанство. Обогаћивање српске културе страним културним утицајима хиландарски монаси поспешивали су и организованим преводилачким радом. Поред оригиналних књижевних дела, Хиландарци су стварали и идеолошке обрасце, којима су се служили Немањићи у образлагању порекла и сврхе своје власти (житија Доментијана, Данила II). Из Хиландара су, такође, у Србију пренети и обрасци монашког живота, и то највише залагањем самог Светог Саве. Немањићи су Хиландару узвраћали бригом о његовом материјалном опстанку, обнављањем манастира и увећавањем његових поседа. Србија је, такође, вековима рађала Хиландару нове монахе. Они су се из Хиландара често у Србију враћали као припадници духовне елите. Како истиче Милош Благојевић, "од укупно 11 српских архиепископа до проглашења Српске патријаршије, седморица су били хиландарски монаси, односно игумани" (стр. 94).

Писац се, такође, потрудио да у ову књигу унесе и неке од најновијих резултата наше историографије. Они се особито добро виде у деловима посвећеним идеолошким схватањима средњовековних српских писаца, пробле-

ма државне организације средњовековне Србије, објашњењима значења титула и звања, у различитим питањима историјске географије, као и у решењима појединих хронолошких проблема.

Књига "Србија Немањића и Хиландар" нуди директне и прецизне одговоре на питања која ће интересовати данашњег просечног читаоца. На тај начин, она је и поуздано сведочанство о сопственом времену и о питањима која данашњи нараштаји постављају историји. Поред осталог, ту је разматрање етничког и верског састава средњовековних српских држава, као и, посебно занимљиво, тумачење представа средњовековних Срба о својој припадности етничкој заједници и држави.

Наша историографија одавно осећа потребу за оваквим, сажетим, стручно писаним синтезама. Такве радове траже не само професионални историчари већ и радозналци најразличитијих струка и интересовања, који немају времена за дуготрајна и муко трпна ишчитавања обимне литературе. Што се средњошколаца и основаца тиче - приручник за основне школе прилагођен је изостављањем 10 одељака - озбиљност материје коју ће морати да савладају знатно је олакшана методичним, прегледним и јасним пишчевим приповедањем.

Милош Ковић

Михаило Војводић, ДРУШТВО СВЕТОГ САВЕ,
документи 1886-1891, Архив Србије, Друштво Светог Саве,
Београд 1999, 314 страна

Недавно се (средином октобра) у издању Архива Србије и Друштва Светог Саве појавила нова (10. по реду) књига угледног историчара Михаила Војводића, под називом *Друштво Светог Саве*, којом аутор наставља једну лепу праксу публикувања архивске грађе, започету сада већ давне 1980. године. Овај пут, за разлику од претходних неколико томова грађе о спољној политици Краљевине Србије (објављено је 5 књига), Михаило Војводић је у центар својих истраживања поставио једну значајнију хуманитарну организацију (друштво), чија је улога у националном, образовном и културном смислу превазилазила границе Краљевине Србије, у годинама када се поново поставило питање ослобођења "неослобођене браће" на просторима Старе Србије и Македоније. Другим речима, његов основни истраживачки задатак био је да проучи како се наведено друштво укључило у тек започету "националну мисију" (пропаганду) у циљу очувања националног и културног идентитета српског народа на просторима који су и даље били под туђинском (османовском) влашћу. Да би остварио тако себи задати циљ, аутор је основну композициону структуру сачинио од уводне студије (7-14. стр.) и 170 пажљиво (тематски) одабраних докумената, придржавајући се при том

основних методолошких начела, која се односе на ову врсту историографског дела. Документа, снабдевена регистима и напоменама, хронолошки су изложена тако да омогућују континуирано праћење рада овог друштва у периоду од његовог оснивања 1886. до краја 1891. године, дајући истовремено и "слику" о друштвеним приликама у Београду и Србији на измаку XIX века. А какве су оне заиста биле, најбоље сведоче следеће речи председника овог друштва Светомира Николајевића, изговорене на "првом јавном скупу друштва" у Београду 24. августа (5. септембра) 1886. године: "Иду нам је вредни Старио-Србијанац, погинути је под умором рада и робовања али се још поноси у колу српском". Стога је и основни задатак, свих актера "националне радње", био усмерен искључиво у једном правцу: очување вере, имена и језика од "туђинишине". На том "послу" у почетку (1886) равноправно а касније са измењеним односом снага и улогом, учествовале су српска Влада и Друштво Светог Саве, развијајући разноврсну пропаганду међу, већ увелико "однарођеним" (бугаризованим) српским становништвом на просторима Старе Србије и Македоније. Управо тај аспект проблема "покривен" је највећим бројем докумената који су први пут објављени у овој књизи, што

читаоцу омогућава да "завири" у стварно стање на "експлозивном" терену Старе Србије и Македоније, где су се сукобљавали интереси Бугарске и Грчке, са једне, и Србије, са друге стране. У том правом пропагандном "рату", М. Војводић "нуди" решење основног животног питања српског становништва на поменутих просторима: ослобођење и сузбијање бугарског и грчког утицаја, али и турске власти, путем "цркве, школе и књиже". Тај узвишени национални идеал није било могуће постићи, без духовног и образовног "уздицања" тамошњег становништва, које је припадало српском етносу. Многи од њих у потрази за "бољим суџа", а под притиском стране пропаганде (бугарске и грчке), одлазили су у Србију (Београд), где су се бавили изучавањем заната, али и додатним школовањем, како би се, на тај начин, оспособили за рад на "едуковању" становништва по повратку у "родни крај". Није било лако, тих година (1886-1891), Србији да обезбеди све неопходне животне потребе за новопридошле житеље са подручја Старе Србије и Македоније. Требало је обезбедити прихват, смештај и "благодечање" за све већи број ученика, који су у Србију (Београд) пристизали са једним основним циљем: "просвећивањем до победе (националне)", како је истакао у свом писму, упућеном Светомиру Николајевићу, Н. Бурђевић, тамошњи (битољски) учитељ. Имајући у виду чињеницу да је било неопходно обезбедити интернатски смештај за његове питомце, ово друштво је 1890. године подигло нови (за оно време) "велелепни" дом у коме су се сместили ученици и студенти, који су били пореклом из области које су још увек биле под османском управом.

Друштво је, како наводи аутор, да би одговорило обавезама, у наведеном периоду отворило Основну (вечерњу), Приправну и Богословско-учитељску школу. У периоду 1886-1891. године нова знања у основној вечерњој школи стећи ће око 400 питомаца, а у приправној око 40 (будући учитељи и свештеници), који ће, након повратка на просторе Старе Србије и Македоније, дати значајан допринос започетој "националној мисији" српске Владе, што се може пратити из сачуване преписке на релацији српски конзули - Министарство иностраних дела, као и Друштво Светог Саве - Министарство иностраних дела.

Поред наведеног, ова књига садржи и занимљива документа која се односе на "сџање" у манастиру Хиландару на Светој Гори, који је тада био практично под управом бугарских калуђера, али и о верском утицају Бугарске Егзархије, као и Цариградске патријаршије. С друге стране, она нам даје и драгоцену сазнања о политичким приликама у Србији тога доба, али и о раду два врло важна министарства: иностраних дела и просвете и црквених послова.

Ова књига, стога, има изузетну вредност, јер научној и културној јавности омогућава да критички превреднује досадашња сазнања и да иста допуни новим чињеницама, које она нуди читаоцима и истраживачима друштвене историје овог периода. Њеним објављивањем аутор је, у односу на претходно објављену Споменуцу Друштва Светог Саве 1886-1936 (Београд, 1936), дао ново тумачење улоге овог Друштва у друштвеном животу Београда и Србије крајем XIX века, што представља значајан допринос научној историографији.

Мр Арсен Ђуровић

ХРОНИКА

ИЗВЈЕШТАЈ О РАДУ ИСТОРИЈСКОГ ИНСТИТУТА ЦРНЕ ГОРЕ У 1998. ГОДИНИ

УВОДНЕ НАПОМЕНЕ

Рад Историјског института Црне Горе у 1998. години углавном се одвијао у оквиру петогодишњег Програма рада (1995-2000) и према годишњем плану рада за 1998. годину.

У реализацији појединих пројеката евидентна су закашњења, која су углавном посљедица неблаговременог обезбјеђења средстава за истраживања у земљи и иностранству (Уговор за финансирање научно-истраживачког рада у 1998. години потписан је у јуну и до краја године није у цјелости реализован). Због тога су истраживачи радили на другим научно релевантним пословима.

У 1998. години Институт је био организатор или суорганизатор научних скупова: Међународно признање Црне Горе, Парламентаризам у Црној Гори, Југословенска држава 1918-1995. На овим скуповима, поред научних радника Института, активног учешћа имали су бројни научни радници из земље и иностранства са запаженим рефератима и саопштењима.

Институт је свечано и радно обиљежио 50 година свог постојања и рада.

У оквиру издавачке дјелатности Институт је објавио петотомно дјело "Црногорски законици", "Уједињење Црне Горе и Боке Которске 1813-1814", "Подгоричка гимназија 1919-1942", "Културно наслеђе Пиве", "Сточарство у Црној Гори 1860-1953", "Људи и вријеме 1941-1942", "Јавне финансије у Црној Гори, "Црна Гора у I свјетском рату" и др. Напомињемо да је Институт на Сајму књига у Београду добио награду "Издавачки подухват године" за зборник докумената "Црногорски законици".

Научници Института учествовали су на више научних скупова, округлих столова, промоција књига и др. са запаженим реферетима и саопштењима.

Институт је редовно исказивао своје потребе за пријемом на рад

научног подмлатка. У извјештајном периоду примљен је само један асистент приправник, мада је конкурсом тражено седам.

У материјалу су дати посебни извјештаји за сваки пројекат и сваку област појединачно.

I Назив пројекта - теме:

СЕНАТ ЦРНЕ ГОРЕ И БРДА

Руководилац пројекта:

Др Чедомир Лучић, научни савјетник

Рок реализације: 2000 год.

До средине 1998. године није донесена одлука, нити склопљен уговор са Сектором за науку о раду на поменутој теми (пројекту). За тај период руководилац пројекта разрађивао је методологију рада, и пришао избору приоритетних научноистраживачких задатака. У другој половини године стигла је новчана помоћ (иако ни приближно довољна) за научноистраживачки рад, што је, до максимума, искоришћено.

Подносилац извјештаја је, током ове године, учествовао на 12 научних скупова, гдје је поднио 13 реферата.

Уз то је завршио и уговорени пројекат са ЦАНУ, као и написао један број научних прилога.

То, поједностављено, изгледа овако:

1. Положај жене у племенском друштву Црне Горе до краја 18. вијека (Конгрес историчара Југославије, јануар 1998).

2. Метанастасичка струјања Арбанаса према српским крајевима и дислоцирање српског становништва као последица турских освајања (Конгрес историчара Југославије, јануар 1998).

3. Мјере књаза Данила на јачању пограничног повјерења и Битка на Граховцу (Митрополија Цетиње - црквена општина Никшић, април 1998).

4. Културно-историјске везе Херцеговине и Црне Горе у ослободилачким ратовима до битке на Граховцу (Филозофски факултет у Никшићу, мај 1998).

5. Петар Први - Свети као духовно-свјетовни вођа (научни скуп "Дани Марка Миљанова" - Херцег-Нови, мај 1998).

6. Осврт на свесрпске објединитељске тежње и њихове запреке, посебно од друге половине 19. вијека до Берлинског конгреса (САНУ Београд - манастир Прохор Пчињски, септембар 1998).

7. Неки разлози кашњења парламентаризма у друштвеном животу Црне Горе (Округли сто Историјског института Црне Горе, октобар 1998).

8. Југославија и свјетски интереси крајем 20. стољећа (ЦАНУ, октобар 1998).

9. Законик обшчи, црногорски и брдски, као свједочанство порока тога времена (Цетиње, октобар 1998. Скуп организован у оквиру ЦАНУ).

10. Рашки појас свесрпских веза и положај Пљеваља у њему (САНУ и Завичајни музеј Пљевља, новембар 1998).

11. Општи имовински законик као еклатантан примјер како се правно хармонизују обичајне норме (Правни факултет Подгорица, децембар 1998).

12. Сујевјерје као саставни дио традиције у култури Црне Горе (ЦАНУ, децембар 1998).

13. Босна и Херцеговина (1875-1878) на раскршћу разних интереса, уз нека упоредна размишљања (САНУ - Београд, децембар 1998).

Посебни уговорни пројекат за ЦАНУ

14. Правно-етичка мисао о правном систему у Црној Гори до средине 19. вијека (реализован крајем маја 1998).

Неки други радови и научно-образовне активности

15. Уз призив Светитеља (поводом 500. извођења Посланица Петра Првог, Клуб војске Југославије, април 1998. Подгорица).

16. Светосавским путем до спасенија, "Савиндан" Пријепоље (јануар 1999).

17. Смисао Савиног слова, "Савиндан" 1998.

18. Светосавским духовним стазама ("Светигора", Цетиње).

Сем ових, објавио је један број чланака у Историјским записима за 1998, као и више прилога по часописима и листовима разне провенијенције.

Подносилац извјештаја учествовао је и у научно-образовном програму РТС Уједињење Србије и Црне Горе, који се (у десетак епизода) емитује петнаестодневно.

У оквиру научних тумачења био је присутан и у емисијама: "Актуелности" РТС, "Акценти" ТВ ЦГ, Радио "Светигора"; листовима: "Полис", "Политика" итд. Ревизија "Савиндан" (јануар 1998) објавила му је "Светосавске жеље", а припремио је и још неке прилоге. Сарађивао је и у неким иностраним часописима ("*Dialog*" - France, *KIG* - Illinois, USA) итд.

II Назив пројекта - теме:

ЦРНОГОРСКО-РУСКИ ОДНОСИ 1878-1917

Руководилац пројекта:

др Радослав Распоповић, научни сарадник

Рок реализације: 1998. год.

Планом рада за 1998. било је предвиђено да током ове године подносилац извјештаја 6 мјесеци ради на пројекту "Црногорско-руски односи 1878-1917", а преостали дио времена заједно са академиком Бранком Павићевићем на окончању припреме за штампу петотомног зборника докумената "Црногорски законици - правни извори и политички акти од значаја за историју државности Црне Горе".

У вези са првим пројектом, почетком 1998. године, обавио је једномјесечно истраживање у Москви. Радио је у Архиву спољњих послова

Руске империје, Војно-историјском архиву, Институту за научне информације Руске академије наука. Пошто је одлазак на истраживање био организован посредством Института за историју Русије - Руске академије наука, током овог студијског боравка имао је честе консултације са колегама из Института, али и онима са Катедре за историју јужних и југозападних Словена на Московском државном универзитету.

Пошто су реализована из средстава за 1997. годину, очекивао је да ће започета истраживања бити настављена у љетњем периоду - из средстава за 1998. Међутим, због непромијењене праксе да се одлука о материјалним трошковима за рад на пројектима доноси по истеку прве половине године за коју се одобравају, као и због веома малог одобреног износа (свега 10.000 динара) планирана истраживања у иностранству у другој половини године нијесу могла бити настављена. Штавише, пошто су добијена средства пребачена на девизни рачун Института (ради куповине девиза за истраживање у иностранству) нијесу могла бити обављена ни истраживања у земљи.

Све претходно речено говори да се ни у овој години рад на пројекту "Црногорско-руски односи 1878-1917" није битно удаљио од почетка. С обзиром на околност да је и у претходним годинама рад на овом пројекту практично био обустављен, због реализације пројекта "Црногорски законици 1796-1916", послови на његовој изради још се налазе у почетној фази.

За разлику од наведених, активности које су биле планиране у вези са пројектом "Црногорски законици 1796-1916" обављене су у предвиђеном обиму у нешто дужем трајању од планираног шестомјесечног рока. Тицале су се приређивачких послова на четвртој и петој књизи као и врло обимном раду у вези са завршном фазом израде зборника: контролом и одобравањем за штампу целокупног текста рукописа, одобравања пауза, као и бројних других послова стручне и техничке природе које је требало обавити да би овај корпус докумената био публикован. По општој процјени, тај посао је урађен на квалитетан начин, на шта је, поред осталог, утицао и труд који је академик Павићевић, са њим као приређивач, уложило.

Као руководилац округлих столова у овој години радио је на припремању за штампу зборника "Црна Гора у Првом свјетском рату", посвећеног академику Димитрију Вујовићу - који је објављен, и зборника "Средњовјековна историја Црне Горе као поље истраживања", који ових дана треба да буде предат штампарији. Сем тога, у овој години се ангажовао на организовању и одржавању новог округлог стола "Парламентаризам у Црној Гори" посвећеног др Новици Ракочевићу.

Као уредник "Историјских записа" одржао је једну сједницу Редакције, на којој су одређени рецензенти за оцјену радова приспјелих за број 1-2 1998. Такође је извршио неопходне консултације и припреме како би овај часопис добио међународни карактер, што би значајно измијенило његов досадашњи научни статус.

Осим на наведеним пословима у Историјском институту, дио времена у овој години утрошио је и на раду на пројекту ЦАНУ "Енци-

клопедија Црне Горе".

У току ове године учествовао је на неколико научних скупова: на научном скупу у Никшићу "Међународно признање Црне Горе" са саопштењем "Међународноправни значај одлука Берлинског конгреса за Црну Гору"; на научном скупу у Београду и Прохору Пчињском "Берлински конгрес и српско питање" са саопштењем "Међународноправни значај одлука у Сан Стефану и Берлину за Србију и Црну Гору"; на округлом столу Историјског института "Парламентаризам у Црној Гори" са саопштењем "Нормативна основа изворног механизма за Црногорску народну скупштину"; на научном скупу у Пљевљима "Пљеваљски крај у прошлости" са саопштењем "Прилике у пљеваљском крају уочи ослобођења 1912"; на великом међународном скупу у Београду "Европа и источно питање 1878-1923" са саопштењем "Црна Гора у политици великих сила 1878-1903".

Припремио је за штампу рад "О спољнополитичким активностима Црне Горе у Првом свјетском рату".

Радио је и друге послове из оквира редовне дјелатности Института.

III Назив пројекта - теме:

СТОЧАРСТВО ЦРНЕ ГОРЕ 1860-1953 ГОД.

Руководилац пројекта:

др Бранислав Маровић, научни сарадник

Рок реализације: 1997. год.

Припремио је рукопис књиге "Сточарство Црне Горе 1860-1953" за штампу. Истовремено је радио на добијању финансијске помоћи за штампање ове књиге. Успио је и да припреми рукопис и да обезбиједи финансијска средства, па је књига изашла из штампе почетком јула 1998. године.

Предао је образложење новог пројекта "Црногорци у ослободилачким ратовима 1876-1916", Министарству просвјете и науке, односно Сектору за науку и Универзитет, средином 1998. године.

Учествовао је на научном скупу "120 година признавања црногорске независности" са прилогом "Новодобијени градови и њихов значај за економски развој Црне Горе".

На Десетом конгресу Савеза историчара Југославије учествовао је са прилогом "Колонизација Црногораца у Војводини 1945-1948. и последице".

Припремио је за округли сто Црногорски парламентаризам прилог "Економска питања у раду Црногорске народне скупштине 1906-1914".

Написао за "Историјске записе" приказе књига др Мирослава Лукетића и Василија Ј. Милића.

IV Назив пројекта - теме:

КУЛТУРНЕ ВЕЗЕ ЦРНЕ ГОРЕ И РУСИЈЕ У ДРУГОЈ ПОЛОВИНИ XIX ВИЈЕКА И ПОЧЕТКОМ XX ВИЈЕКА

Руководилац пројекта:

др Сенка Распоповић, научни сарадник

Рок реализације: 2000. година

У протеклој години радила је на истраживању објављене грађе за пројекат "Културне везе Црне Горе и Русије у другој половини XIX и почетком XX вијека".

Планирана архивска истраживања у Москви није обавила услед недостатка финансијских средстава.

Књигу "Културна политика у Зетској бановини 1929-1941" планирала је да преда у штампу, што није учинила завршно са протеклом годином. Остало је да извјесне исправке унесе у коначан текст.

У протеклој години је учествовала на три научна скупа:

1. "Берлински конгрес и српско питање", који је одржан септембра 1998. у Прохору Пчињском, гдје је поднијела реферат "Ф. М. Достојевски и босанско-херцеговачка криза";

2. "Пљевља у прошлости", одржан 18. и 19. новембра 1998, на коме је поднијела реферат "Пљевља у додиру са политиком интегралног југословенства";

3. Округли сто Историјског института "Парламентаризам у Црној Гори", гдје је поднијела реферат "Закон о парохијском свештенству у Црногорској народној скупштини".

V Назив пројекта - теме:

УТИЦАЈ ЦРНОГОРАЦА ШКОЛОВАНИХ У РУСИЈИ НА ДРЖАВНО-ПОЛИТИЧКИ ЖИВОТ У ЦРНОЈ ГОРИ У ПЕРИОДУ 1830-1918

Руководилац пројекта:

др Момчило Пејовић, научни сарадник

Рок реализације: 2001. год.

Радни задаци на уговореном пројекту "Утицај Црногораца школованих у Русији на државно-политички живот у Црној Гори у периоду 1830-1918" у току 1998. године нијесу обављени из разлога што је носиолац наведеног пројекта био ангажован на пословима и радним задацима у својству директора Државног архива Црне Горе на Цетињу све до 7. новембра 1998. године, када је поново, на основу споразумног раскида радног односа, прешао у Историјски институт Црне Горе.

У току новембра и децембра 1998. године наставио је рад на пословима исписивања и сређивања архивских извора за даља архивска истраживања, која би се, уколико се обезбиједи финансијска средства, наставила у току 1999. године.

*VI Назив пројекта - теме:*ДУХОВНЕ И КУЛТУРНЕ ВЕЗЕ АЛБАНАЦА
И ЦРНОГОРАЦА ОД XV - XX ВИЈЕКА*Руководилац пројекта:*

др Марко Цамај, научни сарадник

Рок реализације: 1998. год

Као носилац пројекта "Духовне и културне везе Албанаца и Црногораца од XV-XX вијека", након скупљања обимне литературе у чијим дјеловима је третирана и ова проблематика, у 1998. години извршио је ексцерпирење релевантних података у сфери политичких и привредних односа: вјековни положај у саставу истих држава, родбинске везе црногорских и албанских феудалаца, измијешаност албанског и словенског живља, посљедице исламизације, демографске поремећаје, учешће Албанаца и Црногораца у аустро-турским ратовима, помоћ Црне Горе албанским устанцима итд. У дијелу културних односа, такође на основу богате литературе грађе, обрадио је дио доприноса југословенске науке о Албанцима, народну усмену књижевност, језичке односе и друга компаративна културолошка и историјска изучавања узајамних утицаја материјалних и духовних култура Албанаца и Јужних Словена, који указују на међусобне сродности и културну повезаност.

Међутим, рад на овој теми није завршио. Наиме, већ трећу годину ангажован је од стране Министарства у образовни процес, као наставник латинског и грчког језика; најприје у Филолошкој гимназији у Подгорици, а затим на Филозофском факултету у Никшићу (катедре философија и историја-географија), на Медицинском факултету, те у даниловградској Гимназији. Ово ангажовање онемогућило је да обави архивска и друга истраживања, која су неопходна за овако важну и, испоставило се, врло широку тему. Напомиње да је, приликом прихватања рада у просвјети, имао усмено обећање да ће се помјерити рок реализације теме.

Ако се то може процентувано изразити, могло би се сматрати да је на овој теми обављено око 50% рада.

VII Назив пројекта - теме:

ЦРНА ГОРА У II СВЈЕТСКОМ РАТУ

Руководилац пројекта:

др Радоје Пајовић, научни савјетник

Рок реализације: 1998. год.

1. Основна тема на којој је у току 1998. године радио према плану и програму Историјског института Црне Горе била је "Црна Гора у Другом свјетском рату". Дошло је до извјесног одступања од предвиђеног плана, јер истраживања у Риму нијесу могла бити обављена из здравствених разлога, па је одлазак у Рим одложио за крај јануара 1999. године. Тиме се рок завршетка пројекта помјерио до краја 1999. године.

2. Значајан дио времена посветио је, заједно са в.д. директора Института проф. др Браниславом Ковачевићем, разради пројекта за вишетомну "Историју Црне Горе". Пројекат је разрађен до детаља, на

преко 80 страна. Пројекат је као Нацрт прихваћен од Научног вијећа Института.

3. Учествовао је у припреми научног скупа "Међународно признање Црне Горе", који је организовао Институт у мају 1998. године у Никшићу. На скупу је учествовао са рефератом "Јан Вацлик и међународно признање Црне Горе".

4. На научном скупу "Југославија на размеђу епоха", који су заједнички организовали Историјски институт и ЦАНУ, учествовао је са научном комуникацијом "О узроцима распада Југославије и перспективе".

5. За научни скуп поводом 80-годишњице стварања Југославије припремио је саопштење "Црна Гора и 1918. година".

6. На округлом столу о парламентаризму учествовао је са дискусијом.

7. На скупу о Сули Радову учествовао је са саопштењем "Сула Радов и његово доба".

8. У Касарни ВЈ "Милован Шарановић", у Даниловграду, поднио је реферат "Милован Шарановић и НОБ".

9. На свечаној академији у Цетињу поводом 250-годишњице рођења Петра I Петровића Његоша поднио је реферат "Петар I Петровић Његош и његово доба".

10. Као члан Редакције *Историјских записи* учествовао је у рецензирању, редиговању и припреми за штампу неких прилога.

11. У разним ревијама-часописима објавио је неколико научно-популарних чланака: О почецима просвјете у Црној Гори - Од граматикалне школе до Универзитета Црне Горе (*Просвјет. рад*), о односу цркве и државе у Црној Гори (*Лучиндан*), о Петровданској скупштини 1941 (*Црногорац*)

12. Са рефератима учествовао је у промоцији следећих књига:

- Ђуро Вујовић, *Црна Гора у НОБ*,

- Ејуп Мушовић, *Муслимани Црне Горе*,

- Драго Ивановић, *Људи и вријеме 1941-1942*,

- Митар Ђуришић, *Приморска ојеративна група*,

- Чедомир Пејовић, *Подгоричка гимназија*,

- Драгоје Живковић, *Историја Црногорског народа*, том III

13. Написао је реферат за избор у научно звање једног колеге.

14. Према Рјешењу Министра просвјете и науке, као председник трочлане комисије радио је на анализи постојећих и припреми нових планова и програма из историје за основне школе.

15. Припремио је за штампу мемоарски спис инж. Миливоја Миша Шалетића о партизанским радионицама.

16. Као члан екипе Историјског института учествовао је у стварању концепције о објављивању историјске грађе о Паштровићима и реализацији пројекта. У том пројекту је члан Издавачког савјета, члан Редакционог одбора и сарадник на два тома.

17. Као представник Историјског института био је члан Научно-наставног вијећа Универзитета Црне Горе и члан Комисије за науку.

18. Радио је у органима управе Института, као предсједник Са-
вјета Института и као потпредсједник Научног вијећа Института.

19. Учествовао је у организацији прославе 50-годишњице
Историјског института.

20. Учествовао је у двјема ТВ емисијама - О Подгоричкој скуп-
штини 1918. године (два наставка) и Југославија на размеђу епоха.

VIII Назив пројекта - теме:

ОБОДСКА ШТАМПАРИЈА

Руководилац пројекта:

др Божидар Шекуларац, научни савјетник

Рок реализације: 1998. год.

Сходно плану и програму рада за 1998. годину извршио је истра-
живања у Украјини, односно Кијеву, гдје је радио у Државном архиву
Украјине, музејима Кијева, Кијевској Лаври, Националној библиотеци-
рукописном одјељењу, Универзитетској библиотеци, те у архиву и биб-
лиотеци Историјског института Украјине.

Истраживања је обавио и у институцијама културе у Црној Гори.
Истраживао је у манастирима: Градишту, Прасквици, Бањи, Св. Тројици
у Пљевљима и у библиотеци у Сремским Карловцима.

На жалост, није реализовао остала планирана истраживања у
иностранству, прије свега због финансијских средстава, али и из других
разлога.

Ипак, на основу изучене литературе и прибављених извора ус-
пио је да заокружи рад на теми "Ободска штампарија" и да приступи
писању рада. Нада се да ће до краја марта 1999. године моћи да заврши
тему и преда елаборат са рукописом.

Осим рада на основној теми, у 1998. години је радио и сљедеће:

- Објавио је, односно превео, приредио и написао уводну студију
за књигу "Кратки опис о Зети и Црној Гори" која је написана 1774. го-
дине руком Катарине Радоњић, тетке гувернадуре Јована Радоњића;

- Учествовао је у промоцијама неколико књига, о којима је обја-
вио приказе;

- Објавио три рада у часописима из области историјских наука;

- Учествовао у раду органа према програму и потребама Инсти-
тута и редакцијама часописа Историјски записи, Архивски записи и Од-
бору за скупљање грађе о Паштровићима.

Од 24. септембра 1998. године именован је за помоћника минис-
тра просвјете за науку и Универзитет, те је од тада преузео да обавља
послове у овом Министарству.

IX Назив пројекта - теме:

ВИШЕТОМНА ИСТОРИЈА ЦРНЕ ГОРЕ

Руководилац пројекта:

проф. др Бранислав Ковачевић

Рок реализације: 1998. год.

У току 1998. године заједно са др Радојем Пајовићем радио је на

развија пројекта за вишетомну Историју Црне Горе. Пројекат је развијен на преко 80 страна дактилографског текста, разматрало га је Научно вијеће Историјског института и прихватило као Нацрт.

Поред редовног одржавања наставе на Филозофском факултету у Никшићу и обављања послова вршиоца дужности директора Историјског института Црне Горе, у 1998. години учествовао је са саопштењима на пет међународних научних скупова: Међународно признање Црне Горе, Југославија на размеђу епоха, Информбиро - 50 година касније, Југословенска држава 1918-1998 и Десети конгрес Савеза историчара Југославије. Уз то, објавио је следеће радове: Информбиро и Црна Гора (прилог питању), О Информбиру у Црној Гори, Рационална историјска свијест и настава историје, Поговор у књизи др Андрије Лаиновића "Побједа на Граховцу 1858. године у списима савременика", друго издање, Никшић 1998.

Објавио је приказе на књиге: др Ђуро Вујовић, "Црна Гора у НОБ-у 1941-1945", Миодраг Зечевић - Јован Поповић, "Документи из историје Југославије I том. Државна комисија за утврђивање злочина од окупатора и њихових помагача из Другог свјетског рата", др Бранислав Маровић, "Сточарство у Црној Гори 1860-1953", Владо Марковић и др Радоје Пајовић, "Сарадња четника са окупатором у Црној Гори 1941-1945. Документи", Виктор Кучан, "Борци Сутјеске", др Никола Жутић, "Римокатоличка црква и хрватство, од илирске идеје до великохрватске реализације 1453-1941".

Са Владетом Цвијовићем је припремио за штампу Врхобрезнички хронограф из XVII вијека.

Говорио је на представљању књига:

др Шербо Растодер, "Скривана страна историје",

др Ђуро Вујовић, "Црна Гора у НОБ-у 1941-1945",

др Бранислав Маровић, "Сточарство у Црној Гори 1860-1953",

Други свјетски рат - 50 година касније,

Миодраг Зечевић- Јован Поповић, "Документи из историје Југославије", II том, Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача из Другог свјетског рата,

др Слободан Бурзан, "Кошарка у Црној Гори 1941-1991",

Црногорски законици (приредили академик Бранко Павићевић и др Радослав Распоповић).

Рецензирао је следеће рукописе

др Ђуро Вујовић, "Црна Гора у НОБ-у 1941-1945",

др Бранислав Маровић, "Развој сточарства у Црној Гори 1860-1953",

др Чедомир Пејовић, "Подгоричка гимназија 1919-1941". Документа,

Драго Ивановић, "Људи и вријеме",

Петко Бошковић и Томислав Богавац, "Бистричке школе 1898-1998" (вијек трајања и стварања),

др Радивоје Шуковић, "Виша педагошка школа и Педагошка академија 1947-1997".

Написао је рецензију за избор у звање асистента мр Живка Андријашевића, а рецензирао је шест текстова за историјско-архивске часописе.

Уредник књига:

др Ђуро Вујовић "Црна Гора у НОБ-у 1941-1945",

др Бранислав Маровић, "Развој сточарства у Црној Гори 1860-1953",

др Чедомир Пејовић, "Подгоричка гимназија 1919-1941". Документа,

Драго Ивановић, "Људи и вријеме",

"Уједињење Црне Горе и Боке 1813-1814". Зборник радова,

др Душан Мартиновић, "Дивизијар Митар Бошков Мартиновић 1870-1954",

"Црногорски законици", приредили академик Б. Павићевић и др Р. Распоповић,

Василије Милић, "Црногорске финансије",

мр Живко Андријашевић, "Црногорске теме",

Момчило Нишић, "Културно наслеђе Пиве".

Радио је на припреми Прославе 50 година Историјског института Црне Горе. Учествовао је у раду редакција: Историјски записи, Архивски записи, Физичка култура. Такође је редовно учествовао у раду Сената Универзитета Црне Горе и Просвјетног савјета Црне Горе. Био је члан припремног одбора два научна скупа.

Пратио је рад асистената приправника у Историјском институту Црне Горе.

X Назив пројекта - теме:

ДРОБЊАК У ПРВОЈ ПОЛОВИНИ XIX ВИЈЕКА

Извршилац:

Жарко Лековић, асистент приправник

Рок реализације: 1998. год.

У току 1998. године обавио је истраживања у архивима Црне Горе и Србије у циљу прикупљања грађе за израду магистарског рада "Дробњак у првој половини XIX вијека".

Знатан дио грађе чува се у Музеју на Цетињу (Архивско одјељење) у фондовима из доба митрополита Петра I и Петра II и књаза Данила и књаза Николе. Нека важна документа политичког карактера налазе се у фонду "Сенатски и други списи (или "Правитељствујушћи сенат црногорски и брдски"), затим у фонду "Приновљени рукописи" (списи). У овом архиву је истраживао 50 радних дана.

Истраживао је и у Државном архиву Цетиње фонд "Правитељствујушћи сенат црногорски и брдски", као и лични архивски фонд Грубана Церовића (40 радних дана).

Истраживао је и у Архиву Историјског института Црне Горе у Подгорици (50 радних дана), као и у Архиву у Никшићу (8 радних дана).

Истраживао је у Архиву Србије фондове Министарства инос-

траних дела, Министарства унутрашњих дела, Књажеву канцеларију, Заоставштину Мите Петровића, Заоставштину Андрије Лубурића, Foreign office (микрофилмована грађа), Француску преписку (микрофилмована грађа), као и збирку Поклони и откупи (100 радних дана).

У Архиву Српске академије наука и уметности истраживао је 20 радних дана, а у Архиву Историјског института САНУ истраживао је фондове Заоставштина Матије Бана и Заоставштина Јована Ристића (6 радних дана).

Извршио је и проучавање основне литературе тако да може приступити писању и обликовању дјела.

XI Назив пројекта - теме:

**ИСТОРИЈСКА ПРЕТПОСТАВКА ИСЛАМИЗАЦИЈЕ
НА ТЕРИТОРИЈИ ДАНАШЊЕ ЦРНЕ ГОРЕ**

Извршилац:

Жељко Вујадиновић

Рок реализације: 1998. год.

Током 1998. радио је на обради теме "Проблеми на територији исламизације Црне Горе". У више наврата (март-април, јун, октобар) обављао је истраживања у библиотекама Историјског института САНУ у Београду, Филозофског факултета у Бањој Луци и Филозофског факултета у Никшићу.

Потребу за додатним краћим истраживањима наметнуле су и у међувремену објављене књиге (Ејуп Мушовић, "Муслимани Црне Горе", Нови Пазар 1997), у којима је обрађивана слична тематика. Методолошки поступци у наведеним дјелима претпостављају критички приступ према њима. Из тог разлога потребно је упознавање и са најновијом литературом из османистике, објављеном углавном у иностранству. Даља истраживања и рад на поменутој теми имају смисла уколико буду представљали научни искорак у односу на поменуте радове.

У јануару 1998, на X конгресу историчара Југославије, поднио је реферат "Уз нацрте нових програма наставе историје у Црној Гори" (објављен у Зборнику радова са Конгреса, стр. 747-753). Написао је и рад "Династија Петровић", објављен у Даници, Београд 1998, стр. 175-199. Текст овог рада прати и родослов породице Петровић-Његош.

Три приказа су у штампи.

XII Назив пројекта - теме:

**ХЕРЦЕГ НОВИ ОД ПАДА ПОД ОСМАНСКУ ВЛАСТ
ДО КРАЈА XVI ВИЈЕКА**

Извршилац пројекта:

мр Јасмина Ђорђевић

Рок реализације: 1998. год.

У 1998. години радила је на пројекту "Нови од пада под османску власт до краја XVI вијека". Обавила је истраживања у Османском архиву (Turkiye Cumhuriyeti Basbakanlik Devlet Arsivleri Genel Mudurlugu Osmanli Arsivi) у Истанбулу, од 13. XI 1997. до 13. II 1998. Истраживања

у архиву била су усмјерена на фондове Kamil Keresci, Maliyeden Mudever, Tapu Tahrir Defteri и Bab-i Defter Buyuk Kale Kalemі, за период од XV-XVIII вијека. У овим фондovima прегледала је дефетере:

-ММД 12, Попис царских хасова у вилајетима Звечан и Никшићи и хасова великог везира и румејског беглербегу у вилајетима Скопље, Јелеч, Бистрица и области Бранковића и попис вилајета Скопље и Тетово из 1453/55. године; фотокопирала је вилајет Никшићи,

- ММД 544, Сажети попис тимара у Румелијском ејалету из године 1474/1475; фотокопирала вилајет Никшићи,

- ММД 3058, Попис влашких дажбина у Херцеговачком санџаку за годину 1540/1541; фотокопирала нахије Пива, Рудине, Никшић, Оногошт, Кукањ и Кричка,

- ММД 560, Попис влашких и соларских дажбина у кадилуцима Нови и Пријепоље из 1551; фотокопирала нахије Драчевица, Риђани, Никшић, Оногошт, Горња и Доња Морача;

- ММД 584, Попис влашких дажбина вилајета Нови из 1568/1569; фотокопирала нахије Драчевица, Оногошт, Риђани, Зупци, Доње и Горње Рудине, Бијеле Рудине,

- ММД 90, Попис цизје у ејалету Румелија за године 1551-1555; фотокопирала кадилук Подгорица,

- ММД 1073, Попис цизје у ејалету Румелија из 1588/1589 (фрагменти); фотокопирала вилајете Подгорица и Будимље,

- ММД 2905, Попис дажбина у Румелији на име ванредног пореза и хране за војску приликом ратних похода из 1685/1686; фотокопирала кадилук Подгорица,

- ТТД 5, Попис Херцеговачког санџака из 1477/1478; фотокопирала нахије Кричак, Матаруге, Горња и Доња Морача, Милешева, Грачаница, Ровца, Зета Бјелопавлић, Оногошт, Пива, Рудине, Зупци и Риђани,

- ТТД 76, Сажети попис тимара посадника у Херцеговачком санџаку из године 1519 (фрагменти); фотокопирала дјелове кадилука Нови,

-ТТД 367, Попис тимара Румелије за године 1529-1536; фотокопирала попис Црне Горе,

- ТТД 499, Попис Дукађинског санџака из 1570/1571; фотокопирала вилајет Црна Гора,

- ТТД 654, Попис становништва кадилука Пријепоље, недатиран, из времена Мурата III (1575-1595); фотокопирала нахије Милешева, Пљевља и Кукањ,

- ККД 4725, Попис посадника неких тврђава из 1498/1499; фотокопирала тврђаву Нови,

- ББКД 32168, Попис посадника тврђаве Нови из 1570/1571; фотокопирала тврђаву Нови,

- ББКД 32922, Попис посадника у тврђавама и паланкама Херцеговачког санџака из 1702/1703; фотокопирала тврђаву Оногошт.

Након повратка са истраживања радила је на транскрибовању и превођењу прикупљене грађе.

Обављала је дужност секретара округлог стола Историјског института "Парламентаризам у Црној Гори", одржаног 16. и 17. октобра, и учествовала у припремању за штампу зборника радова са овог скупа.

XIII Назив пројекта - теме:

ИТАЛИЈАНСКИ КАПИТАЛ У ЦРНОЈ ГОРИ 1900-1915

Извршилац теме:

Славко Бурзановић, асистент приправник

Рок реализације: 1998. год.

Током 1998. г. радио је на магистарској тези "Италијанско црногорски синдикат - Барско друштво 1903-1916".

На Филозофском факултету у Београду пријавио је тему, и она је прихваћена под поменутиим насловом и прошла одговарајућу административну процедуру. У оквиру рада на тези преводио је или давао на преводу са италијанског и других страних језика грађу и литературу. У јануару је неколико дана истраживао у Архиву Србије и Архиву Југославије у Београду. Током марта и априла у Државном архиву на Цетињу истраживао је грађу фонда Министарства финансија и грађевина. У трајању од око тридесет дана, углавном у децембру, обавио је истраживање у архивском одјељењу Жељезничког музеја у Београду. Са ментором проф. др Михаилом Војводићем обављао је у више наврата консултације (у јануару, априлу, мају, јуну, октобру и новембру). Консултовао се и са проф. др Драгољубом Живојиновићем и др Љиљаном Пејковић Алексић.

Крајем године завршио је прву радну верзију тезе и дао је ментору на преглед.

Поред рада на магистарској тези учествовао је на округлом столу Историјског института Црне Горе са саопштењем "Расправе у црногорском парламенту о дјеловању италијанског капитала у Црној Гори" и припремао рад за зборник радова са овог округлог стола. У Архивским записима (бр. 1-2 за 1997) објавио је прилог о мемоарима Милоја Јовановића, а дио тих мемоара приредио је и за подгорички "Полис" (бројеви 1645, 1649, новембар 1998. јануар 1999). Сарађивао је и са дневником "Вијести", приредивши неколико фељтона и прилога.

Ангажовао се и у организовању и раду подгоричке подружнице Друштва историчара Црне Горе као предсједник подружнице.

XIV Назив пројекта - теме:

ПОЛОЖАЈ ЖЕНЕ У КОТОРУ У XIV И XV ВИЈЕКУ

Извршилац:

мр Ленка Блехова Челебић

Рок реализације: 1998. г.

Извршилац пројекта у јуну 1998. године предала је рукопис (докторску дисертацију) Институту и свом ментору и у 1999. години очекује одбрану рада. Почетком септембра 1998. године престала је да ради у Институту, тј. мирују јој права из радног односа због именовања њеног супруга за амбасадора у Аргентини.

XV Назив пројекта - теме:

Извршилац:

Соња Петровић

Почетком 1998. године почела је послједипломске студије у Београду, на Одсеку за националну историју средњег века. Због разлике у програму два факултета, Филозофског у Никшићу и Филозофског у Београду, ментор, проф. др Раде Михаљчић, одредио је да полаже два испита разлике, Историју Византије и Националну историју средњег вијека, поред оних редовних.

Један од поменутих, Историју Византије, који током студија у Никшићу није слушала, јер није био у програму, положила је и добила оцјену десет (10), код проф. др Љубомира Максимовића. Међутим, Националну историју средњег вијека, који је, иначе, положила у Никшићу током редовних студија и добила оцјену девет (9) (код проф. др Бранислава Ковачевића), мора да полаже поново код ментора, и то, за разлику од првог, само у редовном испитном року са студентима треће године.

Национална историја средњег вијека слуша се у Београду двије године, код два професора, а праћена је вјежбама у истом трајању, док су у Никшићу за исти предмет по програму предвиђена два семестра. Пошто се ради о значајној разлици у погледу квантитета обавезне литературе између ова два факултета, то је за савлађивање, уз четворосеместрална предавања и вјежбе, неопходно око шест мјесеци.

ИЗДАВАЧКА ДЈЕЛАТНОСТ

Историјски институт Црне Горе у 1998. години имао веома богату издавачку продукцију искључиво захваљујући спонзорству.

Објављене су следеће књиге:

1. Црногорски законици 1796-1916, Правни извори и политички акти од значаја за историју државности Црне Горе, петотомни зборник докумената, приредили академик Бранко Павићевић и др Радослав Распоповић;

2. Уједињење Црне Горе и Боке Которске 1813-1814, збирка докумената књ. I - II, приредили: др Славко Мијушковић, др Јован Бојовић, др Радоман Јовановић, др Милош Милошевић, др Јефто Миловић, мр Весна Вичевић и др Божидар Шекуларац;

3. Црна Гора у Првом свјетском рату - Зборник радова са Округлог стола Историјског института Црне Горе;

4. др Бранислав Маровић, Сточарство Црне Горе 1860-1953;

5. Четири броја Часописа "Историјски записи";

6. др Чедомир Пејовић, Подгоричка гимназија - збирка докумената;

7. др Томица Никчевић, Политичке струје у Црној Гори у процесу стварања државе у XIX вијеку, поновљено издање;

8. Василије Милић, Црногорске финансије;

9. Драгутин Драго Ивановић, Људи и вријеме;
10. Момчило Нишић, Културно наслеђе Пиве.

ИЗВЈЕШТАЈ О РАДУ БИБЛИОТЕКЕ ИСТОРИЈСКОГ ИНСТИТУТА ЦРНЕ ГОРЕ

Библиотека Историјског института Црне Горе је у 1998. години успијевала да, упркос многим тешкоћама, обавља своје редовне послове и потпомаже научни рад на Институту.

Десетогодишњи проблем финансирања и њен неријешени статус и у овој години су били актуелни.

Ипак, у односу на прошлу деценију, ова година је наговијестила бољу перспективу Библиотеке.

Министарство за просвјету и науку купило је за Библиотеку један рачунар, дало 15.000 динара за куповину књига на Београдском сајму и финансирало штампање стандардних библиотечких образаца и кречење мање просторије за смјештај фонда.

У Библиотеци су радили библиотекар и виши књижничар.

Први је, осим организационих послова, радио и на стручној обради библиотечког материјала, а виши књижничар на техничкој обради и у читаоници. Недостатак простора и техничке опреме и инвентара такође су били изражени у овој години.

Рад у читаоници био је врло интензиван, и осим дежурства, услуживања и обраде био је праћен и другим текућим пословима.

Реализовани су углавном сви послови у текућем раду Библиотеке који непосредно нијесу зависили од финансијских средстава, простора и опреме.

У току 1998. године је приновљено 310 књига, од тога куповином 97, размјеном 83 и 130 преко поклона појединаца или установа.

Набављено је, такође, 13 наслова новина, 10 наслова домаћих часописа у 25 свесака и 7 наслова страних часописа.

Библиотеку је користило 339 читалаца, с тим што су неки то чинили и по неколико пута у току године, па и по неколико недјеља.

Коришћене су 193 фасцикле архивско-мемоарске грађе и преко 1600 књига часописа и новина.

Осим научних радника Института, услуге Библиотеке користили су спољни сарадници, јавни и културни радници, студенти, а понекад и ђаци.

У потоња два мјесеца поштује се интерни договор са "Побједом" о обавезном штампарском примјерку.

У прошлој години није било могућности за сређивање фонда, нити за његову ревизију.

Такође, није било средстава за озбиљнију заштиту оштећених публикација, нити за обимније коричење и повезивање.

Ипак се мора констатовати да се у 1998. години десила промјена на боље у односу према Библиотеци, али и у самом њеном раду.

Библиотека је имала успјешнију сарадњу са другим библиотекарма и институцијама.

Створени су предуслови за организованији и стручнији рад Библиотеке.

РАД РЕДАКЦИЈЕ "ИСТОРИЈСКИХ ЗАПИСА"

У 1998. години истекао је мандат Редакцији изабраној 1994. Конституисана је нова, и први пут су у састав Редакције "Историјских записа" ушли истакнути научници из иностранства. Тиме је Часопис добио међународни карактер. Због послова у вези са избором међународне редакције у прошлој години су одржане укупно двије сједнице. На њима су дате позитивне оцјене о раду претходног Редакционог одбора, разматрана су питања даље уређивачке политике Часописа, одређивани рецензенти и усвојени за штампу рукописи за број 1-2 1998. Разматрана су и питања финансирања "Историјских записа", и исплате ауторских хонорара.

По закључку Редакције упућени су позиви на сарадњу, са обавјештењима о промјенама карактера Часописа, институцијама и истакнутим појединцима у земљи и иностранству.

РАД САВЈЕТА ИСТОРИЈСКОГ ИНСТИТУТА

Савјет Историјског института у 1998. години одржао је три сједнице. На сједницама Савјет је разматрао питања из свог дјелокруга, и то:

- Завршни рачун Историјског института за 1997. год,
- Правилник о рјешавању стамбених потреба радника,
- Шестомјесечни обрачун средстава Института,
- Правилник о канцеларијском и архивском пословању.

Разматрао је приговоре на одлуке Комисије о додјели кредита и обављао и друге послове из свог дјелокруга.

РАД НАУЧНОГ ВИЈЕЋА У 1998. ГОДИНИ

Научно вијеће Института у 1998. години одржало је три сједнице. На сједницама су разматрана следећа питања:

- Извјештај о раду Института за 1997. год.,
- План рада Института за 1998. год.,
- Именована је редакција за часопис "Историјски записи",
- Размотрен је пројекат "Вишетомна историја Црне Горе",
- Разматрани су предлози тема за магистарске радове и докторске тезе,
- Разматрани су проблеми обезбјеђења младих научних кадрова,
- Одређивало је рецензенте за рукописе и обављало друге послове из своје надлежности.

ИЗ РАДА ДРУШТВА ИСТОРИЧАРА ЦРНЕ ГОРЕ

Дана 20. 01. 1999. у просторијама Историјског института Црне Горе у Подгорици додијељене су награде Друштва историчара Црне Горе. Комисија је одлучила да награде додијели заслужним члановима Друштва историчара који су свој радни вијек провели у настави или непомредно везани за процес наставе.

Награђени су мр Славко Бојанић и Жарко Томановић, наставник у пензији.

Образложење

1. *Мр Славко Бојанић* је један од угледних чланова Друштва историчара Црне Горе који се успјешно баве и наставним и научним радом.

Студије историје завршио је на Филозофском факултету у Београду 1958. године. На истом факултету магистрирао је 1976. године, одбравивши рад "Митрополит Василије Петровић и његова историографска дјелатност". Више од 30 година провео је предавајући историју, филозофију и латински језик у гимназији "Стојан Церовић" у Никшићу, односно хуманистичким смјеровима Школског центра. Бројним генерацијама студената завршне године студија историје и географије на Филозофском факултету у Никшићу био је ментор за практичну наставу из предмета историје.

За све то вријеме Бојанић се доказао као врстан практичар у извођењу наставе историје. Од 1992. до 1995. године радио је у Заводу за школство Црне Горе, као надзорник за наставу историје у средњим школама. Од 1995. године мр Славко Бојанић је руководио просвјетно-педагошке инспекције у Никшићу. Учествовао је у организацији два републичка семинара историчара и више регионалних семинара и савјетовања. Бојанић је био посебно ангажован на изради програма наставе историје у основној школи и средњим школама у Црној Гори. Стручне и радне способности нарочито је исказао као секретар вишечлане Комисије за израду ових програма. Аутор је и сада актуелног уџбеника Историја за I разред гимназије (Подгорица 1993; друго издање - 1995; издање на албанском језику - 1994). Има више објављених саопштења у стручној и

педагошкој периодици, са темама из наставе историје. Такође, учесник је бројних научних скупова и округлих столова, а његова запажена научна саопштења штампана су у зборницима са тих скупова. Био је рецензент предлога за додјелу награде "Октоих" и звања педагошког и вишег педагошког савјетника.

Члан је Председништва Друштва историчара Црне Горе, гдје наставља да даје свој конструктиван допринос његовом раду.

Мр Славко Бојанић се, дакле, потврдио у свим дјелатностима за чије је унапређивање заинтересована наша струка и тиме у потпуности заслужио наше колегијално поштовање и признање.

2. *Жарко Томановић* је примјер врсног педагога који је цео свој радни вијек посветио оној, одувијек светој мисији, која чини позив наставника. Овај посао започео је 1956. године, као наставник историје и географије у основној школи "Бранко Вишњић" у Крсцу. Радио је у ОШ "Јован Ђатовић" у Враћеновићима и ОШ "Кекец" у Сутомору. Од 1982. године па до пензионисања 01. 09. 1998. радио је као наставник историје у ОШ "Анто Ђедовић" у Бару. За свој успјешан педагошко-наставни рад Жарко Томановић је 1998. године награђен највишом општинском наградом у области просвјете - наградом "Стана Томашевић - Арнесен". Његови ученици су увијек постизали запажене успјехе на општинским и републичким такмичењима из историје, укључујући и прво мјесто на нивоу Републике.

Поред успјешног просвјетно-педагошког рада, Жарко Томановић је посебно активан у раду Подружнице Друштва историчара Бар, и као њен председник има велике заслуге за веома интензиван и плодотворан рад Подружнице. Својим организаторским способностима, креативношћу, ентузијазмом и надаспе колегијалном тактичношћу допринио је стварању и профилисању њеног креативног језгра и реализовању њених бројних активности. Преглед реализованих активности барске подружнице Друштва историчара Црне Горе у посљедњих неколико година оставља изузетан утисак и испуњава задовољством. Организоване су бројне трибине и предавања, семинари за наставнике и професоре историје са подручја општина Бар и Улцињ, расправе о плановима и програмима и посјете културно-историјским знаменитостима. Све ове активности биле су адекватно пропраћене од стране локалних медија уз масовно учешће како наставника и професора тако и грађана Бара. Председништво Подружнице је на својој посљедњој сједници донијело одлуку да у посебном зборнику радова објави све реферате са поменутих трибина и семинара. Тиме ће Подружница кроз издавачку дјелатност још више јачати основну функцију Удружења: унапређење и популарисање историјске науке и наставе историје.

Жарко Томановић је, као председник, један од најзаслужнијих што је Подружница у Бару у посљедњих неколико година најактивнија и најуспјешнија подружница Друштва историчара Црне Горе.

Мр Саша КНЕЖЕВИЋ

Округли сто: ЕВРОПА НА РАСКРШЋУ: Нови зидови
или уједињена Европа, Историјски институт САНУ,
Београд 28-29. Април 1999. године.

У Београду је 28. и 29. априла 1999. године, у организацији Историјског института САНУ, одржан међународни округли сто чија је тема била "Европа на раскршћу: нови зидови или уједињена Европа". И поред огромних тешкоћа, препрека и ризика, јер се округли сто одржавао за време агресије НАТО савеза на СР Југославију, у Београду се, поред реномираних домаћих учесника, окупило 26 научних радника из 13 земаља света (Аустрије, Бугарске, Велике Британије, Грчке, Израела, Италије, Јапана, Немачке, Румуније, Русије, Финске, Француске и Украјине) да разговара о искушењима европског духа, будућности Европе, Европе без зидова и отворених граница, Европе нација, Европе у којој ће се слободно размењивати мисли, нова техничко-технолошка и научна достигнућа. Сигурно је да је окупљање овако великог броја угледних историчара, филозофа, социолога, историчара културе и других стручњака из области хуманистичких наука у Београду, управо у то време, било и гест солидарности са колегама и целокупним становништвом СР Југославије. То је био вид протеста оних који се не слажу са политиком учена и ултиматума. То је био глас разума, глас научника против безумља и једноумља.

Поздрављајући учеснике округлог стола, др Славенко Терзић, директор Историјског института САНУ, истакао је у својој уводној речи да: *"У Београд данас из иностранства долазе само истински независни интелектуалци - забринути за будућности Европе и европској идентитету, они којима је искрено ствало до Европе без граница и без блоковских, културних и религијских зидова"*. Он је нагласио да је нада организатора да ће тај округли сто и размена историјских знања допринети бољем разумевању међу народима и државама, као и међу различитим културама.

Учесницима Округлог стола успешан рад пожелео је и председник Српске академија наука и уметности, академик Дејан Медаковић. Он је истакао да се не сме сумњати у победу истине и вечитих начела људске правде, истичући упозоравајуће стихове великог песника Ови-

дија: "Сџани на њуџи њочецима; касно се лек набавља, кад су зла у дугом оклевању ојачала".

Чини се да дух којим је био прожет овај Округли сто најбоље осликавају речи сер Алфреда Шермана, познатог енглеског публицисте, који је нагласио да изрека "Када оружје говори, музе утихну" није сасвим тачна. Глас музе Клио готово увек се може чути, јер историја траје, у њој су испреплетане прошлост, садашњост и будућност; будућност Европе одредиће њена прошлост и садашњост, док су сви људи живи део историје. И управо је то и био циљ једног оваквог научног окупљања у тренутку ратне акције: да се судбина СР Југославије посматра као део судбине Европе као целине, европске културе, европске цивилизације. У тим оквирима се кретала расправа, која је покушала да да одговоре на нека од следећих питања: Куда иде Европа? У чему је смисао европских интеграционих процеса? Да ли се уместо јединствене Европе нације, у срцу Европе ствара један нови зид који ће отворити епоху дуготрајне нестабилности? Да ли је хуманистичка либерална и демократска традиција још увек пристуна у Европи или је у потпуности нестала? Где је будућност југоисточне Европе?

Један део реферата био је посвећен размишљањима о уједињеној Европи: академик Манфред Бур (Берлин): *За уједињену Европу култура*; академик Чедомир Попов (Нови Сад): *Уједињавање свеиџа - демократски или насилно*; др Врбан Тодоров (Софија): *Евроџа конфликтџа и/или уједињена Евроџа*; академик Михаило Марковић (Београд): *Смисао глобализације*; Жан Пјер Ариџон (Париз): *Евроџа на раскришћу: нови зидови или уједињена Евроџа*. Мада исказан различитим речима, заједнички закључак био је да се, у овом часу, отпор оног европског света, који је изнедрио идеје хуманизма, разума, демократије и равноправности људи и народа, показао немоћан, те да су га преправиле и културно, политички и економски угушиле варваризоване тековине његове сопствене цивилизације.

Дабоме да су проблеми Балкана били једно од основних питања разматраних на овом скупу. Академик Милорад Екмечић (Београд) поднео је изузетно надахнуто саопштење под насловом *Сџабилности Балкана и Срби*; проф. др Антон Прванов (Софија) говорио је о геополитичком положају Балкана и његовом односу према Европи; проф. др Тетсуја Сахара (Токио) посветио је своје излагање национализмима на Балкану деведесетих година овога века, наглашавајући да је поново на сцени старо правило "Завади, па владај"; проф. др Јанис Моциос (Јањина) саопштио је своје виђење региона Балкана у европском контексту, а др Мери Босис (Атина) о сигурности на Балкану, указивању на проблеме и могућа решења, а др Јонко Јотов (Софија) питању да ли се Балкан налази на правцу стабилности и међусобне сарадње.

Колеге из Москве др Наталија Нарочницка, др Јелена Гускова, др Евгениј Кожокин, др Константин Никофоров и Игор Михаилов покушали су да објасне ставове и позицију Русије у југословенској кризи, и изговорили су доста критичких тонова према актуелној руској спољној политици.

Веома запажено било је излагање др Петара Бахмајера из Института за јужну и југоисточну Европу из Беча, који је говорио о аустријско-српским односима у контексту "новог светског поредка", истакавши да "само савез словодних националних држава може да заштити независност Европе и да очува европску културу. Аустрија има мисију да овоме допринесе уколико обнови своју стару сарадњу са Србијом и другим народима југоисточне и источне Европе". У истом духу било је и интонирано и саопштење др Волфганга Албрехта из Берлина, који је говорио о томе да се богатство Европе налази управо у разнородности и разноликости култура народа који је чине. И колеге са универзитета у Хелсинкију проф. др Јирки Лоима и проф. др Марку Туканен истакли су да се решење актуелних проблема може тражити само у једнакости европских нација, те да свака нација има право на своју сопствену традицију, културу, руководство које сама одабере, као и на своју историју, и то право им нико нити може нити сме отуђити.

Др Џон Бурнс из Лондона изнео је став да је политика земаља Европске уније и САД према Србији изузетак од свих правила, др Василе Шандру (Букурешт) указао је на чињеницу да суверенитет народа и држава готово више не постоји, а проф. др Павел Рудјак (Кијев) говорио је о новим "зидовима" у Европи.

Др Панајотис Харитос, са Родоса, доктор међународног права и председник адвокатске коморе Додеканеза, детаљно је анализирао које су све норме међународног права прекршене нападом НАТО савеза на СР Југославију, у излагању које је насловио "Злочин против Југославије: 100 кршења одредаба међународног права". Проф. др Смиља Аврамов (Београд) изнела је мишљење да је данас срушен међународни поредак, грађан на тековинама Другог светског рата, исто као што је Друштво народа срушено после инвазије Етиопије, а проф. др Доменико Лосурдо (Урбино) упоредио је Београд са Стаљинградом, говорећи о томе како је империјализам САД разорио Југославију.

Велику пажњу изазвала су излагања академика Никше Стипчевића *Европа, Америка и НАТО*, академика Љубомира Тадића *Рајна агресија као бизнис или цивилизовани варваризам*, и проф. др Драгана Недељковића *Западна Европа у огледалу социјалне невесте*.

Наступи француских колега др Жана Беса из Париза, који је говорио о непринципијелности француске политике у оквирима европске идеократије и проф. др Жан Пол Бледа из Стразбура, насловљено само *Мојим пријатељима Србима*, уверила су све присутне да у Француској није мртва добро позната Де Голова идеја о Европи-нација, за којом треба тежити, насупротив актуелним процесима америчке глобализације и доминације.

Готово сви учесници расправе истакли су да актуелни тренутак представља праву историјску прекретницу, да се налазимо на раскршћу где се одређују правци развитка Европе и света за године које долазе, те да треба добро проучити историјско искуство Европе да би се могла разумети савремена збивања и наслутити могуће последице.

Са Округлог стола објављен је и Зборник радова, у коме су,

орио о н
идеократ
Мојим и
није мрт
треба те
доминан
представ
где се ол
да треба
разумет

поред саопштења изнетих на скупу (већином на страним језицима, тако да су доступни и читалачкој публици у свету), објављена и писма солидарности која су колеге широм света упућивале својим пријатељима и колегама у СР Југославији за време агресије НАТО савеза. Међу њима су писма сарадника Института за славистику Руске академије наука, сарадника Института за руску историју Руске академије наука, сарадника Института за историју Украјинске академије наука, као и појединаца као што су проф. др Ардуина Ањелија са Универзитета у Трсту, проф. др Хозе Барата-Муре са Универзитета у Лисабону и многих других. Као прилог књизи објављен је и *Ајел инџелекџуалцима целоџ светиа*, који су упутили учесници Округлог стола "Европа на раскршћу: нови зидови или уједињена Европа" и читав колектив Историјског института САНУ.

Уверени смо да ће ова књига бити макар мали искорак, у правцу бољег разумевања и веће толеранције међу народима и културама, јер су искуства историчара и историјске синтезе поуздан пут за правилније и дубље сагледавање садашњих збивања и зато могу бити, ако се правилно примене, добре смернице за бољу будућност.

Мр Ема МИЉКОВИЋ-БОЈАНИЋ

ОМАЖ АКАДЕМИКУ ДИМИТРИЈУ ВУЈОВИЋУ

Поводом четири године од смрти академика Димитрија-Дима Вујовића на Филозофском факултету у Никшићу Одсјек за историју-географију уприличио је 18. маја 1999. г. омаж овом некадашњем члану колектива у присуству најближе родбине, професора и студената.

Мада је професор Вујовић био истакнута личност у просвјетном, културном и политичком животу Црне Горе, послје Другог свјетског рата, ипак је његов највећи допринос управо историјској науци. Научни опус др Дима Вујовића је обиман и разноврстан. Његова библиографија износи 9 књига и преко 300 чланака и других научних прилога. Током свог вишедеценијског научног рада, као редовни члан ЦАНУ, професор Универзитета Црне Горе, члан редакције Историјских записа, председник Савеза историчара Југославије, проф. Вујовић је оставио неизбрисив траг у југословенској историографији, истакао је у име Одсјека за историју и географију проф. др Томислав Жугић.

Још за његовог живота историографско дјело Дима Вујовића постало је предмет историографије о Црној Гори и Југославији, о чему свједочи зборник радова "Научно дјело академика Димитрија Вујовића", којим је ЦАНУ обиљежила 70-годишњицу његовог живота и више од четири деценије научног рада, истакао је академик Миомир Дашић. У зборнику су сабрани радови 11 научника, који су са разних тематских аспеката вредновали историографски опус Димитрија Вујовића. Његово обимно научно дјело може се подијелити у четири тематске области: историја црногорско-француских веза и односа, историја уједињења Црне Горе и Србије и стварање југословенске државе, покушај да се научно сагледа марксистичко одређење и постанак црногорске нације и политичка дјелатност црногорских федералиста, радови везани за раднички и комунистички покрет. У научном интересовању проф. Вујовића доминантне су биле двије тематске области: Уједињење Црне Горе и Србије 1918. и стварање Југославије и Односи Црне Горе и Француске до краја Првог свјетског рата. Вујовић је наш најбољи познавалац веза и сарадње Црне Горе и Француске током друге половине XIX и почетком XX вијека. Он је једини црногорски историчар који је током свог вишегодишњег боравка у Француској зналачки проучавао француско-црногорске односе. Из те тематике треба издвојити његову књигу "Црна Гора и Француска 1860-

1914", а остала му је незавршена књига "Француска и црногорско питање 1916-1920" којом је настојао показати колики је значај имала Француска у односу на свеукупну политику Црне Горе, закључио је акад. Дашић.

О југословенству у научном дјелу Димитрија Вујовића говорио је академик Зоран Лакић. Он је истакао сложеност и актуелност ове теме у данашњим условима и неопходну суптилност у њеном научном обликовању. Подсјетио је да се академик Димо Вујовић овом темом бавио у дужем временском периоду и да је написао доста текстова и посебних издања, која чине основу наше историографије у овој области и која се мора консултовати када је год ријеч о југословенству уопште и посебно о југословенству у Црној Гори. Апострофирао је Вујовићева посебна издања, као што су "Уједињење Црне Горе и Србије 1918" и "Подгоричка скупштина 1918. године". О овој теми чуо се научни суд Дима Вујовића и на научним трибинама и другим научним скуповима. На крају свог излагања академик Лакић је цитирао јасну мисао Дима Вујовића из интервјуа који је дао подгоричкој "Побједи" непосредно уочи изненадне смрти: "... Није требало много чекати па да се види шта су све југословенски народи изгубили нестанком заједничке државе ... национални и територијални опстанак мањих држава, несталих разбијањем Југославије, угрожен (је) јер је нестало снажне заштите заједничке југословенске државе. Иако се у пропагандама тих новонасталих државица - југословенство назива најружнијим именима и представља као синоним зла, несреће, напетка, као нешто што је мрачније и од фашизма, ипак преко 150 година југословенске идеје и 70 година југословенске државе, нијесу остали без трага и није их могуће потпуно избрисати из свијести и сјећања народа. Познато је да је југословенско стабло могуће сасјећи и оборити али остају многи коријени из којих ће изнићи ново стабло, вјероватно не онакво какво је било јуче, али ипак југословенско, које ће можда бити животије, него оно које је већ постојало, јер ће последице свега овога искуства бити паметније и брижније гајено. Ипак нека врста југословенства је наша будућност".

Проф. др Бранислав Ковачевић је исцрпно анализирао посљедње дјело које је за живота објавио академик Димитрије - Димо Вујовић "Француски масони и југословенско питање 1914-1918. године". И ово питање је сагледано у ширем контексту француско-југословенских односа, у чему је академик Димо Вујовић био врстан специјалиста, али и с аспекта доприноса француских масона стварању југословенске државе, 1918. године, који је неспоран и значајан. Проф. др Бранислав Ковачевић је, такође, упознао присутне са дјелатношћу масона уопште и посебно на нашим просторима.

Омаж академику Димитрију-Диму Вујовићу, некадашњем професору Филозофског факултета у Никшићу, био је заиста дужно и дивно подсећање на овог научника - историчара који је извео бројне генерације студената. Његово научно дјело темељно је уграђено у нашу историографију, па му се зато често враћају и његове колеге и његови студенти.

Мр Нада ТОМОВИЋ

ИСТОРИЈСКОМ ИНСТИТУТУ ЦРНЕ ГОРЕ
УРУЧЕНА НАГРАДА
"ИЗДАВАЧКИ ПОДУХВАТ ЗА 1998."

Учествујући на 43. међународном сајму књига одржаном у Београду у октобру 1998. Историјски институт Црне Горе је за капитално дјело, петотомни зборник докумената *Црногорски законници 1796-1916, њихови извори и политички акти од значаја за историју државности Црне Горе*, добио "Награду за најуспјешнији издавачки подухват године". Удружење књижара и издавача Југославије је 8. јула 1999, у Ве-

ликој сали Централног клуба Војске Југославије организовало свечано уручење ове награде.

Награђенима је награде уручио председник Жирија др Вук Огњановић. Награду додијељену Историјском институту, због спријечености директора проф. др Бранислава Ковачевића, примио је др Радослав Распоповић.

Прије свечаног уручења, награђеним и свим присутним обратио се др Жељко Симић, министар културе Републике Србије. У културно умјетничком дијелу програма осим промоције књиге *Светишње Косова* аутора Слободана Милеуснића, о којој су говорили др Сретен Петковић и др Радомир Поповић, одржан је и краћи музичко-рецитаторски програм.

IN MEMORIAM

ЈАГОШ ЈОВАНОВИЋ* (1912 - 1999)

Уважени поштоваоци личности и дјела Јагоша Јовановића

Затворен је животни круг Јагоша Јовановића, ствараоца који је све своје биће, све своје натпросјечно богате умне, интелектуалне, етичке, научне, радне и друштвене способности и вриједности дубоко утиснуо у темеље савремене црногорске науке, просвјете и културе. Његов огромни допринос на овом пољу немогуће је овако намах, при његовом испраћају на вјечни починак, ни изблиза адекватно исказати. Остаје да се то, као дуг садашњих и будућих генерација према њему, тек учини, савјесно и стручно, јер он то и те како заслужује.

Јагош Јовановић је проживио један релативно дуг, осамдесет-осмогодишњи живот, испуњен бурним збивањима која је носило то тешко и сложено вријеме, тако да по неумитности људске пролазности његова смрт не би требало да представља изненађење. Ипак, његови пријатељи, познаваоци и поштоваоци његова дјела - чак и ако су знали да му се здравље све више погоршава - примили су вијест о његовој смрти са дозом изненађења које је наметнула запитаност: нијесу ли новије генерације, у хитњи турбулентних збивања, различитих збрка и смутњи, дочекале овај чин опроштаја у сјенци неоправданог заборавља и, у извјесном смислу, нехајног односа према укупном учинку Јагоша Јовановића на пољу савремене црногорске науке, просвјете и културе уопште. Његова смрт их на то опомиње и обавезује.

Животни пут Јагоша Јовановића може се на први поглед учинити сличним путу многих црногорских лијево оријентисаних интелектуалаца из времена његове младости и његовог зрелог доба. Потекло из одраније истакнутог и доказаног пиперског братства Јовановића, које је изњедрило плејаду изузетних личности које су удариле снажан печат организовању и вођењу НОП-а и револуције у Црној Гори и Југославији, па као да је већ својим поријеклом, породичним одгојем и свестраним личним способностима био усмјерен на пут народног трибуна и стварао-

* Ријеч на сахрани др Јагоша Јовановића на гробљу Чепурци у Подгорици 14. III 1999

ца у оквирима његове друштвене, научне и културне преокупације.

Рођен 1911. године у Вељем Брду крај Подгорице, Јагош је завршио основну школу у Спужу, гимназију у Котору и Подгорици, гдје је матурирао 1931. године, а филозофски факултет у Београду 1935. године. Радну каријеру је започео на свом матичном факултету, а наставио као средњошколски професор историје на Трговачкој академији у Подгорици (1937) и Трговачкој академији у Дубровнику (1938-1940). Још као студент укључио се у напредни студентски покрет на Београдском универзитету, због чега је више пута хапшен, а 1935. године је интерниран у озлоглашени логор у Вишеграду. Као млади средњошколски професор и угледан интелектуалац широких друштвених видика, неоптерећен догматизмом, који му је био стран, поборник социјалне правде и демократа по природи, предано се ангажовао у пропагирању левичарских идеја у ванпартијском подгоричком листу "Зета". Члан КПЈ постао је 1940. године.

Капитулација Краљевине Југославије затекла га је у Црној Гори, а у устаничким данима 1941. године нашао се, логично, у редовима ужег круга организатора устанка у свом крају. Устанак је доживио као природан чин народног отпора који је захтијевао храброст, мудрост и јединство, па није чудо што је децембра 1941. године добио задатак да преговара са четничким вођама, у намјери да их одврати са пута опструкције и колаборације. А кад су црногорске партизанске јединице 1942. године кренуле у Босну, устанички подгорички срез тешко да је могао делегирати бољег и погоднијег представника на Конференцији родољуба Црне Горе, Боке и Санџака одржану на Тјентишту 16. јуна 1942. године, на којој су учествовали демократски настројени људи различитих друштвених, социјалних и политичких структура - бораца, предатних политичара, бивших официра југословенске војске, независних интелектуалаца, свештеника итд., на којој су анализирани стање, искуства и перспективе ослободилачког покрета. У Резолуцији која је том приликом усвојена, а која представља један од најважнијих политичких докумената из те фазе покрета, дата је свестрана оцјена стања и убједљиво је разјашњено ко се стварно бори против окупатора а ко је против те борбе. Ова Резолуција објављена је у земљама Антихитлеровске коалиције као права сензација. Савезницима је могло бити постати јасно ко у Југославији води народноослободилачку борбу а ко је против ње. Био је то почетак потпуног политичког фијаска четничког покрета на међународној сцени.

Током НОБ-а и револуције Јагош Јовановић је био на различитим политичким дужностима: илегалац у Пиперима од друге половине 1942. године који ради на пропагирању НОП-а и одржавању борбеног морала становништва, секретар Среског народноослободилачког одбора за Подгорицу од јесени 1943. Одмах по завршетку рата био је двије године наставник војне Пјешадијске школе у Београду.

А онда, у новој федералној држави, у којој је Црна Гора добила статус равноправне чланице, започињу и све више долазе до изражаја вишеструке моралне, интелектуалне, радне и организаторске способно-

сти Јагоша Јовановића. Кад је требало, почињући готово од нуле, стварати ону неопходну инфраструктуру за изградњу црногорске самосталности - нарочито на пољу науке, просвјете и културе - Јагош је у многим областима и на многим пословима био први или међу првима: био је први директор прве високошколске установе у Црној Гори - Више педагошке школе, као зачетка каснијег динамичног развоја високог школства; први предсједник Научног друштва Црне Горе, као претече Црногорске академије наука и умјетности; један од оснивача и првих директора Историјског института Црне Горе и први предсједник Друштва историчара Црне Горе; први и до сада једини писац комплетне Историје Црне Горе од почетка VIII вијека до 1918. године - "Стварање црногорске државе и развој црногорске националности" (Цетиње 1947, прво издање, и Подгорица 1995. друго издање); један од оних научних и културних посленика који су обновили познати часопис Записи, ту научно-стручну публикацију са најдужом традицијом у Црној Гори - садашњи Историјски записи - чији је он био први главни уредник. Може се слободно рећи да је био и утемељивач црногорске енциклопедистике: више од једне деценије, од септембра 1950. па до 1962. године, био је главни и одговорни уредник Енциклопедије Југославије за Црну Гору, за коју је лично обрадио више одредница, а дао је и запажене прилоге у Општој, Војној и Поморској енциклопедији.

Упоредо са овим пословима, он до краја живота није запостављао историографско-литерарну и публицистичку дјелатност, која му је високо вреднована. Из његове обимне историографско-литерарне библиографије посебан помен заслужују његова обимнија дјела: "Марко Миљанов - Књижевна и историјска студија", "Двјестапедесет-годишњица веза Боке и Русије", романсирана биографија револуционара др Вукашина Марковића "Орао на Јанику" и историографско-литерарна студија "Никац од Ровина".

У својим дјелима Јагош Јовановић није претендовао на коначне оцјене и закључке. Критика, научна и стручна, хвалила га је, а понекад му упућивала и замјерке, са мање или више утемељења. То се, дакако, односи и на његову "Историју Црне Горе". Али кад се све сабере и кад се о свему трезвено размисли у часу кад већ Јагоша нема међу живима, кад се са њим опраштамо, остаје чврсто засновано увјерење да је он свеукупним својим дјелом поставио чврсте темеље за каснију све разуђењу, сложенију и научно заснованију просвјетну и културну дјелатност у Црној Гори.

Јагош Јовановић је на овим пословима у Црној Гори радио релативно кратко вријеме - једва нешто више од једне деценије, да би потом прешао у Београд на, у суштини, важне али ипак чиновничке послове који нијесу одговарали ни његовом менталном склопу ни његовим стручно-професионалним преокупацијама, па је, још у напону интелектуалне снаге, као педесетогодишњак, пошао у пензију и предао се, у миру, историографско-литерарном стваралаштву.

Дужан сам да посебно нагласим да је за све то вријеме био особито духовно везан за Историјски институт Црне Горе, као један од њего-

вих утемељивача и првих директора. Остаје нам у свјежем сјећању његов телеграм подршке који нам је прошле године, поводом 50-годишњице ове установе, упутио, жалећи што због болести не може и том приликом да буде са нама.

Опраштамо се од Јагоша Јовановића са дубоким пијететом, увјерени да садашње генерације црногорских научних, просвјетних и културних радника остају дужници овом изузетно заслужном посленику, и да имају обавезу да свестраније проуче и валоризују његово дјело. Он то истински заслужује.

Нека му је слава!

Др Бранислав Ковачевић

САДРЖАЈ

ЧЛАНЦИ

Проф. др Ђурђица ПЕТРОВИЋ, <i>Уредбе дубровачке владе о свадбеној пракси (XIII- средина XIV века)</i>	7
Проф. др Богумил ХРАБАК, <i>Кривошије, Леденице и Убли од XVI до XVIII века</i>	37
Др Марица МАЛОВИЋ - ЂУКИЋ, <i>Црна Гора у време Црнојевића у делу Јована Томића</i>	83
Др Тома ПОПОВИЋ, <i>Јован Томић, животи и дело</i>	95
Проф. др Ђуро ТОШИЋ, <i>Прилог идентификовању и датовању влашких сџећака у источној Херцеговини</i>	105
Александар БУГАНОВ, <i>Русские крестьяне и события на Балканах 1875-1878 годов</i>	131
Др Радмила РАДИЋ, <i>Исељавање сџановнишџива са југословенског просџора средином џедесетих година</i>	143

ПРИЛОЗИ

Проф. др Жарко БУЛАЈИЋ, <i>Ошџи осврџи на самоуправни социјалистџички џривредни сисџем у бившој СФРЈ</i>	175
Петар РУДИЋ, <i>Нешџо о џрезимену Тороман</i>	179

ИСТРАЖИВАЊА И ИЗВОРИ

Мр Саво МАРКОВИЋ, <i>Извџешџај џошесџаџа Андрије Каџела о грађанским немирима у Бару 1512. године</i>	183
Др Душко М. КОВАЧЕВИЋ, <i>Јаков Игџаџовић о Србима и источном џишџању</i>	191

ПОЛЕМИКЕ

Академик Драгутин ЛЕКОВИЋ, <i>Изгџубљена мџерила осџореног џрандомана</i>	215
---	-----

ИСТОРИОГРАФИЈА

- Проф. др Михаило ВОЈВОДИЋ, *Поводом појављивања српског издања књиџе "Франц Јозеф" аутора Жан Пол Бледа* 237
- Билјана ВУЧЕТИЋ, *Насилје над историјом, Поводом књиџе Ноела Малколма, "Косово. Крајка историја", Лондон 1998.* 243
- Др Душан Ј. МАРТИНОВИЋ, *Дојринос Игњатија Злоковића (1897-1997) историографији о Црној Гори* 251

ПРИКАЗИ И БИЉЕШКЕ

- Др Бранислав МАРОВИЋ, *Краљ Никола - личности, дјело и вријеме, Том I и II, Црногорска академија наука и умјетности, Подгорица 1998.* 279
- Мр Ђорђе БУБАЛО, *Средњовјековна историја Црне Горе као поље исцраживања, Зборник радова са Округлог сјола Историјског института, књиџа 3, Историјски институт Републике Црне Горе, Подгорица 1999.* 283
- Др Драгољуб С. ПЕТРОВИЋ, *Славољуб Цвечиковић: "Југославија 1939-1941", Институт за савремену историју, Београд 1999.* 287
- Драгиша БОКОВИЋ, *Проф. др Млађен Шљиванчанин: Банка финансијског предузећа, Универзитет Црне Горе, Економски факултет, Подгорица 1999.* 289
- Милош КОВИЋ, *Михаило Војводић, Пушеви српске дипломатије, Огледи о сјолној полицији Србије у XIX и XX веку, Сјо, Београд 1999.* 293
- Др Драгољуб С. ПЕТРОВИЋ, *Блаже Ристиовски, Историја на македонска нација, Македонска академија на науките и умјетности, Скопје 1999.* 297
- Жељко ВУЈАДИНОВИЋ, *Живко Ђурковић и Андрија Баговић, Војводе Баговићи, Никшић 1997.* 299
- Ана СТОЛИЋ, *Краљица Најалија Обреновић, Моје усјомене, ипрредила и ипредговор написала Љубинка Трговчевић, Српска књижевна задруга, Београд 1999.* 303
- Милош КОВИЋ, *Милош Благојевић, Србија Немањића и Хиландар, Приручник за такмичење из историје за ученике средње школе, Београд, Нови Сад 1998.* 307
- Мр Арсен ЂУРОВИЋ, *Михаило Војводић, Друштво Свеио Саве, документи 1886-1891, Архив Србије, Друштво Свеио Саве, Београд 1999.* 309

ХРОНИКА

- Извјештај о раду Историјског института Црне Горе у 1998. години* 311
- Мр Саша КНЕЖЕВИЋ, *Из рада друштва Историјчара Црне Горе* .. 329

Ема МИЉКОВИЋ-БОЈАНИЋ, <i>Округли сѐо, Евроѝа на раскрићу: Нови зидови или уједињена Евроѝа</i>	331
Мр Нада ТОМОВИЋ, <i>Омаж академику Димитрију Вујовићу</i>	335
<i>Историјском институћу Црне Горе уручена награда "Издавачки ѝодухваћ за 1998"</i>	337

IN MEMORIAM

<i>Јаѝош Јовановић (1912-1999), (Проф. др Бранислав КОВАЧЕВИЋ)</i> .	339
--	-----

ТИТУЛ ОГЛАВЛЕНИЕ

СТАТЬИ

Проф.д.-р. Джорджица ПЕТРОВИЧ, <i>Предписания правительства Дубровника о свадьбах (XIII - середина XIV века)</i>	7
Проф.д.-р. Богумил ХРАБАК, <i>Кривошеи, Леденице и Убли с XVI до XVIII века</i>	37
Д.-р Марица МАЛОВИЧ-ДЖЮКИЧ, <i>Черногория во время Црноевича в произведении Йвана Томича</i>	83
Д.-р. Тома ПОПОВИЧ, <i>Йован Томич. Жизнь и творчество</i>	95
Проф. д.-р. Джоро ТОШИЧ, <i>К вопросу об установлении и датировании "влашких" могил в восточной Герцеговине</i>	105
Александр БУГАНОВ, <i>Русские крестьяне и события на Балканах 1875-1878 годов</i>	131
Д.-р Радмила РАДИЧ, <i>Эмиграция населения с югославских территорий в середине пятидесятих годов</i>	143

ОЧЕРКИ

Проф. д.-р. Жарко БУЛАИЧ, <i>Обобщающий обзор самоуправленческой социалистической хозяйственной системы экс-Югославии</i>	175
Петар РУДИЧ, <i>Кое-что о фамилии Тороман</i>	179

ИССЛЕДОВАНИЯ И ИСТОЧНИКИ

Кн.н. Саво МАРКОВИЧ, <i>Сообщение "потестата" Андрия Капелы о беспорядках среди населения Бара в 1512 году</i>	183
Д.-р. Душко М. КОВАЧЕВИЧ, <i>Яков Игнатович о сербах и восточном вопросе</i>	191

ПОЛЕМИКИ

Академик Драгутин ЛЕКОВИЧ, <i>Потерянные критерии оспоренного мегаломана</i>	213
--	-----

ИСТОРИОГРАФИЈА

- Проф. д.-р. Михайло ВОЙВОДИЧ, *По паводу выхода из печати сербского издания книги Жан Пол Бледа "Франц Йозеф"* 237
- Биљана ВУЧЕТИЧ, *Насилие над историей. По поводу книги Ноэла Малкома, Косово. Краткая история. Лондон 1998.* 243
- Д.-р. Душан Й. МАРТИНОВИЧ, *Вклад Игнатия Злоковича (1897-1997) в историографию Черногории* 251

ОБЗОРЫ И ЗАМЕТКИ

- Д.-р. Бранислав МАРОВИЧ, *Король Николай - личность, деятельность и время. Т. I и II. Черногорская академия наук и искусства. Подгорица 1998.* 279
- Кн.н. Джордже БУБАЛО, *История Черногории средних веков как объект исследования. Круглый стол. Сборник трудов Исторического института, кн. 3 Исторический институт Черногории. Подгорица 1999.* 283
- Д.-р. Драгољуб С. ПЕТРОВИЧ, *Славољуб Цветкович: "Югославия 1939-1941". Институт новейшей истории, Белград 1999.* 287
- Драгиша ДЖОКОВИЧ, проф., д.-р. Младжен Шливанчанин, *Банк-финансовое предприятие. Университет Черногории, Экономический факультет, Подгорица 1999.* 289
- Милош КОВИЧ, Михайло Войводич, *Пути сербской дипломатии. Очерки о внешней политики Сербии в XIX и XX в. Сio, Белград 1999.* 293
- Д.-р. Драгољуб С. ПЕТРОВИЧ, Блаже Ристовски, *История македонской нации. Македонская академия наук и искусства, Скопле 1999.* 297
- Желько ВУЯАДИНОВИЧ, Живко Джуркович, Андрия Бачович: *Воеводы Бачовичи, Никшич 1997.* 299
- Анна СТОЛИЧ, Королева Наталия Обренович. *Мои воспоминания. Подготовка к печати и вступительная статья Любинки Трговчевич. Сербское литературное объединение, Белград 1999.* 303
- Милош КОВИЧ, Милош Благоевич, *Сербия Неманича и Хиляндр. Пособие для проведения олимпиад по истории для учеников средних школ. Београд, Нови-Сад 1998.* 307
- Кн.н. Арсен ДЖЮРОВИЧ, Михайло Войводич, *Общество Святого Савы. Документы 1886-1891. Архив Сербии. Общество Святого Савы, Белград 1999.* 309

ХРОНИКА

- Сообщение о работе Исторического института Черногории в 1998 г.* 311

К.н.н. Саша КНЕЖЕВИЧ, <i>О работе Общества историков Черногории</i>	329
Эмма МИЛЬКОВИЧ-БОЙАНИЧ, <i>Круглый стол. Европа на распутье: Новые стены или объединенная Европа</i>	331
К.н.н Нада ТОМОВИЧ, <i>Оммаж академику Димитрию Вуйовичу Историческому институту Черногории вручена награда "За достижения в издательском деле" за 1998 г.</i>	335
	337

МЕМОРИАЛ

Йагош Йованович (1912-1999) (Проф. д.-р. Бранислав КОВАЧЕВИЧ)	339
---	-----

TABLE DES MATIÈRES

ARTICLES

Prof. dr Đurđica PETROVIĆ, <i>Ordonnances du gouvernement de Dubrovnik sur les coutumes nuptiales (XIII-moitié du XIVème siècle)</i>	7
Prof. dr Bogumil HRABAK, <i>Régions de Krivosije, Ledenice et Ubli du XVI au XVIIIème siècle</i>	37
Dr Marica MALOVIĆ-ĐUKIĆ, <i>Le Monténégro au temps des Crnojevic dans l'œuvre de Jovan Tomic</i>	83
Dr Tomo POPOVIĆ, <i>Jovan Tomic, la vie et l'œuvre</i>	95
Prof. dr Đuro TOŠIĆ, <i>Contribution à l'identification et à la datation des stèles valaques en Herzégovine orientale</i>	105
Aleksandar BUGANOV, <i>La paysannerie russe et les événements dans les Balkans 1875-1878</i>	131
Dr Radmila RADIC, <i>Emigration de la population des régions yougoslaves à la moitié des années cinquante</i>	143

SUPPLEMENTS

Prof. dr Žarko BULAJIĆ, <i>Rétrospective générale sur le système autogestionnaire économique socialiste dans l'ex République fédérative socialiste de Yougoslavie (SFRJ)</i>	175
Petar RUDIC, <i>Quelque chose sur le nom Toroman</i>	179

RECHERCHES ET SOURCES

Mr Savo MARKOVIĆ, <i>Rapport du potestat Andrija Kapela sur les désordres civils à Bar en 1512</i>	183
Dr Duško M. KOVAČEVIĆ, <i>Jakov Ignjatovic sur les Serbes et la question orientale</i>	191

POLEMIQUES

Académicien Dragutin LEKOVIĆ, <i>Critères perdus d'un mégalomane contesté</i> ...	215
---	-----

HISTORIOGRAPHIE

Prof. dr Mihailo VOJVODIĆ, <i>Au sujet de la publication de l'édition serbe du livre "Franz Joseph" par l'auteur Jean Paul Bled</i>	237
Biljana VUČETIĆ, <i>Violence sur l'histoire, Au sujet du livre de Noel Malcolm Kosovo. Une histoire brève, Londres 1998.</i>	243
Dr Dušan J. MARTINOVIĆ, <i>Contribution de Ignjatija Zlokovic (1897-1997) à l'historiographie sur le Monténégro</i>	251

PRESENTATIONS ET NOTES

Dr Branislav MAROVIĆ, <i>LE ROI NICOLAS – LA PERSONNALITE, L'ŒUVRE ET L'EPOQUE, Tomes I et II, Académie monténégrine des sciences et des arts, Podgorica 1998.</i>	279
Mr Đorđe BUBALO, <i>L'HISTOIRE MEDIEVALE DU MONTENEGRO COMME CHAMP DE RECHERCHES, Recueil des travaux suite à la Table ronde de l'Institut historique, Livre 3, Institut historique du Monténégro, Podgorica 1999.</i>	283
Dr Dragoljub C. PETROVIĆ, <i>Slavoljub Cvetkovic : «LA YOUGOSLAVIE DE 1939 A 1941», Institut d'histoire contemporaine, Belgrade 1999.</i>	287
Dragiša ĐOKOVIĆ, <i>Mladen Slijivancanin, prof.dr: LA BANQUE, SOCIETE FINANCIERE, Université du Monténégro, Faculté d'économie, Podgorica 1999.</i>	289
Miloš KOVIĆ, <i>Mihailo Vojvodic, LES VOIES DE LA DIPLOMATIE SERBE, Revue sur la politique extérieure de la Serbie au XIX et au XXème siècle, Clio, Belgrade 1999.</i>	293
Dr Dragoljub C. PETROVIĆ, <i>Blaze Ristovski, HISTOIRE POUR LA NATION MACEDONIENNE, Académie macédonienne des sciences et des arts, Skopje 1999.</i>	297
Željko VUJADINOVIĆ, <i>Zivko Djurkovic et Andrija Bacovic, LES VOIVODAS BACOVIC, Niksic 1997.</i>	299
Ana STOLIĆ, <i>La reine Natalija Obrenovic, MES SOUVENIRS, rédigé et préfacé par Ljubinka Trgovcevic, Coopérative littéraire serbe, Belgrade 1999.</i>	303
Miloš KOVIĆ, <i>Milos Blagojevic, LA SERBIE DES NEMANJIC ET HILANDAR, Manuel de concours d'histoire pour les élèves des écoles secondaires, Belgrade, Novi Sad 1998.</i>	307
Mr Arsen ĐUROVIĆ, <i>Mihailo Vojvodic, LA SOCIETE DE SAINT SAVA, Documents 1886-1891, Archives de Serbie, Société de Saint Sava, Belgrade 1999.</i>	309

CHRONIQUE

<i>Rapport de travail de l'Institut historique du Monténégro en 1998</i>	311
Mr Saša KNEŽEVIĆ, <i>Du travail de la Société des historiens du Monténégro</i> ..	329
Ema MILJKOVIĆ-BOJANIĆ, <i>Table ronde, l'Europe à la croisée des chemins: Nouveaux murs ou l'Europe unie</i>	331

Nada TOMOVIĆ, <i>Hommage à l'académicien Dimitri Vujovic</i>	335
<i>L'Institut historique du Monténégro reçoit la récompense</i> <i>"Initiative d'édition pour 1998"</i>	337

IN MEMORIUM

<i>Jagoš Jovanović (1912-1999)</i> , (Prof. dr Branislav KOVAČEVIĆ)	339
---	-----

CONTENTS

ARTICLES

Prof. Đurđica PETROVIĆ, Ph.D, <i>Regulations of the Government of Dubrovnik concerning Marriage Practices (from the 13th to the mid-14th Centuries)</i>	7
Prof. Bogumil HRABAK, Ph.D, <i>Krivošije, Ledenice i Ubli from the 16th to the 18th Centuries</i>	37
Marica MALOVIĆ-ĐUKIĆ, Ph.D, <i>Montenegro in the Time of the Crnojevici as Portrayed in the Work of Jovan Tomic</i>	83
Toma POPOVIĆ, Ph.D, <i>The Life and Work of Jovan Tomic</i>	95
Prof. Đuro TOŠIĆ, Ph. D, <i>Contribution to the Identification and Dating of Vlach Stećci in eastern Hercegovina</i>	105
Alexandar BUGANOV, <i>Russian Peasantry and Events in the Balkans, 1875-1878</i>	131
Radmila RADIĆ, Ph.D, <i>Emigration from Yugoslav Lands during the Mid-Fifties</i>	143

CONTRIBUTIONS

Prof. Žarko BULAJIĆ, Ph.D, <i>General Survey of the Self-Management Socialist Economic System in the Former Socialist Federative Republic of Yugoslavia</i>	175
Petar RUDIĆ, <i>Something about the Family Name Toroman</i>	179

RESEARCH AND SOURCES

Savo MARKOVIĆ, M.A, <i>Report of the potestate Andrija Kapel concerning the Civil Riots in Bar in 1512</i>	183
Duško KOVAČEVIĆ, Ph.D, <i>Jakov Ignjatovic on the Serbs and the Eastern Question</i>	191

POLEMICS

Academician Dragutin LEKOVIĆ, <i>Lost Evaluations of Disputed Grandoman</i>	215
--	-----

HISTORIOGRAPHY

Prof. Mihajlo VOJVODIĆ, Ph.D, <i>On the Occasion of the Publication of the Serbian Edition of the Book Franz Joseph, written by Jean-Paul Bled</i>	237
Biljana VUČETIĆ, <i>Violence against History; On the Occasion of the Publication of Kosovo: A Short History, written by Noel Malcolm</i>	243
Dušan J. MARTINOVIĆ, Ph.D, <i>Contribution of Ignjatije Zlokovic (1897-1997) to the Historiography of Montenegro</i>	251

BOOK REVIEWS AND NOTES

Branislav MAROVIĆ, Ph.D, <i>King Nikola -- Personality, Works and Times, Vol. I and II, Academy of Sciences and Arts of Montenegro, Podgorica 1998.</i>	279
Đorđe BUBALO, M.A, <i>History of Montenegro in the Middle Ages as a Field of research, Collection of works from the Round Table Organized by the Historical Institute of Montenegro, no. 3, Historical Institute of Montenegro, Podgorica 1999.</i>	283
Dragoljub S. PETROVIĆ, Ph.D, <i>Slavoljub Cvetkovic, Yugoslavia 1939-1941, Institute for Contemporary History, Belgrade 1999.</i>	287
Dragiša ĐOKOVIĆ, <i>Prof. Mladjen Sljivancanin, Ph.D, The Bank - Financial Institution, University of Montenegro, Faculty of Economics, Podgorica 1999.</i>	289
Miloš KOVIĆ, <i>Mihajlo Vojvodic, Roads of the Serbian Diplomacy, Essays on the Foreign Policy of Serbia in the 19th and 20th Centuries, Clio, Belgrade 1999.</i>	293
Dragoljub S. PETROVIĆ, Ph.D, <i>Blaze Ristovski, History of the Macedonian Nation, Macedonian Academy of Sciences and Arts, Skopje 1999.</i>	297
Željko VUJADINOVIĆ, <i>Zivko Djurkovic and Andrija Bacovic, The Dukes of Bacovici, Niksic 1997.</i>	299
Ana STOLIĆ, <i>Queen Natalia Obrenovic, My Memories, edited and preface written by Ljubinka Trgovcevic, Srpska knjizevna zadruga, Belgrade 1999.</i>	303
Miloš KOVIĆ, <i>Milos Blagojevic, Serbia of the Nemanjic Dynasty and of Hilandar, Manual for History Competitions in Secondary Schools, Belgrade, Novi Sad, 1998.</i>	307
Arsen ĐUROVIĆ, M.A, <i>Mihajlo Vojvodic, Society of Saint Sava, Documents 1886-1891, Archive of Serbia, Society of Saint Sava, Belgrade 1999.</i>	309

CHRONICLE

<i>Activity of the Historical Institute of Montenegro in 1998</i>	311
Saša KNEŽEVIĆ, M.A, <i>From the Activities of the Society of Historians of Montenegro</i>	329
Ema MILJKOVIĆ-BOJANIĆ, <i>Round table: Europe at the Crossroads: New Walls or a United Europe</i>	331
Nada TOMOVIĆ, M.A, <i>Homage to the Academician Dimitrije Vujovic</i>	335

<i>The Historical Institute of Montenegro has received the prize "Publishing project of the year 1998"</i>	<i>337</i>
--	------------

IN MEMORIAM

<i>Jagos Jovanovic (1912-1999), (Prof. Branislav KOVAČEVIĆ, Ph.D.)</i>	<i>339</i>
--	------------

ИСТОРИЈСКИ ЗАПИСИ

Година LXXII

Бр. 1-2/1999.

Издавач

ИСТОРИЈСКИ ИНСТИТУТ ЦРНЕ ГОРЕ
Подгорица, Булевар Револуције 3

За издавача

Проф. др Бранислав Ковачевић, директор

Главни и одговорни уредник

Др Радослав Распоповић

Технички уредник

Жарко Павловић

Ликовно рјешење корица

Вјекослав Бојат

Лектор

Вељко Мартиновић

Коректори

Срђан Ковачевић

Николета Ковачевић

Садржај и резиме превели

Делфруза Кузњецова, руски

Перса Алигрудих, француски

Ема Миљковић-Бојанић, енглески

Унос текста

Соња Шушањ

Тираж: 500

Штампа

ПРИНТ - Подгорица